॥ श्री॰ ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽर्हृतभव्याभव्यासतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवक —२८५

अथ श्रीकृष्णम्भट्टविरचितम् ।

प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

हरिपादौ नमस्कृत्य कृष्णो नारायणानुजः ।
विवृणोत्यध्यक्षटीकां गदाधरपदार्थयाम् ॥ १ ॥
प्रत्यक्षदीधितिप्रौढिप्रौढे गादाधरे मते ॥
प्रचारेच्छोरज्ञनाथैः साहसं क्षम्यतां बुधाः ॥ २ ॥

मूले अथेति । अत्र प्रमाणतत्त्वं विविच्यते इति योजना । अथ मङ्गलस्य कारणतानिरूपणानन्तरम् । *अत्र* कर्त्तव्यग्रन्थे । प्रतिपाद्यत्वं सप्तम्यर्थः तस्य प्रमाणतत्त्वेऽन्वयः । तस्य विविच्यते इत्यत्र धात्वर्थविवेचनघटकबोधेऽन्वयः । मयेत्यध्याहृतस्य गङ्गेशमिश्रेणेत्यर्थः । कृतिजन्यत्वं तृतीयार्थः तस्य धात्वर्थे विवेचनेऽन्वयः । विवेचन परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनम्, व्यवस्थापनञ्च प्रमाणत्वतया बोधनम् बोधद्वारकं विषयत्वं कर्मलकारार्थः । प्रमाणतत्त्वमिन्द्रियादिचतुष्कत्वसमनियतप्रमितिकरणत्वम् । तथा च गङ्गेशमिश्रवृत्तिकृतिजन्यतादृशस्वमतकथनविषयो निरुक्त प्रमाणतत्त्वमिति वाक्यार्थः । परमकारुणिकः परैकविंशतिदुःखप्रहरणेच्छा उद्दिधीर्षा तदुपायेच्छा करुणा । सा च परमा सफला शास्त्रार्थज्ञानद्वारा मुक्तिसम्पादकत्वात् । स्थाने प्रभेदः । तथा चोक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्याय एव च ।
धर्मशास्त्र पुराण च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रय. ।
अर्थशास्त्रं च विज्ञेयं विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥ इति ।

एतद्विशेषणेन अध्ययनधर्मलाभः । दुःखस्य पङ्कसादृश्यकथनं

तदनुमपधारयन् उद्धारबोधशङ्कावारणाय । गाङ्गाचार्या नत्वेति । श्रीकृष्णाङ्घ्रिनमस्कारोत्तरकालीनगुरूच्चारितवाक्यार्थस्मरणोत्तरकालीनस्य दीधितिकृत्कर्तृक यत्प्रत्यक्षचिन्तामणिविवरण तद्विवरणस्य कर्त्ता गदाधर इति श्लोकार्थः । स्वविवरणे तार्किकसमवतद्गुणजनकत्वाभ्यय । गुर्विति । न च विनायकस्तवपाठादे पृथक्फलवत्त्वसहेतुत्वेपि गुरुपदोच्चारणस्य तथात्वमप्रमाणमिति वाच्यम् तदधीनस्योत्कृष्टयशसस्य मङ्गलत्वात् तस्यायुर्घृतमितिवन्मङ्गलम् । *तदुत्कर्षम्* अर्थस्येतरापरिशीलितत्वादिना सम्बन्धसम्पादनम् तत्सम्पत्तिप्रयोजकव्यापार कर्त्तोऽकर्थः । स च प्रकृते आश्रय मात्रम् । एतमप्रपि । *तत्सहकारित्व* गुरुवाक्यसहकारित्वम् । गुरुवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याधीनत्वेन विवरणनिर्माणेऽनुपयोगाद्व्याचष्टे सहकारित्व चेति* । परम्परया* सहकारद्वारा । *फल* स्मरणम् । यद्यपि मनोनिष्ठतादृशसहकारितानिर्वाहकव्यापारोत्तरत्वं विवरणनिर्माणे लभ्यते तथाप्युपयोगित्वान्तमोपयोगितावच्छेदकीभूतसस्कारविशेषसाहित्य लभ्यत इति तदधीनार्थनिश्चयस्यैवोपयोगित्वमभिप्रेत्याह तथाचेति । सस्कार उद्बुद्ध । मनसेत्यस्य निश्चयेऽन्वय । तादृशमनोजन्यार्थनिश्चय स्मृतिर्मानसबोधो वा । सध्रीचीनत्वरूपविशेषण तु अर्थे व्यञ्जनिकाविशेषणलाभार्थम् । तथार्थमनसोरसम्बन्ध न लभेतात· सम्बन्धत्यन्यमुक्तम् । सम्बन्धश्च सस्कारोऽनुसन्धान वा । वस्तुतो निबद्धव्यमिति पाठः । सम्बद्धव्यमित्यस्य स एव वाऽर्थः । परिशीलन सम्यग्ज्ञानम् तच्च शास्त्र तन्नूनामप्यर्थानां पोषणस्य पुष्टानां च तानयस्य । एत्र च मिश्रप्रभृतीनां तादृशसंस्कारानुद्बोधात्परिशीलने वैपरीत्यमिति सूचितम् । अप्रद्धार्थतात्पर्यव्यतिरेकेण तात्पर्यविषयत्व व्यङ्ग्यत्वम् । तदुत्कर्षान्तरमाह सिद्धान्तेति । सदायादपि तु स जायते । सन्तापसन्तानोपशान्त सरोदर्शनाद्यङ्गारकत्वाद्वगाहने नेति । शान्तत्वेपि सरसादृश्य तु चमत्सहेतुतया । सरसि अन्तः प्रवेशो द्वारम् । दार्ष्टान्तिके तदाह स चेति । निगूढत्वम् इतरापरिशीलितत्वम् । तत्त्वाकलन सिद्धान्तितार्थतावच्छेदकप्रकारकप्रमा । एतेन मिश्रप्रभृतीनामर्थनर्णने सिद्धान्तविरोधो व्यञ्जित· । विधान व्यापारः । दृष्टान्ते कृति दार्ष्टान्तिके तदन्य. । यद्यपि सरोरूपसिद्धान्त·

विशेष्यकतादृशार्थतावच्छेदकप्रमारूपान्तःप्रवेशानुकूलव्यापारोत्तर-कालीनत्वमर्थः तथापि वाक्यार्थज्ञानस्यैव वाक्यप्रयोगोपयोगि-त्वात्तथाविधान्तःप्रवेशानन्तर्यमाह तदवगाहीति । अर्थसङ्क्षेपे न्यून-त्वेत्यतः सङ्क्षिप्तेत्युक्तेति । प्रसिद्धमणेनाय किरणो तन्नाम ग्रन्थस्येति । अर्थे षष्ठ्यर्थान्वयः । प्रकाशान्वाय ज्ञानजन्यत्वं वा षष्ठ्यर्थः । एक-वाक्यतानभिज्ञानां न स्वतो दुरूहचिन्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थज्ञान-सम्भव इत्यतो विवरणेति । तत्समानार्थकऋजुशब्दप्रयोगो वि-वरणम् । सम्बन्धे तृतीयार्थाधीनत्वान्वयः । करोति व्यापारो धात्वर्थः, चिन्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थबोधो योऽल्पतरजनसम्बद्धस्त-मित्यर्थतो लभ्यम् । एवं च तत्तज्जने तत्त्वार्थबोधाभावोच्छे-दनिर्वाहको यस्तत्र तत्त्वार्थबोधोत्पादप्रयोजको विवरणरूपो व्यापारस्तन्निर्मातीत्यर्थः । निर्माणेनेति तृतीयान्तेनिर्माणपदार्थलभ्य-भेदस्य फलितत्वात् । चिन्तेति । बहुतरशिष्यसमवेतो यश्चि-न्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थबोधस्तदनुकूलविवरणकर्त्रित्यर्थः । प्रवृत्यर्थमि-त्यस्य स्वीयग्रन्थस्य चेत्यस्य च त्रितयेऽन्वयः(१) अभिधेयत्वघटक-प्रतिपत्त्यन्वाये जन्यत्वं षष्ठ्यर्थः इतरयोर्निरूपितत्वं तदर्थः ।

प्रयोजनवत्त्वायाभिधेयसम्बन्धावाहेत्यवतारणं शङ्कते यद्यपीति । तुल्यता कथनकर्मत्वेन सादृश्यम् । आन्वीक्षिकीप्रतिपाद्यमत्र प्रति-पाद्यते इत्यनुक्त्वा प्रमातत्त्वमत्र विविच्यत इति विशिष्याभिधेयप्र-दर्शनबीजमाविष्कर्तुं दीधितिकृतां तथाभिधानमिति समाधत्ते । तथापीति । यदि ग्रन्थस्य प्रयोजनवत्ताज्ञाने विशिष्याभिधेयज्ञानं नापेक्षितम् तदा प्रयोजनवत्तायाः कथनेऽपि तज्ज्ञानं न स्यात्सम्बन्ध-घटकप्रतिपाद्याज्ञानादित्याशङ्कायां सामान्यतो घटकीभूताभिधेयज्ञा-नमादाय स्वजनकज्ञानजनकत्वसम्बन्धेन प्रयोजनवत्त्वमुपपादयति एतदिति । तृतीयार्थोऽभेदः सामान्यपदार्थेऽन्वेति एतद्ग्रन्थप्र-तिपाद्य सप्रयोजनज्ञानविषयः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । यद्वा मुक्तिहेतु-ज्ञानविषयः एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यः आन्वीक्षिकीप्रतिपाद्यत्वादित्यरीत्या एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यं सप्रयोजनज्ञानविषय इति मानसम् । स्वजनक-ज्ञानजनकत्वरूपसम्बन्धघटकीभूतं यन्मोक्षहेतुतादृशप्रतिपाद्यत्व-

---

(१) प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धत्रितय इत्यर्थः ।

रूपसामान्यधर्मधर्मितावच्छेदकज्ञानं तज्ज्ञानस्य सम्भवात् । विशिष्य तद्ज्ञानेऽपि प्रयोजनवत्ताज्ञानाकुण्ठनाद्विशिष्य तज्ज्ञानस्य फलान्तरं व्यञ्जयितुं तुल्यतयोपादानमिति भावः । तत्र तस्य फलान्तरं स्फुटयति प्रतिपाद्यस्येति । सामान्यतः प्रतिपाद्यस्य ज्ञानं प्रयोजनवत्ताज्ञानोपयोग्यपि न प्रवृत्त्युपयोगि अन्यथा प्रतिपाद्यस्य मुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वसंशये प्रमाणत्वं न ज्ञातमिति प्रमाणत्वेनाज्ञातत्वनिश्चयेऽपि ग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तिर्न स्यादतः फलतावच्छेदकरूपेणैव ज्ञातत्वज्ञानस्योपाये प्रवर्तकत्वम् । तस्य च विशिष्य फलज्ञानाधीनवाञ्छाविषयस्य तज्ज्ञानमपेक्षितम् । तथा च विशिष्य प्रमाणतरतज्ज्ञानमूलकप्रमाणतरत्वेन ज्ञातत्वानवच्छेदसम्भवाद्विशिष्य तज्ज्ञानेच्छाधीना तत्र प्रवृत्तिरिति भावः । तज्ज्ञानज्ञानानुधावनं तदिच्छानिर्वाहार्थम् । यद्वा सामान्यतो मुक्तिहेतुज्ञानविषयताज्ञानेऽपि प्रमाणतरत्वेन तत्सन्देहे बाधकाभाव इत्याशयः । स च विशिष्य तज्ज्ञाने मोक्षजनकतासन्देहपर्यवसन्नः अतो न प्रवृत्तिः । न च विशिष्य ज्ञाततासन्देहे प्रवृत्त्युच्छेदभयेन विशिष्य ज्ञानप्रदर्शनं व्यर्थम् तस्य तत्सन्देहानुच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्य ज्ञातता निश्चयद्वारा तस्य तन्निवर्तकत्वात् । यद्वा सामान्यतः प्रतिपाद्यस्य मुक्तिहेतुज्ञानविषयतासन्देहः तज्ज्ञानस्य मोक्षजनकतासन्देहपर्यवसायी अतो विशिष्य तादृशविषयतानिश्चयार्थं विशिष्य तज्ज्ञानमित्यर्थं । मूलानुरोधेन दीधितौ विशिष्येत्यध्याहार्यम् अतो न शाङ्काति न्यायविरोध । *पूर्वापरेति* एव च फलवच्छास्त्रोपकरणत्वनेत्यस्य प्रयोजनवत्त्वांशे एवान्वयोऽप्युपपद्यते ।

तस्या निरुक्तजनकतायाम् । सामान्यतः तद्वत्ताव्यावृत्तये उपलक्षणव्यावृत्तमिति । विशेषणत्वं तत्कालावच्छिन्नतद्वत्त्वरूपम् तस्यैवोत्तरकालीनोद्धारकत्वप्रयोजकत्वात् । न चेति । न च संसारविशेषणवैयर्थ्यमशक्यमेव तद्वत्त्वे दुःखितस्योपलक्षणत्वे मुक्तेषु उद्दिधीर्षाविषयत्वापत्तिः विशेषणत्वे स्वर्गिणां तदनुपपत्तिः संसारविशेषणसत्त्वे च दुःखित्वस्योपलक्षणतया स्वर्गिणामपि सङ्ग्रह इति वाच्यम् । दुःखपङ्कनिमग्नत्वं तत्प्रागभाववत्त्वम् दुःखित्वमेव वा दुःखमेकविंशत्यपि तथा च तद्विशेषणमिति–शङ्कासङ्गते दुःखित्वं न जगत्पदार्थतावच्छेदकम् पृथग्दुःखे-

त्यादिविशेषणात् इति तु बोध्यम् । क्रियेतेति । तदकरणाद्धेनोरित्यर्थः । दुःखि जगदुद्भूतं भवत्विति नेच्छा अदुःखिजगदुपगमापत्तेः किन्तु जगदुद्भूतमस्त्वित्येवेति तथा न कृतम् । धनी सुखीत्यादिवद्बुद्धिधर्मी-र्मविषयत्वप्रयोजकत्वेन दुःखित्वं विवक्षति *यत इति । जगदिति* अवच्छेदकावच्छेदेनैव विधेयान्वय औत्सर्गिकः अन्यूनानतिप्रस-क्तत्वनियतं च स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वम् तच्च संसारस्यैव न तु स्वार्थवृत्तिदुःखित्वस्य अतो योजनयापि तथा न कृतमिति भावः । लाभायेति । तेन संसारित्वस्याचेतनशरीरसाधारण्येनोद्धार-बाधस्य निरासः । यत्किञ्चिदात्मोद्धारेच्छया महत्तरशास्त्रप्रण-यनव्यर्थमत आह *लक्षणयापीति* अपिना शक्तिसङ्ग्रहो दृष्टान्तार्थः । जगद्वृत्तिसमूहत्वमात्रेणोद्धारेच्छाविषयत्वे प्रत्येकमुद्धारानुपपत्तेस्ते-स्तत्तत्संसारावच्छिन्नयावल्लाभ आवश्यकः अत एव विशिष्य सक-लजीवानामान्वीक्षिकीशास्त्राध्ययनद्वारोद्देश्यतानिर्वाहोऽभिधास्यते तथा चाशेषरूपार्थत्यागोऽयुक्त इत्यत आहयेति । *तल्लाभादिति* जगत्पदार्थाभिन्ने उद्धारेच्छाशून्यत्वसहितजगदुद्धारेच्छाबोधेनार्थ-तस्तल्लाभादित्यर्थः । एवकारस्य यावदर्थकत्वं स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एवेत्यत्र मिथ्यादिभिरुपगतम् । तथा च समभिव्याहृतपदार्थतावच्छे-दकसमानाधिकरणसकलतद्धर्मावच्छिन्नरूपोऽशेष एवकारार्थः । तद्धर्मश्च विशिष्य संसाररूप एव ग्राह्यः न तु तत्तद्व्यक्तित्वरूपः मुक्तानामुद्धारेच्छाविषयत्वापत्तेः । ननु व्यासज्यवृत्तिजगत्पदार्थघट-कसमूहत्वावच्छिन्नभेदः प्रत्येकं जगत्यपि । नापि जगत्त्वव्यापकत्वे-नोद्धारेच्छाविषयता प्रत्येतुं शक्यते तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तद्विषयत्वेनैवोपपत्तेः । वस्तुतः जगत्पदात्संसारित्वसमानाधि-करणसकलतत्संसारित्वलाभेनैवोपपत्तेः समूहनिवेशनमनुचितमे-वेत्यत आह । *अथवेति* ।

अर्थविद्याख्यात्मविद्येति पाठः । शिल्पविद्याव्यावृत्तयेऽर्थ-पदम् । अर्थज्ञानेच्छा मोक्षोपायेच्छा । तादृशेति । शूद्राः शास्त्रार्थज्ञानवन्तो भवन्त्विति मुनीच्छायां शूद्रशरीरविशिष्टा-त्मामभावादिति भावः । इच्छाया इच्छापूर्वकत्वविशिष्टस्य न शूद्राय मतिं प्रयच्छेदिति निषेधात् । शूद्रोपलक्षितवि-प्रादेरव्यापनस्य प्रत्यवायहेतुतापरया शूद्रपदेन शूद्रावच्छिन्न

स्यैव तत्र निषेधादिति भावः । दैवयशेनेति । फलादिपातेच्छु-
र्वेषुप्रयोगादिप्रादिमरणे वाचनिकप्रायश्चित्तविधिशास्त्रत्ययायान्तर-
कल्पनेऽपीह नाइशाश्चिप्रमावाच नास्कल्पनमिति भावः । ब्राह्म-
णादीति । तथापि दैवनदोनानधिकारिणामर्थज्ञानसम्भवादिति
भावः । ब्राह्मणत्वादीति । तथा च तथाविधेच्छैव ब्राह्मणाद्यवच्छिन्ना-
त्मधर्मिकेति भावः । शूद्रत्वविशिष्टशरीर परिगृह्यैतच्छास्त्रार्थज्ञानवा-
न्भूयासमितीच्छा तु न मुनेरस्तीति भावः । ननु शूद्राः शास्त्रार्थज्ञान-
वन्तो भवन्त्वितीच्छायां शूद्रशरीरोपलक्षितात्मभाने मानाभावः
ज्ञानमात्रेणेच्छायाः शरीरावच्छिन्नज्ञानविषयकत्वनियमादित्यत
आह *अन्यथेति* कीदृशा अर्थज्ञानवन्तो भवन्त्वितीच्छायाः सत्वादि-
त्वानुरोधेन कीदृशरीरोपलक्षितात्मविषयत्वात्तथैव तन्नियमभङ्गादि-
त्यर्थः । व्रीकेति । बाधितप्रत्यवायस्वीकारोऽरुचरम् ।

निर्णीयमानेति । प्राचीनमते निश्चितप्रामाण्यकस्यैव ज्ञान
स्य निश्चयकार्यकारित्वादिति भावः । प्रथमसूत्रेति । पदार्थ-
तत्त्वज्ञानादिति पञ्चमी साधनत्वे शास्त्राधीनेति भाव । अर्ह-
तीति । तथाच प्रवृत्त्यभावात्कुत्रापि न निःश्रेयसो भवतीति
भाव । ननु प्रथमसूत्रार्थज्ञानेऽप्रमात्वव्यावर्तकं तथा शास्त्रस्य प्रमा-
त्वनिश्चायकत्वमत आह *शास्त्राधीनेति* अनुमितिशाब्दबोधयद्विशेषद-
र्शनाधीनमानसेपि परतस्त्वमिति भावः । एतन्मते शास्त्रजन्यत्वं न
प्रमात्वे लिङ्गम् तत्प्रत्यक्षस्यैवाभिप्रेतत्वात् शास्त्रोपादानं च तत्र निः-
श्रेयसवत्त्वलाभाय । मन्वान इत्यनेनान्ययुक्तमन्यदुद्बुद्धमिति सूचित-
म् । प्रवर्तकज्ञाने इति । तथाच स्वार्थिप्रवृत्तिजनकज्ञानधर्मिकप्रमात्व-
निश्चयसम्पादकत्वम् । परम्परया स्वमुक्तिसम्पादकत्व च तद्विषयी-
भूतज्ञानजनकतावच्छेदकत्वम् । ननु परम्परापदे तादृशतात्पर्यग्रहो
दुर्घटः प्रमाणतत्त्वेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेरतस्तत्सङ्गमयति *प्रमाणे
ति* परम्परयेति । प्रथमतो मोक्षसाधनताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः ततः
शास्त्रश्रवणस्य प्रमाणतत्त्वावधारणजनकताज्ञानम् ततस्तत्र प्रवृत्ति-
रित्यर्थः । कथमिति । तथाच यदुक्त तद्युक्तम् न त्वन्ययुक्तम् अन्य-
दुद्बुद्धमित्याशयः । समुखत एवेति । परम्परापदेन स्वजनकज्ञानजन-
कत्वरूपसम्बन्धोक्तिसम्भवात् । मूले प्रवृत्तिसामान्यान्तःपातिवि-
संवादिप्रवृत्तौ व्यभिचारमुक्त्वा संवादिप्रवृत्तावन्यथासिद्धिमाह *य-

ह्यिति* साधनतासंसर्गकफलनिश्चयासत्त्वे तद्धर्मिकप्रमात्वनिश्चयेपि प्रवृत्त्यनुदयात् नान्यथासिद्धिः । अर्थसन्देहस्य प्रवर्त्तकतानिरसनाय ह्यहिति । गादाधर्यां भेदकोटिकसंशयानङ्गत्वमुक्त्वाऽत्यन्ताभावकोटिकतदसङ्ग्रहमाह एवमिति । व्याप्त्यभावाभावस्य व्याप्तिधात्मकत्वेन यत्संशयेत्येतावन्मात्राभिधाने वक्ष्यमाणसंशयासङ्ग्रहाभावात्प्रथमतो यत्संशयपदार्थं दर्शयति *यत्संशयादिपदमिति* किञ्चिद्रूपेण मेयत्वादिना । अत्रेदं सूचितम् । यत्संशयत्वव्यापकत्वमेव प्रतिबन्धकतायामुपादेयम् । न तु व्याप्तिसंशयरूपघटाभावनिश्चयमादाय घटवत्ताज्ञाने वक्ष्यमाणयत्संशयत्वावच्छिन्नत्वम् । व्याप्त्यभावाभावत्वेन व्याप्तिकोटिकव्याप्त्यभावसंशयसाधारण्यानुरोधेन व्याप्तित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयत्वस्यैव स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । व्याप्तिकोटिकसंशयत्वस्य किञ्चिद्रूपेण व्याप्तिप्रकारकनानासंशयसाधारण्येनातिप्रसक्तत्वाच्च । एवञ्च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुघटकत्वमनिराकृत्याग्रे सामान्यविवक्षणे न्यूनत्वं न शङ्क्यम् । असङ्ग्रहेति । न च व्याप्त्यभावाभावत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयासङ्ग्रहेऽपि न क्षतिः व्याप्तित्वावच्छिन्नकोटिकसंशयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशासम्भवादिति वाच्यम् । व्यतिरेकज्ञानत्वेन पर्यवसानानुपपत्तेरेव तदर्थत्वात् । एकार्थेति । अन्यथा सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तिविरोधः । चरमेति । षष्ठ्यर्थस्य प्रथमविषयितायामन्वयसम्भवेऽपि पटस्य संशय इत्यादौ पटीयविषयिताविशिष्टविषयिताश्रय इति नानुभवः किन्तु विषयिताविशिष्टपटीयविषयिताश्रय इत्येव । किञ्च ससम्बन्धिकस्थले साक्षादन्वयितावच्छेदकेऽन्वयसम्भवे तत्कोटिप्रविष्टान्वयोऽव्युत्पन्न' इति संशयपदार्थतावच्छेदकचरमविषयितायामेव तत्स्वीकार उचितः । अत एव संशये, पटविषयित्वं नास्तीति बाधदशायामनुभवासिद्धः पटस्य संशय इति बुध्यनुत्पादोऽपि सङ्गच्छते । निरूप्यत्वस्येति । नव्यमते पटस्य न संशय इत्यादौ पटनिरूपितत्वाभावसौलभ्यात् । संशयपदार्थान्तरमनभ्युपेत्याऽपि प्रथमसंशयपदार्थे एकार्थपरतानिर्वाहं शङ्कते न चेति । उभयसाकाङ्क्षार्थत्वकल्पनागौरवमपि द्रष्टव्यम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम्, तद्बीजं च तात्पर्यग्रन्थे सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तेर्निराकार्यतया नाना-

धीपरत्वेऽपि न क्षतिरिति ।

प्रतिबध्येति संशयादिविशेषणम् । यद्रूपावच्छिन्नवत्तानिश्चय यद्रूपावच्छिन्नाभावज्ञानप्रतिबन्धकस्तद्रूपावच्छिन्ननिश्चयसमानधर्मि तावच्छेदकत्वेत्यर्थः । यद्वा स्वप्रतिबध्यतया स्वसमानधर्मि तावच्छेदकत्व इत्यर्थः । स्व साध्यघटकनिश्चय । एव यद्रूपावच्छिन्नप्रकारितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व साध्यघटक त त्सम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुघटकता ग्राह्या । तथाच यद्रूपाव च्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नाभावप्रकारकसंशयत्वादिव्यापकप्रति बन्धकताकत्तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चय त्वावच्छिन्नजन्यामिति व्याप्तौ न दृष्टान्तस्वरूपासिद्धी । संशया-दीति । संशयदल एव निश्चयदल एव वा इह विवक्षणीयम् एकतद्-लस्य व्यावर्त्यत्वात् । एतदर्थमेवादिपदम् तेनैकत्र तद्विवक्षण व्यभि-चाराभावादपरत्र तद्विवक्षण व्यर्थमिति न शङ्क्यम् । वस्तुतस्तु घटा दिपदेन विषयविशेष उपादेय तथा च यादृशविषयावशाभाव-निश्चयत्वनियत व्याप्यभावसंशय एव तन्नियत व्याप्यभावनि श्चय एव चेत्यत्र तात्पर्यम् । व्याप्तधर्माभावसंशयनिश्चयोभयस्य च न नियतत्वे मानाभाव इत्याशय । तद्घटकेति । यद्रूपावच्छिन्नकोटि क घ संशयत्वघटकमितरपद निश्चयपरम् यद्रूपावच्छिन्नप्रकार कत्व निश्चयत्वघटकमितरपद संशयपरमिति क्रमेण वाच्यम् । तृतीयार्थ इति । तथा चानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्धर्माव-च्छिन्नविशेष्यकयज्ञानिरकज्ञानत्वव्यापकत्व प्रतिबन्धकतायां निवे-श्यमित्यर्थः । अप्रामाण्यसंशयास्कन्दितव्याप्यभावसंशयादे प्रतिब न्धकत्वेपि न क्षति प्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितव्य-तिरेकज्ञानत्वव्यापकताया अव्याघातात् । तदर्थेति । समुदायपर्या-प्ते समुदायिनि वृत्तेर्ग्राह्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादौ संशया श्यत्वस्याधिक्येपि ग्राह्यव्यतिरेकज्ञानत्वे तत्पर्याप्तत्वस्य कत्वात् । अन्यथा प्रत्येकवृत्त समुदायावृत्तित्वापत्तारति व्यतिरेकज्ञान त्वत्वावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धा वाच्य । तत्राप्यवच्छेदकत्व यदि स्व रूपसम्बन्धविशेषस्तदा अनवस्था अनतिरिक्तवृत्तित्व चेत्तदा गौर वात् किं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । यदि च प्रति बन्धकताया तादृशधर्मघटकातिरिक्तानवच्छिन्नत्व यद्व्यतिरेका

वगाहित्वानिष्ठावच्छेदकत्वान्यज्ञानत्वनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकताकानिरूपकत्वमिति यावत्, यद्वा तादृशधर्मघटकातिरिक्तावृत्त्यवच्छेदकताकत्वं यद्व्यतिरेकावगाहित्वातिरिक्तो यो ज्ञानत्वातिरिक्तः तदवृत्त्यवच्छेदकतानिरूपकत्वम् इति यावत्, निवेश्यते तदापि यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपयद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् । न चैवं स्वरूपसम्बन्धरूपानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वद्वयप्रवेशमपेक्ष्य पर्याप्तिकल्प एव लाघवमिति वाच्यम् पर्याप्तिपर्यालोचनयार्थनिवेशे व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य व्याप्यभावज्ञानत्वात्तत्र व्याप्तिनिश्चयस्याहेतुत्वात् । अस्माकन्त्वप्रामाण्यसंशयास्कन्दितव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानतत्संशययोरप्रतिबन्धकतयाऽदोषात् । यत्तु व्यापकत्वनिवेशकल्पे उक्तदोषवारणाय यद्व्यतिरेकज्ञानत्व यत्प्रतिबन्धकत्वाव्यापकं तदन्यत्वं प्रतिबन्धकताविशेषणमिति तन्न महागौरवात् । केचित्तु अनिश्चिताप्रामाण्यकयद्धर्मधर्मितावच्छेदककयद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकताकं यत्तत्तद्धर्मधर्मितावच्छेदककतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञाननिष्ठतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकमिति व्याप्तिः । अथ च तद्धर्मधर्मितावच्छेदककतद्धर्मावच्छिन्ननिश्चयत्वोक्तौ तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञाननिष्ठत्वानुपादाने धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वक्ष्यमाणरीत्या धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिनिश्चयत्वेनाहेतुत्वात् व्यभिचार इति तदुपादानम् । एवञ्च तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वोपादाने जनकतायां तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वासिद्धिशङ्कावारणायैव न तु व्याप्तिशरीरप्रविष्टम् । ननु हेतौ पर्याप्तिनिवेशनमनर्थकम् ग्राह्याविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अप्रामाण्यज्ञानाभावस्यैव निवेशात् । इह तु अप्रामाण्यनिश्चयाभावस्यैव एव तद्बुद्धिवारणसम्भवादिति चेन्न अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनां तद्व्यक्तित्वेनैव सर्वत्रोत्तेजकतया अप्रामाण्यनिश्चयव्यक्त्यभावानामपि ग्राह्यविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिनिवेशेन पर्याप्तिनिवेशं विना व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । अथैवमपि वास्तवयद्धर्मावच्छिन्नाभावज्ञानत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं

भ्रमानुरोधात् । न च यद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्यतिरेकत्वाव
च्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वघटिते तथेति वाच्यम् । व्याप्तिघटकपक्ष
धर्मतावच्छेदकरूपेण भ्रमसम्भवात् यद्धर्मपदेन व्याप्त्यादेरुपादाना
सम्भवादिति चेन्न यादृशरूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभाववत्त्वावच्छिन्नविषयताशा
लिज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकताक यत्तद्यादृशरूपावच्छि
न्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यामिति व्या
प्तिनिष्कर्षात् । तादृशं च रूपं भ्रमप्रमासाधारणं व्याप्त्यादिवि
षयताकत्वम् । यत्राप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टतादृशनिश्चयत्वेन वा
रणताभिप्रायेऽवच्छेदकतापर्याप्तिर्न भवत्येव । अथानुमितौ
व्याप्यभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वपक्षे व्याप्तिज्ञानत्वेनैव
तुल्यमुचितम् व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेनैव तत्कालेऽनुमिति
वारणसम्भवादिति चेन्न धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयेऽपि
रूपान्तरपुरस्कारेण व्याप्तिनिर्णयादनुमित्युत्पत्त्या धूमत्वावच्छिन्न
लिङ्गकवह्न्यनुमितौ धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्यत्वाभावज्ञानत्वे
न प्रतिबन्धकत्वेन धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयसत्त्वे धूम
त्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमित्यनुत्पादेऽपि धूमालोककवह्न्यनुमितिसा-
मान्यवारणाय धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिसामान्यं प्रति धूमलिङ्गकवह्नि
व्याप्तिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादित्याहुः । परामृशतीति । तथा च नै
यायिकपरामर्शमुद्दिश्यैव तदस्य प्रति प्रामाण्यनिश्चयानुपयोगिता
व्यवस्थापनप्रकारानुवाद दूषणाविनिवेशायेति भाव । घटादीति ।
तथाच पक्षमात्रस्यप्रकारकतानैयत्यविरहेण व्यर्थमिति भाव । ननु
ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामते तद्विशेषणमावश्यकमित्यत आह
अन्यतमेति तथाच यत्संशयपदोपादानेऽपि संशयादौ नैयत्यान्त
विशेषणदानेऽपि च घटज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति भाव ।

न त्विति । ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकतामते एव व्यभिचारज्ञानस्य
स्वतन्त्रप्रतिबन्धकता सम्भवतीति घटादिव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्य
धर्मादिनिश्चयजन्य घटादिविशिष्टज्ञाने यत्संशयपदेन व्यभिचारवार
णम् व्यभिचारसंशयप्रतिबध्ये व्यभिचारानिश्चयाजन्ये व्याप्तिनि
श्चय व्यतिरेकनिश्चयपदेन व्यभिचारवारणम् अव्यभिचारस
शयप्रतिबध्ये व्यभिचारनिश्चयप्रतिबध्ये चाव्यभिचारनिश्चयाजन्ये

व्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय यद्भावत्वप्रकारतानियतत्ववि-
शेषणावश्यकत्वं चेति भावः । यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धक-
ताकत्वनिवेशसम्भवेऽपि यथाश्रुतमूलानुरोधेन—प्रतिबन्धकताविशे-
षणतया निश्चयत्वोपादानम् अन्यथा संशयपदवैयर्थ्यं स्यात् । अत्र-
पक्षाभावतया च न वैयर्थ्यम् यद्भावत्वप्रकारतानियतो यद्भावा-
वगाहित्वप्रयुक्तयत्प्रतिबन्धकताशालियद्व्यतिरेकनिश्चयः यद्भावा-
वगाहित्वप्रयुक्तयत्प्रतिबन्धकताश्रययत्संशयश्च यद्भावत्वप्रकारता-
नियतः तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्येकहता यद्भावाभावप्रकारतानियतत्व-
स्य द्वेधा निवेशं परित्यजति *इवेति* तथाच स्वप्रतिबन्धकयत्सं-
शयत्वव्यापकयद्भावप्रकारताकत्वे सति यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्ध्य-
त्वमेको हेतुः तेन यद्भावत्वप्रकारक एव यत्संशयः यद्व्यतिरेकनि-
श्चयश्च यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्यत्र न साध्यसाधन-
विरोधः । न च यत्संशयप्रतिबध्यतामात्रनिवेशे संशयत्वानुपादाने
त्सिद्धिविषया यज्ज्ञानप्रतिबध्यतायां तन्निश्चयाजन्यानुमितौ व्यभि-
चारवारणाय संशयत्वनिवेशोऽर्थक इवेति नात्वदानीमनुमिति-
शाब्दबोधादिप्रतिबन्धके समानाकारकासिद्धिशाब्दबोधादौ स्व-
प्रतिबन्धकयज्ज्ञानत्वव्यापकयद्भावत्वप्रकारताकत्वविरहादेवादोषा-
दिति वाच्यम् यादृशविषयोपाये अनादौ संसारे न कस्यापि
सिषाधयिषाद्युपनयविनिसिद्धिप्रसिद्धिर्जाता । तत्र बाधमात्रमा-
दाय व्यभिचारवारणार्थं संशयत्वोपादानात् ॥ किञ्च यत्र विषय-
विशेषे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव समूहालम्बनात्मकासि-
द्धिबाधनियमः तत्र सामानाधिकरण्येनानुमितौ तादृशबाधत्वेना-
विरोधित्वेऽपि तादृशनिश्चयविरोधितयोक्तरीत्या व्यभिचारवारणाय
तदुपादानम् । किञ्च व्याप्तिप्रमात्वयोः संशये यद्भावत्वप्रका-
रकमानयमेऽपि तादाश्रयस्यातथात्वात् साधनाप्रसिद्धिरित्यतस्तदु-
पादानम् । न च व्याप्त्यादिनिश्चयस्यानुमित्यादिप्रतिबन्धकत्वा-
भावात् स्वप्रतिबन्धकयज्ज्ञानत्वव्यापकत्वाभावस्तत्रेति वाच्यम् ।
व्याप्त्याभावपक्षधर्मताविषयकतत्समूहालम्बनस्य तथात्वात् ।
व्याप्त्यभावप्रकारकसंशयस्येव व्याप्त्यन्योन्याभावप्रकारकसंशय-
स्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तत्र व्याप्त्यभावत्वप्रकारकत्वाभावात्
दृष्टान्तासिद्धिस्तु न शङ्क्या व्याप्त्यन्योन्याभावप्रकारकव्याप्तिप्रकार-

कसंशयानुपगमात् "उपनये वा मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
पन्नाभावांशे" प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वस्य निवेशनी-
यत्वात्। एवं च व्याप्यमेव व्याप्यभाववयोरेकत्वात्तत्र व्याप्यभाववत्वं
भासत इत्यनुपादेयम्।" स्वप्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापक-
व्यभिचाराभावत्वप्रकारताकेऽव्यभिचारनिश्चयेऽव्यभिचारनिश्चया-
जन्ये व्यभिचारवारणाय" व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वोपादानम्।
अथैवमपि "स्वविरोधिविषयकसमूहालम्बनात्मकघटत्वतासंशयत्व-
व्यापकघटाभावत्वप्रकारताके तादृशसमूहालम्बनात्मकघटव्यतिरे-
कनिश्चयप्रतिबध्ये घटवत्तानिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारः
वक्ष्यमाणरीत्या स्वप्रतिबन्धकयद्रूपावच्छिन्नविषयकसंशयव्या-
पकयद्रूपावच्छिन्नाभावत्वप्रकारताके "सति यद्रूपावच्छिन्नाभावनि-
श्चयप्रतिबध्यतापर्यन्तोपादानेऽपि दुर्वारः "यद्रूपपदेन" घटत्वस्यैवोपा-
दानादिति। अत्रेदं समाधानमवधातव्यम्। व्यतिरेकनिश्चयत्वव्याप-
कप्रतिबन्धकताकत्वं विवक्षितम्। अथ धूमालोकादिधर्मिकव्याप्य-
भाववन्निश्चयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदात् कस्यामपि प्रतिबन्धकतायां
यद्रूपावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वव्यापकतेति दृष्टान्तासिद्धिरिति चेन्न
यद्रूपावच्छिन्नत्वाभावधर्मितावच्छेदकत्वेन निश्चयस्य विशेषणीयत्वा-
त्। यद्रूपावच्छिन्नप्रकारितावावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वपर्याप्त्यधिकरणससगोत्रावच्छिन्नत्वेन
व्यतिरेकिता विशेषणीया। न च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कताकत्वमेवास्तु किं व्यापकत्वोपादानेनेति वाच्यम् अनुमितिं प्र-
ति व्याप्यभाववन्निश्चयत्वेन प्रवृत्तिं प्रति प्रमात्वाभाववन्निश्चयत्वेन प्रति-
बन्धकत्वे व्याप्यभावसत्तायावद्व्यतिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पनाप्रस-
ङ्गभयेन व्याप्यभावविज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनात्। यत्तु स्व-
प्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचाराभावत्वप्रकारताके -
सिद्धिविधया व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताके
च व्यभिचारनिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारप्रसङ्गात् न
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेश इति। तदनुक्तमेव व्यापकत्वो-
पादानेऽपि तद्दोषवारणासम्भवात्। वस्तुतस्तु अव्यभिचारविषयक-
प्रत्यक्षनिर्णये प्रत्येव व्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धकः तत्र च न व्यभि-
चारव्यतिरेकनिश्चयः प्रतिबन्धक इति न किञ्चिदेतत्। अथ स्वप्र-

निबन्धकयत्संशयत्वस्य यद्भावत्त्वप्रकारकत्वव्याप्यतया विवक्षणे अ-
नुमितिप्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके प्रमेयमेयत्वघटत्वा-
दिना व्याप्तेः संशये व्याप्यत्वभावत्त्वप्रकारकत्वाभावाद्दृष्टान्तासिद्धिः ।
न च तस्य व्याप्यत्वभावावगाहित्वं नास्तीति वाच्यम् घटाद्यभावत्वेन
व्याप्यत्वभावभानसम्भवात् । न च यदभावत्वेनावगाहित्वं विवक्ष्य-
ताम् । तथा सति अव्यभिचारसंशयव्यभिचारनिश्चयोभयप्रति-
बन्ध्येऽव्यभिचारनिश्चयाजन्ये व्यभिचाराननुसारप्रसङ्गात् । व्यभिचार-
त्वावच्छिन्नसंशयस्य अव्यभिचाराभावत्वाभावावगाहित्वात् अव्य-
भिचाराभावत्वावच्छिन्नसंशय एव तादृशाभावत्त्वप्रकारतासत्त्वात् ।
न च प्रतिबन्धकतायां यदभावावगाहित्वप्रयुक्तत्वं निवेशनीयमिति
वाच्यम् तथा सति संशये यदभावत्वप्रकारकतानिवेशकल्पे प्रतिबन्ध-
कतायां यदभावावगाहित्वप्रयुक्तत्व न निवेश्यत इति सिद्धान्तभङ्गप्रस-
ङ्गादिति चेत् यत्संशयपदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकसंशयोपादाना-
त् । एवञ्च समानधर्मिकयद्रूपावच्छिन्नाभावावगाहिज्ञानत्वरूपसंशय-
त्वानिवेशेन व्याप्तिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयवारणं सम्भवतीत्यपरम-
नुकूलम् । अथैवमपि व्याप्तित्वावच्छिन्नविषयताके घटत्वादिना व्या-
प्तिसंशयेऽनुमितिप्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके व्याप्यत्वभा-
वत्वप्रकारकत्वाभावाद्दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति चेन्न मुख्यविशेष्यांशे
प्रकारतापन्नाभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रका-
रकतया यत्संशयपदेन सुघटत्वात् । अथ पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यनु-
मितौ वह्नितदभावविषयकसमुच्चयरूपप्रतिबन्धके वह्नित्वावच्छिन्ना-
भावत्वप्रकारताकत्वात् वह्न्यभावनिश्चयसामान्यप्रतिबन्धकताक-
त्वाच्च वह्निनिश्चयाजन्यायां व्यभिचारो दुर्वार इति मुख्यवि-
शेष्ये प्रकारीभूताभावांशे तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतायाः स्वसामा-
नाधिकरण्यस्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकताविशिष्टत्वेन निवेशनीय-
त्वात् । अयञ्च दीधितिटिप्पण्यामभिप्रायवर्णनप्रकारः । मिश्रटिप्प-
ण्यां तु स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितयत्संशयत्वस्य
व्याप्यता विवक्षणीया नातो घटत्वादिना व्याप्तिसंशये प्रतिबन्धक-
पक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावेऽपि दृष्टा-
न्तासिद्धिः । नापि व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्यावृत्त्यसङ्गतिर्यदभा-

धावगाहिताप्रयुक्तत्वानिवेशादित्युक्तम् । अत्र कल्पे व्यतिरेकनिश्चय-
प्रतिबध्यत्वमात्रमेव गम्यमिति बोध्यम् । एवं स्वप्रतिबन्धकव्यतिरे-
कनिश्चयत्वव्यापकयद्भाववत्त्वप्रकारताकत्वे सति यत्संशयप्रतिबध्य-
त्वं द्वितीयहेतुः । अत्र च स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकप्रमात्वाघट-
कविषयिताशालिव्यतिरेकनिश्चयत्वस्य व्याप्यता विवक्षणीया
तातः पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यत्वभावावगाहिन्यनुमितिप्रतिबन्धक-
निश्चये व्याप्यभावत्वाप्रकारकत्वेऽपि दृष्टान्तासिद्धिः । निश्चये प्रमात्वं
निवेश्यमिति तु केचित् । अनियमादिति । व्याप्तिग्रहे व्याप्यभावत्व-
व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकौ संशयनिश्चयरूपौ द्विविधावपि ग्रहौ
प्रतिबन्धकौ । इदानीमुक्तव्याप्तौ हेतुभेदेन यद्भावावगाहिताप्रयु-
क्तत्वरूपविशेषणप्रवेशाप्रवेशौ * सिद्धान्तविषयत्वसामान्यतस्तत्प्रवे-
शाभावदर्शनान्तर्गतिं शङ्कते यद्यपीति । प्रमेयत्वादिनेति । यद्यपि
प्रमेयवान् धूमः पक्षावृत्तिरिति ज्ञानं न निरुक्तव्याप्यभावसं-
शयलक्षणाक्रान्तम् तथापि व्याप्तित्वावच्छिन्नाप्रकारकत्वगर्भव्याप्य-
भावप्रकारकत्वरूपयथाश्रुतनिश्चयत्वाक्रान्तं भवत्येव । संशयादा-
विति । अथ स्वप्रतिबन्धकयत्संशयत्वे यद्भावत्वप्रकारताव्या-
प्यत्वघटितहेतौ नेदृशी शङ्केति संशयपदोपादानमनर्थकमिति
चेत् प्रमेयत्वादिना व्याप्तेः संशये पक्षधर्मताविरहनिश्चयात्मके
व्याप्तयभावत्वप्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तासिद्धेर्दुर्वारतया स्वप्रतिब-
न्धकताप्रयोजकयद्भावविषयिताघटितयत्संशयत्वोपादानमित्याश-
यः । एवञ्चेदानीं विपर्ययोपादानव्यावृत्त्यसङ्गतिशङ्कानिर्वाहः । व्य-
भिचाराभावेति । अव्यभिचाराभावावगाहिताप्रयुक्तो व्यभिचारा-
वगाहिताप्रयुक्तो वेत्यन्यदेतत् । तथापीति । तथा च यत्संशयः यद्-
भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालियद्भावत्वप्रकारक एव यद्व्य-
तिरेकनिश्चयश्च यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति व्याप्तिः पर्यव-
सिता । साध्यसाधनविरोधपरिहारो दर्शितः । एवमत्र स्वप्रतिबन्ध-
कताप्रयोजकघटाभावावगाहित्वघटितघटत्ववद्घटव्यतिरेकनिश्चयत्व-
व्यापकघटाभावत्वप्रकारताके घटवत्तानिश्चयाजन्ये सिद्धिविषया
घटवत्ताज्ञानप्रतिबध्ये यानुमानिकघटवत्ताज्ञाने व्यभिचार इत्यतः
संशयत्वघटितयत्संशयप्रतिबध्यत्वनिवेशः । एवं स्वप्रतिबन्धकताप्र-
योजकघटाभावावगाहित्वघटितघटव्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकघटाभा-

घटत्वप्रकारताके घटवत्तानिश्चयाजन्ये पटाभावनिश्चयात्मकघटवत्ता-
संशयप्रतिबध्ये घटपटोभयसमूहालम्बने व्यभिचारवारणाय यत्सं-
शयत्वव्यापकप्रतिबध्यता निवेश्या । नत्वित्यादि । अथ स्वप्रतिबन्ध-
कताप्रयोजकयदभावविषयिताघटितव्यतिरेकनिश्चयत्वस्येव स्वप्र-
तिबन्धकताप्रयोजकयदभावविषयिताघटितयत्संशयत्वस्यैव व्याप्य-
तया विवक्षणमावश्यकम् उक्तयुक्तेः । तथा चाव्यभिचाराविषयितायाः
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया व्यभिचारसंशयव्यावर्तनाद्विपर्ययोपादा-
नेऽव्याप्तिर्न शक्यते सङ्गमयितुम् । न च संशयत्वघटकविषयितायां
यदभावीयत्वानिवेशात् स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यभिचारविषयि-
तामादाय व्यभिचारसंशयोपग्रहसम्भवात्तदव्याप्तिः सङ्गच्छत एवेति
वाच्यम् निश्चयत्वघटकविषयितायां निश्चयजनकतया यदभावी-
यत्वानिवेशे यादृशविशेषणं निश्चयत्वे प्रविष्टं तादृशविशेषणस्यैव
संशयत्वे प्रवेशापत्त्या नत्वित्यादिग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात् । न च
स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वं न निश्चयत्वे प्रवेश्यते
किन्तु निश्चये यदभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालित्वं तत्तु
न संशये तत्र संशयत्वं स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटित-
त्वस्यैवोक्तत्वादिति वाच्यम् यद्यप्युक्तज्ञानस्य पक्षधर्मत्वाभावावगा-
हिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालितया दृष्टान्तासिद्धिप्रसङ्ग इति नि-
श्चयविशेषणे यत्पदमुक्तम् तथापि पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभा-
वावगाहिनिश्चयमादायासिद्धिवारणाय स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजक-
यदभावविषयिताशालित्वमभ्युपेत्य निश्चयत्वे प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वेना-
घटिततादृशयदभावविषयिताघटितत्वस्यावश्यकतया तत्र यद-
भावानिवेशात् । न च लाघवेन यदभावविषयितात्वावच्छिन्नप्रयो-
जकताकप्रतिबन्धकताशालित्वमस्त्विति वाच्यम् संशये तद्विशेष-
णप्रवेशपक्षे यद्विशेषणान्तरं तत्रैव विषयितायां लाघवेन यदभावी-
यत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ विपर्ययदलवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिति चेत्स-
त्यम् व्यभिचारावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकतावति व्यभिचारसंशय
इत्यनेन प्रतिबन्धकतायां संशयत्वघटकविषयिताप्रयुक्तत्वकथनस्य
विषयितायां यदभावीयत्वघटितस्य मिश्रटिप्पण्युक्तप्रकारस्य व्यञ्जने-
ऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयिताकसंशयोपादाने तत्प्रकारानावश्यकतायाः
सम्भवात् तथासत्येव ननु, संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्षे इति

लिङ्गकत्वात्स्यात् । वस्तुतस्तु मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
पर्याप्त्यंशे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारताकत्वनिवेशेऽपि स-
कलव्याप्तिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयवारणं नास्ति प्रतियोगितया
व्याप्तित्वेन व्याप्तिविषयकतत्संशयावारणादित्यतो यद्रूपावच्छि-
न्नप्रकारताकत्वादिकमावश्यकम् । तथाच मिश्रटिप्पण्युक्तविशे-
षण, व्यर्थमेवेत्यन्यैरपरिशीलितः पन्थाः । इदं पुनरिहावधेयम् ।
संशये साध्यतावच्छेदकप्रवेशरूपे प्रतिबन्धकतायां यद्भावावगा-
हित्वाप्रयुक्तत्वनिवेशेऽपि विपर्ययोपादानं सार्थकीकर्तुं शक्यत
एव । तथाहि व्यभिचाराभावकालीनत्वाविशिष्टधूमधर्मिकव्यभिचा-
रसंशयप्रतिबन्धकताकेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय -वि-
पर्ययपदोपादानम् । अन्यथा स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकधर्मितावच्छेद-
कताकत्वव्यभिचाराभावविषयिताघटितत्वया व्यभिचारावारणात् ।
नचैवं प्रमेयत्वादिना व्याप्यत्वाभावधर्मितावच्छेदकपक्षधर्मताविरहनि-
श्चयात्मकधूमज्ञानमतिव्याप्ततया, दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति धर्मिताव-
च्छेदकताव्यापकताविरहप्रयुक्तत्वमावश्यकम् । तथा च मोक्षदशया
तत्सार्थक्यसम्भव इति वाच्यम् अनुमितिसामान्यस्य दृष्टान्त-
त्वासम्भवेऽपि शुद्धधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितेर्दृष्टान्तत्वसम्भवात्
धर्मितावच्छेदकतान्यत्वरूपविशेषणस्यानावश्यकतया तत्प्रयोजनस-
त्त्वेः । वस्तुतस्तु व्यभिचाराभावाभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः प्र-
तिबन्धकताप्रयोजकत्वे तदन्तर्गतव्यभिचाराभावविषयितया अपि
तथात्वात् तादृशसंशयप्रतिबन्धेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणा-
र्थमेव विपर्ययपदोपादानमिति । व्याप्त्यादिसंशये प्रागुक्त-
लक्षणाक्रान्ते दृष्टान्तासिद्ध्यादीति व्यभिचारो न व्याप्यत्वाभावः
अपि तु अव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावाच्छिन्न
एवेति व्याप्तिसंशयादेर्यद्भावप्रकारकत्वनैयत्यम् व्यभिचारी न
वेति [illegible] संशयो नानुमितिप्रतिबन्धकः किन्तु व्याप्तिग्रह एवे-
ति । एतेनाव्यभिचारो व्याप्तिस्तत्प्रकारकोक्तसंशयस्य व्याप्य-
त्वाभावप्रकारकतया दृष्टान्तासिद्धिरित्यपास्तम् । वस्तुतस्तु व्य-
भिचारावगाहित्वाप्रयुक्तानुमितिप्रतिबन्धकतावत्त्वाऽव्यभिचारासोऽप्य-
नुमितिप्रतिबन्धकः । अनुमितौ व्याप्तिरित्यत्र दृष्टान्ते, व्याप्ति
पदं दर्शितव्याप्तिपरम् । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपर-

मिति केचित् । यदि च तदनुमितिपदमव्यभिचारप्रत्यक्षानि-
श्चयपरम् अव्यभिचारानुमितौ, तत्संशयस्याविरोधित्वादित्युच्यते
तदा व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वमतेऽपि अविरोधात्किमिति
तत्र विवेच इति । तथा च सति संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्षे प्रति-
बन्धकतायां तत्प्रयुक्तत्वादिनिवेशे एवकारेण यदभावावगाहित्वे-
त्यादिविशेषणव्युदासः । यदभावत्वप्रकारकतानियतो यदभावाव-
गाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशाली यद्व्यतिरेकनिश्चयो यत्संशयश्च
यदभावत्वप्रकारकतानियतो यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरि-
त्यत्र साध्यसाधनविरोध इत्यत आह यदभावत्वेनेत्येके यथा
श्रुतानुरोधिनः । उक्तरीत्या तत्परिहारेऽपि वैकल्पिकविशेषण-
प्रवेशादननुगमो हेतुभेदो दुर्वार इत्यत आह यदभावत्वेती-
त्यन्ये तादृशाः । स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वेन
घटितेऽघटिते वा स्वप्रतिबन्धकयत्संशयत्वव्यापकयदभावत्व-
प्रकारकताकत्वघटितहेतौ घटपटोभयवत्तासमूहालम्बने व्यभि-
चारः पटाभाववान् घटवान् इति स्वप्रतिबन्धकघटाभाव-
त्वप्रकारकत्वनियमघटसंशयप्रतिबन्धकत्वात् घटाभाववत्तानिश्चयत्व-
व्यापकप्रतिबन्धकताकत्वाच्च । न च स्वप्रतिबन्धकताव्याप्ययत्सं-
शयत्वोपादानान्न दोषः समूहालम्बनात्मकघटसंशयस्याप्रतिबन्ध-
कत्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यव्यभिचारसंशयनव्यतिरेकज्ञानप्रति-
बन्ध्ये तन्निश्चयजन्ये व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारो न सम्भवति व्यभि-
चाराव्यभिचाराभावकोटिकाव्यभिचारसंशययोर्व्यभिचारावगाहित्वे-
न प्रतिबन्धकतया मुख्यविशेष्यांशे प्रकारीभूताभावांशे प्रतियोगि-
तासम्बन्धेन यः प्रकारस्तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः सं-
शयत्वव्यापकताविवक्षणेनैव निर्वाहादिति यदभावत्वप्रकारकतानै-
यत्यवैयर्थ्यम् । द्वितीयहेतौ व्यभिचारविषयकसंशयसामान्यप्रति-
बन्ध्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचाराभावत्वप्रकारतानियतव्यभिचारा-
भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालिव्यतिरेकनिश्चयो अव्यभि-
चाराभावनिश्चयः तमादाय व्यभिचारः व्यभिचारप्रकारतावच्छे-
दकत्वात् । न च यंज्ञानसमानधर्मितावच्छेदकत्वप्रयोजकीभूता-
वगाहिताविशेषणम् अभावधर्मिकव्यभिचारसंशयप्रतिबन्ध्ये तद्धर्मि-
काव्यभिचारनिश्चये तद्दोषसत्त्वात् । न च प्रतियोगितासम्बन्धानव-

च्छिन्नत्वं तद्विशेषणम् तथापि यद्भावत्वप्रकारकताव्याप्यव्यति-
रेकाघटिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकत्वमेवोचितं न तु निश्चयत्वमपीत्यत
आह यद्भावत्वेति तु माहशाः । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्ध्य-
त्वरूपहेतौ व्यभिचारवारणाय पृथग्विशेषणप्रकारीयमिति तु के-
चित् । घटव्यतिरेकनिश्चयसामान्यप्रतिबन्ध्ये घटत्वसाक्षात्काराजन्ये घ-
टवत्साक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय यत्संशयपदोपादानम् । तथापि घट-
पटोभयवत्साक्षात्कारे घटनास्ति वा पटाभाववानित्यादिघटसंशयरूपपटा-
भावनिश्चयप्रतिबन्ध्ये घटव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्ध्ये व्यभिचारवारणाय
सामान्यपदम् व्यभिचारसंशयसामान्यप्रतिबन्ध्येऽव्यभिचारनिश्चये
व्यभिचारवारणाय यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्ध्यत्वमुपात्तम् तथापि
व्यभिचारसंशयसामान्यप्रतिबन्ध्येऽव्यभिचारनिश्चयरूपघटवत्साक्षा-
त्कारव्यक्तौ अव्यभिचाराविषयकघटाभावप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्ध्ये व्य-
भिचारवारणाय सामान्यपदम् । सत्प्रतिपक्षोपादानप्रयोजनमाह अव्य-
भिचारीति । प्रमेयवान् धूमः पक्षावृत्तिरिति ज्ञानमादाय दोषवारणाय
यद्भावावगाहित्वमयुक्तत्वमुक्तम् । तच्च रूपप्रयोजकभ्रमत्वाघटकयद्-
भावविषयितात्वरूपम् तेन पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावावगाहि-
ज्ञानमादाय न दोषः । अथ घटत्वेन व्याप्तेः संशये घटत्वेन व्याप्य-
भावनिश्चये च प्रतिबन्धकताविरहात् दृष्टान्तासिद्धिरिति चेन्न
यद्विषयताघटितयोः संशयाव्यभिचारनिश्चययोः प्रवेशात् प्रमात्वस्य न-
सत्प्रतिरोधेन हेतुतायां इव ज्ञानविशिष्टप्रतिबन्धकतायां विषयतया अ-
वच्छेदकताया अनङ्गीकारादाह स्वेति । तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न
घटाभावादिविषयितासामान्यस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्संश-
यविपर्यययोरुपादानम् अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नाव्यभिचाराभा-
वविषयताया यद्भावविषयतासामान्यान्तर्गततया अनुमितिप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकत्वात् दृष्टान्तासिद्धिरतोऽनवच्छिन्नान्तम् । यद्भाव-
निश्चयाद्भावत्वानवच्छिन्नव्यभिचारविषयतासामान्यस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः । वस्तुतस्तु पक्ष-
धर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः स्व-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धिवारणाय भ्रमत्वाघटक-
त्वेन यद्भावविषयतोपादेया । एवञ्च व्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपक
[illegible] विषयताया भ्रमत्वघटकतया तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नविष

यतामात्र एव दोषवारणात्सङ्गतिरिति । प्रमेयत्वादिनाऽव्यभिचा-
रामावरूपव्यभिचारविषयतायाः व्याप्तिप्रतिबन्धकतानवच्छेद-
त्वाद्व्यभिचारवारणाय सामान्यपदम् । व्यभिचारत्वावच्छिन्नव्य-
भिचाररूपाव्यभिचारविषयतायाः व्याप्तिप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वात्तद्व्युदास इति ।

अत्रेदमाकूतम् । एवं सति घटसंशयप्रतिबन्धकत्वं व्यर्थं स्यात्
घटाभावनिश्चयप्रतिबन्धे घटवत्ताज्ञाने घटाभाववत्तानिश्चयस्य
अभावो घटीयो भूतलसमवायघटेत्यादिज्ञानसाधारण्येनैव प्रति-
बन्धकतया घटाभावत्वानवच्छिन्नघटाभावावगाहितायाः स्वप्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वेनैव व्यभिचारवारणसम्भवात् । प्रतिबन्धक-
तायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्य तदुपादानसार्थक्यस्य
प्रक्षालनाद्धीतिन्यायग्रस्तत्वात् । किञ्च घटवत्ताज्ञाने घटवद्वृत्तिमा-
निति घटवद्वृत्तित्वेन घटाभाववत्ताप्रदर्शनेऽपि विरोधितया घट-
भावत्वानवच्छिन्नघटाभावविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः स्वप्रति-
बन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचार एव न प्रसज्यते । यदि च पक्ष-
धर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावावगाहिज्ञानवारणाय प्रतिबन्धकतायां
तदवच्छेदकविवक्षितायां वा भ्रमावृत्तित्वं प्रवेश्यते तथाच घटव-
त्ताभ्रमायां व्यभिचारः तत्र घटवद्वृत्तिमानिति ज्ञानस्य भ्रमतया
तादृशघटाभावविषयताया भ्रमावृत्तिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन स-
त्त्वान्तर्भावसत्त्वात् तादृशप्रतिबन्धकतायाः कामिनीजिज्ञासादौ प्रसि-
द्धेरिति संशयपदमित्युच्यते तदा, प्रमात्मकाव्यभिचारनिश्चये व्य-
भिचारो दुर्वार एव अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचारवि-
षयतासामान्यस्य भ्रमभिन्नवृत्तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । एवं
भ्रमान्यवृत्तित्वरूपतद्विशेषणेऽपि । न च यद्भावाधिकरणशब्देन यनि-
रूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषयिता विवक्षिता घटवद्-
वृत्तित्वं च न घटप्रतियोगितावच्छेदकमिति, संशयपदोपादानमिति
वाच्यम् । व्याप्यभावत्वानवच्छिन्नतद्विषयत्वाप्रसिद्धेर्दृष्टान्ता-
सिद्धेः । मत्वाधेयत्वाभावव्याप्यव्यभिचारितसाध्याभावाधिक-
रणवृत्तित्वव्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नविषयतामा-
दाय न दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् तथापि घटवद्वृत्तिद्रव्या-
भाववानिति, ज्ञाने घटनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्याभा-

धत्वावच्छिन्नघटाभावत्वानवच्छिन्नविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः घटवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन संशयपदवैयर्थ्यात् । विषयतायाः तद्वद्वृत्तित्वानवच्छिन्नत्वस्य प्रवेशे तत्सार्थक्यस्य प्रक्षालनाद्धीतिन्यायग्रस्तत्वात् । न च व्याप्तिमद्वृत्तिमानितिज्ञानीयव्याप्यभावत्वानवच्छिन्नव्याप्तिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नव्याप्यभावविषयताया सामान्यान्तर्गतायाः प्रतियोगितावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धिवारणाय तद्वद्वृत्तित्वानवच्छिन्नविषयता निवेश्येति न प्रक्षालनाद्धीतिन्यायापात इति वाच्यम् व्याप्तिमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । तदभ्युपगमे तु तद्वद्वृत्तित्वानवच्छिन्नत्वोक्तावपि साध्यसामानाधिकरण्यवद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यापि तथात्वापत्त्या तद्विषयतायाः व्याप्यभावत्वव्याप्तिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन दृष्टान्तासिद्धितादवस्थ्यात् वस्तुतस्तु व्याप्यपदं तद्घटकपदार्थांशे वा भ्रमात्मकस्य व्याप्यभाववत्ताज्ञानस्य व्याप्यभावत्वानवच्छिन्नत्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकतया दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति ।

अत्रेदं समाधानमाकलयाम । व्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकयद्विशिष्टनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नयद्भावत्वानवच्छिन्नयद्भावविषयतासामान्यकत्वं तस्यान्तार्थः । तद्वत्त्वभावग्राहीति ज्ञानीयघटाभावविषयितायाः यद्भावत्वानवच्छिन्नघटान्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वाविरहावच्छिन्नत्वप्रसिद्धेः संशयपदमर्थवत् दृष्टान्तासिद्ध्यादिपरिहारायानया दिशा ह्य इति । यद्भावत्वानवच्छिन्नत्वं च यद्भावत्वविषयतानिरूपितत्वम् भ्रमप्रमासाधारणयद्भावत्वविषयतात्वेन वास्तवयद्भावत्वविषयताया निरूपकतया न दोष इति । तद्व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति । स्वत सिद्धतद्व्यतिरेकज्ञानाभावस्थले प्रवृत्तिमत्त्वादिति भावः । अर्थः फलसाधनता । तदसत्त्वेनेति । प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयसम्पादकत्वेनार्थनिश्चयविरहप्रयोजकत्वादिति भावः । प्रामाण्यसंशयसामग्र्याः अर्थनिश्चयविरोधित्वेऽप्याह तद्विशेषणेनेति । अगृहीतेति । अर्थनिश्चये प्रमात्वस्यादोषत्वे प्रामाण्यनिश्चये तु सत्यपि संशयादेव प्रवृत्तिः व्यभिचारसंशयापातः व्याप्तिनिश्चयेऽनुमितिरित्यनुभवानुरोधात् । तत्र व्याप्तिसंशयमेवाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितामात्र इतिविशेषाय । व्या

प्तिसंशयभेदस्येति सम्प्रदायमतेन तेनान्यमते व्याप्तिविशिष्टवैशि-
ष्ट्यादिज्ञानहेतुत्वेऽपि न क्षतिः ।

उक्तयुक्त्या कारणत्वानिवेशेऽपि प्रयोजकत्वं निवेश्यम् तच्च
अनन्यथासिद्धत्वागर्भं नियतपूर्ववर्तित्वमित्याशयेनाह अथवेति ।
पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकसाधनसंसर्गकमोक्षप्रकारकप्रवृत्तिम्प्रति पदा-
र्थतत्त्वज्ञानविशेष्यकमुक्तिसाधनताज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयत्वेन हे-
तुतासाधनार्थं तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहविशिष्टस्य ता-
दृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानस्याभावे पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिक-
साधनतासंसर्गकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववर्त्तिहेतुकत-
म् तथा च स्वनियताव्यवहितपूर्ववर्त्तितादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्व-
निश्चयविरहविशिष्टतादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानाभावरूपप-
दार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकप्रोक्तसंसर्गकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तित्वं हेतुः ।
स्वजनकतावच्छेदकतादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयकतादृशप्रवृत्तित्वं
साध्यमिति फलितम्। अत्र निश्चयविरहविशिष्टत्वं व्यतिरेकज्ञानविशे-
षणं न स्वरूपासिद्धिवारकं किन्तु दृष्टान्तासिद्धिवारकमित्यग्रे स्फुटम्।
पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकमोक्षप्रकारकप्रवृत्तेरव्यवहितपूर्वं काशीमरणध-
र्मिकमुक्तिप्रकारकज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानाभावसम्भवात्ता-
दृशज्ञानप्रमात्वनिश्चयस्य तत्राजनकतया सामान्यतो व्याप्तौ व्यभिचा-
र इति तत्र नियतत्वनिवेशः। तादृशव्यतिरेकज्ञानोत्तरकाशीमरणा-
दिधर्मिकमुक्तिप्रवृत्तेः सुखादिप्रकारकपदार्थतत्त्वज्ञानप्रवृत्तेश्चोदया-
द्धेत्वसिद्धिरतो हेतौ प्रकारकान्तम्। तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चय-
विरहेऽपि काशीमरणादौ मुक्तिप्रकारकप्रवृत्तेः पदार्थतत्त्वज्ञाने सुख-
प्रवृत्तेश्चोदयान्नियतपूर्ववर्त्तिताघटितसाध्यं न सिध्येदतः साध्ये प्रकार-
कान्तम्। अत्र प्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावनिवेशात्फले
उभये। अत्र समूहालम्बनप्रवृत्तिनिष्ठपदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकमुक्तिप्रका-
रकप्रवृत्तिकार्यतात्वेन यागधर्मिकसुखादिकार्यतामादायार्थान्तरं न
शङ्क्यम् तादृशकार्यतायाः साध्यत्वात्। एवमेव यागपाकादिविशेष्य-
कस्वर्गौदनादिप्रकारकप्रवृत्त्याद्यपि विशिष्य यागपाकादिरूपकारण-
स्वर्गौदनादिरूपकार्यघटिततत्तत्साध्यसाधनमुन्नेयम्। दृष्टान्तासिद्धि-
वारणाय सामान्यमुखीं व्याप्तिमाह यन्निश्चयेति। जलविशेष्यकतृ-
प्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने ओदने तृप्तिप्रवृत्तेः ओदनविशे-

ध्यकतृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने जले तृप्तिप्रवृत्तेश्च तृप्ति प्रवृत्तिसामान्ये, एवमोदनधर्मिकस्वर्गसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने ओदने तृप्तिप्रवृत्तेस्तद्धर्मिकतृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने ओदने स्वर्गप्रवृत्तेश्चोदनाविशेष्यकत्वप्रकारकत्वयोरुपादानम् । ओदनादिविशेष्यकतृप्त्यादिप्रकारकानुमित्यादिकमादाय तद्दोषवारणाय यज्जातीयेति । न च तद्विशेष्यकधर्मिप्रकारकानुमितौ धूमविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेन न हेतुना आलोकादिविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयमादाय व्यभिचारादिति वाच्यम् धूमलिङ्गकत्वादिसहिततादृशानुमितौ तादृशनिश्चयत्वेन हेतुतया जातिपदेन धूमलिङ्गकानुमितेरुपादानाभावेपि कार्यपदोपादानाद्धेतुसाध्ययोरेकाधिकरण्यतानर्गनियतत्वप्रवेशालाभेनादोषात् । धूमलिङ्गकतादृशानुमितौ आलोको व्याप्य इति निश्चयविरहविशिष्टमालोको न व्याप्य इति ज्ञानमितिरीत्या विशिष्य पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकता इति न काप्यनुपपत्तिः तृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वसंशये तत्र प्रमात्वनिश्चयेपि प्रमात्वसंशयनाशेन तृप्तिप्रवृत्त्युदयोऽतो यन्निश्चयविरहविशिष्टपदस्य प्रयोजनमाह व्याप्यभावेति । तस्य कारणत्वमप्यनपवादमिति । न च यत्रार्थनिश्चये प्रामाण्यसंशयोत्तरं प्रामाण्यनिश्चयस्तत्र प्रवृत्तिं सम्भवति अत एव यन्निश्चयविरहविशिष्टत्वं इति उक्तं तथा च कथं कारणत्वमिति वाच्यम् तत्र प्रामाण्यसंशयनाशे सत्येव प्रवृत्तिस्वीकारात् ।

स्वरूपासिध्यादिरिति । आदिनोद्देश्यासिद्धिपरिग्रहः ।

ननिवत्यादिमाऽऽक्षिप्तेपमन्यथा बुध्वा कृतायाः अथ किमित्याशङ्कायाः स्वाक्षेपाभिप्रायप्रकटनेनैव निरासेतु शक्यतया-स्तत्प्रकटनमेव किमिति न कृतमित्याशङ्क्याह अथवेति । स्वीकृत्यैवेति । तथा च मदभिप्रायमबुध्वा त्वया अथ किमित्याशङ्कनेपि मन्मताभिप्रायप्रकाशने न कापि क्षतिः त्वदभिप्रेतस्य प्रकृतावपेक्षणीयस्य प्रमात्वनिश्चयस्य स्वतः परतो वाऽसम्भवादेवमप्याक्षेपसङ्गतेरिति ।

मिथमश्योरेवेति । तेन तदीयमाश्रयत्वे इत्येतत्सङ्गतिः ।

सर्वेषामिति । प्राथमिकज्ञानग्रहविषयत्वं मीमांसकत्रयसाध्यम् तत्र प्राथमिकेतिज्ञानग्रहविशेषणम् । तच्च स्वसमाना-

धिकरणत्वस्य ध्वंसघटकालयोभयसम्बन्धेन ज्ञानग्रहघटकत्वम् ।
स्येति । तथाच स्वविषयकज्ञानाजन्यस्वाश्रयाश्रयविषयकमानसाविष-
यत्वमर्थः । तादृशमानसं च बाधप्रतिबध्यतानवच्छेदकस्वविषयता-
शालीत्यग्रे स्फुटम् एवं च भावत्वमप्रामाण्याविषयकत्वं वाऽनाव-
श्यकम् एतच्च स्वत एवेत्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वरूपसाध्यान्तरसूचकत्वेन
वर्णनं तद्वैयर्थ्यवारणाय दीधितावपि स्वप्रकाशतयाऽनुव्यवसायेने-
त्यनेन तद्वैयर्थ्यवारणमेवाभिप्रेतम् । अत्र नैयायिकमते वक्ष्यमाणरी-
त्या धूमत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्ताज्ञानाधीनाया अनु-
मितेः प्रामाण्यविषयकत्वात्सिद्धसाधनम् । तादृशस्वाश्रयग्रहत्वव्या-
पकाविषयिताप्रतियोगित्वोक्तौ स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वं व्यर्थमिति
मानसपदम् । अत्र स्वाश्रयविषयकज्ञानं स्वाश्रयभिन्नं ग्राह्यम् अन्यथा
स्वाश्रयविषयकं यत्स्वाश्रयं समूहालम्बनं तदादाय गुरुसाध्येन कृता-
र्थतापत्तेः । गुरूणां सम्मत इत्यपि न मिश्रसाध्यं ज्ञाननिवेशोऽनुचि-
तगौरवापत्तेरित्याशयेनाह स्वाश्रयेति । तेनेति । प्राथमिकज्ञानग्रा-
ह्यतायामेव विवादेनेत्यर्थः । अप्रयोजकतया ज्ञानस्यैन्द्रियकत्वेऽप्य-
नुमितिग्राह्यत्वसम्भवात् घटादिवत् । प्रत्यक्षेति । तथा च प्रत्यक्षा-
ग्राह्यत्वविशिष्टानुमितिग्राह्यत्वं भट्टसाध्यम् तन्मतेऽपि द्वितीयप्रत्य-
क्षग्राह्यता मिश्रादिभिरुक्तेति न सिद्धसाधनं स्वविषयकज्ञानाज-
न्यानुमितिग्राह्यत्वसाध्ये तथाविधप्रकारान्तरानुमित्यप्रसिद्ध्याद्या-
धशङ्कावारणाय ज्ञाततालिङ्गकत्वप्रदर्शनम् । एतेन व्याख्यानेन । अस्य
शब्दलभ्यमेवैतेतीत्यस्य च परिहारेऽन्वयः । जिज्ञासेति । संदे-
हादु य ततस्तदुद्वेषः ततस्तद्बुभुत्सेच्छा तत एकतरकोटिनिर्णये-
च्छा ततः किं स्वतो ग्राह्यमिति प्रश्नः ततः प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यमि-
त्युत्तर सैव प्रतिज्ञा । अन्योऽपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वरूपोऽपि
तस्य प्रतियोगिग्राहकसामग्र्याधिको न स्वतस्त्वबाध इति अना-
श्रितात्पर्यविलम्बः याथार्थ्यरूपप्रकर्ष एव स्वतस्त्वविवादात् । ज्ञान-
न्यायप्रवेशाभयेनाह ज्ञानमात्रेति । तत्परत्वभ्रमेति । वक्ष्यमाणमते
तत्त्वनिरपत्वे बाधशङ्का स्यात् । वस्तुतस्तु स्वतस्त्वसाधनार्हं प्रामा-
ण्यमुपेत्य तदनर्हं प्रमाकरणत्वमात्रं पर्यालोचनामिति भ्रमेण निग्रह-
विशेषशङ्का स्यात् आधिक्याय सा भावल्युटोऽनुक्षेयभ्रमात् । एवं
च करणल्युडन्तव्युत्पादनं भ्रमजनकदोष वक्तुम भावल्युडन्त-

व्युत्पादन तन्निरासायेति द्रष्टव्यम्। निरास इति। ज्ञानपदश्रवणमा त्रात्प्रमाकरणार्थकपदसमभिव्याहारेण ज्ञानकरणार्थकं पदमयं न ब्रूयात् पौनरुक्त्यादिति तत्र ज्ञानपदस्यौत्सर्गिकार्थतात्पर्यग्रहे तदन्वितपदस्यार्थान्वयानुरोधेन भावल्युडन्ततत्वग्रहद्वारा प्रामाण्यपदं प्रमाकरणत्वप्रतीतीच्छया नोच्चारितमिति बाधग्रहो जायते ततस्तादृशभ्रमनिरास इति भावः। स्वमते प्रमात्वत्वेनैव पक्षता ज्ञानपदं तूक्ताशङ्कोच्छेदकम्।

ये तु ज्ञानविप्रामाण्यपदार्थस्य पक्षत्वेन ज्ञानस्य पक्षात्वमपि मन्यन्ते तन्मतमुत्थापयति परिगतेति। प्रमाकरणत्वानां भिन्नभिन्नतया न परामर्शनिष्ठतद्व्याप्तिरित्यतो ज्ञानान्येनेति। पक्षविशेषणप्रयोजनमाह प्रमाकरणस्यस्येति। प्रामाण्यपदार्थे स्वसामानाधिकरण्येन स्वतस्त्वं न साध्यम्, तदवच्छेदेन परतस्त्वस्य प्रतिवाद्यननुमततयाऽर्थान्तरात् इति। तथासतीति। प्रामाण्यस्य ज्ञानमात्रवृत्तिप्रामाण्यपदार्थत्वेन पक्षत्वे सतीति। असम्भवेनेति। उक्तपक्षयोधकपदे प्रामाण्यपदं स्वार्थेन ज्ञानपदं तु ज्ञानकारणरूपैकार्थमिति भ्रमस्य शङ्कितुमसम्भवात् तथासति भूरिप्रयोगमालस्य तात्पर्ये नीतिसमाधानासङ्गतेः तन्मते ज्ञप्तिरूपार्थान्तराभावात्। ननु प्रामाण्यपदस्य प्रामाण्यपदार्थे इव ज्ञानपदस्य ज्ञानपदार्थे लक्षणा उभयोरपि स्वार्थत्वात्, एव च ज्ञानकरण लक्षणतावच्छेदकत्वानिर्वाहस्य करणव्युत्पादनात् शङ्का सम्भवेत् तादृशाशङ्का भूरिप्रयोगमालस्य परिहर्तुं तादृशशक्तिकल्पनादरस्यत प्रयोजनवती हि लक्षणा तदभावादत्र न लक्षणेत्याह ज्ञानेति। अज्ञात इति। ज्ञानत्वेन ज्ञानविशेषस्य तत्करणताया पक्षधर्मत्वाभावादिति भावः। लक्षणोपगमे बाधकमप्याह ज्ञानेति। ज्ञानपदार्थत्वाभावेनेति। ज्ञानकरणस्येति शेषः तथा च तद्विशेषणस्य ज्ञानकरणव्यावर्तकत्वं नास्तीति भावः।

प्रकृतवाक्यतात्पर्यविषयतया ज्ञानपदप्रयोजनमुक्त्वा तादृशो भ्रान्तकल्पनाऽपि तु नार्हतीति मनसि कृत्वा तदभिन्नपरतया तत्प्रयोजनमवतारयति प्रकर्षेणेति। निर्वाच्ययति। मिथ्यादिमतसिद्धयेति यावत्। सा च तदङ्कुरा भूयादितीच्छादिसामग्रीरूपानुव्यवसायविरोधिसहिता। अनुव्यवसायपदं ज्ञानमात्रलिङ्गकानुमितस्याप्युपलक्षणम्। गुरुमते प्रगृहीतप्रामाण्यसिद्धिमाह गुरुमते इति। स्वप्रकाशसामग्र्यपि

क्वचिन्न साध्यघटिकेत्याशङ्कते नचेति । नान्यदेति । मिश्राणामदिशासामग्र्यसम्भवेपि यद्धर्मप्रकारकज्ञानमेव जायते न तु तज्ज्ञानग्रहः तै. स्वप्रकाश्यानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम्। तादृशो धर्म इति। यद्धर्मप्रकारकमित्यनुवर्तते तद्धर्मघटिताप्रामाण्यग्रहस्य तत्प्रकारकज्ञानरूपधर्मिसमानकालोत्पत्तिकत्वं सुवचमाह तद्धर्मेति। भाविन्यतीते वा तद्धर्मप्रकारकग्रहे भ्रमत्वग्रहस्थले तदप्रामाण्याग्राहकतज्ज्ञानग्राहकसामग्री प्रसिद्धैवेत्यालोच्य तत्त्यागः । तद्धर्मघटितभ्रमत्वग्रहः तत्प्रकारकज्ञानोत्तरः अन्यथा भ्रमत्वस्यैवासिद्धेः । अत्राप्रामाण्यप्रामाण्यविरोधीति वक्ष्यते । एवञ्च तद्धर्मप्रकारकज्ञानानुत्तरप्रामाण्यविरोधिग्रहसामग्रीं सम्भाव्य निराकरोति, वर्त्तमानेति । लौकिकत्वनियामकसन्निकर्षादिघटितसामग्र्यां ज्ञानत्वादिविपरीतविषयिताप्रयोजकतद्दोषसवलनमप्रसिद्धमिति वक्तु वर्त्तमानपदम् । माध्यमिकनैय्यायिकमतेपि, तादृशसामग्र्यास्तथाविधदोषसवलनं नास्ति किमु मीमांसकमते इति वक्तुमग्रे सर्वपदम्। विपरीत तदभावतद्वत्त्वे । अभिमोत्तरस्याप्रामाणिकत्वशङ्काविच्छित्तये शङ्कितुः समत दृष्टान्तं प्रथमतो दर्शयति यथेति । दार्ष्टान्तिके सविषयकत्वोपादान चान्यथेत्याद्यभिमयुक्तिलापनार्थम्। दोष इति। दोषस्य प्रमाविरोधित्वात्तत्प्रकारकत्वग्रहविरोधित्वं तद्विशेषणम्। तत्प्रकारकग्रहप्रतिबन्धकस्यन्तन्तु विरुणद्धि च सामान्याभाववोधोपि सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धिमिति न्यायात्। गुरूणामेव तादृशसामग्र्यस्तित्वमत आह अन्यथेति । निर्विषयकत्वेत्युपलक्षण निष्प्रकारकत्वादीनाम् परन्तु तत्रैवाशङ्क्यमानतया तदनुपादानम् । यदि गुरुमते विषयो भासते, तदा प्रकारो न भासते इति वक्तुमनर्हमित्याशयः।

तदङ्कुरप्रकारप्रकारकज्ञानसमवेतमादायैव साध्यसत्त्वमित्यतस्तदङ्कुरप्रकारकज्ञानमन्तरेणापीति । ज्ञानद्वयमपि तदङ्कुरविशेष्यकमिति भावः । गुरुमते इच्छाद्यधिकरणप्रकारिका नास्ति। उपस्थितयेत्यस्य सम्भव इत्यनेनान्वयः । नियमत इति । अनियमे त्वप्रामाण्याग्राहकसाध्यघटकसामग्री प्रसिद्धा स्यात् । साकाङ्क्षत्वं धर्मिविशेषणम् । आकाङ्क्षा च धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्यभावः । असंसर्गग्रहकालीनधर्मधर्मिसमुदायलक्षणस्य

वास्तवधर्मधर्मिभावापन्नाविशेष्यविशेषणाविषयकस्य विशिष्टज्ञान-
कार्यकारित्ववारणाय तादृशाकाङ्क्षानिरूपकस्यैव तत्कार्यकारित्वमुपे-
यत इति सामान्यलक्षणायां निर्दोषपुरुषीयागृह्यमाणासंसर्गकशु-
क्तिरजतत्वादिविषयकज्ञानद्वयस्य न भ्रमत्वमिति स्वयं वक्तव्यम्
तथा च साकाङ्क्षत्वकथनं भ्रमत्वनिर्वाहकासंसर्गाग्रहलाभायेति
बोध्यम् । ग्राह्यं तद्वति तत्प्रकारकत्वम् । न च गुरूणां तादृशभ्रमस्य
प्रामाण्यावगाहित्वेऽपि तत्सामग्र्याः कथं प्रामाण्यग्राहकत्वम् । अभि-
मतगुरुकारमते प्रामाण्यविरोधित्वस्य प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकग्रहविष-
यत्वरूपत्वात् । न च दीधितिकृन्मते तदप्रामाण्यावच्छेदकावच्छेदेन
तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वरूपं प्रामाण्यविरोधित्वं तद्वद्ग्राहकत्वमप्रामाण्यग्रा-
हकत्वम् तथा च तदङ्कुरप्रकारकज्ञाने यदवच्छेदेन प्रामाण्यं तद-
वच्छेदेन भ्रमत्वस्यासत्त्वादेव विरोधित्वमनपवादमिति वाच्यम्
तन्मते प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन मदभिमतसिद्धिमितरत्व-
रूपतत्सत्त्वात् ।

[1] प्रतियोगितया प्रामाण्यविषयकतायाः ईश्वरज्ञानविषयत्वादाह
निर्धार्येति । अज्ञान प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ते घटज्ञानादिप्रामाण्ये । [2] वै-
शिष्ट्यं सामानाधिकरण्यम् । अत्र पक्षे ज्ञानपदासत्त्वे साध्यस्य ज्ञानप-
स्वाश्रयमात्रपरम् तत्सत्त्वे तु स्वाश्रयज्ञानपरमिति । अन्यथा भाव-
दार्थपरित्यागादिति मतेऽपि ज्ञानपदस्य ज्ञानार्थत्वात् । घटितत्वे
त्यतितु घटत्वे हेतुः । पक्षनिष्ठेति । न च न्यायमते घटत्वप्रकारिता-
निष्ठे तादृशग्राहकत्वे कथं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् पक्षावृत्तित्वे ॥
तात्पर्यात् तस्यापि बाधतया तद्व्याप्यवत्त्वतत्त्वस्य प्रतिरोध-
स्याच्च । अप्रसिद्धिर्बाधश्चेति । तथा च विधिनिषेधाभिप्रायो धाकारः
सिद्धान्तेऽपि सङ्गत एवेति भावः । द्वितीयपक्षे प्रतियोगिमत्त्वस्य बाध-
सिद्धसाधनादिकमेवेति सिद्धेः समूहालम्बनरूपत्वात् । आदिना उ-
द्देश्यासिद्धिपरिग्रहः । ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन प्राथमिकज्ञानग्रहज-
नकसामग्र्याः साध्ये अनन्तर्भावात् यथासन्निवेशो न वैयर्थ्य-
मिति ज्ञानग्रहत्वव्यापकत्वात् तादृशजन्यग्रहत्वव्यापकत्वस्यान्यत्वादि-
त्यर्थः । इदं तु चिन्त्यम् । स्वाश्रयज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं
स्वाश्रयज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य-

स्य लघुनस्तत्समनियतत्वात् । तथा च तदवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावोऽप्रसिद्ध एव । न च गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्व-
मतमङ्गीकृत्येदमिति वाच्यम् तथासति ज्ञानग्राहकसामग्री-
त्वव्यापकेत्यत्र सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्याभिधानस्यासङ्गतिः उक्तरी-
त्या अखण्डाभावघटकतासम्भवादिति । अत्राहुः । गुरुधर्मस्य प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वमते तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वेन निवेशे त-
न्निष्ठाभावप्रतियोगिता विशिष्योपादाय तत्तदनवच्छेदकत्वकूटस्य
साध्यत्वेऽवैयर्थ्यम् तादृशज्ञानग्रहत्वेनैव प्रवेशे तु सामान्याभाव एवै-
को लभ्यते इति साध्यभेदनिर्वाहः । नचैवमाभासासङ्गतिः ज्ञानग्रहो-
त्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकरूपव्यापकतायाऽविशिष्य प्रतियोगिताघटि-
ताया निवेशसम्भवादिति वाच्यम् तदाभासस्य तादृशप्रयोजकत्वव्या-
पकतानिवेशेनैवोपपत्तावनुचितगौरवपरत्वात् तत्प्रामाण्याविषयक-
त्वेन ज्ञानविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नो ज्ञानविषयको यावान् ग्रह
इत्यादिना दीधितिकृतैव सामग्रीजन्यग्रहत्वेन निवेशोऽनुचितगौ-
रवस्याभिधानीयतया इदानीमवैयर्थ्योक्तेरिति । तज्ज्ञानव्यक्ति-
विषयितावच्छिन्नेति भिन्नान्ते हेतुगर्भविशेषणम् ।

विशिष्टस्य प्रामाण्यविषयित्वस्य व्यापकतायां विषयितानिष्ठत्वं
न प्रविष्टमित्याशयेनाहृद्यासिद्धिमाह गुरुमते इति । ननु मिथ्यादिमते
ज्ञानग्रहे प्रामाण्याधिकरणत्वं दुर्वारम् घटमहं जानामीत्येवमाकारात्
तत्र विषयितांशे घटत्वविशिष्टस्य भानात् । न च तत्र घटविशेष्य-
कत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वभाने प्रकारितानिरूपकस्येव विशेष्य-
तानिरूपकस्य ज्ञाततेरपि स्वरूपतो भानम् अन्यथा न्यायमते व्यव-
सायो घटत्वप्रकारको घटविशेष्यकश्चेत्यनुव्यवसाये प्रामाण्याधिक-
रणतापत्तेः इष्टापत्तौ प्रामाण्ये मीमांसकपाश्चात्यनिर्वाहापत्तिरिति
वाच्यम् एवमपि प्रामाण्यस्य घटत्वविशिष्टगर्भत्वात्तदधिकरण-
ताया दुर्वारत्वात् प्रामाण्यस्य घटत्वविशिष्टगर्भत्वाद्घटादेः स्वरू-
पतो भान मानाभावाच्च । सत्यम् मिथ्यादिमते घटांशे घटत्वाभानेपि
प्रामाण्यरूपेणैव ज्ञानभानोपगमात् न्यायमते विशेष्यितांशे पुरो-
वर्तित्वादिना घटस्य भानेन प्रामाण्याधिकरणताया उक्तसम्भवात् ।
अथवा इतरविशेषणतानापन्नविषयविशेष्यितागर्भे प्रामाण्य पक्ष-
ग्रहवृत्ता च न गुरुभिन्नमते इत्यादावेन गुरुपदम् एतच्च तादृशग्रहत्व-

व्यापकविषयिताप्रतियोगित्वमिति । लिखनस्वरसाद्गुरूणा विषयि
तासाधनमध्यर्थेत्याशयेन । यदि चानुमानान्तरेण . . .
वा व्यवसाय गुरूणामपि विषयितासिद्धिसम्भव । किंच मिश्रा
दीनां प्राथमिकज्ञानग्रहे विषयितामादायैव निरूपितत्वसम्बन्ध
घटितकरणताविषयित्वयोर्निरूपकताभेदाद्विजातीयनिरूपितत्वसम्ब
न्धेन वाऽत्र साध्यविशिष्टसत्त्वात्तत्रानुगमेन तादृशस्य गुरूणामप्य
नायासेन उद्देश्यसिद्धिरित्यतो दूषणान्तरमाह तादृशप्रदेति । न
च साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगितायामाधेयतानिष्ठायां निरूपितत्वसम्ब
न्धेनावच्छेदकत्वमित्यनुमानपक्षे लिखनघटितविषयितानिष्ठायास्तादृ
शप्रदनिष्ठाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वमित्युक्तावपि प्र
तियोगितावच्छेदकतापर्याप्तविषयितात्वान्तर्भावेन वाच्यतया
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन केवलविषयस्यैव प्रति
योगितावच्छेदकतया विषयविशिष्टविषयितात्वावच्छिन्नाभावाप्र
सिद्धरिति वाच्यम् अधिकरणताविषयितयोर्निरूपकत्वस्य भि
न्नजातीयतया प्रतियोगितायां विषयितानिष्ठत्वस्य निरूपकत्ववि
शानिवेशार्थकत्वान्न तु उपलक्षणतया तद्विशेष्यतावच्छेदकत्वरूपा
वच्छिन्नप्रतियोगिताया प्रकारतया साध्यघटकता प्रयोजनाभावात् ।

विशेषणान्तर्भावेन यस्य विशेषणे विशेष्ये चेत्यर्थः । किंच
विशेषणावच्छेदेन विशेष्ये इत्यर्थः । आद्य दूषयति अनुमानादिति ।
द्वितीय शङ्कते नचेति । तादृशेति । घटत्वप्रकारस्य घटविशेष्यकत्वा
वच्छिन्नत्वनियमस्य तादृशावच्छेदकतानवच्छेदक
त्वात् तत्समुदायनिरूपिताखण्डविषयिताया एव न्यायमतेऽभ्युप
गमात् । एतेन विशिष्टानतिरिक्तत्वेन । केवलघटत्वप्रकारकत्वानिरू
पितविशिष्टविषयितात्व व्यापकतावच्छेदकताया न्यायमत
सिद्धत्वेनावच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टविषयितात्वे तत्सा
धनेऽपि सिद्धसाधनात् घटत्वप्रकारकत्वस्य वस्तुतोऽवच्छिन्न
त्वाश्रयत्वात् । नचेति । तत्र प्रामाण्य पक्षप्रामाण्यमिति द्वितीया
न्तपाठे पक्षाक्षेपेत्यनुवर्तते । विधौ बाधवारणाय प्रामाण्यविषयता
निवेश । न्यायमत अप्रसिद्धिवारणाय घटत्वविषयितानिवेश. व्या
पक व्यर्थविशेषणत्वस्य दूषणत्वात् । न्यायमते घटत्वप्रकारकत्ववि
षयिताव व्यापकतावच्छेदकत्वस्य निर्विवादतया विशिष्टानति

रिक्ततया विशिष्टप्रामाण्यविषयित्वेऽपि मानेत्यन्यतरानुधावने
सिद्धसाधनमिति भावः । शरीरविशेषादेरप्रामाण्यादाह शा-
रीरेन्द्रियादे । गुरुमतेति । गुरुमते स्वप्रकाशे ज्ञाने सर्वत्रैव जीवा-
त्मनः प्रकाशात्तादृशयावद्ग्राहकप्रसिद्धेरात्ममते सत्त्वात् ज्ञातते-
त्यादि । गुरूणां स्वसिद्धव्यवसायात्मकज्ञानग्रहादन्यैव भट्टमत
सिद्धज्ञाततालिङ्गकानुमितिस्वीकारप्रसङ्गादिति । एवं मिथ्याज्ञान-
पि । एकरूपेणेति । यद्रूपेण ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य त-
द्रूपेण तस्य प्रामाण्यग्राहकत्वाभ्युपगमस्तद्रूपावच्छिन्नभिन्नत्व
सामग्रीविशेषणम् तथाच ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीत्वेन
ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तेन ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो
भट्टस्य तेन प्रामाण्यग्राहकत्वाभ्युपगमो न भट्टस्य व्य
वसायादिसामग्रीत्वेन तदभ्युपगमो भट्टस्य तेन ज्ञान-
ग्राहकत्वाभ्युपगमो न तस्येति भावः । शब्दाजन्येति । तथा-
च शाब्दयोग्यताज्ञानसाधारणसमुदायस्य न कार्यताज्ञानग्राहक-
तावच्छेदकत्वेन भट्टाभ्युपगतमिति भावः । सामग्रीनिवेशपक्षे
व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकतद्भिन्नत्वाङ्गीकारेणैवोपपत्ते,
कथञ्चिदिति । नैयायिकादीति । आदीति । आदिना भट्टादिपरि-
ग्रहः । गुणाभिन्नामिति । न च तद्वति तत्प्रकारकत्वाग्राहक-
त्वोपादानेपि घटत्वप्रकारकत्वमात्रेण ज्ञानग्राहकसामग्र्यावर्त-
नाज्ज्ञानत्वे प्रसिद्धिसम्भवाज्ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविवक्षावैयर्थ्य-
शङ्काऽवतरत्येवेति वाच्यम् तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रेण ज्ञान
ग्रहे ज्ञानत्वाभानसम्भवात् । नैयायिकमतसिद्धप्रथमिकज्ञान-
ग्राहकसामग्र्याश्च ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धतया सा-
ध्यघटकत्वेन परतस्त्वसाधनसम्भवात् । तथा चेति । घट
त्वप्रकारतामात्रे चक्षुर्ज्ञानग्राहकसामग्र्या न प्रत्यक्षसामग्री-
त्व, ज्ञानत्वभावप्रसङ्गात् । अन्यसामग्र्यास्तु भट्टमतासिद्ध-
त्वात्तेन वारणादिति भावः । अप्रमापदोपस्थापितप्रामाण्यस्य
शाब्दबोधविषयत्वस्यापि सम्भवादाह विशेषैरिति । घटत्वज्ञान
त्वविशेष्यकमित्यादिभिरित्यर्थः । तावतैवेति । यथाश्रुततदप्रामाण्य-
ग्राहकत्वनिवेशपक्षे घटत्वप्रकारकमात्रेण घटविशेष्यकत्वानवच्छि
न्नघटत्वप्रकारकत्वमात्रेण च ज्ञानग्रहस्य साध्यघटकतया बाधः

स्यादिति ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वपर्यन्तविवक्षाऽऽवश्यकीति ज्ञान वे विधिप्रसिद्धिः स्यात् कथितविशेषणोपादानपक्षे च तादृशज्ञान ग्रहयोः साध्यग्राहकतया बाधस्यैवासत्त्वात्तद्विवक्षावैयर्थ्यम् । नापि ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धिसम्पादनार्थं तादति सुवचम् । तदविवक्षणेऽपि घटत्वादौ विधिप्रसिद्धिसम्भवादिति भाव । ननु प्राहात्य पुरोवर्तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकमेव साध्यमिति सिद्धान्तात्र घटत्वादौ विधिप्रसिद्धिरस्ति । किञ्च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वग्राहकत्वघटितकथितविशेषणोपादान ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वाविवक्षणेऽपि ज्ञानत्वे प्रसिद्धे दीधितिकृता ज्ञानत्वाविशिष्टे त्यादिलिखनस्यानवधानमूलकत्वप्रसङ्ग इत्यत आह वस्तुतस्त्विति । स्वतोऽग्राह्यतया प्राथमिकज्ञानग्रहाविषयतया । बाधादिति । अथ तादृशप्रामाण्यत्वविशिष्टप्रामाण्यत्वाश्रयमवेति कथमेतत् ? अनुव्यवसायादौ स्वरूपतो ज्ञानत्वमानेन तत्र स्वतोग्राह्यत्वानपायात् अनुमानात्पक्षतावच्छेदके साध्यसिद्धेर्दूषितत्वादिति चेन्न तद्वति तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानप्रतियोगिकविषयितासाधारणरूपेणापि प्रामाण्यविषयितायास्तादृशग्रहत्वव्यापकतासम्भवाद्यथार्थत्वस्य घटत्वप्रकारकज्ञानत्वविषयित्वे अनुव्यवसायादिसाधारणस्य ग्रहत्वाव्यापकत्वात् सिद्धसाधनस्य च वारणाय प्रामाण्यत्वावच्छिन्नग्राह्यत्वं विवक्षणीयम् । तत्र बाधभयेन ज्ञानत्वं न प्रवेश्यमित्याशयात् । न चैव न्यायमते साध्याप्रसिद्धिरत्रैवेति वाच्यम् तादृशव्यापकताया घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नविषयित्वावृत्तित्वसाधनेऽपि नैयायिकानामिष्टत्वात् मीमांसकसाध्ये वा तत्र तादृशविषयितावृत्तित्वमेवेति न कोऽपि दोषः । अथवा तादृशग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः विशिष्टप्रामाण्यविषयितात्वानवच्छिन्नस्य मीमांसकसाध्यस्याऽभिधानात्तत्परमेवेदम् । वस्तुतस्तु विशिष्टशुद्धयोरभेदाद्घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वविषयितात्वेन व्यापकतामादाय सिद्धसाधनवारणाय विशिष्टप्रामाण्यत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसाधनमपि मीमांसकाभिप्रेतम् । न्यायमते शुद्धघटत्वप्रकारकत्वस्यैव पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वस्य वा प्रकारकतावच्छेदकत्वाच्च सिद्धसाधनम् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वे साध्ये एतत् । यदि तु पुरोवर्तिविशेष्यक-

त्वत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वं साध्यते तदापि न क्षतिः पुरोव-
र्त्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नीयत्वविशिष्टीयविषयितायाः अव्यापकत्वे तु
धर्मितावच्छेदकप्रकारभावापन्नघटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकार-
कत्वपुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वोभयत्वैव तत्साधनान्न सिद्ध-
साधनम् । तथाविधतद्वतितत्प्रकारकत्वस्वज्ञानत्वयोरन्यतरसाध-
ने तु बाध इति । वस्तुतस्तु गुर्वादिमते तादृशसामग्रीजन्य-
ग्रहे ज्ञानत्वत्वाभानेन पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयित्वाभावसत्त्वा-
द्बाधः उभयाभावादिकमादाय व्यापकताभङ्गवारणाय स्वविषयि-
तात्वावच्छेदेन व्यापकतायाः साध्यघटकत्वात्, प्रामाण्यविषयि-
तात्वस्य चानुगतत्वात् । धर्मितावच्छेदकप्रकारभावापन्नस्वरूपतो
ज्ञानस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वोभयं प्रामाण्यम् तद्ग्राहिका च तद्वति
तत्प्रकारकगुणाभिन्नं ज्ञानमिति शाब्दमात्रमेवेति तद्रीत्या बाधा-
सम्भवाज्ज्ञानत्वत्वस्य परतो ग्राह्यत्वानुधावनमिति सकलग्रन्थ-
सङ्गतिः । तद्वति तत्प्रकारकगुणाभिन्नमित्यादावेतद्रीत्या बाधा-
सत्त्वादाह तथात्वेनेति । प्रामाण्यत्वेन पक्षतापक्षे यथाश्रुतार्थत्व-
माविष्कर्तुं तद्वतीत्यादि दीर्घाभिधानम् । अगत्येति । न च तद्वति त-
त्प्रकारकत्वविशिष्टत्वेन रूपेण ज्ञानत्वस्य विशिष्टप्रामाण्यघटकता नि-
र्हेतुः ज्ञानत्वस्याप्रवेशादिति प्रमापदार्थत्यागोऽनुचित इति वाच्यम्
ज्ञानत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वस्यानिवि-
ष्टत्वात् ज्ञानत्वानवच्छिन्नविशेषणतापन्नप्रमापदार्थतावच्छेदकस्य
पक्षत्वमित्यत्र तत्तात्पर्यम् । अग्राहकत्वेनेत्यभिधानलब्धे ग्राहकत्वेत्य-
भिधानमाहुरित्यस्वरसः । ननु विरोधित्वं तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञान-
विषयत्वं तच्चाग्रे दूषणीयमतो व्याचष्टे तत्प्रामाण्येति । तत्प्रा-
माण्यावच्छेदकावच्छिन्न यत्तत्प्रामाण्याधिकरणवृत्तित्वं तदभावः
तेन प्रमात्वाभावभ्रमत्वनिष्प्रकारकत्वाद्यनुगततत्प्रामाण्यावच्छेदक-
तापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमवच्छिन्नत्वान्तार्थः तेन
जातित्ववति जातित्वप्रकारत्वनिष्प्रकारकत्वयोर्घटत्वरूपैकावच्छेदेन
इति सत्त्वेऽपि न क्षतिः जातित्वविशिष्टे प्रामाण्यावच्छेदकतायाः
स्वरूपतो घटत्वे निष्प्रकारकत्वावच्छेदकतायाश्चोपगमात् । अथ
वृत्तितायां तत्प्रामाण्याधिकरणीयत्वं किमर्थम् । शृणु पटत्वेन घटा-
वगाहिभ्रमात्मकं पटत्वेन घटस्य घटत्वेन च पटस्यावगाहिनि

घटावच्छेदेन घटत्वप्रकारके भ्रमे घटत्वप्रकारकत्वाभावस्य प्रमा-
ण्याभावस्य च घटावच्छेदेन वृत्तितया प्रामाण्यविरोधितापत्ति-
रतस्तदावश्यकम् । घटत्वगर्भप्रामाण्यवद्वृत्तित्वात्तत्र तत्पद-
च । तथैव घटस्य घटत्वघटितप्रामाण्यावच्छेदकतया घटत्व-
घटितभ्रमत्वादिस्वाश्रयाभिन्नतानुपपत्तिरत प्रथमदलम् । केवलभ्रम
निष्ठभ्रमत्वाद्यधिकरणताया उभयाभावत्वाद्भ्रमत्वादि प्रामाण्यवि-
रोधितापत्तिस्तादृशभ्रमत्वाद्यधिकरणता न क्वचिदपि प्रमायां
तादृशभ्रमत्वादौ तदापत्तिरिति प्रमात्वमिति । प्रमापदमपि तत्प्रा-
माण्याश्रयपरम् अन्यथा घटत्वादिगर्भप्रामाण्याश्रयनिष्ठप्रकृतभ्रम-
त्वाद्यधिकरणतायास्तादृशोभयाभावत्वाद्भ्रमत्वादौ प्रामाण्यवि-
रोधितापत्ते । एवं भ्रमात्मकप्रमानिष्ठप्रमात्वाधिकरणतापि न नि-
रवच्छिन्ना तत्र घटाद्यवच्छेदेन प्रमात्वाभाववत्त्वेन तस्या
विशिष्यावच्छिन्नत्वादतो निरवच्छिन्नत्वमात्र विहायोभयाभावनि-
वेश । एवञ्च घटत्वादेरपि प्रामाण्यविरोधित्वं सम्पद्यते । यद्यपि
तत्प्रमात्वभिन्नत्वे सति निरवच्छिन्नप्रमानिष्ठाधिकरणताकान्यत्व
प्रमात्वविरोधित्व सुवचम् घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने भ्र-
मत्वाधिकरणताया प्रमानिष्ठत्वाद्दोष इति निरवच्छिन्नत्व-
निवेश । प्रमापदञ्च प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरम् तेन घटत्वादिप्रमा-
[illegible]
[illegible]
[illegible] अस्यापि तादृशाधिकापत्तिरत सत्यन्तम् । तथा-
पि घटविशेष्यकत्व घटावच्छेदेन नतु घटत्वावच्छेदेनेति प्रत्य-
यात्तदधिकरणताया अवच्छिन्नतया तस्य प्रमात्वविरोधितापत्ति-
रतस्तत्त्याग । सिद्धान्ते च तदधिकरणताया उभयाभावत्वाञ्च
दोष । यद्वा घटविशेष्यकत्वाधिकरणताप्रमाभ्रमोभयसमूहालम्बन एव
तत्र तस्यास्तद्भावाधिकरणताद्वयाव्यावृत्तितयाऽवच्छिन्नत्वात्स-
द्घटविशेष्यकत्वस्य प्रमात्वविरोधितापत्तिरिति वा तत्त्याग इति
शिवम् । घटमहं जानामीति ज्ञानत्वादिविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या एव सा-
ध्यघटकत्वे स्यादिति गुरु इति । वस्तुत पुरोवर्तिविशेष्यकत्वाव-
च्छिन्ने ज्ञानवैशिष्ट्यग्राहकसामग्र्या साध्यान्तर्भावितया बाध-
द्वयप्रदर्शनाय तदुभयोपादानम् । पृथगेव तदुभयभेदनिवेशान्न दोष

इति चेदष्टकल्पनापत्तेः ।

सिद्धान्तोपरि शङ्कते नन्विति । ननु भवतु मिश्रमते लौकिकविषयताया प्रतिबध्यतावच्छेदकतयोपपत्तिः । गुरुमते व्यवसायोत्पादकसामग्रीकाले ज्ञानत्वावच्छेदेन तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावज्ञानसत्त्वे व्यवसायानुव्यवसायज्ञानस्य भट्टमते ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीकाले तज्ज्ञानसत्त्व तादृशानुमितिरूपज्ञानग्रहस्य च लौकिकान्यप्रामाण्यविषयताविरहतया नोपपत्तिः लौकिकप्रामाण्यभावप्रयोजिकायाः मन्मते तत्समवहिति शालणताया व्यवसायानुदयेन गुरूणामनुव्यवसायानुमतौ लौकिकपदस्यान्यथासिद्धश्च याशङ्कायाम् इदं मिश्रमतेऽपि । या-दृशस्थले प्रामाण्यस्य मिश्राणां भानमभानं वा तादृशस्थले गुरूणां भट्टानां च तद्भानाभाने । यादृशश्च प्रयोजकलौकिकप्रामाण्यविषयित्व मिश्रैरुपेयम्, गुरुभिर्भट्टैरपि तत्सम तत्र प्रयोजकमुपेयम् अन्यथा फलसाम्यानुपपत्तेः । एवं च यदि मिश्रस्य लौकिकत्वं लौकिकसन्निकर्षाधीनत्वं तदा गुरोर्व्यवसायसामग्र्यधीनत्वं भट्टस्य च ज्ञाततापरामर्शाधीनत्वम् यदि मिश्राणां विषयताविशेषरूपम् तदा गुरूणां भट्टानां च तद्वति । स्वप्रकाशवादिनां पुनरेषामत्र विशेषः विषयनिरूपकत्वमर्यादोपदर्शितायाः साधारणलौकिकप्रामाण्यमानसामग्रीतुल्यतेति मिश्रैरुपगन्तव्यम् । भ्रमत्वेति । प्रामाण्याभावग्रहकाले चानुव्यवसायादेर्लौकिकप्रामाण्यग्राहिता नेत्यादाय । भ्रमत्वादिग्रहकाले इत्यादिपदघटितपाठः क्वचित् स च प्रमात्वाभाव ऐन्द्रियक भ्रमत्वमतीन्द्रियमिति मतेऽशुद्ध । यदि चेत्यादिनाक्त बाधवारणमेवाङ्गीकृत्य तदप्रामाण्यग्राहकत्वस्य स्वरूपमाह भ्रमेति । अनुभवानुरोधेन धर्मितावच्छेदक लौकिकत्वादिकं वा निवेश्यासाधारणधर्मविशेषज्ञाने दोषघटितसामग्र्या दोषस्य वा विरोधित्वमुपेयमिति भावः । साधारणस्येदं रजतमिति ज्ञाने भानादसाधारणेति । अत्र शुक्ल पीत इत्यादौ पुरोवर्तित्वशङ्खत्वयोः साधारणत्वेऽप्येतच्छङ्खत्वमादाय विशेषपतिः । दोषघटितारोपसामग्र्या एव इह प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य फलमाह अविरोधीति । तथाच भवता ज्ञानत्वादिभेदनिवेशे विशेषणपूरणापत्तिरिति भावः । अतीन्द्रियतयेति । रजतज्ञान

धानहमिति भ्रमानुव्यवसाये तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपप्र-
मात्वं न प्रत्यक्षम् तदभावरूपविशेषणग्राहकसामग्रीविरहात् ।
तथाचेति । न केवलं दोषघटितसामग्र्या एव प्रमात्वलौकिकज्ञान
विरोधिता किन्तु साक्षात्कारित्वग्रहजनिकाया एवेत्यर्थः । यादृशे
ति । पीतः शङ्ख इत्यादौ पीतत्वादिलौकिकभानवारणाय साक्षात्का
रित्वग्रहप्रयोजकदोषविशेषघटितसामग्र्या एव लौकिकप्रत्यक्षसा
मग्र्यपेक्षया बलवत्त्वस्य 'सत्प्रतिपक्ष साक्षात्कारिणि भ्रमे' इति पङ्क्तौ
च दीधितिकारैर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । संशयेति । शुक्तित्वादि-
धर्मितावच्छेदककरजतत्वादिसंशयवारणाय लौकिकसन्निकर्षादिव
दोषविशेषोऽपि कोऽपि संशय समये विपरीतभानविरोधित्वादिति
दोषसामान्यस्यैवासाधारणधर्मभानविरोधित्वमास्थेयमिति भावः ।
एवं विपर्ययजनकदोषोऽपि । अत्र मीमांसकानां प्रामाण्यसंशयानुरो-
धेन संशयजनकदोषस्य प्रमात्वलौकिकभानविरोधित्वमावश्यकम्
स च दोषः प्रमात्वलौकिकभानं स्वोत्पत्तिसमयेऽपि प्रतिबध्नाति
अन्यथा तेषां प्रामाण्यनिश्चयस्यैवप्रसक्त्या तत्संशयोच्छेदापत्ते
रिति । विपर्ययेति शुक्तित्वादिधर्मितावच्छेदककरजतत्वादिविपर्य-
यवारणाय । अत्र भ्रमत्वग्राहकसामग्र्या प्रमात्वग्राहकस्य न कापि
क्षतिः भावद्वयकोटिकज्ञानस्य संशयत्वाभावात् भ्रमत्वस्य स्वतो-
ऽप्यविरोधित्वाच्च । वस्तुतस्तु स्मर्यमाणारोप एव दोषः असाधारण-
धर्मज्ञानविरोधी न त्वनुभूयमानारोपो तदानीं शुक्तौ रजतमिति ज्ञान
स्येष्टत्वादित्यभिप्रायेणाह वस्तुतस्त्विति । प्रमात्वघटकप्रकारताविशेष्यत-
योरिव भ्रमत्वघटकतदुभयस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वेऽपि तद्वति घट
घटत्वयोरिव घटत्वतदभावयोरपि उपनीतभानं वाच्यम् तथाचाहार्य
भ्रमे तदभावज्ञानासम्भवाद् भ्रमत्वाग्रहेऽपि आहार्येण तदभावाधिकर
णवृत्तित्वविशेष्यकज्ञानसम्पादनात्तयाविधविशेषणज्ञानमन्तरेण साम
ग्र्यविरहात् मन संयुक्तसमवायसन्निकर्षेणाहार्ये भ्रमत्वलौ
किकप्रत्यक्षमङ्गीकुर्वन् वस्तुतस्त्विति । तथा च भ्रमत्वप्रमजनकदोष
साक्षात्कारित्वग्रहप्रयोजक संभवत्यपीति भावः । तद्विशेष्यकज्ञा
नेति । पुरोवर्तिविशेष्यकज्ञानत्यर्थः । प्रमापदेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञा-
नस्य लक्षणत इत्युक्तं वा तथाविधज्ञानवृत्तितत्प्रकारकत्वलाभः तेन
ज्ञानेतरस्य स्वांशेऽपि न क्षतिः । तद्विशेष्यकत्वेति । आहार्या पुरोव

तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकत्वं विशेषणम् तेन निर्धर्मि-
तावच्छेदककप्रामाण्यमानसामग्र्या न साध्यघटकत्वम् । घटत्वादि-
कमिति । घटत्वाद्युक्तैव तादृशविशेषणनिवेशव्याप्तिकेति भावः ।
अनियमादिति । ज्ञानत्वमात्रस्य पुरोवर्तिविशेष्यकत्वमात्रस्य एतद्-
द्वयमिनिरास्या तदुभयस्य वा भानसम्भवादिति भाव । तदिति ।
पुरोवर्तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितसमवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नज्ञानत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वनैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्य
ग्राहकसामग्र्या एवेत्यर्थः । साक्षादिति । प्रमात्वनिश्चयत्वव्यापक
प्रतिबन्धकताकत्वमर्थः । न च प्रमात्वनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव
सम्यक् घटत्वादिमत्ताज्ञानं प्रति घटत्वाभावावच्छेदेन गृहीतप्रमा-
त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् घटत्वादेः सङ्ग्रहापातात् । वस्तुतस्तु प्रमा-
त्वज्ञानं प्रति तदभावावच्छेदकविधर्मदर्शनतया घटत्वादिज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्रूपावच्छिन्नत्वस्यैव साक्षात्वलभ्यतया घटत्वा-
दिवारणं कार्यम् । एतेन प्रमात्वव्यापकाभावेऽस्यापरिग्रहापत्तिः त-
ज्ज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वादिति समाहितम् । उक्तयुक्त्येति ।
अत्र प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकताया यदि ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं नि-
वेश्यते तदा आरोपसामग्र्या भ्रमत्वारोपविषयनिष्ठासाधारणधर्म-
लौकिकमानविरोधितामतेऽपि न भ्रमत्वापरिग्रहः भ्रमत्वविषयिज्ञाना-
वच्छिन्नत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव तेनोक्तत्वात् ।
प्रमात्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य व्याप्त्यनुगमग्रन्थे ज्ञानवैशिष्ट्यान-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वव्यञ्जनादिति द्रष्टव्यम् । निष्प्रकारत्वादेः स-
कलप्रामाण्यविरोधित्वेऽपि व्यवसायांशे तज्ज्ञानस्य प्राङ्निराकरणादाह
तादृशेति । प्रमात्वस्य सामान्यघटितविशेषतया निष्प्रकारकत्वादे
तद्विरोधित्वम् प्रतिबन्धकताघटितविरोधित्वस्य दीधितितात्पर्ये प्रो-
क्तदूषणासङ्गतिः आरोपसामग्र्या आरोपविषये असाधारणधर्म-
लौकिकमानविरोधितया भ्रमत्वापरिग्रहप्रसङ्गश्चेत्यत आह प्रमा
त्वेति । मीमांसकैर्निर्विकल्पकानुपगमान्निष्प्रकारकत्वस्य ना-
नावृत्तित्वाधिकव्याप्यत्वमाह घटइति । निष्प्रकारकत्वादीत्यादिपद-
ग्राह्यमाह तत्सम्बन्धेति । तदीयत्वम् । पक्षघटकज्ञानीयत्वम् । नि-
ष्प्रकारकत्वादे सकलप्रामाण्यविरोधितयेति ।

अथैवमपि घटत्वादेः कथं स्यात् ? अथ मिथस्तदप्रामाण्यग्रा-

हकं च प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकज्ञानाजन्यत्वमेवोपेयं न तु प्रबन्धकारो-
त्तम् तथासति यत्र वास्तवे घटे रजते घटत्वप्रकारकत्वे घटत्वाभा-
ववति घटत्वप्रकारकत्वमारोपितं न तु ज्ञानेऽप्रामाण्यम् तत्र तथावि-
धवास्तवभ्रमत्वाग्राहकतया तत्सामग्रीसद्भावेन बाधापत्तेरिति चेन्न
भ्रमत्वज्ञानस्यापि प्रमा वाभावप्रकारविशिष्टस्यैव प्रमात्वग्रहप्रतिबन्ध-
कतया तादृशग्रहासमवहितभ्रमत्वारोपसामग्र्या ज्ञानग्राहिकया
दोषघटितया प्रामाण्याग्रहणे बाधापत्तेः । अथैतन्नयेन प्रामाण्य-
ग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयविषयकग्रहजनकसामग्र्यसमवहितत्वम-
प्रामाण्याग्राहकं च यद्वाम । एवञ्च केवलभ्रमत्वज्ञानस्याप्रतिबन्ध-
कत्वेपि भ्रमत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावप्रकारविशिष्टकालान्त-
रीणप्रतिबन्धकज्ञानविषयभ्रम विषयकत्वेन तत्सामग्रीसहित
सामग्र्या साध्याघटकत्वान्न दोषः । प्रतिव भ्रमग्रहविषयावि-
षयकत्वं च तत्प्रकारकत्वेन प्रामाण्यग्रहविरोधिताज्ञानांशे तत्प्र-
कारकत्वम् तेन घटे वाभावत्नीत्यादिभ्रमत्वज्ञानप्रामा-
ण्यग्रहं प्रति या तादृशभ्रम घटितप्रामाण्यग्रहस्य प्रतिब-
न्धकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रकारताश्रयधर्मत्वाभावाविग्रा-
हकत्वेपि न तत्सामग्र्या असङ्ग्रह इति चेन्न एवमपि तद्विशे-
ष्यकत्वावच्छिन्नस्य तत्प्रकारकत्वस्य तदभावावगाहित्वाव-
च्छिन्नत्वेन या प्रकारता तस्या अपि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकतया प्रामाण्यग्रहमात्रस्यैव तादृशप्रकारताश्रयप्रकारकतया
अप्रसिद्धदुर्वारत्वात् । न च यद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारता
प्रतिबन्धकतावच्छेदिका ज्ञानांशे तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकग्रहविशे-
ष्यत्वाय दाप इति वाच्यम् । यत्र सद्वति तदभावारोपरूप तद्व-
द्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वावगाहि तदभाववति स प्र-
कारकाभिन्नमिति भ्रमस्तत्र तदभावविशिष्टतद्वतोऽप्रसिद्ध्या तद्-
घटितप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयाप्रसिद्धेर्यत्तच्छब्दनोपादानास-
म्भवात्तत्स्थलीयसामग्र्यामव्याप्त्या बाधापत्तेः । तस्मात् मिथ्याज्ञानम-
पि पक्षान्तरे नैकत्र वर्तमानत्वमेव विरोधित्वम् तच्च घटत्वादि-
साधारणमिति चासत्यम् यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रमात्वेन सहानव-
स्थानं तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं न तत् उक्तदोषात् । किन्तु
गृहीतप्रामाण्यभाने नियमतो यत्र यद्भासते तदंशे तद्विरोध्यवगाही

ग्रह एवाप्रामाण्यग्रहपदार्थः । विरोधश्च सहानवस्थानम् तावतैव च दर्शितसकलारोपसामग्र्यव्यावृत्तिः । एवञ्च यदि प्रकृतप्रामाण्यभाने नियमतो यद्भासते तद्विरोधित्वं तद्घटकवस्त्वभावरूपं निवेश्य तदवगाहित्वं निवेश्यते तदा घटत्वस्य धारणासम्भवात्तदुपेक्षा घटत्वाभावनिष्प्रकारत्वादिसङ्ग्रहश्च । भ्रमत्वज्ञानस्य तु नासङ्ग्रहः तत्र विशेष्यतानिरूपके घटत्वाभावरूपविरोधिविषयकत्वादित्याशयः । तदीयप्रामाण्यविरोधिज्ञानवृत्तिधर्मग्राहकत्वपक्षे घटत्वनिरासे वा उक्तदोषः । निष्प्रकारकत्वघटितप्रामाण्यपक्षके साध्यानिर्वाहः । लुप्तेति । अत्र प्रकृतप्रामाण्यभाने नियमतो यत्र यद्भासते तदंशे तद्विरोध्यवगाहित्वमप्रामाण्यग्राहकत्वमिति मिश्रटिप्पणीमते तत्प्रामाण्यावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावविशिष्टप्रामाण्यघटकतत्तदधिकरणनिष्ठाधिकरणताकान्यत्वं तत्प्रामाण्यविरोधित्वम् घटत्वाभावाधिकरणता न प्रामाण्यघटके घटरूपेऽधिकरणे, घटत्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाधिकरणता च न तादृशघटत्वप्रकारकत्वरूपाधिकरणे इति तयोरनवच्छिन्नत्वेन, एवं भ्रमत्वाद्यधिकरणता तत्घटकप्रमारूपाधिकरणे तदुभयवत्त्वेनेति तेषां प्रामाण्यविरोधित्वम् । एवं प्रामाण्यविरोधित्वं निरुच्य तत्तदंशे तद्ग्राहकत्वं निवेद्यम् । दीधितिटिप्पणीमते च यादृशांशोपेणाप्रामाण्यघटकघटे घटत्वाभावो घटत्वप्रकारकत्वे तद्विरोध्यकत्वानवच्छिन्नत्वम् आरोप्यते तादृशारोपवशाद्बाधकाभावात्तत्र विशिष्टभ्रमत्वस्याप्यारोप उपेतव्य इति दीधितिकाराणां तत्पदं यथाश्रुतमेव सम्यक् । यद्यपि च घटपटयोर्घटाविति व्यवसाये घटमहं जानामीति प्रत्यक्षसामग्री घटांशे प्रामाण्यग्राहकतयाऽवश्यं साध्यघटिका वाच्या तस्याश्च पटांशे घटत्वघटितभ्रमत्वारोपजनकतया तदनुपपत्तिः तद्व्यवसायांशे एव भ्रमत्वग्राहकत्वादिति प्रकृतप्रामाण्यावच्छेदकयत्किञ्चिदंशावच्छिन्नत्वावगाहितया प्रकृतप्रामाण्यविरोधिग्रहाजनकत्वपर्यन्तं लब्धव्यमिति तत्पदमंशपरमिति मिश्राणां मतम् । तदप्यनुपादेयम् तादृशसामग्र्याः साध्याघटकत्वेऽप्यक्षतेः असङ्कीर्णव्यवसायघटितसामग्र्या एव साध्यघटकतया स्वतस्त्वनिर्वाहसम्भवादिति परैरपरिशीलितः पन्थाः ।

जनकत्वेन ग्रहनिवेशं दूषयति एतेनेति । व्यवहारजनकत्वं यदि

शक्तिप्रमाधजन्यतज्ज्ञानयोधसमानाकारकत्वगर्भं तदाच्याह अप्रमा- शङ्केनेति । जनकत्वेन ग्रहानिवेशमतमाह केचित्त्विति । स्वतन्त्रेति । स्वातन्त्र्यं च नेतरविशेषणत्वं किन्त्वनुभवविशेषणत्वम् । सत्वेत्या- दिलिखनं तु जनाह एतेनेति । तदप्रामाण्यग्राहकपदस्याप्रामाण्य निरूपिततद्विषयताकग्रहार्थकत्वेनेत्यर्थः । समवधानविवक्षावीजम- नुपपत्तेरित्युक्तम् । स्वय तद्विशेष्यकाप्रामाण्यप्रकारकग्रहस्य गुरुमते- ऽप्रसिद्ध्याऽप्रामाण्यसाक्षाद्ग्राहकतद्विशेष्यकग्रहपरत्वेन तदप्रामाण्यग्रह पद व्याख्यातम् । मिश्रास्तु असंसर्गाग्रहघटिताप्रामाण्यग्रहान्तार्थपर- त्वेनेति विशेषः उपस्थितज्ञानरूपधर्मिनिष्ठतत्संसर्गावच्छिन्ना- भावप्रतियोगितया तदाऽगृह्यमाणत्वतन्त्राप्रामाण्येत्यस्यार्थः । स्वा- तन्त्र्यमप्रामाण्यस्य कालस्य च गृह्यमाणत्वाभावस्य विशेषणम् । अनु- पादेयत्वे गौरवं बीजं तत्वसम्भव इत्याशयेनाह मिश्रमतेचेति । समवहितत्वं तत्तत्क्षणव्यवृत्तित्वम् स्वप्रतियोगित्वस्ववृत्तिप्रतियो- गिकत्वसयत्नेभयसम्बन्धेन ध्वंसवत्त्वस्य क्षणद्वयानुगमकम् । तत्- क्षणवृत्तित्व तु न समवहितत्वमित्याह क्रमिकेति ।

विशेष्यांशे इति द्वितीयप्रकारेऽप्ययि, स्वविशेष्यनिष्ठवै शिष्ट्यप्रतियोगिताबगाहीत्यर्थः । एतन्मते विशेष्यताप्रकारते वैशिष्ट्यानुयोगित्वप्रतियोगित्वे न तु विषयत्वे । उक्तप्र कारेण संसर्गविषयताद्वारा पुरोवर्तिनिष्ठस्वविषयतानिरूपितघट- त्वात्मकप्रकारनिष्ठप्रतियोगिताबगाहित्वरूपेण । एतन्मते धर्मि- निष्ठप्रकारवैशिष्ट्यविषयकत्वं प्रमात्वम् आपाततं इति प्र तियोगितायां संसर्गविधया स्वविषयत्वमनुपादाय पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिदमिति ज्ञानेन प्रामाण्यग्रहाद्वाधतादवस्थ्य मनापाद्य दीधितिकृता प्रकारतालक्षणरूपग्रमयुक्तमित्याशङ्केन गत पोति । [illegible]

ति । [illegible]

वच्छिन्न ... [illegible] धामताघच्छेदकीभूतघटत्वप्रकारिता- त्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताया असत्त्वादित्यर्थः । उक्तप्रामाण्यस्य म पक्षांतरमभिमानमुपगम्याप्याह एवमिति । प्रामाण्ये ति । धर्मिनिष्ठप्रकारवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपेत्यादि । न तत्प्रती- कार इति । तावताप्युक्तज्ञानेन स्वत्वग्रहेण सद्वैशिष्ट्यगर्भे

प्रामाण्याग्रहेण बाधस्य दुर्वारत्वादिति भावः ।

सत्त्वद्वयोपलक्षणत्वेपि तादृशस्य पक्षतामेव दूषयति एवंचेदिति । तादृशस्य एतद्वैशिष्ट्यधर्मिणि प्रतियोगित्वावगाहित्वाभ्यमनः। प्रामाण्यग्रहादिति । घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमिति प्राथमिकज्ञानग्राहकसामग्र्या साध्यप्रवेशेन प्रकारताघटकतया धर्मिणि प्रकारवैशिष्ट्यावशापि गाहित्वं प्रामाण्यं पक्ष इत्युपेत्य दीधितिकृद्दूषणं सङ्गमयति तथापीति । तत्रैतस्य संसर्गान्वयित्वखण्डनं मम कृतमित्याशङ्कायामाहेदन्त्वादिनेति । अनुव्यवसायेन प्राथमिकज्ञानग्रहेण । न्यायमते प्रथमतो घटे घटत्वप्रकारकमिति ज्ञानग्रहानन्तरेपि पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिति ग्रहोपगमाश्रितेति भावः । प्रामाण्यग्रहस्यानन्तरं प्रामाण्यविषयितायां ज्ञानग्रहत्वव्यापकत्वम् । इति मन्वान इति । अभिमानश्चायं न दुर्घट परेण तादृशस्य प्रामाण्यत्वोक्तेः। वस्तुतोऽन्यादृशस्यैव तथात्वेन तदनौचित्यात् । विशेष्ये इति । एतच्चेदन्त्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्राथमिकज्ञानग्रहे भानेऽपि नोक्तप्रामाण्यभानमित्याशयः । वस्तुतस्तु न्यायनये घटत्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वप्रकारकत्वमेवानुव्यवसायेन न गृह्यते प्रमात्वं च तदेव न तु पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादिकम् अत एव इहसमर्थयिष्यत्प्रकारकत्वं हेतूकरिष्यते इत्यादिकमित्यादिना प्रामाण्यघटकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वविवक्षणे घटज्ञानं गुण इति शाब्दसामग्रीसङ्ग्रहापत्तिर्ग्राह्या । उपनीतेति । ज्ञातो घट इत्यादिः । ज्ञानधर्मिकेति । न च पर्वतो वह्न्यभाववानिति ज्ञानाभावस्य वह्निभानप्रयोजकत्वम् ज्ञानं विषयतासम्बन्धावच्छिन्नघटाभाववदिति - ज्ञानाभावस्य घटविषयताप्रयोजकत्वमेव न तु ज्ञानभानप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् ज्ञानभाननिरूपितघटभानप्रयोजकत्वे पुष्कलज्ञानभानप्रयोजकत्वात् विनिगमनाविरहेण घटभाननिरूपितज्ञानभानं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाच्च ।

तत्प्रयोजकेति । कारणकलापसामग्रीप्रयोजिकेति भावः । स्वतःप्रामाण्योपस्थितीति । अस्या प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकत्वात् ज्ञानकरणेपि घटज्ञानादिसाध्यकानुमित्यादिसामग्र्या अपि सङ्ग्रहापत्तिर्वक्ष्यत इति भावः । धर्मिघटज्ञानं स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकतानिवेशं निराकृत्यान्यादृशनिवेश निराकरोति फलो-

ज्ञानरूपमिति । एकैकेति । यद्रूपेण कारणानां सामग्रीघटकत्व
मेन तेन रूपेणाभयभानोपगमानमिति विवक्षया घटपदज्ञानत्व
ज्ञानपदज्ञानत्वादिना सामग्रीघटकतावच्छेदकरूपेणाभयभानप्रया
जकत्वाभावान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । घटज्ञानत्वादिनेति पदकृत्यघटज्ञानो
त्पत्त्यापि सन्निकर्षोपगमात् घटज्ञानानुव्यवसायोत्पत्त्या फलोपधान
रूपप्रयोजकत्वासम्भवादिति भावः । यद्यपीति । कारणतावच्छेदकी
भूतभानस्य कार्यतावच्छेदकीभूतभाने प्रयोजकत्वे पृथक्कार्यकारणभा
वोऽपेक्षित इत्याशयः । एकस्यैकारणतावच्छेदकीभूतभानमे
वेन तद्रूपमुपपादयति तथापीति । यत्र परामर्शो व्यापकत्वादिना घटा
दिव्यापकभानं यत्र शक्तिग्रहे गोत्वादिनाऽशक्यो नालस्तत्र
प्रयोजकत्वभङ्गवारणाय विषयतायां प्रयोजकत्वं सूचयति व्यापक-
त्वमित्यादिना । साक्षात्कारपात । आकृतौ पृथक् शक्ति, जातिग्रहे
व्यक्तिर्भासते किन्तु विशेष्यतया भाव इत्यादावयेत्याशयः । नन्व
व्यापकस्य घटादेरपि वह्नित्वादिनाऽनुमितौ भानं तदसिद्धम
इति व्याचष्टे व्यापकतयेति । धर्मितावच्छेदकीभूतप्रकारताऽन्यस्य
प्रकारतात्वयोः प्रयोजनं स्फुटम् । जातिमान् गोपदार्थ इति ज्ञानस्य
स्वरूपतो गोत्वशाब्दबोधहेतुतापत्तितः स्वरूपत इति । तस्यैव
जातित्वेन गोत्वशाब्दबोधहेतुतापत्तितः स्वरूपत इति । तदवच्छे
देनेति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वागमम् । गौरस्तीत्यादौ द्रव्य
गोपदशक्यमित्यादिग्रहाद्द्रव्यमस्तीति शाब्दबोध इत्यादेत इद-
मुक्तम् । गोपदशक्यतायां द्रव्यत्वानवच्छिन्नत्वान्न दोष । तत्र गो
त्वावच्छिन्नगोपदशक्यताभानाद्गौरस्तीति शाब्दबोध. इत्यादेत
तन्नोभिनत्ति । गोत्ववाचकता गोत्वप्रकारिताविषयकमगोत्वस
म्बन्धविषयता । गोत्वशक्येति । गोत्वमितावच्छेदकत्वस्य विशे
षणतायां प्रमाण । गोत्वादि इति । गौर्गोपदवाच्य इति शाब्दी
याधानिष्ठविषयविमाद निरूपकतासम्बन्धेन विशेषणतापन्नो गवादि
धर्मस्तन्निष्ठवृत्तिविषयतायाः अवच्छेदकत्वस्य चोक्तत्वादिति
भाव । इतराद्धेति । प्रकारितांशे विशेषणतया विषयत्वस्य प्रका
रितावृत्तिविषयतानिरूपितविषयतारूपत्वादिति भाव । धर्मांश
इति । अन्यथा समवायेतरविषयभानस्य शक्तिधीनियम्यत्वभङ्गाप-
त्त । एतच्चानभानससर्गतान्यविषयतायाः स्वांशे ज्ञानसङ्केतप्रयो

ज्ञाताज्ञानत इति मनसि कृत्य शङ्कते नन्विति । नन्वितीति । यथा संयोगविप्रयोगादिकं पदान्तरार्थबोधानियामकम् तथैवाधुनिकसङ्केतोऽपीति भावः ।

विशेषणांशेऽपीति । सङ्केतविशेषणान्यविशेषणांशेऽस्यैव स्वरूपतो भानमित्याशयः । गोत्वस्येति । विशेषणतयेति तृतीयान्तस्य तदवच्छेदकत्वेन बोद्धव्यत्वेऽन्वयेऽपि गोत्वेनैव सङ्केतविषयत्वादिति भावः । यद्वेति उक्ताधुनिकसङ्केतपदाधीनशाब्दबोधे गोत्वस्याभानेन तस्य तत्सङ्केतविषयत्वेऽपि बोधविषयतावच्छेदकत्वेन तद्विरहात् नास्तीति भावः । सङ्केतस्याज्ञानिकस्याधुनिकस्यापि वैलक्षण्याभावादाधुनिके तत्र विशेषणांशे वाच्यत्वाभावं प्रयोजकमाहतो न स्याज्ञानिके इति यत्तु शाब्दबोधेऽपि भानतो ज्ञानसङ्केतप्रयोज्यतामङ्गीकरोति यस्येत्यमिति । विशेषणतया वाच्यत्वं बोधविषयतावच्छेदकत्वेन भगवत्सङ्केतविषयत्वम् विशेष्यतया वाच्यत्वं बोधविषयत्वेन तादृशसङ्केतविषयत्वम् न्यायमते प्राथमिकज्ञानमहे प्रामाण्यस्य लौकिकभानासम्भवात्तत्र तदलौकिकभानं दर्शयति विशेष्यत्वेनेति । दीधितिकृतामग्रेऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यभानेऽसामर्थ्यं व्युत्पादनं तदलौकिकभानाभिप्रायमिति न तद्विरोधः । घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन साध्यत्वे व्यभिचारभयेन घटत्वप्रकारकत्वं ज्ञाततारूपलिङ्गविशेषणम् । ज्ञाततालिङ्गकत्वं किं ज्ञातताविशेषलिङ्गकत्वं किं वा ज्ञाततासामान्यलिङ्गकत्वम् ? तत्राद्यं निराकृत्य द्वितीयं दूषयिष्यते ज्ञाततानामर्थत्वाविना, अत आद्यं विवृणोति लिङ्गविशेषणादीति । घटत्वप्रकारकज्ञाततावगाहीत्यर्थः । व्यभिचारादिनेति । घटत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वादेर्लिङ्गस्य विषयविशिष्टज्ञानव्याप्यत्वेन परामर्शस्थले इति शेषः । आदिनात्मनि विषयविशिष्टज्ञानानुमितिं प्रति ज्ञाततारूपलिङ्गासिद्धिपरिग्रहः । ज्ञाततासामान्यस्य लिङ्गत्वे घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन साध्यत्वं न संभवति व्यभिचारादतः शुद्धेति । शुद्धज्ञानसाध्यकज्ञाततापरामर्शाद्विषयावच्छिन्नज्ञानानुमितिस्वीकर्तारं मिश्रमाक्षेप्तुं बलपदम् इतरथा बलाबलज्ञानाभ्यां विना व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यभानासम्भवेन कुतो बलं भवेदिति भावः ।

साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेः प्रायशः साधनभेदो तथैक एव

कार्यकारणभावः तथा च शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवत्ता-
द्विपरामर्शे घटत्वाद्यविषयत्वादिलिङ्गकेषु विषयोपरक्तज्ञानानुमिति-
त्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्छुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नायतादश-
व्याप्यवत्ताद्विज्ञाततापरामर्शस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकत्वं न घटते
इत्याशयेनाह अव्यापकेति । कथञ्चित्कार्यतावच्छेदकमदमुपेत्य
कारणतायां निवेश्य घटत्वप्रकारकात्मविशिष्टात्मवत्त्वादिपरामर्श-
भिन्नत्वेदमिति तु नार्थः । तथा सति कार्यतावच्छेदके विषयविष-
यितानिवेशासम्भवात् ज्ञानादिगतप्रयोजकता व्यापकत्वादिना
विषयितया एव स्यात् अत एव ज्ञाततापरामर्शे कार्यतावच्छेदकमाह
तथात्वेति । यथा शुद्धज्ञानव्याप्यवत्ताद्विना लिङ्गान्तरपरामर्शेका-
लान्तरीणज्ञाततापरामर्शाच्च शुद्धज्ञानानुमितिनिर्वाहाय कारणता
पर्यन्तं निवेश्य तत्र विषयविषयितानिवेशाभावेऽपि न क्षतिः । एव-
ञ्च तादृशज्ञाततापरामर्शस्य कार्यतावच्छेदकं दर्शयति तथात्वेति । व-
स्तुतस्तु ज्ञाततासामान्यपरामर्शकत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानवत्त्वा-
दिपरामर्शानामपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वस्य कार्यताव-
च्छेदकत्वे व्यभिचारः तज्ज्ञानीयस्याऽन्यपरामर्शानां कारणान्तर्व-
मेव तद्वारकम् ज्ञाततासामान्यपरामर्शस्य इत्यभिप्रायेणाह त-
थात्वेति । विषयोपरक्तेति । एतेन व्यभिचारोद्धाराय कारणाव्यवहि-
तोत्तरत्वनिवेशः अन्यपरामर्शे च न कार्यतावच्छेदके विषयविष-
यितानिवेश इति सूचितम् । विषयोपरक्तज्ञानव्यापकत्वेन ज्ञाततापरा-
मर्शे तु मद्दर्शितरीत्ये तादृशारोपस्याप्रामाणिकत्वादिति न त-
माद्याय व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्कालावच्छिन्नज्ञानत्वस्यैवानु-
मितिकारणतावच्छेदकम् तेन कालान्तरे शुद्धज्ञानव्याप्यवत्त्वेन ज्ञात-
तापरामर्शाच्च विषयोपरक्तज्ञानानुमित्यापत्तिः । शुद्धज्ञान-
व्याप्यवच्छिन्नव्याप्यत्वेन ज्ञाततासामान्यपरामर्शघटितसामग्री-
सत्त्वे साध्यघटिका तादृशपरामर्शस्यैव तत्र व्यापकताव-
च्छेदकत्वेन विषयस्याभानेनानायत्त्या ज्ञानविषयोभयभासक-
त्वात् । एवं च न विभिन्नप्रयोजकं वक्तुं शक्यम् शुद्धज्ञानत्वावच्छि-
न्नलिङ्गान्तरपरामर्शाद्विषयोपरक्तज्ञानानुमितेः केनाप्यनुगमानात्तद-
वच्छेदार्थेयमाह शुद्धज्ञानव्याप्यत्वेन कालान्तरीणज्ञाततापराम-
र्शाद्विषयोपरक्तज्ञानानुमितिवारणार्थमाह कालविशेषस्येति ।

७

तथ तत्तत्कालानवच्छिन्नज्ञानान्यत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वम-
प्रामाणिकमित्याशयेन प्रकारान्तरस्यादूषकत्वन्यायेन । यत्तु का-
लान्तरीणज्ञाततापरामर्शस्थले विषयोपरक्तज्ञानानुमितिवारणार्थं
व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणस्यैव स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिव्यवसायव-
त्तासम्बन्धेन क्षणत्वेन हेतुतेति । तन्न ज्ञाततामत्यक्षद्वितीयक्षणे
व्यभिचारस्मरणविलम्बेनानुमित्यनुत्पादेन तदनन्तरक्षणे व्या-
प्तिस्मृत्या तदुत्तरमेवानुमितेः स्वीकारेण व्यभिचारात् । अत्र शु-
द्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततापरामर्शस्य शुद्धज्ञानानुमितौ परमेव
हेतुता विषयोपरक्तज्ञानानुमितौ व्यवसायस्य हेतुत्वान्तरम् उ-
क्तस्थले च व्यवसायानन्तरतृतीयक्षणे व्यवसायान्तरं स्वीकृ-
त्योपपत्तिः । व्यवसायत्वेन शुद्धज्ञानस्यैव भानं न विषयोपर-
क्तस्येति मतान्तरसाधारण्येनाह ज्ञानस्येति । ऐन्द्रियकताया ए-
वेति । तावता भट्टानां स्वमतहानापत्तिरित्युपहासः मिश्राणां मत
एव न च निर्भरः न भट्टमते इति व्यञ्जनात् । वस्तुतस्तु ज्ञाना
तीन्द्रियतावादिनां भट्टानामनायत्या गौरवस्य सोढत्वेन विशे-
षणोपपत्तिर्भवतीति बोध्यम् अन्यत्र तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्था-
पकत्वमित्यादिप्रकृत्यादौ । ग्रन्थलभ्यमिति । स्वरूपसम्बन्धात्मकं प्र
युक्तत्वं शतशो दूषितम् इदानीं व्यापकरूपं तद्दूष्यते इति भावः ।

अथात्र वदन्तीत्यादिकल्प ॥ मिश्रानुयायिनां एतादृशवि
शेषणोपरि सामग्रीविशेषासङ्ग्रहात्मकं दूषणमुद्धरति गुरुमते वस्तु-
्यवतीति । योग्यतयेति । तस्या घटव्यवसाययोग्यत्वात् । परामर्शो
घटज्ञानसाध्यके तद्घटितेति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगि-
ताकभेदानुपगमात् । स्वरूपयोग्यतेति । अनुपहितस्य जनकताव-
च्छेदकस्यैव स्वरूपयोग्यतावच्छेदकतया वारणीयसामग्रीवृत्तिस-
मुदायत्वस्य ज्ञानग्रहजनकतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । ज्ञायमानलि
ङ्गादिविषयेति । अयं घटः प्रमाकालीनेतज्ज्ञानवान्घटपदज्ञानादि-
त्यर्थः । तादृशसामग्र्या इति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
काभावानुपगमेनाग्राहकत्वासम्भवादिति भावः । लिङ्गज्ञानस्यैवानु-
मापकत्वेऽप्याह वस्तुत इति । लाघवादिति । तावतापि ज्ञायमान
लिङ्गादिविषयेत्यादिक्रमणोक्तदोषस्य वारणसम्भवादिति भावः ।
व्यवसायादीति । आदिना अनुव्यवसायादिपरिग्रहः । प्रामाण्यविष-

८

यक्षज्ञानमानप्रयोजकत्वोक्तायुक्तदोषानिवृत्तिमाशङ्क्याह तादृशज्ञा-
नानुमितावेति । मतत्रये दोषमुक्त्वा लिङ्गज्ञानस्यैव ज्ञानमानप्रयो-
जकतेति तदुद्धारमालोच्य मिश्रमते दोषमाह अनुव्यवसायेति ।
तन्मते भट्टमते शाब्दबोधे केवलार्थस्यापि करणत्वात् । असिद्धिका
ले इत्यनेन तादृशपरोक्षसामग्रीभिन्नत्वासिद्धिरुक्ता । उक्तसाम-
ग्रीसिद्धावपीत्यनेन ज्ञातताया असिध्या परोक्षसामग्र्या अप्य
सिद्धिर्व्याख्याता । ननु प्रामाण्यग्राहकान्तराभावाज्ज्ञाततालिङ्गका-
नुमितिसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकतयासिद्धिमुक्त्वैव साध्यं सि-
ध्येदित्यपरमनुकूलमित्याशङ्क्य तस्यास्तदसिद्धयुद्धारो न प्रकृते
सम्भवति, प्रामाण्यग्राहकतया तन्मतसिद्धत्वमेवेति न भट्टस्योद्दे-
श्यासिद्धिरिति भावः ।

आपश्यत इति नान्वयः ते प्राग्धातोरित्यनुशास-
नात् इमनिजापि न सम्भवति समासे श्येतिमरूपमिति
व्यासे श्येतिमानं रूपमिति प्रयोगात् तस्मादारूपमिति छेदः । ते
प्राग्धातोरित्यत्र गत्यादिसंज्ञानां प्रागेव प्रयोगोऽतथाभूतानां तु
व्यवहितोऽपीतिमते नानुपपत्तिगन्धोऽपि । अत एव थाक्तारीपदवि-
दाम्मधावित्यप्रयोगः तथा च प्रकृतेऽप्यापश्यत इत्यन्वयः साधुः ।
हेषाशब्दं च शृण्वतः खुरविक्षेपशब्दं च शृण्वतोऽश्वो धावती-
तिधीरित्यादिपदार्थः अदृश्यस्य धावनस्य चानुमानिकत्वलाभा-
य क्रमेण हेषाखुरविक्षेपध्वन्योराकर्णनमुक्तम् । यद्वा श्वेतरूपदर्शने
हेषाशब्दश्रवणेन गवादिद्रव्यासंसर्गनिश्चये दृश्यताम् ? श्वेतत्वमश्व-
संसर्गं विनानुपपन्नमिति धीरश्वत्वस्य भासिका खुरविक्षेपशब्दश्र
वणे च खुरविक्षेपशब्द उपलभ्यमानः धावनकर्तृत्वं विनाऽनु-
पपन्न इति धीर्धावनस्य श्वेतरूपस्याश्वान्यद्रव्यवृत्तित्वबाधधीस-
हिताऽश्वायवृत्तित्वबाधधीसहिता च द्रव्यवृत्तित्वधीरश्वत्व-
धावनोभयभासिकेति केचन् । श्वेतोऽश्वो धावतीति ज्ञानं न प्रत्य-
क्षम् अश्वत्वादिद्रव्यनिष्ठजात्यग्राहकाभावात् नाप्यनुमितिः श्वेत
रूपस्याप्यग्रहात् नाप्युपनीतभानं चाक्षुषत्वप्रयोजकादृष्टेन्द्रियसन्नि-
कर्षविनाशात् बहिर्विषये मनसोऽसामर्थ्यात् । हेषादेरपदत्वाच्च न
पदं करणमित्यलौकिकार्थस्यापि करणमित्यभिप्रायः मानसोपनीतभाने
बहिरिति मण्यकन्दधरः । कार्यान्वितशक्तिवादे च प्रथममयं श्वे-

तोऽश्वो हेषावत्त्वादित्यनुमानं ततोऽयं श्वेतोऽश्वो धावति खुरविक्षे-
पशब्दविशेष्यवत्त्वादित्यपरम्। यत्त्वयं श्वेतो धावदश्वः हेषावत्त्वे
सति खुरविक्षेपशब्दवत्त्वादिति तन्न तथासति श्वेतोऽश्वो धाव-
तीत्याकारानुपपत्तेरिति मूलम्। पदजन्येति। घटादिध्वनिमाकर्णय-
तः घटमालोचयतः ज्ञानविषयः घटः पतित इत्यन्वयबोधः। मिश्रा-
दिमतासिद्धयेति। तन्मते आकर्णतालोचनयोरन्वयबोधं प्रत्यजनक-
त्वात्। पदार्थोपस्थितिः प्रकृते घटज्ञानयोरुपस्थितिः। तुल्येति।
ज्ञानविषयो घटः पतित इति ज्ञानस्य मिश्रेणापि मानसोपनीतत्वे-
नोपगमात् अन्वयबोधत्वेन तेषामुपपत्तिविरहात्।

दर्शितानुव्यवसायं यत्रचेत्यादिना विवरीतुं घटज्ञानवान् अहं
पटज्ञानवांश्चेति ज्ञानभ्रमेण शङ्कते न चेति। तादृशस्यापीति। पुनः सं-
युक्तसमवायरूपलौकिकसन्निकर्षस्य भट्टमतेऽहेतुत्वात्। उपनीतेति।
उपनयसन्निकर्षोभयघटितसामग्र्या भट्टमते नान्वयबोधसामग्रीत्वं
सन्निकर्षप्रवेशात्। पटज्ञानेति। पटज्ञानं शाब्दयामीत्यर्थः। घटादि-
ज्ञानस्येच्छाद्वेषेति क्रमेणान्वयः। अनयोरविद्यमानत्वे सामग्रीद्वय-
स्यापि अन्वयबोधसामग्रीत्वमिति तद्विद्यमानत्वानुधावनम्। तत्र
पूरितविशेषणानुपादाने प्रथमदोषः भट्टमतसिद्धभिन्नत्वरूपविशे-
षणानुपादाने द्वितीयदोष इति विशेषणद्वयप्रवेशोपीत्यर्थः। मुख्येति।
मानसत्वनियम इत्युक्तम्। कथञ्चिदिति। घटज्ञानवत्सोऽहं पटज्ञानव-
दिति ज्ञाने प्रायशोऽहं न स इति ज्ञानेपि कथञ्चित्स्वात्मनि परात्मा
संसर्गग्रहरूपं कारणमुपेत्येत्यर्थः। मुख्यविशेष्यताया इति। अथैवमी-
दृशरीत्या घटज्ञानवत्परात्मविशिष्टपटज्ञानवत्स्वात्मज्ञानस्य परात्मनो
मुख्यविशेष्यत्वाभावेन वारणेपि कथं पटज्ञानवत्स्वात्मविशिष्टघट-
ज्ञानवत्परात्ममुख्यविशेष्यकमानससामग्रीवारणं तादृशसामग्र्याः
पटज्ञानलौकिकप्रत्यक्षजनकतया भट्टैरनुपगमादिति चेन्न ज्ञानान्तर-
विशेष्यतापन्नत्वस्य साक्षात्परम्परया वा ज्ञानान्तरविशेष्यता
नापन्नत्वरूपत्वात्। यद्वा ज्ञानान्तरविशेष्यतानापन्नात्मनिष्ठमु-
ख्यविशेष्यतायाः समानाधिकरणो यस्तन्निरूपितान्याश्रयप्र-
तिप्रकारताकग्रहः स एव निवर्तनीयः स्वात्मनिष्ठतादृशा-
ग्रहस्य परात्मनिष्ठविशेष्यतासामानाधिकरण्याभावान्न दोषः।
यत्त्वेवं सति भट्टाचार्याणां मुख्यत्वनिवेश आपातत एव घटज्ञा-

नवत्परात्मविशिष्टपटज्ञानवत्त्वात्मग्रहस्यापि विशेष्यतया आश्रये स्वात्मनि तन्निरूपितस्याश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहविरहादिति तत्तुच्छम् । उपनीतघटज्ञानसमानाधिकरणपटज्ञानत्वादिना आत्मनि ज्ञानसामानाधिकरण्यघटकत्वेनात्मनो विशेष्यतया तन्निरूपितस्याश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहस्य तद्वृत्तित्वेन मुख्यत्वस्याक्षयकत्वात् । वस्तुतो जागरे नियमतः स्वात्मनि विजातीयमनःसंयोगसत्त्वेनाऽनुव्यवसायस्य स्वात्ममुख्यविशेष्यकत्वात् पूर्वपक्षावतार इति ।

नन्वेव योग्यताया शाब्दबोधमानोपगमेपि बाधधारणस्य तत्र समाधानासङ्गतिरित्यत आह यथाविपक्षणेत्यिति । ज्ञानतादीतीति गर्हितत्वमाहत्य । ननु मिश्रमतासिद्धस्य दातु शक्यत एव व्यवसायानन्तरज्ञाततालिङ्गकज्ञानानुमितेर्विषयविशिष्टज्ञानानुमितिरूपाया ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन मिश्रमतेपि प्रामाण्यग्राहकत्वात् तदनुत्तरमुक्तज्ञानानुमितेश्च मिश्राणां ज्ञानविषयतालिङ्गकानुमितित्वेन तत्सामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च मिश्रमतसिद्धत्वादित्यत आह यथाश्रुतेति । तथाच मिश्रमतासिद्धः पनिवेश आयाम स चेह नास्तीति भट्टमतासिद्धस्य सत्त्यगिति भाव । विषयेति हेतुगर्भम् । विषयनिरूप्य हि ज्ञानमतो ज्ञानविशेषो विषय इति व्याप्तौ व्यय । विषयभाने तद्गर्भप्रामाण्यस्य न मानमित्याशङ्क्य मुद्रासाय विषयभान साधितम् । तथेति । साक्षात्कार इति वैयाकरणाना प्रामाण्यस्य लौकिकभान फलितम् । सन्निकर्षापेक्षया दोषप्राबल्यमाशङ्क्याह यदि चेति । अभ्यासदशायामिदाय नेत्याह । अनभ्यासेति । व्यवसायगर्भतज्ज्ञानसामग्र्या बलवत्त्वात् । तुल्येति । प्रामाण्यग्राहिका सामग्री लौकिकसन्निकर्षगर्भा अप्रामाण्यग्राहिका च दोषगर्भेति तुल्यत्वम् । लौकिकसामग्र्यपेक्षया दोषविशेषस्य प्राबल्ये विप्रहते दोषविशेषानुपगमोऽनुपपत्त्युत्पादयिष्यते । धर्मिज्ञानस्येति । तदात्मकप्रामाण्यनिश्चयस्याघसनाय । तदनुरोधेन औत्तरकालिकप्रामाण्यसंशयानुरोधेन । तत्रानुव्यवसाय, अन्यथाऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया तत्र प्रामाण्यसंशयो न स्यादिति भाव । अप्रामाण्येति । अत्रापि तस्मिन् प्रामाण्याविरोध्यग्राहकत्वमर्थं ।

भ्रमत्वप्रमात्वयोरनुगमः तादृशेति । अनुपस्थिततदभावाऽनुव्यवसायस्याप्रामाण्यावगाहित्वासम्भवेन सामग्र्यास्तद्ग्राहकत्वाकल्पनादिति भावः । ननु धर्मिनाशे धर्मिभानं न स्यात्तद्भासकसन्निकर्षाभावादत आह । तज्ज्ञानेति । प्रामाण्यविषयकस्मरणरूपत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादतः प्रामाण्याविषयकेति । मीमांसकानां धर्मिज्ञानाकारणत्वस्योक्तत्वादाह । नन्दुपनीतेति । इत्थं चेति । मिश्रभट्टाभ्यामिति शेषः । पूर्वकल्पं निरस्यति । एतेनेति । नन्विति । अन्यथा इदंत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वादेर्ग्रहापत्तिः ।

अनुव्यवसायात्पूर्वमप्रामाण्योपस्थितौ दोषविशेषवशाच्च प्रामाण्यभानम् । लौकिकसामग्रीतोऽपि दोषविशेषबलवत्त्वस्य सत्प्रतिपक्षादौ कल्प्यत्वादिति शङ्कते पित्तादीति । अपीतत्वादेरिति । लौकिकसन्निकर्षस्य दौर्बल्यप्रापकम् आहार्येति । आहार्यभ्रमत्वस्य लौकिकतया व्यवस्थापनात् । प्रकारेति । विपरीतानुगमाय विरुद्धपदं तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वेन विशेष्यता विवक्षणीयेत्यर्थः । अग्राहकत्वान्तं व्याख्याय पश्चाज्ज्ञानग्राहकत्वोपादानप्रयोजनकथने बीजमाह । एवमिति । तन्निवेशनेति । ज्ञातताप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन ग्राहकत्वेन च भट्टमतासिद्धतया वारणात् । मिश्रादीति । घटादिग्राहकसामग्र्या, मिश्रमतासिद्धयोरुभयोरपि सङ्ग्रहसम्भवेन तयोस्तेन ज्ञानग्राहकत्वप्रवेशस्य सुवचतया भट्टमतासिद्धत्वपर्यन्तं व्यर्थं स्यादिति भावः । सति च ज्ञानग्राहकत्वे मिश्रमतासिद्धयोक्तौ ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इति ज्ञातताप्रत्यक्षसामग्रीसङ्ग्रहेण भट्टमते बाधो दर्शितः । तन्मतासिद्धेति । तथाच मिश्रमतसिद्धासिद्धत्वयोरपि भट्टमतेन बाध इति भावः । गुरुणेति । गुरुमतसिद्धाभिव्यक्तौ अनुमितिसामग्रीमादाय भट्टमते बाधासम्भवेऽपि प्रत्यक्षसामग्र्यनुधावनं मिश्रमतसिद्धाभिव्यक्तावपि बाधं वक्तुम् । ज्ञाततारूपेणेति । मिश्राणां ज्ञाततामानस्यैव सामग्रीघटकता न तु ज्ञाततायां इति भावः । असङ्ग्रहादिति । प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वात् । ज्ञानविषयो घट इत्यादिज्ञानानुमितिसामग्रीणामसङ्ग्रहेऽपि न क्षतिरित्यादि प्राक्सन्दर्शितत्वेन घटज्ञानकालीनो घट इति ज्ञानादिसङ्ग्रहणार्थो व्यर्थं एवेति न ग्राह्यम् घटादिपदस्य घटत्वविशेषोपलक्षणतया स-

स्वत्वस्याप्रसिद्धे ज्ञानान्तरानिवर्त्यकशाब्दबोधाप्रसिद्धेश्चोक्तशाब्दबोधमादायैव तत्प्रामाण्ये साध्यसत्ताया वाच्यत्वात् घटज्ञानविषयो घट इति शाब्दात्मकव्यवसायसामग्र्या सद्वृत्तस्य भट्टेनेत्यादिपङ्क्तिः दर्शनीयतया स्वाश्रयज्ञानविषयघटशाब्दबोधाश्र सद्वृत्तेनेत्यस्य व्यक्तत्वाच्च। मिश्रमतेनेति। मिश्रमते लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि व्यवसायोपनीतघटत्वभानादिति भावः। केवलेऽपि फलेति। विशेष्यतायां धर्मितावच्छेदकीभूतस्य बाधग्रहस्य तद्धर्मितावच्छेदककतद्वत्ताज्ञानं प्रति विरोधित्वादिति भावः। ज्ञाने इति। ज्ञाने विषयबाधग्रहो विषयविशिष्टज्ञानभानं निवर्तयेत्, विषयतायां तद्बाधग्रहस्तु प्रामाण्यभानमित्याशयः। समाहितमिति। स्वमते ज्ञानं तद्विषयतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानात्मकत्वमिति रीत्यैव भानोपगमादिति भावः। उक्तव्यवसायेनेति। न चैवं विषयविशेषपरतया प्राक् तदप्रवेशादव्यवस्थाविरोध। तादृशविषये मानाभावात्, तत्प्रामाण्यं वा पश्चाद्ग्राह्यमित्यमिति भावः। तदपीतिपक्षे ज्ञानत्वप्रकारकतागर्भं यामान सविषयकवृत्तिजातिप्रकारकत्वगर्भं तदेयम् विशिष्यपक्षे च तत्र पक्षीकार्यमित्यर्थः। शाब्दाजन्येति। कार्याकारणसाधारणतादृशसामग्रीग्रहस्य महमनःसन्निकर्षत्वेन ज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकत्वादिति भावः। शाब्दबोधव्यक्तिविशेषमादाय सद्गमयति यत्कालीनेति। पदजन्यत्वेन गृहीतज्ञानविषयीभूतघटित्वसामग्र्याः पदाजन्यज्ञानापरिस्पृष्टित्वसामग्र्यास्तु समुदायस्थमन्यादृश्यायैवधित्तु यत्कालीनेत्यादि। सामग्रीसमुदायत्व ज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकमिति न महत्त्वस्य ज्ञानं पदाजन्यज्ञानोपस्थितौ ज्ञानग्रहोपधायकत्वाज्ञानात् प्रतिबन्धकस्य तत्र ज्ञानग्रहानुपधायकत्वज्ञानस्यैव सत्त्वादित्यर्थः। विशेषदर्शनम् एतत्कालीनसामग्रीसाधनतावच्छेदकानुपस्थिति पदाजन्यतया न ज्ञानग्रहोपधायिकेति बाधदर्शनम्। तादृशेति। यत्समुदायत्वस्योक्तप्रकारेण तदीयाभ्युपगमे मानभावत्वस्यैव कालान्तरे तदीयाभ्युपगमे मानमिति न बाध इत्याशयः। अत एव यत्कालीन-तत्कालीनेति उपलक्षणम्। प्रकारान्तरेणापि बाधं निरस्यति उक्तेति। तद्दशायाम् उक्तविशेषदर्शनदशायाम्। व्यवसायेत्यनुव्यवसायोपलक्षणम्। सामान्यत इति। ज्ञानभासकसामग्री इत्यन्तरा घटज्ञानविषयकग्रहोपधा

विकेत्यभ्युपगमेत्यर्थः । गुरूणा सिसाधयिषिताया एव सामग्र्या नै-
य्यायिकानामनधात्वं पदजन्यधीसिद्धिरावराधादित्यालोच्य न्याय
मते चेत्युक्तम् । तस्मात् व्यवसायसामान्या तु सङ्कुचत्वात् । येन रूपे
ण स्वाश्रयग्रहोपधायकतावच्छेदकता दर्शिता तस्य निरुक्तभट्टा-
भ्युपगमविषयतानवच्छेदकत्वमाह पदजन्येति । तादृशयोग्यताज्ञान
स्येति । पदाजन्ययोग्यताज्ञानस्येत्यर्थः । योग्यताविषयकशाब्दबोधे
अर्थाबाधरूपयोग्यताज्ञानस्यैव तादृशयोग्यताज्ञानकारणत्वस्य भट्टै
रुपगमात् । अत्र यादृशशाब्दबोधे न तदनुप्रवेशस्तादृशसामग्री
भट्टमतसिद्धाभिमतापि न स्वाश्रयग्रहोपधायकप्रयोजिकेति सूचयितुं या
दृशशाब्दबोधे न तदनुप्रवेशस्तादृशसामग्रीं व्यावर्तयितुं नियतपद
मित्याशयेन तादृशसामग्रीं स्फुटयति पदजन्येति । तथाच तादृश-
शाब्दबोधसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वादेव व्यावृत्तिरिति भावः । का-
मनाविशिष्टस्येति । तत्र कामनावत् स्वधर्मिकइष्टसाधनताज्ञानोपयो
गित्वयत् स्वधर्मिककर्तव्यताबोधोपयोगित्वमपि स्वर्गकामकर्तृकयाग
कार्यं इति बोधः । इष्टेति । यागः साक्षादिष्टसाधनत्वबाधितम् इष्टसा-
धनत्वपूर्वोपस्थित्यवधानबाधविषय इति भावः । इत्यत इति । भट्टैरपि
यद्धर्मविपरीतयद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकयद्धर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य त
द्धर्मतद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकतत्प्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् ।
ईदृशकार्यकारणभावबलेनैव पदानुपस्थिततदर्थस्य भानात् तथा
च भट्टमतसिद्धत्वादेर्न बाध इति भावः । अध्याहारेति । यत्कि
ञ्चित्पदाधीनपदार्थोपस्थितिपदानधीनापरपदार्थोपस्थितिद्वयघ-
टितसामग्र्या गुरुमते शाब्दबोधजनकत्वादिति भावः । स्पष्टीकृत
मेतत्तद्वासितमूलटिप्पण्याम् । यद्यपीति धीत्वात्तमुद्रायप्रासद्वये ।
गुरुमते इति । व्यवसायानुव्यवसायसामग्रीघटकानां भट्टमते ज्ञान
ग्राहकत्वाभावाज्ज्ञाने गुण इत्याक्षिप्तादृयबोधसामग्रीघटकत्वकारण
निष्ठरूपाणामेव यच्छेदकत्वं धर्म्म यत्त्वादिति भावः । गुरुमतसिद्धता
दृशसामग्रीप्रयोजकज्ञानग्राहकतावच्छेदकरूपस्य भट्टमते ज्ञानग्राहक
तानवच्छेदकत्वादुक्तविवक्षायामपि यदद्रूपशाब्दन ज्ञाने गुण इति
शाब्दबोधकारणगतनच्छु-यकारणान्तर्भावेण पर्याप्तत्व दुर्वारमि-
त्याशङ्काधाराणायानिवेशादित्यन्तम् तथाच पदजन्यकार्यत्वसाधन
ताज्ञानोपस्थितिघटितसामग्र्यां सत्यां भट्टमते तादृशशाब्दबोधो

द्वयावच्छिन्नसामग्र्यामेव यद्यद्रूपावच्छिन्नेत्यादिक्रमेण भट्टमतसि-
द्धम् तत्तद्रूपशून्यं च गुरुमतेऽध्याहृतज्ञानग्राहकं शाब्दसामग्रीघट-
ककारणमिति न सोऽर्थः । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याकार-
णत्वेऽप्याह यस्तु न इति । तात्पर्यादिति । काम्यसाधनताज्ञानप्रकारक-
याकप्रतीतिजनकत्वेनेच्छाप्रकारकयागरूपदज्ञानम् आदिना अर्था-
बाधरूपयोग्यताज्ञानं याग' काम्यसाधनताज्ञानयोग्य' इत्याद्यर्थ-
ग्राह्यम् तत्तद्रूपशून्यकारणपर्याप्त्यनुपपत्त्या तदन्यतमांशेन पर्याप्त्यप्र-
योजकमाह शाब्दनेति । भट्टमतेऽपीति । विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
निर्णयस्येव वस्तुतोऽर्थाबाधरूपयोग्यताज्ञानस्यैवेति शेषः । तात्पर्या-
धारे इति । तात्पर्यमपरे गुरुमतेऽपि योग्यताज्ञानस्य पृथक्कारणत्वे
मानाभावाद्भट्टमतसिद्धकारणं गुरुमते नैवास्तीति तत्सामग्रीघट-
कम् । पूर्ववत् ज्ञानताशात्मेत्यादौ गुरुमते सामान्यतोऽभट्टाप्यु-
पगमविषयत्वाद्धागमादाय निराकरोति ज्ञानेति । ज्ञानवृत्ते-
ति । ज्ञानमात्रसामग्रीविषयकत्व विशेषणमित्यर्थः । तद्व्यक्तिमि-
त्यादिरित्यर्थः । ज्ञानत्वं सामान्यव्यापारोपेण समाधानान्तरमाह य-
स्तुतस्त्विति । परोक्ष्यमात्रवृत्तेः ज्ञानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीविशेषो च
दोष इत्यर्थः निरुक्तसामग्री परोक्षत्वमायुक्तमित्याह एवञ्चेति ।
कंपेति । अत स्वप्रकाशसमवायजन्यं घटं जानामीति ज्ञानं गुणं इत्यनु-
मितिवारणेऽपि नाष्टोपनीतभानादृष्टत्वात् । अत एव दीधित्युक्तेन ।
दर्शितमयान इति । योग्यतया शाब्दबोधप्रयोजक अध्याहृतज्ञान-
ग्राहकशाब्दसामग्रीकारकविवक्षायामपदस्वरूपे यथा । एवमिति । आ-
दिना घटज्ञानवानात्मा घटज्ञानवानित्यादिग्रहः । सत्तेनापीति । अपि-
ना ज्ञानान्तरविशिष्टज्ञानसामान्यविशेषणजन्य यत्किञ्चित्प्रहः । एतत्
यत्नन्यत घटज्ञान गुण इत्यादिशाब्दबोधसामग्रीवारणाय भट्टमत-
सिद्धाभिमतसमांशेन एतद्दोषेनगुरुमतसाध्याकस्मादभिलषितसामग्री-
प्रसङ्गेन । अप्रामाण्यग्राहकसामग्र्याप्राधान्यप्रयत्नाद्यालिङ्गन
प्रथमविप्रतिपत्त्यंशप्रायेण तद्रूपगर्भितप्रश्नाद्याह एकस्येयति ।
व्यापत्तानकस्यैव विरोधवारकत्वादाह एवमिति । उभयप्रवेति । तद-
ति तत्प्रकारकत्वाद्यर्थवत्प्रमाहकेन प्रामाण्यग्रहाप्रसङ्गः. शाब्दो-
क्तादौ विषयत्वसामान्या प्रामाण्यग्रहे तु न तत्प्रवेश इति ध्ये-
यम् । अन्यतायोण्यवच्छेदेति । तत्रास्यप्रपदार्थस्यार्थ्यपिनावच्छे-

दकव्यापकत्वस्यायोगपदार्थे समभिव्याहृतक्रियासम्बन्धाभावेना-
न्वयः । नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ नीलभवनसम्बन्धाभावे अन्वयि-
तावच्छेदकीभूतसरोजत्वव्यापकत्वबाधात् । नापि तद्यवच्छेदे तद-
न्वय नीलभवनसम्बन्धाभावव्यवच्छेदेऽपि तद्बाधात् । किन्त्वयोगे-
ऽत्यन्तपदार्थस्य व्यवच्छेदः स चान्वयितावच्छेदकाव्यापकत्वरूपः ।
नचैवमपि नीलभवनसम्बन्धाभावस्य सरोजत्वाव्यापकत्वं सरोज-
त्वाधिकरणे क्वचित्तद्व्यवच्छेदसत्त्व एवेति अत्राप्ययोगव्यवच्छेद एव
पर्यवसानमिति वाच्यम् तथापि अन्वयितावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्येनैव तदन्वयपर्यवसानात्तत्रैवात्यन्तायोगव्यवच्छेद इति परिभाष्यते
न त्वयोगव्यवच्छेद इति विशेषः । नीलेन सरोजेन भूयत एवेत्यादौ
च यथा सरोजत्वसामानाधिकरण्येनैव नीलभवनायोगव्यवच्छेदो
बुध्यते तद्वत्स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एवेत्यादौ स्वाश्रयविषयकग्रह-
त्वसामानाधिकरण्येनैव प्रामाण्यविषयित्वायोगव्यवच्छेदः प्रामाण्य-
विषयितापर्यवसन्नः प्रतीयेत तथा च विधौ सिद्धसाधनादिरित्यर्थः ।
अत्यन्तायोगव्यवच्छेदप्रत्ययं निराकरोति ज्ञानमिति । एवञ्चेति । वि-
शेष्ये कर्मणि आख्यातार्थायोगव्यवच्छेदभानासम्भवे चेत्यर्थः । विशे-
षणीभूते कर्त्तरि क्रियाकर्तृत्वायोगव्यवच्छेदप्रत्ययस्थले चायोगे वि-
शेषणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं क्रियाकर्तृत्वान्वयि तद्यवच्छेदपर्यव-
सानमाह प्रकृतेऽपीति । नन्वेवकारस्य तादृशार्थे शक्तिविरहात्कथं
तद्बोध इत्यत आह तद्बोध इति । एवकारस्याभावव्यवच्छेदयोः खण्ड-
शक्तिः निष्ठत्वप्रतियोगित्वे संसर्गः अभावप्रतियोगित्वाभावे लक्षणा
वेत्यभिप्रायः । बाध्यबाधभावघटितत्वं भिन्नत्वे हेतुगर्भविशेषणम् ।
-ज्ञानानुमित्यादिः ज्ञानवानिच्छावस्थादित्यादौ । तत्प्रत्यक्षं ज्ञातो घट
इति घटस्य ज्ञाततेति वा । अनभिमतसिद्धिवदभिमतासिद्धिरप्यर्था-
न्तरमित्याह अर्थान्तरमित्यादि । नन्वन्यथाख्यात्यनुपगमेन कथं पर-
तस्त्वाभ्युपगम आपाद्यः । एवं ज्ञानं गुणइत्यादि ओदनसाधनताज्ञान-
विषयपाक ओदनकामकर्त्तव्यताबोधविषय इत्यादिप्रामाण्याविषय-
कज्ञानान्युपादाय तत्सामग्र्यग्राह्य इत्यभ्युपगम्येत्यर्थः । तस्माद्
गुरूणां मते परतस्त्वाभावादेव न केनापि रूपेण तदभ्युपगमसम्भवः
नापि बोधोऽन्यथाख्यातिसामग्र्याः साध्याघटकत्वादिति ।

अर्थान्तरस्येति । अनुव्यवसायसामग्रीमादायोक्तपरतस्त्व

सत्त्वेन चारितार्थ्याद्गुरुणा सम विवादे प्राथमिकज्ञानग्राहकसा
मग्र्या प्रामाण्याग्राहकासिद्धिरित्यर्थः । न्यायमतेऽनुव्यवसायसा
मग्र्या गुरुमतासिद्धत्व शङ्कते यद्वेति । अस्त्येवेति । न्यायमते इति
शेषः । गुरोरिति । तावता ज्ञानप्रत्यक्षसामग्रीत्व धर्मितावच्छेदकीकृ
[illegible] प्रामाण्यग्राहकतानिश्चयेन गुरुनिष्ठेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायसाम
*ग्र्यां तत्त्वरूपेण प्रामाण्यग्राहकत्वनिश्चयो न्यायमतेन गुरो सम्भ
वतीत्यर्थः । ज्ञानप्रत्यक्षात्पादकसामग्रीत्वेनाभ्युपादानासम्भवेऽपि
कालघटितकारणपर्याप्तसमुदायत्वेन तदुपादानसम्भवादनुव्यवसाय
सामग्रीधारणं शङ्कते । यदीति । विशेष्यवृत्ति कमपि रूपेणाभाधान
ङ्गीकारादिति भावः । शङ्काया सर्वथा तुच्छत्ववारणाय ज्ञानसामग्री-
त्व द्विनेति । आदिना ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वग्रहः । इदानीमभ्युपगमे
धर्मितावच्छेदक निवेश्य शङ्का सङ्गमयति यद्वेति । सा
मग्र्यात्वादिनेत्यादिना प्रामाण्याविषयकत्वविषयकजनकसामग्रीत्व
ग्रहः । एतन्नेति । धर्मिज्ञानोत्पादकसामग्रीत्वस्य धर्मिज्ञान
घटिततया बोध्यस्मरणोत्पादकसामग्रीत्वस्य बोध्यस्मरणघटिततया
सत्त्वेन ज्ञान गुण इत्यादिशाब्दबोधस्याप्येव तज्ज्ञानपदेनोपा
दाय तदुत्पादकसामग्रीत्वनाभिमतसिद्धान्तरथादित्यर्थः । अन्यथा-
ख्यातिव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्व च गुरुमतेऽसिद्धमेवेति भावः । व्य
वसायतया यथार्थज्ञानग्राहकतेति । इय तज्ज्ञानव्यक्तिपदार्थ
इति सूचनाय व्यक्तिपदम् तथाच न्यायमतानुव्यवसायसामग्र्याः
प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमनवकाशमिति भावः।

अत्र मिश्रेण सम विवाद आहत्य नैय्यायिकानामुद्दिश्य सिद्धत्वेन
मतेनाथवा मिश्रैर्विवादे तेषामाहत्य तत्सिद्धिरावेदयकी । अद्यतन मम
विवादे ज्ञानतालिङ्गकानुमितिसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वस्य तु सा
धनत्वात् न्यायमते तादृशसामग्र्या एवाप्रसिद्ध तस्या ज्ञानविषयता
लिङ्गकत्वमुपगम्य तत्साधन ज्ञानताया विवादपर्यवसानापत्तेः । एव
च गुरुणा सम विवाद साध्याघटकीभूताया व्यवसायसामग्र्या
प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धावपि न क्षति मतद्वयोद्देश्यासिद्धिविरहादि
त्याशयेन समाधत्ते अनुव्यवसायेति । यावदनुव्यवसायसामग्र्या
प्रामाण्यग्राहकत्वे साधनीये यत्किञ्चित्सामग्र्यास्तद्ग्राहकत्वस्य
विरोधित्वादिति भावः । तर्हि गुरुणा सम विवादे नैयायिकाना स

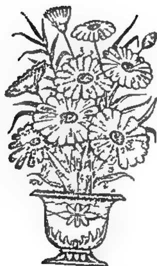
धर्मोद्देश्यं न सिद्ध्येदित्यत आह ज्ञानस्येति । न्यायमते व्यवसा-
यानुव्यवसाययोर्मध्ये व्यवस्थाप्यज्ञानस्य स्वविषयकत्वखण्डनेन
व्यवसायसामग्र्याः साध्यघटकज्ञानग्राहकत्वखण्डनादेव प्रामाण्य-
ग्राहकत्वरूपोद्देश्यसिद्धिरिति भावः । एवं भट्टेन समं विवादे ज्ञात-
तारूपपदार्थान्तरमस्तु मा वाऽनुमितिसामग्रीनलिङ्गकालस्थानि-
कवस्त्वन्तरलिङ्गका वा सर्वापि साध्यघटिकाऽस्तु ज्ञानस्याती-
न्द्रियत्वं निराकृत्य प्राथमिकज्ञानग्राहकग्राह्यतानिराकरणादुद्देश्य-
सिद्धिर्बोध्या । वज्रलेपायितत्वादिति । भट्टमतासिद्धभिन्नसन्निवेशापीदं
विशिष्टज्ञानसामग्री इति विशेषणज्ञानस्याकारणतया गुरुभिरुप-
गतभानानुपगमात् । एतन्मते इति । पूर्वमतेऽन्यथाबोधसामग्रीत्वेन
भट्टमतसिद्धत्वात् । सकलेति । ज्ञानवानिच्छावा इत्यादौ । तत्तद्-
ग्रहेति । तज्ज्ञानोत्पादकसामग्रीत्वेनाधिकरणाधारत्मकाभावगर्भकार-
णतां प्रामाण्याग्राहकत्वादित्यर्थः । ज्ञानमिति । अन्यथाख्याति-
मादाय तज्ज्ञानव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वमप्रसिद्धम् धर्मिज्ञानबोध्य-
स्मरणैकतरव्यक्तिमुपादाय तत्प्रसिद्धावपि कश्चिदन्यथाख्यातिसाम-
ग्री गुरुमतसिद्धभिन्नत्वमित्येकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीतिन्यायेन म-
तद्वयसिद्धान्यत्वमित्यर्थः । इत्यादिकमिति । उक्तरीत्या भट्टमते कथ-
ञ्चिज्ज्ञानग्राहकपदसार्थक्यम् गुर्वादिमते संपूर्णं व्यर्थम् । पूर्वमते च
घटादिसामग्रीवारणाय ग्राहकपदसार्थक्यं ज्ञानपदं तु भट्टानुग्रहाये-
ति । एव ज्ञानजन्याज्ञाततेति प्रत्यक्षमादाय बाधवारणाय पूर्वोक्त-
विशेषणानुधावने च न्यायमतासिद्धत्वघटितविशेषणं व्यर्थमित्यरुचा-
विना परिग्रहः । श्रीरस्तु ॥

हरिचरणसरोजे हृद्गने पूजनीये
विविधकुसुममालांस्तान् प्रमाणाञ्जिशाम्य ।
मणिघृणिसुसमीक्षाकाशिकावर्णमन्त्रै-
र्भ्रमद्भरपरिपाटीपुष्पपूजां तनोमि ॥ १ ॥

इति श्रीरङ्गनाथसूरिसूनुनारायणानुजस्य कृष्णभट्टस्य स्वतस्त्व-
प्रथमविप्रतिपत्तिगादाधरीकाशिकाकृतिः(१) सम्पूर्णा ॥

---

(१) अतः परं प्रत्यक्षगादाधर्यां प्रामाण्यवादस्य कालीशङ्कर्यामेकं
क्रोडपत्रं यथोपलब्धं प्रकाश्यते ।

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

न च यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्धेतुरनुमितौ व्याप्तेरिवेति मूलम् । यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ—यद्व्यतिरेकसंशयनिश्चयौ इति शिरोमणिः । अत्र परेत्यित्यादिना घटस्य संशय इत्यादौ स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानं संशयपदार्थः चरमविषयितायामेव षष्ठ्यर्थस्य निरूपकत्वस्य निरूप्यत्वस्य वाऽन्वय इत्युक्तम् भट्टाचार्येण ।

ननु प्रथमविषयितायां षष्ठ्यर्थस्यान्वयः कथं न कृत इति । न च प्रथमविषयितायामन्वये एकदेशान्वयप्रसङ्गः, द्वितीयायामन्वये तु न तथा विषयिताविशिष्टविषयिताज्ञानोभयस्य संशयपदार्थत्वादिति वाच्यम् चैत्रस्य पुत्र इत्यादिवत् सप्रतियोगिकपदार्थतावच्छेदकेनेतरान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् पदार्थतावच्छेदकजात्या सहैवेतरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इति चेन्न प्रथमविषयितायां षष्ठ्यर्थान्वये घटं सन्देह्मीतिशाब्दबोधस्य घटत्वावच्छिन्नविषयिताशालिज्ञानाभावप्रकारक-घटं न जानामीत्याकारकनिश्चयप्रतिबध्यतानुपपत्तेरिति ध्येयम् ।

केचित्तु प्रथमविषयितायामन्वये घटसंशयो न घटीय इति व्यवहारस्य प्रामाण्यापत्तिः । चरमविषयितायां घटीयत्वाभावेनोक्तव्यवहारस्य घटीयत्वाभाववत् तादृशविषयिताशालित्वादित्याहुः । तन्न तादृशव्यवहारस्य संशयधर्मिकघटाविषयितावदन्यत्वबोधकतया प्रामाण्यापत्तेरयोगात् अन्यथा चरमविषयितायामन्वयेऽपि घटसंशयो न घटाभावीय इत्यादिव्यवहारस्याप्रामाण्येन तस्य प्रामाण्यापत्तेर्दुरुद्धरत्वादिति ध्येयम् ॥ १ ॥

अथ निरुक्तविषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानस्य संशयपदा-

वत्त्वे भूतलं घटवच्चेत्यादिसंशयस्य भूतलसंशयत्वापत्तेः तादृशविषयिताविशिष्टभूतलविषयिताकत्वादिति । ननु प्रकारिताविशिष्टप्रकारिताशालिज्ञानत्वमेव संशयत्वम् प्रकारितायाश्च भूतलनिरूपितत्वाभावान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् वायौ रूपं नवेत्यादिसंशयस्य रूपसंशयत्वानुपपत्तेः असमानप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे वायुवृत्तित्वसंशयत्वापत्तेश्चेति चेन्न प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन—एवं स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व—एतत्त्रितयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानस्य संशयपदार्थत्वान्नानुपपत्तिः । अथवा स्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकविषयित्वावच्छिन्नं यत् स्वं तदन्यत्वस्य चरमविषयितायां निवेशान्न भूतलं घटवच्चेत्यादिसंशयस्य भूतलसंशयत्वापत्तिः संशये उभयकोटितानिरूपितविशेष्यताद्वयस्योपगमेन भूतलविषयितायां तादृशान्यत्वविरहात् न वा वायौ रूपं नवेत्यादिसंशयस्य रूपसंशयत्वानुपपत्तिः रूपविषयितायां तादृशान्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ॥ २ ॥

तेन व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता लभ्यत इति शिरोमणिः । व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वं नतु स्वरूपसम्बन्धरूपम् तथासति ग्राह्याभावज्ञानत्वस्य ग्राह्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकग्राह्याभावनिश्चयत्वघटकत्वेन ग्राह्यनिश्चयस्य च ग्राह्यज्ञानाहेतुतया ग्राह्यविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । पर्याप्तिनिवेशो च तदर्थपर्यालोचने लाघवासम्भवादित्युक्तम् महाचार्येण ।

अथ यद्व्यतिरेकघटकीभूताखण्डधर्मप्रकारेण पदार्थान्तरावगाहिभ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वानुरोधेन परस्परोपश्लेषावगाहिविषयिताशालिज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् तथाच यद्व्यतिरेकग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमेवासिद्धम् कुतोऽवच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशो लाघवगौरवविवेचनमिति । न च यत्र विषयविशेषेऽनुमितेरितरसामग्रीसमवधानकाले व्याप्तिघटकपदार्थांशो भ्रमात्मकव्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानं कस्यापि न जातम् तत्र विशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकता कल्प्यते लाघवादिति तत्रैव पर्याप्तिनिवेशासम्भव इति वाच्यम् तादृशविषयस्य प्रामाणिकत्वे पर्याप्तिघटितनियमस्य सम्भवेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितनियमस्वीकारस्यानौचित्यात् । नचा-

वच्छेदकतायाः प्रत्येकपर्याप्तिनिवेशोऽप्रसिद्धभ्रमस्थलविशेषे विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणासम्भवात्तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वे सति तदवच्छिन्नत्वस्वरूपैव पर्याप्तिर्निवेश्या तथाच तदपेक्षयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेन गौरवमिति वाच्यम् व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वातिरिक्तप्रामाण्यज्ञानाभावादिनाऽवच्छेदात् दृष्टान्तासिद्ध्याद्यापत्तेः । अनतिरिक्तवृत्तित्वस्यापि स्वव्यापकतत्कत्वपर्यवसन्नतया व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वेन व्यापकत्वमनिवेश्य पर्याप्तिनिवेशलाघवानवकाशस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्च इति चेत् ।

अत्र केचित् यद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्य भ्रमसाधारणप्रतिबन्धकत्वानुरोधेनाशक्यत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्यैव पर्याप्तिर्निवेशयितुं शक्यते तादृशनिवेश एव लाघवासम्भवः । तथाहि अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वव्यापकतादृशविषयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वोपलक्षितविषयिताशालिज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतैव निवेश्यते । तथाच पर्याप्तिनिवेशे स्फुटतरगौरवम् जनकतायां निरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकतानिवेशात् व्याप्यभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकधर्मान्तरप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदककतिपयविषयतानां व्याप्यभावप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटयप्रविष्टत्वेऽपि न क्षतिः । तादृशजनकतायां नियतविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च निरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकजनकतावच्छेदकीभूतानामुदासीनज्ञानीयव्याप्तिघटकपदार्थविषयितानां व्याप्यभावज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटयप्रविष्टत्वेऽपि न क्षतिः । वस्तुतस्तु निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयिताज्ञानत्वोभयपर्याप्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाक्षादवच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमेव विवक्षणीयम् । तथाच भ्रमप्रमासाधारणव्याप्यभावज्ञानीयविषयतानां निरुक्तजनकतावच्छेदकत्वेन तादृशविषयिताज्ञानत्वे उभयस्मिन् अभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नाया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तत्वादनुमितौ दृष्टान्तत्वनिर्वाहः । ईदृशी-

स्या पक्षे साधनत्वनिर्वाहोऽपि बोध्यः । साक्षादवच्छेदकतायामभाव-
निष्ठावच्छेदकताभेदानिवेशादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अ-
प्रामाण्यनिश्चयाभावादीनां निवेशोऽपि न दर्शितरीत्या पर्याप्तिनिवे-
शासम्भवः । न च विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः ग्राह्याभावनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितायाः अभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाक्षा-
दवच्छेदकताया निरुक्तविषयताक्रान्तोभयस्मिन् पर्याप्तत्वादिति
वाच्यम् विरोधिकोटिप्रकारकत्वातिरिक्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभेदस्य
विवक्षणीयतया विरोधिकोटिप्रकारकत्वातिरिक्ताभावनिष्ठावच्छेदक-
ताभिन्नत्वस्य विरोधिकोटिप्रकारकत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वेन
तत्साधारणावच्छेदकत्वस्य निरुक्तविषयताक्रान्तोभयपर्याप्तत्वात्
विशिष्टबुद्धौ व्यभिचाराभावात् । एतेनाप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्ट-
निरुक्तविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव साम-
ञ्जस्ये पर्याप्तिनिवेशस्य सङ्गतिः । विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेद-
ककोटौ अप्रामाण्यनिश्चयाभावनिवेशेन तद्घटितधर्मावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतामादायैव विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारकत्वेन तन्मात्रप्रयोजन-
कस्य पर्याप्तिनिवेशस्यानर्थक्यं स्यादित्यपि परास्तम् । अनतिरिक्तवृत्ति-
त्वानिवेशापेक्षया पर्याप्तिनिवेशस्य निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयतायां
स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकतानिवेशेऽपि लाघवासम्भवादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमनिवे-
श्य यद्व्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नत्वेन प्र-
तिबन्धकतानिवेशस्यापि शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् ।
यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वानिवेशस्योभयत्रैव साम्यादिति ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वपदेन यद्धर्मावच्छिन्नप्रति-
योगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिग्रहत्वावच्छिन्नत्व-
मेव विवक्षणीयम् । साध्याभावज्ञानत्वमपि तद्धर्मावच्छिन्नप्रका-
रताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितं ग्राह्यम् नातो धर्मभे-
दमादाय दोषः । न चैवमपि तादृशव्यतिरेकग्रहत्वव्याप्यत्वावच्छेदक-
ताकत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशापेक्षया गुरुत्वव्यापकतानिवेशो-
ऽनुचित इति वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानाभावादेरपि अनुमित्यादिनिरूपि-
तस्याप्यभावज्ञानादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रविष्टतया त-

प्रतिबन्धकतायामपि तादृशग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य विशिष्टधी-प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि तस्यामभावरूपतया अभावावृत्तितादृशग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य विशिष्टधीप्रतिबन्धकतायामपि सत्त्वेन विशिष्टव्यभिचारप्रसङ्गात् । विरोधिप्रकारत्वाभावातिरिक्ताभावावृत्त्यवच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशे चाभावद्वयघटिततादृशव्यतिरेकग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वनिवेशापेक्षयाऽभावत्रयघटितनिरुक्तावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणयद्व्यतिरेकग्रहत्वकत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे लाघवानवकाशः । एतेन व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावपि पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया व्यापकतानिवेशापेक्षया पर्याप्तिनिवेशे लाघवानवकाशोऽनभ्युपगमयुक्तिक इति प्राग् यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । निरुक्तपर्याप्तिघटकाभावत्रयप्रतियोगितावच्छेदककोटावपि पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

एतदपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ तत्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगितासम्बन्धावगाहित्वनिवेशमतानुसारेण संसर्गांशे भ्रमानभ्युपगमेन च यथाकथञ्चित् सङ्गच्छते प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशमते प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकस्य व्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमात्मकव्याप्त्यभावज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतयाऽखण्डव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन यद्धर्मपदेन व्याप्तित्वस्य धर्तुमशक्यतया दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । एवं संसर्गांशे भ्रमोपगमे व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गघटकव्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमात्मकतादृशप्रतियोगित्वसम्बन्धावगाहिव्याप्त्यभावज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन वास्तवव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गकावगाहितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया यद्धर्मपदेन व्याप्तित्वादिरूपादानासम्भवेन तद्दोषप्रसङ्गाच्चेत्यवधेयम् ।

केचित्तु भ्रमसिद्धभ्रमस्थले वक्ष्यमाणरीत्याऽभावत्रयघटितपर्याप्तिं निवेश्य वास्तवव्यतिरेकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशोऽपि सम्यक् तत्र च व्यापकतानिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इत्यभिप्रायेण ग्रन्थं सङ्गमयन्ति ॥ ३ ॥

अथ तथापि विरोधिप्रकारकत्वाभावनिष्ठावच्छे[illegible]वादिरूपक-

व्यतिरेकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैव विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणं सम्भवति विरोध्यप्रकारकव्यतिरेकप्रकारकग्रहत्वरूपनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां विरोधिप्रकारकत्वाभावनिरूपकत्वसत्त्वेन तस्या हेत्वघटकत्वात् इति किं गुरुतरव्यापकतानिवेशेनेति चेन्न निश्चयत्वं हि केषाञ्चिन्मते विरोधिप्रकारकत्वानवच्छिन्नतदभावप्रकारिताशालिज्ञानत्वरूपम्, केषाञ्चिन्मते विरोधिप्रकारकत्वानवच्छिन्नतदभावप्रकारत्वावच्छिन्नकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वरूपम्, केषाञ्चित् विरोध्यप्रकारकतदभावप्रकारकज्ञानत्वरूपमित्यादिनानामतानुसारेण विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणाय विरोधिप्रकारितावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकतदभावप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका विरोधिप्रकारत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपककिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका च सती विरोधिप्रकारकत्वाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपिका या व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता तन्नियतापेक्षया व्यतिरेकग्रहव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेश एव लघुत्वादिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

अथ व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशेऽपि तादृशव्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञाने यद्धर्मावच्छिन्नांशे यद्धर्मावच्छिन्नस्य भासते तद्धर्मावच्छिन्नांशे तद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकावगाहि-अभावो हेत्वसमानाधिकरण-इत्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकताया अपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतया व्याप्त्यादिनिश्चयाजन्ये अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति । न च व्यतिरेकज्ञानत्वसमनियतप्रतिबन्धकतानिवेशान्नायं दोष इति वाच्यम् प्रतिबन्धकताया भ्रमसाधारणत्वात्तादृशसमनैयत्याप्रसिद्धेः । न चाभावांशे हेतुसामानाधिकरण्यादिसत्ताया भ्रमव्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञाने उक्तप्रतिबन्धकत्वाभावाश्रयमाशङ्क्येति वाच्यम् प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियमे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतादृशज्ञानाप्रसिद्धेः । न च स्वव्यापकत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावदन्यव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकता निवेशनीया व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेत्वादिमान् देश इत्यादिज्ञानीयतादृशहेत्वभावज्ञानप्रतिबन्धक-

तावदन्यत्वं व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामपि नास्तीति भेदप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तप्रतिबन्धकतायां यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतानिवेशः। यदि च विशेष्यताप्रकारतानां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन प्रतिबन्धकता नानैव तथाच व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामपि न तादृशप्रतिबन्धकतावदन्यत्वमिति दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा स्वव्यापकावच्छेदकानाधिकरणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धकतावदन्यत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् एवमपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेतुमत्त्वाद्यभावग्रहत्वव्यापकीभूतव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकतावदन्यतादृशप्रतिबन्धकताकानुमित्यादौ व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेत्वादिनिश्चयाजन्ये व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेतुव्यतिरेकानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशसंशयावृत्तित्वेन तादृशहेतुव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकत्वाभावेन स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात्। यद्व्यतिरेकानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावदन्ययद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतां निवेश्योक्तव्यभिचारवारणेऽपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यादिव्यतिरेकानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावश्वेन तादृशप्रतिबन्धकत्वयदन्यत्वाभावाद्दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गः। न च यद्व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकयद्व्यतिरेकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वमेव निवेशनीयम् तथाचाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकत्वेऽपि तादृशविषयित्वावच्छिन्नत्वाभावान्नैव न व्यभिचार इति वाच्यम् अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाम् 'एकत्र द्वयमिति' रीत्या हेतुसामानाधिकरण्यत्वव्याप्त्याभावत्वोभयावच्छिन्नप्रकारताकाभावविशेष्यकज्ञानीयतादृशप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादिति।

मैवम् यद्व्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकयद्व्यतिरेकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकं तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यताकमिति समुदितार्थस्य विवक्षणात् तथाचाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकताया व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकत्वविरहेण व्युदासः। ननु-

निवेश एव लाघवादुचितः । निश्चयत्वस्य स्वव्यापकतत्कत्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वापेक्षया लघुशरीरत्वात् तावतैव च बाधप्रतिबन्धकतामादाय घटादिविशिष्टबुद्धौ, एवं विशेषणान्तरादानेऽपि अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने च व्यभिचारानवकाशः तत्तत्प्रतिबन्धकतया अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वानवच्छिन्नत्वात् इति तत्कथमुपेक्षितमिति चेदत्राहुः ।

निश्चयत्वस्य मतभेदेन भिन्नतायाः प्रागेवोक्ततया एकमतसिद्धनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावनिवेशे मतान्तरासङ्ग्रहः । एवमप्रामाण्यज्ञानस्याननुगमेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदककोटौ यद्यनुगतरूपेणाप्रामाण्यनिश्चयाभावो न निवेश्यते किन्तु तत्तद्व्याप्त्याकारतावच्छिन्नाभावा एव गत्यन्तराभावात्तदाऽप्रामाण्यनिश्चयसामान्याभावस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गः । तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य व्याप्तिघटकत्वे च बाधादिप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारतादवस्थ्यम् तत्तदप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य बाधप्रतिबन्धकतायामव्यवच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । न च तथापि व्यतिरेकसंशयवृत्तिप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव बाधादिप्रतिबन्धकतावारणसम्भवात् व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकतानिवेशनमफलमिति वाच्यम् पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादिनिश्चयात्मकपर्वतत्वावच्छेदेन घटादिकोटिकपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन घटाभावादिकोटिकसंशयवृत्तिप्रतिबन्धकताके पर्वतत्वावच्छेदेन घटाभावादिबोधके व्यभिचारवारकतया व्यापकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

अथ धूमत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्त्यादिव्यतिरेकत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्य जातित्वादिना धूमत्वाद्यघटितजातिमान् व्याप्यभाववानित्याद्यप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणत्वात् सर्वत्रैव प्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वं सम्भवतीति चेन्न स्वावच्छेदकीभूतविषयताशालिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकताया विवक्षितत्वात् स्वपदं प्रतिबन्धकतापरम् । संशयेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतासत्त्वात् न बाधादिप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः । वस्तुतस्तु व्यतिरेकप्रकारतात्वावच्छिन्नस्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकताश्रयमुख्यविशेष्यतानिरूपिततदभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वव्यापकतायाः स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकताश्रयप्रकारताभिन्नमुख्य-

रूपेण व्याप्यवत्ताद्विप्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे व्याप्तित्वेन घटा-
द्यवगाहिसंशये यदभावत्वप्रकारतानैयत्यविरहेण दृष्टान्तासिद्धिः ।
एवंरीत्या प्रामाण्यसंशयविशेषे प्रामाण्याभावत्वप्रकारतानैयत्यविर-
हेण स्वरूपासिद्धिश्चेति । न च यत्संशयपदेन यन्निरूपितप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नकोटिकसंशयस्य विवक्षणान्नोक्तदोषः व्याप्य-
भावत्वस्यैव व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोक्तसंशयस्य
वास्तवव्याप्त्यभावत्वावच्छिन्नाकोटिकत्वात् इति वाच्यम् एवमपि
व्याप्तिमानाधेयत्वाभाववान् वा धूम इत्याकारकसंशये इदं ज्ञानं प्रा-
माण्यवत्प्रकारित्वाभाववद्वा इत्याकारकसंशये च व्याप्यभाववत्त्वा-
दिप्रकारकत्वाभावेनोक्तदोषतादवस्थ्यादाधेयत्वाभावत्वादेरपि व्या-
प्त्यादिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति चेन्न यदभावत्वप्रकार-
तानैयत्यपदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताव्यापकीभूतरूपपर्याप्ताव-
च्छेदकताकनिरूपकताकाभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानात्मकविष-
यतानैयत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नसंशये विवक्षितत्वात् । व्याप्तित्वाव-
च्छिन्नप्रकारताव्यापकं भ्रमसाधारणनिरूप्यनिरूपकभावापन्नव्या-
प्तिप्रकारताकत्वमाधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वञ्चेति तदवच्छिन्न-
निरूपकताकाभावत्वावच्छिन्नविषयतानैयत्यमुक्तसंशयेऽक्षतमेवेति
पर्याप्तिनिवेशात् अव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारताव्यापकीभूतशु-
द्धप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतामादाय न व्यभिचारः । अवच्छेदक-
तानात्मकविषयतानिवेशादव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारताव्याप-
कीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतामादायाभाव-
साध्यकस्थलेऽव्यभिचारविशिष्टबुद्धौ न व्यभिचारः । एतेन प्रतियो-
गितया भ्रमाविशेषणीभूतव्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमरूपव्याप्तिसं-
शये व्याप्यभावत्वप्रकारतात्वविरहेण दृष्टान्तासिद्धिरपि निरस्ता ।
वास्तवव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकभ्रमप्रमासाधारणनिरूप्य-
निरूपकभावापन्नप्रकारतात्वमादाय दृष्टान्तासिद्धिवारणादिति ॥ ८॥

अथ व्यतिरेकनिश्चये यदभावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशपक्षे स्व-
प्रतिबन्धकतायां यदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वनिवेशेऽपि पक्षधर्म-
ताभावेन व्याप्यभाववत्तादिनिश्चयमादाय दृष्टान्तासिद्धितादव-
स्थ्यम् । न च यदभावावगाहित्वपदेन यन्निरूपितप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नावगाहिताविवक्षणान्नोक्तदोष इति वाच्यम् पक्षध-

मेत्वाभावत्वस्यापि व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तदोषतादवस्थ्यात् । पर्वतो वह्निमानिति विशिष्टबुद्धौ वह्निमद्वृत्तिधर्मवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्न्यधिकरणावृत्ति—आधेयत्वाभाववान् वह्न्यधिकरणावृत्तित्वाद्धूमसामानाधिकरण्याभाववान् वा पर्वत इत्यादिनिश्चये व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नावगाहितामयुक्तप्रतिबन्धकताशालिनि तदभावधर्मप्रकारतानैयत्यविरहेणासिद्धितादवस्थ्यादेति चेन्न तदभावावगाहितावदन्यतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तितद्रूपाश्रयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नावगाहित्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा चाव्यभिचारित्वस्य यद्रूपपदेनोपादानस्थले व्यभिचाराभावावगाहित्वमिव व्यभिचारावगाहित्वमपि तादृशमतो नाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारः । पक्षधर्मतावत्त्वेन व्याप्यत्वाभावावगाहिनिश्चयमादायासिद्धिवारणाय तु यत्तत् प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणम् तदप्रतिपदेन व्याप्यत्वाभावमादाय वह्न्यधिकरणावृत्तित्वप्रकारकमानिति निश्चयासिद्धिवारणाय यन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणमिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

ननु यत्सत्त्व इत्याद्यर्थसमवायनिष्ठप्रतिबन्धकताधिकरणे विभिन्नधर्मितावच्छेदककभूतलादौ घटाभावनिश्चयात्मकपर्वतादिविशेष्यकघटसमवायनिष्ठप्रतिबन्धकताके घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः । एवं सामानाधिकरण्येन घटाभावनिश्चयात्मकसामानाधिकरण्येन घटकोटिकावच्छेदकावच्छेदेन घटाभावकोटिकसमवायनिष्ठप्रतिबन्धकताकेऽवच्छेदकावच्छेदेन घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार इति चेन्न किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नकोटिताशालिसमवायत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । नचैवं सत्यपि व्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणायोपात्तस्य यदभावत्वप्रकारतानैयत्यविशेषणस्य वैयर्थ्यम् सर्वासामेव व्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकतानामव्यभिचारि न वा व्यभिचारि नवेत्यादिसमवायवृत्तिविभिन्नरूपावच्छिन्नानां चालनीन्यायेन तादृशसमवायत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वा मीयविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविषयतारूपसम्बन्धेनापि

शिष्टप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । संशयत्ववैशिष्ट्यञ्च व्याप-
कतासम्बन्धेन तथा चाव्यभिचारि नवा व्यभिचारिनवेत्यादि-
संशयीयविषयभेदेन संशयत्वस्य भिन्नतया प्रतिबन्धकत्वस्य भिन्न-
त्वेऽपि व्यापकतासम्बन्धेन तादृशसंशयत्ववैशिष्ट्यमक्षतमेव । नच
यदभावत्वप्रकारतानैयत्यविशेषणसार्थक्यार्थमेतादृशविवक्षाऽनुचि-
तेति वाच्यम् धूमो वह्निव्याप्यो नवा वह्निव्याप्तिमानधेयत्वाभाववान्
वा इत्यकारकसंशयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वाभावेनानुमित्यादिप्रति-
बन्धकतानामपि तादृशसंशयत्वाव्यापकत्वेन दृष्टान्तासिद्ध्यादिवा-
रणायैवैतादृशविवक्षाया आवश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ १० ॥

अथ तथापि घटाभाववद्भूतलकालीनपटवान्न वा पर्वत इ-
त्यादिसंशयत्वस्य व्यापकतासम्बन्धेन घटादिविशिष्टबुद्धिप्रतिब-
न्धकतायां सत्त्वात्तादृशविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार । एवं घटाभाव-
द्भूतलकालीनपटवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयत्वविशिष्टप्रतिबन्धके
च घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार इति । मैवम् । तादृशसंशयत्व-
विशिष्टप्रतिबन्धकतायां तादृशसंशयनिरूपितविशेष्यतावच्छेदक-
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वस्य तादृशसंशयनिरूपितप्रका-
रतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वस्य च विशेषणतो-
पगमेन तद्दोषवारणादिति ध्येयम ॥ ११ ॥

अथ तथापि धूमो व्याप्यः अव्यभिचारात्माववांश्चेत्यादि स-
मूहालम्बनबुद्धौ व्यभिचारसंशयप्रतिबध्यत्वस्य व्यभिचारव्य-
तिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वस्य च सत्वाद्व्यभिचार इति चेन्न संशय-
प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे सति व्यतिरेकनिश्चय-
प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वस्य हेतुताया विवक्षि-
तत्वादिति । वस्तुतस्तु निश्चयीयविषयताया अभिन्नत्वमते इदम्प्र-
तिबन्धकतायां यत्संशयत्वघटकविषयितावच्छिन्नत्वनिवेशेनै-
वोपपत्तौ संशयत्वव्यापकत्वपर्यन्तमपि न निवेशनीयमिति सुधी-
भिरवधेयम् ॥ १२ ॥

अत्र च यदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वप्रतिबन्धकताशालिव्यतिरे-
कज्ञाने यदभावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशेनैव सामञ्जस्ये निश्चयत्वघट-
कपदतदभावाप्रकारकत्वव्यर्थम्, यदभावत्वप्रकारतानियतपदभावा-
वगाहिताप्रयुक्तत्वप्रतिबन्धकतात्वस्यैव सम्यक्त्वे व्यतिरेकनिश्चयो-

पादानमेव वा किमर्थमिति चिन्त्यम् ।

एतत्कल्पे व्याप्तिमद्धेत्वादिकोटिकसंशयस्य प्रामाणिकत्वे तत्र व्याप्यभाववत्प्रकारकत्वानैयत्यविरहेणासिद्धितादवस्थ्यमतः कल्पान्तरमाह यदभाववत्त्वाप्रकारकज्ञानविषयदभावावगाहित्वप्रयुक्त इत्यादि । कल्पान्तरमाह स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकयदभाववत्त्वानवच्छिन्नयदभावावगाहितासामान्यकत्वे सतीति वा वक्तव्यमिति ।

अथात्र घटादिव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्ध्यघटादिविशिष्टज्ञाने घटाभाववत्त्वानवच्छिन्नघटाद्यभावविषयतासामान्यान्तर्गततया समवायेनानित्यादिनिश्चयकालीनसमवायेनानित्यादिनिश्चयीयाभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण सत्यन्ताभावेन व्यभिचाराप्रसक्त्या तद्वारकपरसंशयप्रतिबन्ध्यत्वदलं व्यर्थमिति । एवं व्यभिचाराभाववत्त्वानवच्छिन्नव्यभिचाराभावविषयितासामान्यान्तर्गततया समवायेन व्यभिचारवानिति-निश्चयकालीनसमवायेनेति-निश्चयीयाभावत्वावच्छिन्नविषयतायाः अव्यभिचारधीप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण व्यभिचारज्ञाने व्यभिचाराभावारकव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वदलमपि व्यर्थमिति । न च स्वप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशान्न दोष इति वाच्यम् एवमपि प्रतियोगितासम्बन्धेन घटाभाववान् घटत्वेन पदार्थान्तरावगाहिभ्रमीयघटाभावविषयताया एवं व्यभिचारत्वेनाव्यभिचारपदवृत्तित्वेन वा व्यभिचारावगाहिभ्रमीयाव्यभिचारविषयितायास्तादृशविषयितासामान्यान्तर्गततया स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण तद्दोषतादवस्थ्यात् । न च यदभाववत्त्वानवच्छिन्नयदभावविषयतायां प्रमात्वघटितत्वमपि निवेशयामीति वाच्यम् तथापि घटपदवृत्तित्वेन घटाभावावगाहिघटपदवृत्तिमानिति—निश्चयीयघटाभावविषयतायास्तादृशविषयतासामान्यान्तर्गततया घटवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण तत्संशयप्रतिबध्यत्वदलवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् भ्रमात्मकाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारापत्तेश्चेति ।

मैवम् स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकयदभाववत्त्वानवच्छिन्नविषयविषयितानिष्ठपर्याप्तिकाभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसामान्यकत्वस्य स्वत्वेन विवक्षणादेव सामञ्जस्यात् । तथा च व्याप्यभाववत्त्वानवच्छिन्नविषयितानिष्ठस्य व्याप्तिनिरूपित-

तिबन्धकतां निवेश्य व्यभिचारादौ हेत्वाभासलक्षणसमन्वयकृतप्राची-
नाः तद्याप्येपि हेत्वाभासलक्षणं सङ्क्रमयन्ति । एवञ्चाधे-
यत्वाभाववान् व्याप्यभाववानिति—निश्चयकालीनाधेयत्वाभा-
ववत्ताज्ञानीयाया व्याप्तिमद्वृत्तित्वेन व्याप्यभाववत्ताज्ञानीया-
याश्च व्याप्यभावत्वावच्छिन्नविषयिताया अनुमितिप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकत्वेन दृष्टान्तासिद्धिरतः प्रतिबन्धकतायां ज्ञान-
वैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविशेषणस्योक्तविवक्षणस्य च सार्थक्यमित्यपि
केचित् । तत्र पक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुरिति ज्ञानीयव्याप्यभावत्वा-
वच्छिन्नविषयितानिरूपस्य व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
पक्षधर्मत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वस्यानुमितिनिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः । यद्भावत्वा-
वच्छिन्नविषयितायां, यद्भावीयत्वनिवेशेऽपि पक्षधर्मत्वाभावत्वेन
व्याप्यभाववत्ताज्ञानीयविषयितामादायोक्तदोषापत्तेरिति ध्येयम् ।

इदन्तु बोध्यम् । यद्रूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभाववत्त्वावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्ति-
यद्रूपाश्रयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषयितासामान्ये
यन्निरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वं वि-
वक्षणीयम् अतः पूर्वोक्तदोषाणामनवकाशः । न च व्याप्ति-
त्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानवच्छिन्न-
व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिव्याप्तित्वाश्रयनिरूपितप्र-
तियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविषयिताप्रसिद्ध्या, यत्पदेन
व्याप्तिपदाद्यनुसरणपतया दृष्टान्तासिद्धिः एवंरीत्या स्वरूपा-
सिद्धिश्चेति वाच्यम् सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वत्वावच्छिन्नविषयितायाः एव तादृश्याः प्रसिद्धत्वादिति पक्ष-
धर्मत्वाभावत्वेन व्याप्यभावज्ञानीयपक्षधर्मत्वाभावत्वावच्छिन्न-
विषयितया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धि-
रतो दुरपास्तं प्रतियोगिताविशेषणम् । व्याप्तिमद्वृत्तित्वेन
व्याप्यभाववैशिष्ट्यवत्तामादाय दृष्टान्तासिद्धिरतो यद्रूपाश्रयनिरूपि-
तत्वं निविशेषणम् । साध्याभावावच्छेदकत्वेन गृहीतसम्बन्धा-
न्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यभावविषयितामादाय दृष्टान्ता-
सिद्धिवारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवे-

शः । निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च। तादृशप्रतियोगिताव-
च्छेदकमाभावावच्छिन्नत्वरूप बोध्यम् नातः साध्यवदवृत्तित्वेन व्याप्ति-
मद्वृत्तित्वेन वा घटितसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यभा-
वद्धोभयत्वावच्छिन्नविषयितामादाय दृष्टान्तासिद्धिः । एवं द्विती
यकल्पेऽपि यदभाववत्ताप्रकारकज्ञाननिष्ठयदभावावगाहितापदेन
निरुक्तविषयित्वमेव विवक्षणीयम् अतस्तत्कल्पे नोक्तदोषाणामवकाश
इति ध्येयम् ।

अत्रेदं चिन्त्यते । यत्पदेनाव्यभिचारमुपादायाव्यभिचारनिश्चये
व्यभिचारवारणाय पृथक् सत्यन्तनिवेशकल्पद्वये अव्यभिचा-
रनिश्चये व्यभिचारवारकव्यतिरेकनिश्चयोपादानमनर्थकम्
निश्चयत्वघटकपदार्थमपहाय व्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिबध्य-
त्वनिवेशेनैव यत्पदेन व्यभिचारमादायाव्यभिचारनिश्चये
व्यभिचारवारणसम्भवात् । एवञ्च यत्पदेन घटादिकमादाय घटा-
दिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारकयत्सत्त्वप्रतिबध्यत्वदलमनर्थकम्
घटादिविशिष्टबुद्धौ घटादिव्यतिरेकसामान्यप्रतिबध्यत्वादेव व्य-
भिचारानवकाशादिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

अथवा यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य यद्धर्मिकव्यतिरेकज्ञानस्या-
भावो यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयज्जातीयकार्यतानियताव्यवहितपूर्ववर्ती
र्ती तद्धर्मिकतन्निश्चयस्तद्विशेष्यकतत्प्रकारतज्जातीयकार्यजनकं
इति समुदितार्थः । व्याप्यभावसत्त्वद्वितीयक्षणोत्पन्नव्याप्तिनिश्चया-
यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्र तत्पूर्वक्षणे विशेषणाभावाद्विशि-
ष्टाभावोऽक्षत एवेति न दृष्टान्तासिद्धिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् । यत्र
प्रामाण्यनिश्चयो नास्ति किन्तु इष्टसाधनताज्ञानधर्मिकप्रामा-
ण्यव्यतिरेकज्ञानमस्ति तत्र प्रामाण्यनिश्चयविरहविशिष्टस्य तद्व्यति-
रेकज्ञानस्याभावे प्रवृत्तेर्नियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावात् स्वरूपासि-
द्धिरतो यद्व्यतिरेकज्ञाने यद्धर्मिकत्वनिवेशः । एवं प्रामाण्यनि-
श्चयविरहविशिष्टस्येष्टसाधनताज्ञानधर्मिकान्यप्रकारकज्ञानस्याभावस्य
प्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावात्तद्दोष स्यादतो यद्व्यतिरेक
प्रकारकत्वनिवेशः । अथात्र यन्निश्चयविरहविशिष्टे इत्युक्तावपि
दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारा धूमहेतौ व्याप्यभावज्ञानकालीनालो-
कादिहेतुकव्याप्तिनियमात् यत्र पर्वतविशेष्यकवह्न्यनुमितिस्त-

च व्याप्तिनिश्चयविरहविशिष्टस्य धूमधर्मिकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानस्याभावे पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकानुमितिनियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावात्। न च प्रयोजनविरहेण यन्निश्चये यद्धर्मिकनिश्चयस्यानिवेशादुक्तस्थले आलोकादिधर्मिकव्याप्तिनिश्चयसत्त्वे व्याप्तिनिश्चयविरहरूपविशेषणाभावादेव विशिष्टाभावोऽनुमितिपूर्वक्षणेऽक्षतः प्रसरति वाच्यम्, हेतुभेदेन व्याप्तेर्विभिन्नतया धूमालोकादिनानाहेतुकानुमितौ एकव्याप्त्यसत्त्वेन धूमहेतुकव्याप्त्यसत्त्वेन यत्पदेन धूमहेतुकव्याप्तेरुपादेयतया तन्निश्चयविरहरूपविशेषणाभावस्योक्तस्थलीयानुमितिपूर्वक्षणे सत्त्वात्। अत एव हेतुभेदेनाभिन्नसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरेवानुमितिप्रयोजकत्वमुक्तावपि न निरासः। साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धभेदेन भिन्नतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तिव्यतिरेकप्रकारकधूमविशेष्यकज्ञानानन्तरोत्पन्नसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तिज्ञानात् यत्र वह्न्यनुमितिस्तत्र यत्पदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तेरुपादाने दृष्टान्तासिद्धिनावकाशस्यात् इति। नच यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य यद्धर्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानस्याभावोऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तन्निश्चयविशिष्टस्य तादृशसम्बन्धेन तद्व्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यस्य वा यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयज्जातीयकार्यस्य नियताव्यवहितपूर्ववर्तीति विवक्षणान्नोक्तदोष इत्युक्तस्थलीयानुमितौ व्याप्तिनिश्चयविशिष्टत्वाभावात् धूमहेतुकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टत्वाच्चेति वाच्यम् एवं सति घटादिनिश्चयविरहविशिष्टस्य घटादिव्यतिरेकज्ञानस्याभावेऽपि अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घटादिनिश्चयविशिष्टस्य तादृशसम्बन्धेन घटादिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यस्य घटादिप्रकारकज्ञानस्य नियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वसत्त्वेन व्यभिचारापत्तेः। द्वितीयकल्पे यन्निश्चयविरहविशिष्टपदस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। व्याप्त्यभावसत्त्वाद्वितीयक्षणोत्पन्नव्याप्तिनिश्चयात्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्रानुमितौ अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यत्वाभावादेव दृष्टान्तासिद्धेरनवकाशादिति विभावनीयम्। पत्रिका समुदिता॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचित
प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम्॥

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितम्

अनुमानगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

शिष्यावधानं च व्याप्तिविशिष्टे यादृशप्रकृतशब्दस्य विशिष्य शुश्रूषा अनुमाननिरूपणत्वेन सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणत्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वावगतावपि विशिष्य तादृशशब्दे बुभुत्सितार्थप्रतिपादकत्वाग्रहेण विशिष्य शुश्रूषा न सम्भवति इति अनुमानमिदानीं निरूप्यते इति प्रतिज्ञाय तादृशनिरूपणे च प्रकृतशब्देऽनुमानविषयकत्वग्रहेण विशिष्यबुभुत्सितप्रमाणत्वप्रतिपादकत्वग्रहात् विशिष्य शुश्रूषा निर्वहतीति प्रतिज्ञायाः शिष्यावधानफलकत्वम् ।

अत्रायमभिप्रायः । विशिष्य शुश्रूषा तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नश्रवणेच्छा, सा च प्रमाणत्वप्रतिपत्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानात् भवतीति प्रकृतस्थले यदनुमाननिरूपणं भवति तत्प्रमाणत्वप्रतिपत्तिजनकज्ञानविषयो भवतीति व्याप्त्या अनुमाननिरूपणत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण तादृशशब्दे प्रमाणत्वप्रतिपत्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानविषयत्वावगमेऽपि तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशब्दश्रवणेच्छा न सम्भवतीति तादृशशब्देऽनुमाननिरूपणत्वसन्देहेन प्रमाणत्वप्रतिपादकत्वरूपव्यापकधर्मस्य सन्देहात् तादृशेष्टप्रयोजकत्वानिश्चयात् प्रतिज्ञायाञ्च सत्यां मत्कर्तव्यप्रकृतशब्देऽनुमानविषयकत्वग्रहेण तादृशव्यापकधर्मग्रहात् तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नश्रवणेच्छा जायते इति केचित् । परेतु प्रमाणत्वमत्र विविच्यते इति प्रतिज्ञया सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणत्वप्रतिपत्तिजनकज्ञानविषयत्वावगमेऽपि अनुमानत्वप्रतिपत्तिरूपविशेषफलार्थिनां प्रकृतशब्दे शुश्रू-

या न सम्भवतीत्यनुमानं निरूप्यत इति प्रतिज्ञायां सत्याञ्च प्रत्यक्षनिरूपणेऽनुमानविषयकत्वग्रहेण अनुमानज्ञानजनकज्ञानविषयतया धर्ममात्रविशेषफलार्थिनां तादृशश्रवणेच्छा भवतीति प्रतिज्ञाया आवश्यकत्वम् । इत्थञ्च विशिष्य तादृशशब्दे बुभुत्सितेत्यादौ विशिष्येत्यस्य बुभुत्सितेत्यादौ अन्वय इति वदन्ति ॥ १ ॥

स्वनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिकरणे तत्कार्योपधायकव्यापाराव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तते यत् तद्वृत्तित्वविशिष्टं यत् कारणत्वं तत्करणत्वम् ।

नचैवं चक्षुरादेः संयोगादिव्यापारसम्बन्धेन कारणत्वानुपपत्तिः तादृशव्यापाराव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन संयोगादिसम्बन्धेनावर्तमानत्वात् इति वाच्यम् सामान्यतश्चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति स्वजनकादृष्टवत्त्वसम्बन्धेन चक्षुरादेः कारणत्व व्यापारस्य विशेषतः कारणत्वाद्यथातिप्रसङ्गभङ्गात् ॥ २ ॥

तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः तन्निरूपितसङ्गतिः ।

शब्दप्रयोगात्मकाभिधाने गुरोः कण्ठताल्वादेरभिघातः कारणम् । तत्र च कण्ठक्रिया, तत्र कण्ठक्रियाप्रवृत्तिः, तत्र च वाक्येच्छा वाक्यसाधनताज्ञानं च, वाक्येच्छायाञ्च वाक्यार्थबुबोधयिषा वाक्यार्थज्ञानसाधनताज्ञानञ्च, वाक्यार्थबुबोधयिषायाञ्च शिष्यीयवाक्यार्थबोधे गुरोरसिद्धत्वज्ञानम्, तादृशासिद्धत्वज्ञाने च सिद्धत्वव्याप्येच्छाविषयत्वज्ञानं, तज्ज्ञाने च प्रश्नवाक्यज्ञानं, प्रश्नवाक्यज्ञाने च प्रश्नवाक्यप्रयोगः, प्रश्नवाक्यप्रयोगे च जिज्ञासाप्रत्यक्षम् जिज्ञासाप्रत्यक्षे च जिज्ञासा कारणम् इति जिज्ञासाया अनन्तराभिधानप्रयोजकता बोध्या ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासा यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरानुमानाभिधानप्रयोजिका तथाऽनुमानाभिधानानन्तरोपमानाभिधानप्रयोजिका परम्परया अनुमानज्ञानसम्पादनेन तस्यामपि प्रयोजकत्वादिति प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यानुमाननिरूपणसङ्गतित्वापत्तिरिति चेन्न जिज्ञासामद्वारीकृत्य जिज्ञासाया प्रयोजकत्वनिवेशात् । प्रकृते चोपमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाद्वारैव तादृशजिज्ञासाया उपमानाभिधानप्रयोजकत्वात् । अथ तथापि घट-

घटनिरूपणानन्तरं घटसम्बन्धज्ञानात् यत्र दण्डो निरूपितः तत्र दण्डधर्मस्य घटानिरूपितसङ्गतित्वापत्तिरिति चेन्न तदभिधानप्रयोज्यत्वस्य तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां निवेश्यत्वात्।

अत्रेदं बोध्यम्। जिज्ञासामद्वारीकृत्य इत्यादि विशेषणमफलम्, प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासया अनुमानाभिधानप्रयोज्यत्वाभावेनैवानुमाननिरूपितप्रसङ्गत्वापादनस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वेऽसम्भवात्। न च जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वं निवेश्यमित्यादिपाठः प्रामादिक इति वाच्यम् तथा सति उक्तस्थले दण्डनिष्ठधर्मस्य घटसङ्गतित्वेऽनुभवविरोधात् तस्याः प्रसङ्गसङ्गतित्वे प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यापि अनुमाननिरूपितत्वे को दोष इति तद्द्वारकविशेषणमफलम् तस्माज्जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वानिवेशे जिज्ञासामद्वारीकृत्य इति विशेषणं नास्त्येवेति।

अत्र केचित् यथाऽनुमानं निरूपितं तदनन्तरमनुमानकरणं किमिति जिज्ञासा तदनन्तरं कार्यत्वेन विशेषानुमानजिज्ञासा तदनन्तरं तन्निरूपितम्। तत्र प्रत्यक्षकार्यत्वस्यानुमाननिरूपितसङ्गतित्वापत्तिवारणाय जिज्ञासामद्वारीकृत्य इति विशेषणमिष्टमिति प्रलपन्ति। तदसत् तत्रानुमानाभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकत्वाभावाद्विशेषजिज्ञासाया इति ॥ ४ ॥

व्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितव्याप्तिविशिष्टाभिन्नत्वोपलक्षितपक्षधर्मप्रतियोगिकत्वावैशिष्ट्यसम्बन्धविषयताकज्ञानजन्यत्वस्य, विवक्षणेऽपि लक्षणवाक्यजन्यबोधे वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः सम्बन्धोऽपि भासते इति वैशिष्ट्यविषयतायां व्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि भासते एव, सम्बन्धांशे प्रतियोगिकत्वस्य सम्बन्धभानात् तदवच्छिन्नत्वमपि भासते इत्युक्तनियमात् एवञ्च तत्सम्बन्धावच्छिन्नविषयताविरहेण परामर्शस्यासङ्ग्रह इति, चेन्न यस्य सम्बन्धो यत्र भासते तदीयसम्बन्धावच्छिन्नत्वं तन्निष्ठविषयतायां भासत एवेति नियमस्याप्रामाणिकत्वात् घटं जानातीति शाब्दबोधे घटादिविषयतायां घटत्वसमवायावच्छिन्नत्वभानानियमात्, अत एव गुरुमते विशिष्टबुद्धौ विशेषणसम्बन्धभानानभ्युपगमे घटविषयतायां समवायावच्छिन्नत्वविरहेऽपि तादृशशब्देन घटत्वविशिष्टविषयकज्ञानलाभः परन्तु यत्र यद्विशेषणतया भासते तदवच्छिन्नत्वं तन्निष्ठविषयतायां भासत एवेति नि-

ष्यमः । एवञ्च व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छे-
दकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकसम्बन्धविषय-
ताकज्ञानजन्यत्वं तादृशवाक्यलभ्यमिति नानुपपत्तिरिति ॥ ६ ॥

व्याप्तिविशिष्टश्चासौ पक्षधर्मश्चेति कर्मधारयोत्तरतल्प्रत्य-
येन व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मतालाभः । तत्र तल्-
प्रत्ययस्याधेयत्वविशिष्टमर्थः । प्रकृतार्थतावच्छेदकताघटकप्र-
तियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वञ्च प्रतियोगितानिरूपकत्वमे-
व । तदेकदेशप्रतियोगितायाञ्च पक्षधर्मपदार्थस्य प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन पक्षानुयोगिकसम्बन्धविशिष्टस्यान्वयः । तादृशपक्षधर्मे
च व्याप्तिविशिष्टस्याभेदेनान्वय व्याप्तिविशिष्टस्याभेदेनान्वये पार-
तन्त्र्येण व्याप्तिविशिष्टस्याप्यन्वयः । एवञ्चाभेदसम्बन्धेन व्याप्ति-
विशिष्टोपलक्षितव्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितपक्षधर्मत्वोपलक्षितधर्मनि-
ष्ठप्रतियोगितानिरूपकसम्बन्धावगाहितादृशलिङ्गबोधजन्यत्वमर्थः ।
एतन्मते सम्बन्धस्यापि विशिष्टबुद्धौ भानाङ्गीकारात् वह्निव्या-
प्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञाने व्याप्तेः सम्बन्धतया भासमानस्य
स्वरूपस्यानुयोगित्वं भासते हेतौ, तथा तत्प्रतियोगिकत्वमपि संयो-
गे भासत इति तादृशपरामर्शस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगिधूम-
प्रतियोगिकसंयोगावगाहित्वमक्षतम् । न च तादृशधूमप्रतियोगि-
कत्वस्य सम्बन्धोऽपि तादृशशाब्दविषयीभूतवाक्यार्थ इति तदव-
गाहिज्ञानलाभेन परामर्शासङ्ग्रहस्तत्र संयोगांशे धूमप्रतियोगिकत्व-
स्य संसर्गतया भानेऽपि तत्सम्बन्धभानास्वीकारादिति वाच्यम्,
तद्विशिष्टविषयकत्वपदेन तदवच्छिन्नविषयताकत्वलाभेन तादृशधू-
मप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताकत्वलाभात् । तादृशधूमप्रति-
योगिकसंयोगस्य विषयतायामन्वये पारतन्त्र्येणावच्छिन्नसम्बन्धे-
न तादृशप्रतियोगिकत्वस्याप्यन्वयात् । एवञ्च विशेषणत्वं तादृश-
शाब्दबोधविषयीभूतविषयतावच्छेदकतया भासमानत्वम् । इत्थञ्च
व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मत्वस्य धर्मांश उपलक्षणत्वमपि तादृश-
बोधविषयतावच्छेदकतयाऽभासमानत्वमेवेति व्याप्तिविशिष्टस्या-
भेदावगाहिपरामर्शस्य सङ्ग्रहः । न च व्याप्तिवैशिष्ट्यं
इत्यत्र वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः शाब्दबोधे भाने व्याप्तिसम्बन्धो भासते
इति परामर्शे च स्वरूपांशे व्याप्तिप्रतियोगिकत्वभानेऽपि तत्सम्ब-

न्धाभानात् असङ्ग इति वाच्यम् व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धांशे बो-
धविषयतावच्छेदकत्वाभानेन सामञ्जस्यात् । एतच्चापाततः
शाब्दबोधाव्यवपरामर्शविषयांशे विशेषणस्य व्याप्त्यादेः पार-
तन्त्र्येण विषयतायां स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठाव-
च्छेदकतानिरूपकधूमनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपक-
स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकताकत्वसम्बन्धेनाऽन्वयादभिमतपरामर्श-
लाभादनुपपत्त्यनवतारः । स्वयमेव तादृशप्रतियोगिकत्वस्य वि-
शेषणत्वविवक्षणात् प्रकारान्तरेण विशेषणत्वनिरूपणासम्भवा-
त् । उपलक्षणस्य तु तादृशपारम्पर्येणान्वयात् । अत्र च
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वपदेन कीदृशशाब्दबोध इति
चेत् व्याप्तिविशिष्टविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपि-
ताभेदसंसर्गविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपिता या वि-
षयता पक्षधर्मनिष्ठा व्याप्तिविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्ववि-
षयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपि-
तवैशिष्ट्यविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्ध-
विषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ना
तन्निरूपितप्रकारतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्ध-
विषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषय-
तानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितस-
म्बन्धविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविष-
यतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितवह्निविधेया या वि-
षयता व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकता-
निरूपकधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानि-
रूपकनिरूपकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसंसर्गविषयतानिरूपिता
तन्निरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपि-
तानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितज्ञानविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्व-
विषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरू-
पितजन्यत्वविषयताशाली शाब्दबोधः ॥

धर्मिविशेष्यतानिष्ठ व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं
तन्निरूपितं यन्निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं तन्निरूपिता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वेन निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानीयप्र-

कारतालाभात् साध्यव्याप्यवान् पक्ष इति ज्ञानसङ्ग्रहाद्व्याप्ति । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारग्रहे भ्रमप्रमासाधारणव्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वस्य तथाविधप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपस्य सङ्ग्रहः ।

अत्रेदं बोध्यम् । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिष्ठं यत् भ्रमप्रमासाधारणं व्याप्तिप्रकारतात्वं तत्र निर्धर्मितावच्छेदकव्याप्तिज्ञानीयप्रकारतासाधारणं यत्र निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानीय तत्र न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकमिति कथमुभयानुगम । न च तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वमेकमेवेति वाच्यम् धूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितधर्मिविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतानिरूपितधूमत्वविषयतात्वपर्यवसन्नस्य तादृशरूपस्य विलक्षणविषयतानिरूपितत्वघटितत्वेन भिन्नत्वात् इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताया निरूपितत्वसम्बन्धेन यद्विशेषणं प्रकारत्वं तच्च विशेषणं यत् तादृशप्रकारता च तदुभयानुगमकान्तम् तच्च न निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानीयप्रकारतायामिति न तत्सङ्ग्रह इति चेत् ।

अत्र केचित् । तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपं तत्प्रकारत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपत्वेन तादृशरूपानुगम । तथा च तादृशव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वं प्रति तादृशव्याप्तिप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतामादायैव तादृशरूपसङ्ग्रह इति न कोऽपि दोष इति वदन्ति । परन्त्वेतादृशाभिप्रायस्य भट्टाचार्यीयत्वे सन्दर्भविरोध व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन व्याप्तिप्रकारतां निवेश्य तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपत्वेन प्रकारत्वेन प्रकारतां निवेश्य तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपत्वेन निवेशस्यानुचितत्वात् ।

वस्तुतः अप्रतिबन्धकज्ञानवृत्तित्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववत् प्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकवृत्तित्वेऽपि तादृशानुगतव्याप्तिप्रकारतात्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वस्यानुगतरूपेण निरूपितत्वेन घटितस्यानुगतस्य लाभान्नानुगम इति एवंविधैव रीतिरेतद्ग्रन्थे पञ्चमविषयताघटितकल्पे इति न तत्र प्रतिबन्धकतानुसरणप्रयास इति ध्येयम् ।

अधिकरणं धूमीयं वृत्तिरधिकरणीया अवच्छेदकत्वं प्रतियोगितावीयम् इत्यादिरीत्या व्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानवारणाय विलक्षणविषयताशालित्वेन ज्ञाननिवेशः । अत्र चैकविशेष्यतापन्नस्यापरविशेषणतापन्नस्य वस्तुनो विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावो वैलक्षण्यम् न तु तयोर्भेद इत्येकमतम् । तथा च धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिरीत्या निवेशनीया । परे तु धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपिताधेयत्वप्रकारतेत्यादिविषयतानिवेशो लाघवेन तादृशविशेष्यत्वप्रकारत्वयोरभेदात् । न चैतन्मते पुरुषाभाववान् दण्ड इति ज्ञानकालेऽपि रक्तदण्डवत् पुरुषवान् देश इति ज्ञानानुपपत्तिः पुरुषप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः तादृशबाधज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयतारूपायास्तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताया एव पुरुषाभाववान् दण्ड इति ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । उक्तज्ञाने च दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वाभावात् । एवञ्चैतन्मते तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वेन प्रतिबन्धकत्वे महागौरवम् । पूर्वमते तु तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकबुद्धित्वेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने लाघवम् उक्तज्ञाने पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताविरहात् न तादृशबाधप्रतिबध्यत्वापत्तिः । न

त्वमपि-धूमविशिष्टधर्मिविशिष्टधर्मिविशिष्टधर्मिविशिष्टवान् देश इत्यादि बद्धविधान्तरा निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य बाधप्रतिबध्यतया तदवच्छेदकशरीरे गौरवम् पूर्वमते दुष्परिहरमिति वाच्यम् तथापि तत्तद्वस्तुप्रकारकतत्तद्वस्तुविशेष्यकज्ञानोत्तरं तत्तद्वस्तुप्रकारकस्मरणे तत्तद्वस्तुविशेष्यकस्मरणे च तत्तद्वस्तुप्रकारकतत्तद्वस्तुविशेष्यकसंस्काराणां कारणतया तत्र विपरीतस्मरणवारणाय तत्तद्वस्तुप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपिततत्तद्वस्तुविशेष्यताकसंस्कारत्वेन हेतुतायाः कल्प्यतया परमते महागौरवात्। वस्तुतस्तु पूर्वमतेऽपि तत्रधूमादिनिष्ठावच्छेदकताकावच्छेदकताकत्वप्रकारताकज्ञानत्वेन प्रतिबध्यत्वादिकल्पनमाल्लाघवमप्यस्तीति इत्यलं पल्लवितेन ॥

यत्तु व्याप्यविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वं विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकं बाधाभावजन्यतावच्छेदकञ्च तादृशधर्म्यविशेष्यकत्वम् अतो नाव्यवहितोत्तरत्वानिवेशप्रयुक्ताननुगम इति । तन्नम्यम् । तथापि करावच्छेदेन पुरुषत्वग्रहविशिष्टकरादिग्रहोत्तरकालीने करादिमानयं पुरुष इति प्रत्यक्षे बाधज्ञानाभावस्य व्यभिचारापत्तेर्विनाऽव्यवहितोत्तरत्वानिवेशनं वारयितुमशक्यत्वात्। करावच्छिन्नविशेष्यकत्वस्यापि बाधाभावजन्यतावच्छेदकत्वे निवेशे करादिग्रहदशायां कालीनकरादिमानयमिति ज्ञानस्य बाधकालेऽप्यापत्तेः तादृशज्ञानस्य बाधाभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् ।

अत्रेदमवधेयम् । पुरुषत्वावच्छेदकत्वेन गृह्यमाणधर्म्यवच्छिन्नाविशेष्यकत्वं यदि बाधाभावजन्यतावच्छेदकं तदा नोक्तदोष । अथ किमिदं पुरुषत्वावच्छेदकत्वेन गृह्यमाणधर्म्यवच्छिन्नाविशेष्यकत्वम्? यदि करावच्छेदेन पुरुषत्वग्रहविशिष्टकराद्यवच्छिन्नाविशेष्यकान्यत्वम् तदा करादिमान् पुरुषः करादिमांश्चायं पुरुष इति समूहालम्बने यस्य जाते तादृशज्ञानस्य बाधोत्तरमापत्तेः तादृशज्ञानस्य बाधाभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । यदि च करावच्छेदेन पुरुषत्वस्वग्रहविशिष्टप्रकारकनिश्चयानुत्तरत्वं बाधाभावजन्यतावच्छेदकम् तदा अव्यवधानानिवेशादननुगम इति चेन्न बाधग्रहकालीनो यः करावच्छेदेन पुरुषत्वनिश्चयस्तद्विशिष्टकरप्रकारकनिश्चयविशिष्टकरावच्छिन्नधर्मिकपुरुषत्वप्रकारकप्र-

त्वक्षं प्रति करावच्छेदेन पुरुषत्ववत्त्वग्रहविशिष्टकरप्रकारकनि-
श्चयो हेतुस्तादृशविशिष्टप्रत्यक्षान्यबुद्धिं प्रति बाधनिश्चयाभावो
हेतुरिति तादृशहेतुविरहेणैव बाधोत्तरं तादृशसमूहालम्ब-
नग्रहोत्पत्तिकालीनविशिष्टप्रत्यक्षापादनासम्भवात् । न च
तथापि बाधग्रहकालीनत्वं यदि बाधाधिकरणकालवृत्तित्वं तदा
स्थूलकालमादायाव्यावर्तकम् यदि तादृशक्षणवृत्तित्वं तदा क्षण-
त्वस्याखण्डपदार्थनिवेशेऽननुगम इति वाच्यम् बाधवैशिष्ट्याव-
च्छेदेन बाधाधिकरणकालवृत्तित्वस्य विवक्षणाद्बाधसमानकाली-
नस्य बाधवैशिष्ट्यावच्छेदेन बाधाधिकरणवृत्तित्वानभ्युपगमा-
दिति दिक् ।

लौकिकविषयतासम्बन्धेन तद्व्यक्तिप्रत्यक्षे तद्व्यक्तित्वादिना
हेतुत्वानङ्गीकारे तत्तद्व्यक्तिभासकसामग्र्यवैलक्षण्येन तद्घटग-
तत्तद्रूपाभानेऽपि ज्ञानबलात् घटान्तरमात्रसन्निकर्षेऽपि तद्रूप-
वत्तया तद्घटस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति । तादृशविशेषकारणता-
दरः । एवं च तद्व्यक्तिलौकिकविषयताप्रयोजकसामग्री तद्व्य-
क्तिवृत्तित्वावच्छिन्ना तद्व्यक्तिभासिका इति सामग्रीभेदः ।
अदृष्टभावनादिग्राह्यवारणाय नैषां तादात्म्येन प्रतिबन्धकता इति
भट्टाचार्यमतम् । मन्दमालोचनीयम् । तद्व्यक्तिलौकिकप्रत्यक्षे तद्व्य-
क्तेरीदृशकार्यकारणभावे मानाभावः । तद्व्यक्तित्वसमानाधिकरणलौ-
किकविषयत्वे लौकिकसन्निकर्षरूपसामग्र्यास्तद्व्यक्तित्वसामानाधि-
करण्यप्रयोजकत्वस्वीकारेणैवान्यसन्निकर्षे तद्व्यक्तिभानासम्भवात् ।
अत एव चैत्रनिर्मितघटत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वाप्रवेशेऽपि ता-
दृशधर्मसमानाधिकरणलौकिकविषयत्वोपपत्तिः । यच्चादृष्टादेः प्र-
तिबन्धकत्वं कल्पितम् तन्न सम्यक् तत्तद्व्यक्तिरूपविशेषसामग्रीवि-
रहादिति । परन्त्वेतत्त्वावच्छिन्नविषयतायास्य नियामकत्वे महत्त्वादा-
वपि कारणत्वानुपपत्तिः तत्रोक्तरीत्या परमाण्वादेः प्रत्यक्षवार-
णासम्भवादिति ॥

व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरू-
पितजन्यताशालिज्ञानस्वरूपानुमितिलक्षणं विशिष्टस्मरणादावति-
व्याप्तिवारणायादृतम् । अत्र व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं
वह्निव्याप्यधूमः पर्वतवान् वह्निव्याप्यधूमे पर्वत इति ज्ञानयोः

नाप -वह्निव्याप्यधूमवान्-पर्वतः वह्निव्याप्यधूमः पर्वते इति ज्ञान-सङ्ग्रहाय च भट्टाचार्येण परिष्कृतम् । तथाहि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत - इत्यत्राधेयतानिरूपिताधारतैव सम्बन्धः वह्निव्याप्यधूमः पर्वते इत्यत्राधारतानिरूपिताधेयत्वमेव सम्बन्धः, उक्तज्ञानद्वये नक्षणघटितत्वमिति तयोर्युदासः । अत्र निश्चयाव पक्षाभावविषयतानिरूपितव्याप्यत्वविषयतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपितव्याप्याभावनिष्ठविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालित्व नद्रुमपर्वेशिष्ट्याव-गाहि निश्चयत्वम् तन पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् वा वह्नि व्याप्यो धूमः पर्वते न वाति सशयद्वयवारणमिति । तथाप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेनाभाववैशिष्ट्य व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायाञ्च निवेशनीयम् । ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वविशेष्यज्ञाननिरूपितस्वीयप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावत्त्वम् । स्वीयविशेष्यतात्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां तदप्रामाण्यज्ञानमादाय प्रकारतात्वेन द्वितीयरूप. । परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे तु तत्-सम्बन्धेन तादृशविषयतायां ज्ञानसत्त्वात् तदसत्त्व तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभावसत्त्वादिति न पक्षविधाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वादप्रामाण्यज्ञानमादाय दोष इति बोध्यम् । सम्बन्धशरीरे वत्तमाने प्रकारतानिवेशे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानात् इद ज्ञान पर्वतनाभाववन्ति पर्वतप्रकारकमिति ज्ञानास्कन्दितादनुमित्यापत्तेः । तथोक्तोद्धनीयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायामेतद्प्रामाण्यज्ञानरूपज्ञानसत्त्वेन तद्सङ्ग्रहात् । प्रकारत्व निवेश च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां प्रकारतात्वविरहात् घटितसम्बन्धेन सामान्याभावसत्त्वे बाधकाभावात् ।

अत्रेयमनुपपत्तिः । वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यत्र वह्निव्याप्यधूमाधेयपक्षाधारतायाः सत्त्वोपराम तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिः, आधेयतानिरूपिताधारताया धूमप्रतियोगित्वाभावेन च प्रतियोगिकसम्बन्धा-

नुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-
त्वादिति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविष-
यतानिरूपिताधेयताविषयतानिरूपितपर्वतविषयताया उभयत्रैवास-
म्भवादिति चेन्न आधेयतानिरूपितत्वविषयतानिरूपितव्याप्यत्वाव-
च्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वेन पक्षलिङ्गविशेष्यकपरामर्शसङ्ग्रहः पक्षो-
व्याप्यवानित्यत्रादौ आधेयत्वनिरूपिताधारत्वं संसर्गः । व्याप्यः
पक्ष इत्यादौ आधारतानिरूपिताधेयत्वं संसर्गः, पर्वतवान्धूम इत्या-
दौ तु पर्वतविषयता नाधारतानिरूपिता विषयता इति तज्ज्ञानव्यु-
दासः । एवं धूमे पर्वत इत्यत्रापि तदुभयक्रमेण पर्वतधूमयोराधारत्व-
लाभात् । अथ व्याप्यवान्पर्वत इत्यादौ आधेयत्वस्य व्याप्यप्रति-
योगिभावेन तद्विषयताया व्याप्यव्यापकभावाननुगमः । यदि च
वृत्ति-आधेयनिरूपिताधारत्वमेव संसर्गः तत्र वृत्तित्वे व्याप्यप्रति-
योगिकत्वमस्त्येवेति व्याप्यविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतेत्यादिरी-
त्यानुगम इत्युच्यते तदापि पर्वते व्याप्य इत्यसङ्ग्रहप्रसङ्गेन, वृत्त्याधेय-
ताविषयतानिरूपिताधेयत्वस्य संसर्गतया पर्वतविषयतानिरूपिताधे-
यत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतेत्यादिक्रमेणैव निरूप्यनिरूपक-
भाव इत्युभयपरामर्शस्यैव सङ्ग्रहः । व्याप्यविषयतानिरूपिताधेयत्वस्य
संसर्गविषयतानिरूपिताधारत्वनिरूपितत्वविषयतानिरूपिताधेयता-
विषयतानिरूपितपर्वतविषयताया उभयत्रैवासम्भवादिति चेन्न आ-
धेयतानिरूपिताधारत्वस्य वह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यत्र सम्बन्धः । तत्रा-
धेयत्वस्य संसर्गे आधेयत्वं तस्य व्याप्यप्रतियोगितया तद्वृत्तित्वमा-
धेयत्वस्य नान्यसम्बन्धप्रतियोगित्वम् । एवं पर्वते व्याप्य इत्यादावपि
आधारताधेयत्वं संसर्ग इति नानुपपत्तिः । अत एव पुत्रादिकृतगया-
श्राद्धादिस्थले पितृनिष्ठफलजनने इष्टं प्रति श्राद्धस्य उद्देश्यता-
सम्बन्धेन पुत्रादिनिष्ठादृष्टकल्पने स्वर्गे अदृष्टस्य स्वजनककार्यो-
द्देश्यत्वसम्बन्धेन इति गौरवमानाङ्कयम् तत्राप्युद्देश्यत्वेनैव पुत्रादिनि-
ष्ठादृष्टस्य सम्बन्धः । तत्सम्बन्धता च स्वजनककर्मत्वस्यैवेति । उभय-
थोरुद्देश्यत्वसम्बन्ध इति मथुरानाथेन मयूखादौ तुल्यमभिहितम् ॥

रक्तदण्डवानिति विशिष्टबुद्धौ रक्तत्वदण्डत्वपर्याप्तप्रकारताशा-
लित्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमिति मते रक्तत्वाभाववान् पुरुष
इत्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावारणाय इतरविशेषणतानवच्छिन्नत्वं मद्गा-

धार्येण निवेशितम् तत्र सम्यक् पुरुषेतरनिष्ठविशेष्यता निरूपितरक्तत्वप्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारतामादाय रक्तदण्डवानित्यस्य दण्डाभावनिश्चयप्रतिबध्यतया सङ्ग्रहापत्तेः । न च यद्रूपावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिः प्रतिबन्धिका तद्रूपावच्छिन्नेतरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वेन प्रतिबध्यता विवक्षणीयेति वाच्यम् प्रमेयाभाववान् घट इत्यादिभ्रमस्यासङ्ग्रहात् । न च प्रकारतावच्छेदकधर्मेतरधर्मानवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्व निवेश्यमिति वाच्यम् दण्डवत्त्ववद्वत् घटवानित्यस्यासङ्ग्रहात् । न च तादृशविशेष्यताया स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यमिति वाच्यम् दण्डवद्दण्डवान्दण्ड इत्यस्यासङ्ग्रहापत्तेः । यद्वा इतरविशेषणत्वानवच्छिन्नत्वमितरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वमुच्यते तदा द्वयोरेकमिति रीत्या दण्डवद्घटादौ रक्तत्वप्रकारकज्ञानस्य रक्ताभावनिश्चयाप्रतिबध्यत्वम् । एवं दण्डवद्घटवद्दण्डवानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वं न स्यात् दण्डेतरघटादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानवच्छिन्नत्वात् ।

केचित्तु इतरविशेषणत्वानवच्छिन्नत्वं स्वेतरनिष्ठविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वमित्यत्र रक्तत्वाभाववानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्य [illegible] न रक्तदण्डवानिति ज्ञानस्य तत्र रक्तत्वप्रकारतायां रक्तवद्दण्डादिक तन्निष्ठविशेष्यतानवच्छिन्नत्वात् । न च दण्डवान् रक्तपुरुष इत्यादिज्ञाने दण्डसामान्याभावविषयकज्ञानस्य प्रतिबध्यत्व स्यतरनिष्ठविशेष्यताया स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्य विशेषणीयत्वात् । न च दण्डवद्घटवद्दण्डवान् पुरुष इत्यादि ज्ञानस्यापि न प्रतिबध्यत्वम् घटनिष्ठविशेष्यताया दण्डप्रकारतानिरूपितत्वादिति वाच्यम् इतरनिष्ठविशेष्यताया स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वस्यापि विशेषणीयत्वात् घटनिष्ठविशेष्यताया दण्डविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य सत्वात् । न च दण्डवद्घटवद्दण्डवान् पुरुष इति पुरुषादावेकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने दण्डसामान्याभाववत्त्वज्ञानप्रतिबध्यत्व न स्यात् दण्डनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्व-

त्वनिष्ठविशेष्यतानवच्छिन्नत्वस्य दण्डनिष्ठप्रकारतायामसत्त्वादिति वाच्यम् । एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने प्रकारताद्वयस्य परस्परानवच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावात् । न च यन्निष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदिका तन्निष्ठेतरविशेषणत्वानवच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वेन तदभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वस्यानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

अथानुमानाप्रामाण्यवादिचार्वाकमते अत्र स्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्र्यव्यापकव्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्रीकज्ञानवृत्तिधर्मस्वरूपहेतुमत्त्वात् हेत्वंशे व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसामानाधिकरण्यसत्त्वेन साध्यासत्त्वाच्च तद्विलक्षणे न कोऽपि दोष इति भट्टाचार्येणोक्तम् । अथात्र यत्राभावः पर्वतावृत्तिविशेषणतया हेतुः पर्वताभिन्नत्वं साध्यम् तत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतौ अभावरूपे व्यभिचारप्रकारत्वे नैयत्यम् नैयायिकमतसिद्धव्याप्तिनिश्चयस्यापि इति सिद्धसाधनमतः प्रकृतहेत्वंशे स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वं तथासति स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वमेवोच्यताम् प्रकृतहेत्वंश इत्यभिधानेन । नच पर्वतो वह्निमान् वह्निमान् वह्निमद्वृत्तिधर्मशून्यत्वादित्यत्र स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वानियमात् सिद्धसाधनवारणाय प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नार्थस्य निवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वं पक्षः तत्र स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसामानाधिकरण्यं नैयायिकसम्मतं व्याप्तिप्रकारान्यधर्मिकज्ञानेऽपि व्याप्तिज्ञानसत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसत्त्वाच्चेति सिद्धसाधननिराकरणादिति हेत्वंशे इत्यभिधानमिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
सद्धेत्वनुमितिकाण्डपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्तिपञ्चककोडपत्रम् ।

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वस्येति । अत्र च साध्या-भावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताको ग्राह्यः । तेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-योगिताकद्रव्यत्वाभावस्य कालिकेन साध्यतायां विशेषणतावि-शेषसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावमादाय महाकालत्वादित्यादौ ना-व्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

ननु वह्निमान्धूमादौ अव्याप्तिभिया साध्याभावाधिकरणतायां साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवे-शादुक्तस्थले समवायस्यातथात्वान्नाव्याप्तिसङ्गमनमिति । नच सम्बन्धघटकसाध्यवत्तायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वा-प्रवेशेन तथात्वाव्याप्तिदानसङ्गतिः समवायस्य विशेषणतासम्ब-न्धेन साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकत्वा-दिति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभा-वस्य कालिकेन साध्यतायां महाकालत्वादिहेतावव्याप्तिवारणाय तस्यावश्यनिवेश्यत्वादित्यस्वरसो न श्रद्धेयः साध्यनिरूपिताव-च्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम् तेनैव सम्बन्धेन सा-ध्याभावाधिकरणत्वमिति कल्पाभिप्रायेणैव सङ्गतिरिति । यत्तु द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वाभावाभावत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वमते प्रथमकल्पेपि तत्राव्याप्तिसङ्गतिरिति । तच्चिन्त्यम् ॥ १ ॥

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमित्यस्य गादाधर्यां तादृशा-भिन्नप्रतियोगितावच्छेदकयत्सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमभा-वस्य तत्सम्बन्धेन तदवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति साध्यवद्भिन्न-वृत्तिताघटको यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत् यत्किञ्चि-त्साध्यनिरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभाववान् यः तदवृत्तित्वमर्थः । तथा च

कालिकसम्बन्धस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाघटकत्वात् न तेन सम्ब
न्धेन साध्याभाववत्तामादाय प्रमेयवान् कालत्वादित्यादावव्या
प्तिरिति भावः ।

अथैवमपि यत्र पृथिवीत्वविशिष्टस्य प्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन
साध्यता पृथिवीत्वादिकं हेतुः तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो
गिताकपृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्र
तियोगिताकोऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गततया साध्यता
वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमतः स्वानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकस
म्बन्धेन साध्याभावस्य साध्यवद्भिन्ने जन्यजलादौ हेतुमति च वृत्तेर
व्याप्तिः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तिताघटकीभूतयत्साध्यनिरूपित
स्वानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवद्भिन्नवृत्ति साध्या
भाववत्त्वं तद्वृत्तित्वमेव विवक्षितम् तथा चोक्तस्थले तादृशा
भावरूपप्रमेयस्य केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धिः साध्यता
वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्यत्किञ्चित्साध्यपदेन धर्तुमशक्यतया
तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटक
त्वान्न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति
मत्त्वविवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन वृत्ति
त्वविवक्षणे समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकसम्ब
न्धेन योऽभावस्तस्यापि केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धेः । साध्य
तावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवत्त्वस्य च विवक्षणे च तत्सम्बन्धेन
तदधिकरणाप्रसिद्धेः तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिक
सम्बन्धस्य लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमति साध्याभाव
वत्त्वमादाय समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यभावात्
घटत्वविशिष्टव्याप्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेश्च तत्र तत्साध्य
वद्भिन्नाप्रसिद्धेः । यत्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्सम्बन्धाव
च्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तितानियामकेन तत्सम्बन्धेन साध्याभाव
वत्त्वं विवक्षणीयम् तथा चोक्तस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने
नित्ये तेन सम्बन्धेन वृत्तेश्चाप्रसिद्धा तत्सम्बन्धस्य लक्षणाघटक
त्वात् नाव्याप्तिरिति । तदतीव तुच्छम् । वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृश
प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवा
पत्तेः । कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जलान्य

स्वादिविशिष्टप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां तत्पृथिवीत्वे घटत्वादौ तथाप्यव्याप्त्यापत्तेः तत्र जलान्यत्वविशिष्टप्रमेयत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने जले तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसिद्ध्या तस्यापि लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्य हेतुमति जन्यपृथिव्यादौ च तत्सत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वविवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेश्च। समवायसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाप्रसिद्ध्या तस्य लक्षणाघटकत्वात् तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादायाव्याप्त्यसम्भवात्। न च साध्यवदन्यावृत्तिसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वविवक्षणात् नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नित्यवृत्तेरैक्येऽपि कालहेतौ भिन्नतया उक्तस्थलेऽव्याप्त्यसम्भवेऽपि क्रियाजन्यत्वविशिष्टप्रमेयत्ववान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेस्तथाप्यनुद्धारात् तत्र नित्यमात्रस्यैव साध्यवत्त्वात् अव्याप्यवृत्तेरभावस्य लाघवेन वैलक्षण्यात्। यद्यपि स्वाभावात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यावत्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षणीयम् स्वाभावात्मकत्वनिवेशात् समवायसम्बन्धेन मेयसाध्यकस्थले समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यावन्निरूपितत्वविरहेऽपि स्वाभावात्मकतादृशयावत्साध्यनिरूपितत्वाक्षततया न तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः। न च तस्यापि यावत्साध्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृशयावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगितापदेन तादृशसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताया एव विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाविवक्षायां स्वाभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निवेशः। आकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायामाकाशत्वादिहेतौ स्वाभावात्मकता-

कालिकसम्बन्धस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाघटकत्वात् न तेन सम्बन्धेन साध्याभाववत्तामादाय प्रमेयवान् कालत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।

अथैवमपि यत्र पृथिवीत्वविशिष्टस्य प्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता पृथिवीत्वादिकं हेतुः तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभावस्य साध्यवद्भिन्ने जलादौ हेतुमति च वृत्तेरव्याप्तिः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाघटकीभूतयत्साध्यनिरूपित-स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवद्भिन्नवृत्ति साध्याभाववत्त्वं तदवृत्तित्वमिह विवक्षितम् तथा चोक्तस्थले तादृशाभावरूपप्रमेयस्य केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धिः साध्यता-वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं यत्किञ्चित्साध्यपदेन धर्तुमशक्यतया तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटक-त्वान्न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाविवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन वृत्तित्वविवक्षणे समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धेः । साध्य-तावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवत्त्वस्य च विवक्षणे च तत्सम्बन्धेन तदधिकरणाप्रसिद्धेः तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिक-सम्बन्धस्य लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमति साध्याभाव-वत्त्वमादाय समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽव्याप्यभावात् घटत्वविशिष्टव्याप्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेश्च तत्र तत्साध्य-वद्भिन्नत्वाप्रसिद्धेः । यत्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तितानियामकेन तत्सम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षणीयम् तथा चोक्तस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने नित्ये तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धौ तत्सम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् नाव्याप्तिरिति। तदपीह तुच्छम्। वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवा-पत्तेः । कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जलान्य-

स्वादिविशिष्टप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां तत्पृथिवीत्वे
घटत्वादौ तथाप्यव्याप्त्यापत्तः तत्र जलान्यत्वविशिष्टप्रमेयत्वाव-
च्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकसम्ब-
न्धेन योऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य प्रतियोगितावच्छे-
दककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने जले तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसि-
द्ध्या तस्यापि लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्य हेतुमति
जन्यपृथिव्यादौ च तत्सत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्व-
विवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेश्च । समवायसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्न-
साध्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धेन
साध्यवद्भिन्ने तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाप्रसिद्ध्या तस्य लक्षणाघटकत्वात्
तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादायाव्याप्त्यसम्भवात् ।
न च साध्यवन्मात्रवृत्तिसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववत्त्वविवक्षणात् नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशाभावी-
यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नित्यवृत्तेरैक्येऽपि कालहेतोर्भि-
न्नतया उक्तस्थलेऽव्याप्त्यसम्भवेऽपि क्रियाजन्यत्वविशिष्टप्रमेयत्व-
वान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेस्तथाप्यनुद्धारात् तत्र नित्य-
मात्रस्यैव साध्यवत्त्वात् अव्याप्यवृत्तेरभावस्य लाघवेन वैलक्षण्यात् ।
यद्यपि स्वाभावात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वायत्सा-
ध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं
विवक्षणीयम् स्वाभावात्मकत्वनिवेशात् समवायसम्बन्धेन मेय-
साध्यकस्थले समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभाव-
निष्ठप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वावन्नि-
रूपितत्वविरहेऽपि स्वाभावात्मकतादृशाभावस्साध्यनिरूपितत्वाक्षत-
त्या न तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः । न च तस्यापि यावत्साध्या-
प्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृशयावत्साध्यनिरूपित-
प्रतियोगितापदेन तादृशसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियो-
गिताया एव विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति-
मत्त्वाविवक्षायां स्वाभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरू-
पितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निवेशः ।
आकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
स्य स्वरूपेण साध्यतायामाकाशत्वादिहेतौ स्वाभावात्मकता-

दृशाभावरूपसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितं यथा स्वनिष्ठं प्रति-
योगित्वं तथा साध्यीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमपि इत्यतस्तदवच्छेदक-
स्वरूपसम्बन्धेन हेतुमत आकाशाभावात्मकसाध्याभावमादायाव्या-
प्तेर्वारकतया स्वनिष्ठत्वमपि सार्थकम् तथा च पृथिवीत्वविशिष्ट-
प्रमेयवान्, पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशाभावस्य कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावान्यरूपानुयोगिताकतादृशप्रमेयात्मकसाध्यत्वस्य प्रमे-
यान्तरवृत्तेर्व्यापकत्वविरहात् तान्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालि-
कसम्बन्धस्य लक्षणाघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाव-
वत्त्वेऽपि नाव्याप्तिरिति तदर्थमादेयमिति जलाद्यवृत्तिकाभावरूपपृथि-
वीमात्रवृत्तितादृशप्रमेयेणैव पृथिवीत्वाभावस्य तादृशाभावत्वसिद्धौ
गौरवात् प्रमेयमात्रस्य तादृशाभाववत्त्वकल्पनात्। तादृशाभावीयका-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव तथात्वकल्पने पृथिवीति
मधिकरणत्वोल्लेखितादृशप्रतीत्यसम्भवेऽपि भावत्वोल्लेखिप्रतीत्या-
पत्त्या तस्याव्यवृत्तिप्रतियोगिकत्वेन जन्यनियतसाधारणप्रमेयात्म-
कतया पृथिवीत्वाभावस्य तादृशाभावकत्वानिर्वाहकत्वेन च तादृशाभा-
वस्य तथात्वकल्पनासम्भवाच्च तादृशाभावात्मकसाध्यात्मव्यापका-
नुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिवादवैयर्थ्यात्।
साध्यवद्भिन्नवृत्तितावच्छेदकसम्बन्धेन सार्द्धं साध्याभाववत्त्वघटकसम्ब-
न्धस्यैक्यविवक्षया निष्प्रयोजनकत्वापत्तेश्च कालिकसम्बन्धेन प्रमेय-
साध्यककालत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धस्य प्रमेयान्तरवृत्तितादृश-
साध्याभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताव-
च्छेदकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभावमादायाव्याप्त्य-
सम्भवात्। साध्यादौ यत्किञ्चिद्रूपानिवेशाभ्यामाप्रसिद्ध्यापत्त्या न्यू-
नतापाताच्च। एतेन स्वानिरूपकसाध्याभावात्मकसाध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यकाभावप्रतियोगिकत्वमेव तादृशप्रतियोगिता-
पदेन विवक्षणीयम् समवायेन प्रमेयसाध्यकस्थले तादृशप्रमेयाभाव-
निष्ठाया विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तादृ-
शाभावीयकालिकसम्बन्धाभावादिरूपसाध्यानिरूपितत्वेन तादृशप्र-
तियोगिकत्वादव्याप्तिरत साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्ये वृत्तिम-
त्त्वम् एतच्चोक्तस्थले तादृशाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

गिताया अपि तदीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकतादृशसाध्य-
निरूपितत्वेन लक्षणाघटकत्वादव्याप्तिरिति परास्तम् । पृथिवीत्व-
विशिष्टप्रमेयत्ववान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तेस्तथाप्यनुद्धाराच्च
तादृशाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तदीय-
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकतादृशसाध्यानिरूपितत्वेन लक्ष-
णाघटकत्वादिति चेत् ।

अत्रोच्यते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यत्किञ्चि-
त्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितापदेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगि-
कसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूप-
कतानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वस्यैव विव-
क्षितत्वात् । समवायेन साध्यके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
तिरिक्तप्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाधिकर-
णत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकवृत्तित्वं निवेशि-
तम् । तथा तादृशसम्बन्धातिरिक्ततादृशसम्बन्धेन वृत्तिमत्प्र-
मेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्न साध्यवन्निष्ठं स्व-
रूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव तत्र प्रसिद्धम् तन्निरूपकतानव-
च्छेदकं सत्तानिष्ठानुयोगित्वमेव नतु तादृशाभावे यत्कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगित्वं तस्य साध्यवन्निष्ठतादृशाधिकर-
णतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् अतस्तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
ककालिकसम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभावमादायापि न तत्राव्याप्तिः ।
एवञ्च पृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशप्रमेया-
भावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्वरूपानुयोगितायाः साध्यव-
न्निष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत-
या तन्निरूपितकालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात्तेन सम्बन्धेन हे-
तुमतः साध्याभाववत्त्वमादाय नाव्याप्तिः । न च प्रतियोगितायां
स्वनिष्ठत्वनिवेशनमनर्थकमाकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नाभावस्वरूपानुयोगितायाः साध्यवन्निष्ठतादृशाधिकरणतानिरू-
पकतानवच्छेदकत्वविरहात् तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप-
सम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां आकाशत्वादिहेताव-

व्यापकसम्भवात् इति वाच्यम् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावीयस्वरूपसम्बन्धाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिक-
रणताया एव पारमार्थिकतया तादृशाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्ब
न्धावच्छिन्नाधिकरणताया एवाप्रसिद्ध्या तादृशानुयोगितायास्तादृ
शाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्याक्षतत्वात् । अन्यथाकाशा
द्यावपि आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो नास्तीति प्र-
तीत्यापत्तिः अत्रापि स्वरूपसम्बन्धेनाकाशाभावीयकालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावात्मकस्य तादृशाभावस्य सत्त्वात् । तदभ्युपगमेऽपि
कपालेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावो नास्ती
त्यापत्तेः अत्रापि समवायसम्बन्धेन घटस्वरूपस्य तादृशाभावस्य
सत्त्वात् । आकाशाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्या-
काशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्वरूपस्य आकाशाभावस्य
केवलान्वयितया तादृशस्वरूपसम्बन्धेन कालेऽसत्त्वात् तादृशानुयो
गितायामभिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छे
दकत्वस्यात्यन्तमसम्भाविततया साध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतावच्छे
दकमहाकालान्यत्वविशिष्टनित्यत्वाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकप्रति
योगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन हेतुमत साध्याभाववन्मादाया
व्याप्तिवारकतया तत्साधर्म्योपपादनेऽपि प्रतियोगितायां साध्यनि
रूपितत्वनिवेशनेनापि तादृशसम्बन्धवारणसम्भवात् ।

वस्तुतः साध्यवद्भिन्ननिष्ठाया साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्ब-
न्धावच्छिन्नस्य आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावीयत्व
उभयाभावविशिष्टाया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसाध्यताव
च्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नतादृशानित्यत्वाभावानिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया
एव निरूपकतावच्छेदकत्वात् उक्तानुयोगिता [illegible]
कुत [illegible]
सद् [illegible]
लि [illegible] । इत्थमपि साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्ब-
न्धस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन

वृत्तिमत्प्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धतया तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नस्य तत्सम्बन्धेन तादृशसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धे-
रिति वाच्यम् तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां
सद्धेतावव्याप्तिवारणाय सम्बन्धित्वनिवेशस्यावश्यकतया साध्यताव-
च्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नावृत्तिगगनादिनिष्ठायास्तादृ-
शसम्बन्धानुयोगितायाः गगनादितादात्म्यानुयोगितायाः एव प्रसिद्धेः
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानिरू-
पकतानवच्छेदकत्वस्यानुयोगितायां निवेशे सत्तावान् द्रव्यत्वप्रका-
रकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तदुपेक्षितम् । यद्वा
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृ-
त्तिमत्प्रतियोगिकांशत्साध्यनिरूपितत्वोभयाभाववत्साध्यवद्भिन्ननिष्ठ यद-
धिकरणत्व तन्निरूपकानुयोगितानिरूपितत्वनिष्ठप्रतियोगित्वमेव ता-
दृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् तथा च कालिकसम्बन्धेन
प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले गगनादिनिष्ठतादात्म्यसम्बन्धावच्छि-
न्नसम्बन्धित्वमेव तादृशं प्रसिद्धम् एवञ्च विशेषरूपेण संसर्गतान-
भ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्यवधेयम् । न च तथापि वृत्त्यनियामकसम्ब-
न्धेन साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिवारणाय वृत्तिनियामकसम्बन्धेन
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया विषयताया अपि
प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् यत्र नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टप्रमेयस्य
स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता जलत्वादिकं हेतुस्तत्राव्याप्तिर्दुर्वारा ।
एवं तादृशप्रमेयाभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाननिष्ठस्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नतादृशाधिकरणतानवच्छेदकतया तन्निरूपिततादृशाभाव-
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविषयितासम्बन्धस्यापि लक्षणघटकतया
तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्यापि साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाने अन्य-
ज्ञानादौ सत्त्वादिति वाच्यम् वृत्तिनियामकसम्बन्धेन व्याप्त्य-
भ्युपगन्तृमतमवलम्ब्यैव तत्परिष्कारादिति तन्मते वृत्त्यनियामक-
सम्बन्धस्यापि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । तदनभ्युपगन्तृमते तु
तादृशसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसमशीलतया तादृश-
साध्यकाव्याप्तेरिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिक-
रणतानवच्छेदकत्वसाध्यवत्त्वपरिचितत्रिप्रतिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकस-

सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेदकत्वोभयाभाववत्त्वे सति सा
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्यवद्यत्किञ्चि
त्काप्यत्वे सति किञ्चिद्व्यक्तिसम्बन्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वे सति
साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदिका याऽनुयोगिता तन्नि
रूपितप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् । तथा
च निरुक्तज्ञानान्यत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावस्वरूपानुयोगितायाः साध्यवत्त्वाभिमतेच्छानिष्ठ-
तादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य साध्यवद्भिन्नत्वज्ञाननिष्ठतादृ-
शाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वेन स्वावच्छिन्नाधि
करणसाध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिकान्यत्वसत्त्वेन तस्य लक्षणघटकत्वा
त् नात्राव्याप्त्यवकाश इति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिकसम्बन्धविशिष्टसामान्यकत्वे सति साध्य
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताकसाध्यवद्भिन्नसम्बन्धत्वाभावात् स्वविशिष्टान्यसामा
न्यकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्यवद्य
त्किञ्चिद्व्यक्तिकान्यत्वे सति साध्यवद्भिन्नावृत्तित्व साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यक साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्यता
वच्छेदकसम्बन्धीयान्यत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिकयत्कि
ञ्चित्साध्यनिरूपितत्वोभयाभाववत्स्वावच्छिन्नसम्बन्धिताकभिन्ना वा
याऽनुयोगिता तन्निरूपितप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन
विवक्षितमिति निष्कर्ष इत्यवधेयम् ॥ २ ॥

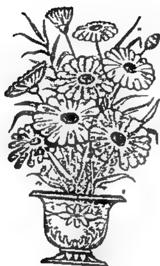
वस्तुतः साध्याभाववति वृत्तिस्तथा साध्याभावो वा साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकः ग्राह्य इत्युक्तौ साध्याभावो वे
त्यनेन सह साध्याभाववति साकल्यविशेषणस्यापि सान्निध्येन वै
कल्पिकसम्बन्धः स्यात् स च न वै रक्षित अतस्साध्याभाववति
वृत्तित्वमिति गदाधरभट्टाचार्याः । अत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना
भावनिवेशापेक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिक
रणाभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिवेशेन यद्यपि गु
तथापि यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । नच साध्याभाववत्सकल
निष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगि
त्वापेक्षया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि

त्वानधिकरणत्वं साध्याभाववतः तद्धर्मवत्त्वरूपस्य तदपेक्षयाऽपि लाघवमिति वाच्यम् तथासति व्याप्तेः प्रतियोगित्वरूपतानुपपत्तेः ॥३॥

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्रेदं बोध्यम् । समवायेन सत्तासाध्यकसंयोगेन प्रमेयहेतुकेऽव्याप्तिर्हेतुतावच्छेदकसंयोगातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यः संयोग एव तेन सम्बन्धेन जात्यादिनिरूपितवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन वृत्तित्वं विवक्षणीयम् तथा च तत्र तादृशसम्बन्धः कालिकसंयोगादिरेव न तु स्वरूपात्मकस्तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तत्वेऽपि तादृशहेतुप्रतियोगिकत्वाभावादिति स्वरूपसम्बन्धोऽपि तदन्यः तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसिद्धेर्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तथा सति सविषयकसाध्यकविषयिताविषयसम्बन्धेन प्रमेयहेतुकेऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् सकलसम्बन्धानामेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकत्वात् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्व विवक्षितमिति वाच्यम् तावतापि सत्ताभाववान् प्रमेयादित्यादौ साध्याभावाधिकरणनिरूपिततादृशोभयाभाववद्धेतुतावच्छेदकधर्मान्यधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वादव्याप्तितादवस्थ्यात् । अस्मन्मते तादृशोभयाभाववदवृत्तितावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्याप्तिपञ्चकगादाधरीटीकोऽपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सिंहव्याघ्रलक्षणक्रोडपत्रम् ।

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावाधिकरणत्वमित्य-
त्राधिकरणताद्वयमनतिप्रयोजनकमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपक-
वृत्तित्वाभावरूपव्याप्तिरव्याप्तिका साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकधूम-
त्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तित्वस्य सत्त्वात् । अधिकरणतानिवेशे साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्ति—अधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वाभावाविव-
क्षयाऽव्याप्तिवारणात् साध्याधिकरणतापदसार्थक्यमिति ।

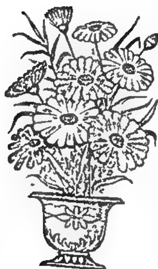
अत्रोच्यते । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतात्वसम्बन्धे-
न साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवदन्यत्वमित्यर्थकरणादधिकरणताद्वय-
मनतिप्रयोजनकमित्याशयः ॥ १ ॥

यत्तु हेतुपदं हेतुतापरमिति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयो-
गिनो यदधिकरणं तदनवच्छिन्ना या अधिकरणता तद्भिन्नं यत्साध्यव-
द्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वादिकं तद्भिन्नत्वमर्थः तथा च धूमविशेषे व-
ह्निमत्स्वावयवावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वसत्त्वेऽपि ता-
दृशाधिकरणत्वस्य निरुक्ताधिकरणत्वभिन्नत्वाभावात् वह्निमान्धूमा-
दित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः । एवञ्चेति । तथा च कालविधया पर्वतस्य
धूमवन्निष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि ता-
दृशावच्छेदकहेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहान्न
तत्राव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
स्वानुयोग्यधिकरणतायां निवेशनमफलम् यतो वह्निमान्धूमादित्यादौ
धूमनिष्ठस्वावयवावच्छेदवह्निसंयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वस्य स्वानु-
योगिनो यदधिकरणं धूमावयवादि तदभिन्नतया स्वपदेनोपादातुमश-
क्यत्वात् तादृशं यत्स्वं व्याप्यवृत्तितद्वयत्वाधिकरणत्वं तद्भिन्नत्वात्
तद्भिन्नत्वस्य च हेतौ विरहात् अव्याप्तिवारणरूपं यत्प्रयोजनं तच्च

न सम्भवति धूमनिष्ठाधिकरणत्वस्य स्वानुयोगिनो यदधिकरणं धूमादिमत्त्वादि तन्निष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् । न च स्वानुयोगि यदधिकरणं तन्निष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपकं यत्तदन्यत्वस्य साध्यवद्वृत्तित्वाभावाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारकतया तत्सार्थक्यसम्भव इति वह्निमद्वृत्तिघटादित्यादौ तु तादृशाधिकरणत्वस्य प्रसिद्धं । तादृशवस्त्वाद्यधिकरणीभूतत्वनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकताया गगनाद्यप्रसिद्ध्या च तादृशस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुताया मैत्रस्य चान्धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय स्वानुयोगिनो यत्सम्बन्धि तन्निष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य तादृशकतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यसम्भवात् अन्यथा गगनादेरपि स्वात्मकस्यापि सम्बन्धित्वस्य प्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । अथ स्वविषयक घटादित्यादौ विषयतासम्बन्धेन साध्यताया मव्याप्ति प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिनो यदधिकरणं तन्निष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकं यदधिकरणत्वं तदन्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या विषयितासम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव सम्बन्धत्वात् । नच निजमनोवृत्तिहृदयाद्याध्यावद्वृत्तित्वमिति वाच्यम् हेतुघटस्य हेतुभिन्नस्वानुयोगित्वाद्धेतुघटतया विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धि यत् तत्तद्घटविषयकं यज्ज्ञानं तदवच्छेद्यविषयकत्वात् सम्बन्धत्वाभावाधिकरणत्वस्य तज्ज्ञानत्वादेरेव प्रसिद्धेः । न च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तदनभ्युपगमे तत्र एव तत्सलक्षणकरणात् तत्राव्याप्तिर्न क्षतिकरीति वाच्यम् यतस्तन्मते एव परिष्कारः । अन्यथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोग्यधिकरणं विवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । ननु हेतुनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिनो यदधिकरणं तदनवच्छिन्नत्वमेव विवक्षणीयम् तथा चोक्तस्थले पटादेरेव तादृशाधिकरणत्व घटानिरूपितविषयितासम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्ध्या पटादिनिष्ठाधिकरणत्वस्य स्वपदेन धर्तुमशक्यत्वात् अतः न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रमेयहेतुकस्थले तथाप्यव्याप्तेरनुद्धारात् । प्रमेयानिरूपिताविषयितासम्बन्धेन वृत्तिपदार्था

प्रसिद्धा हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यदधिकरणं तदनवच्छेद्यावि-लक्षणन्तु न सत् तावतापि तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यात् सर्वेषां प्रमेयानां तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणतावत्त्वात् । नचैतद्दोषो ऽप्येतन्मते इष्ट एवेति वाच्यम् अव्याप्तिसम्भव तां विहाय सकलप्रमा-णाव्याप्यसङ्ग्रहमात्रानुधावनेन न्यूनता इति चेन्न केचित् । हेतुता-वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशे हेतुतावच्छेदकसम्ब-न्धेन स्वानुयोग्यधिकरणत्वं न विवक्षणीयम् तावतैव तात्पर्यात् एवञ्च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्यैव विवक्षणीयतया तत्सम्बन्धेन वृत्तित्वा-प्रसिद्ध्याऽभाव वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यकहेतावतिव्याप्तिविर-हात् तथा च विषयतायाः वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धमादाया-व्याप्तिरेव नास्तीति का व्याप्तिरिति इत्याहुः ॥ २ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सिद्ध-
व्याप्तिगादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्यधिकरणगादाधरीक्रोडपत्रम्।

ॐ नमः शिवाय । हेतुसमानाधिकरणाभावविशिष्टानुयोगिताव्याप्यधर्मवत्त्वम् । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । अवच्छेदकत्वञ्च निरूपकतासम्बन्धेन वृत्तित्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकवृत्त्यधिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकत्वस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन। अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकत्वस्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। अथवा अभावविशिष्टानुयोगिताव्याप्यधर्मवत्त्वम्। अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वाधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । शेषं पूर्ववत् । व्याप्यत्वं तदभाववदवृत्तित्वम् अत्र वृत्तित्वं स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । अथवा साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकहेत्वधिकरणवृत्तियत्किञ्चिदभाववृत्तितावच्छेदकान्यहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिः । वृत्तिता च स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावविशिष्टानुयोगितावत्त्वसम्बन्धेन । अनुयोगितायामभाववैशिष्ट्यञ्च पूर्ववत् ।

केचित्तु हेत्वधिकरणवृत्तिसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावत्वव्यापकाभाववत्त्वकत्वम् । अभाववत्त्वञ्च स्वविशिष्टाधिकरणतावद्वृत्तित्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन । अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतियोगितावत्त्व-स्वविशिष्टहेतुव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वनिरूपितप्रतियोगितावत्त्वञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वाश्रयनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन। हेतौ स्ववैशिष्ट्यञ्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन। नच तथापि व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वालाभ इति वाच्यम् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकत्व-स्वसामानाधिकरण्य-

तन्निष्ठतत्सम्बन्धेन साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगिताविशिष्टान्यप्रति
योगितायाः एव व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितापदेन विवक्षितत्वा
दित्याहुरिति ॥

जगदीशभट्टाचार्यस्य तु अभावविशिष्टानुयोगितावदन्यावृत्ति
हेतुतावच्छेदकत्वमेव व्याप्तिः । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व-स्वा
धिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वतदुभयसम्बन्धेन ।
वृत्तितावत्त्वञ्च स्वनिरूपकवृत्त्यधिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपि
तत्वस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वानव
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्साध्याधिकरणनिरूपितवृत्तितावि
शिष्टान्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्वनिरूप
कतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तितावैशिष्ट्यञ्च स्वानवच्छे
दकत्वसम्बन्धेन ।

नन्वेवञ्च द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायैव
तल्लक्षणसमन्वयात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेऽपि क्षतिवि
रहेण तादृशाभावखण्डनं मूलकृताऽकिञ्चित्करमतः लक्षणान्तर-
माह हेतुसमानाधिकरणस्येति चक्रवर्तिद्वितीयलक्षणावतरणं
भट्टाचार्याणां न सङ्गच्छते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैवा-
ऽव्याप्तिवारकत्वात्तत्र आदिविशेषणघटिततल्लक्षणस्य व्यर्थविशे
षणघटितत्वसम्भवादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्राप्तत
त्वात्। अत्र केचित्तु व्यधिकरणवृत्तित्वं यादृशप्रतियोगितावच्छेदक
तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताशालि
ज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधि तत्सम्बन्धावच्छि
न्नं साध्यतावच्छेदकपदसमप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्र
कारताशालिज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधि तत्स
म्बन्धावच्छिन्नं वा भासते। तत्र च प्रथमकल्पे गौरवेण द्वितीयकल्प
एव भट्टाचार्यस्य निर्भरस्तत्र कल्पे साध्यप्रतियोगिताकत्वं न निवि
ष्टम्, किन्तु तादृशसम्बन्धलाभाय साध्यपदम्, तथा च तादृश एव
द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायैव लक्षणसमन्वय
सम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि न क्षतिः ।
यदि च साध्यतावच्छेदकपदसमप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तधर्मान
वच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानप्रतिबध्यकतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्ध

निवेशस्तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगम एव सङ्गच्छते अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदक-सम्बन्धनिवेशस्यैव युक्तत्वादिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदाऽव्याप्तिवारक-तादृशसम्बन्धनिवेशस्य वैयर्थ्यमेव प्रथमकल्पपरित्यागे बीजमिति । न च द्वितीयकल्पे दोषान्तरे गौरवमवगत्या स्वीकार्यम् न च तदेव गौरवं लक्षणान्तरकरणे बीजमस्तापि तद्परिहारादिति वाच्यम् वह्नित्वेन वह्निघटोभयं नास्तीति प्रत्ययस्य वह्नित्वमात्रेऽवच्छेदकत्वा-वलम्बनमते तादृशाभावमादायाव्याप्तेरेव प्रथमलक्षणपरित्यागे बीजत्वादिति । न च तादृशोभयाभावप्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्ति-तया साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यप्रतियोगिताया साध्यपदेन लाभान्ना-व्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि वह्नित्वेन वह्निघटान्यतरन्नास्तीति प्रती-तिसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याहुः तच्चिन्त्यम् । यत्तु अखण्डाभावघटकतया साध्यपदसार्थक्यम् । न च द्वितीयकल्पेऽपि सामानाधिकरण्यपदस्याखण्डाभावघटकतया सार्थ-क्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानभ्युपगमे प्रतियोगिविरहेण प्रतियोग्यवृ-त्तित्वेत्यादिग्रन्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् अखण्डाभावघटकतया सा-र्थक्यस्य उभयत्र तुल्यत्वेऽपि साध्यपदव्यावर्तनीयो व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नाभाव विना न सम्भवतीति साध्यसामानाधिकरण्यपदस्य व्यावर्तनीयश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि सम्भवतीति द्वितीयकल्प तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वादिति तन्न परमार्थविवेचनया साध्यपदसामानाधिकरण्यपदयोर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव व्यावृत्तिस्तत्र साध्यपदस्य यदि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं वि-नाप्युपपत्तिस्तदाऽपि सामानाधिकरण्यपदस्यापि तथोपपत्तिसम्भवे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमस्यानावश्यकत्वात् ।

परे तु समनियताभावयोरैक्य एव प्रथमलक्षणमन्यथा वह्नित्वेन घटाभावस्यापि साध्यप्रतियोगिकतयाऽव्याप्तिरिति समनियताभाव-भेदमते द्वितीयलक्षणमिति यत् महाचार्येणोक्तं तत्रैव तस्यैव निर्भर इति वदन्ति । तदत्यन्तमसत् । कल्पद्वयस्थले प्रथमकल्पे निर्भरस्य ग्रन्थकारैरदर्शितत्वात् । द्वितीयकल्पस्य मतद्वयसाधारणतया तत्रैव निर्भरस्योचितत्वाच्च ।

केचित्तु अखण्डाभावघटकतया साध्यपदसार्थक्यम् द्विती

कल्पे च गुरुधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽखण्डाभावघटकतयापि न सामानाधिकरण्यदलस्य सार्थक्यमत एव द्वितीयकल्प एव प्रतियोग्यवृत्तिसाध्यकान्वयस्योक्तिरित्याहुरिति ।

यादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः साध्यवृत्तितथाविधप्रतियोगितायाश्चाप्रसिद्ध्या न पूर्वोक्तलक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं निवेशितमिति । ननु तद्रूपघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्याप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वेऽपि रूपघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य कपालादौ प्रसिद्ध्या तदीयसाध्यनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वस्य प्रसिद्धेः कथं न प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं प्रथमलक्षणे निवेशितम् । न च रूपघटोभयं नास्तीति प्रतीतिस्तु घटमात्र एव प्रतियोगित्वमवगाहत इति वाच्यम्, घटवति कपाले पाकदशायां रूपाभावादुभयाभावसत्त्वेन तादृशोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयत्वस्य घटमात्रप्रतियोगिकाभावे कल्पयितुमशक्यत्वात् घटान्यत्वविशिष्टसत्त्वरूपोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टसत्त्वाभावे कल्पयितुमशक्यत्वाच्च तथासति वाच्यत्वादावपि तथा प्रतीतिः स्यादिति । न च वह्नित्वेन वह्निघटोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादाय प्रथमलक्षणेऽव्याप्तिवारणाय, साध्यमात्रनिष्ठत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयतया वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यमात्रप्रतियोगिकाभावस्याऽपि उक्तरूपेण साध्यमात्रनिष्ठप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरित्यत्र पूर्ववदिति वाच्यम्, सर्वत्र स्वत्वावच्छिन्नाभावमादाय द्वयाभावविरोधादुक्तरूपस्य एव साध्यमात्रप्रतियोगिकोभयाभावाप्रसिद्धिः । न च गगनं शब्दादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायां घटगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या द्रव्यघटोभयं नेति प्रतीतिविषयीभूताभावस्य घटमात्रप्रतियोगिकतया निरुक्तप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रथमलक्षणे प्रतियोगित्वेन [illegible] न

[illegible]

ज्ञानाधिकरणत्वस्य गगने प्रसिद्धतया तदीयप्रतियोगिताया एव निरुक्तप्रतियोगितात्वात् गगनाद्यतिरिक्तानि कानिचिद्द्रव्याणि गुणांश्चावगाहमानं यज्ज्ञानं विषयतया तत्तदभावोभयं नेति प्रतीतिविषयभेदस्य तज्ज्ञानमात्रप्रतियोगिकत्वं द्रव्यमात्रप्रतियोगिकत्वं वा कल्पयितु न शक्यते गगने गुणादौ तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेः तज्ज्ञानवद्द्रव्यमात्रप्रतियोगितायामतथात्वस्य भट्टाचार्यसम्मतत्वात् अन्यथा घटभिन्नत्वेन धूमघटान्यतराभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगन्त्रा स्वीकारस्यासङ्गतत्वापत्तेः तथाच तदीयाभावप्रतियोगिताया अपि तादृशत्वाच्च।

अत्र केनचिदेवमुच्यते तथाहि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितान विशेषधर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्ध इत्यत्र किं नियामकम् न हि यद्धर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगिता सा तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव सम्बन्ध इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना वक्तुं शक्यते। न च सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य विशेषाभावापत्तिरेव नियामिका इति वाच्यम् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया विशेषधर्मावच्छिन्नसंसर्गतात्वेपि विशेषधर्मव्यभिचारितायामापत्त्यभावात् तत्तद्धर्मे तत्प्रतियोगितारूपत्वमेव तत्प्रतियोगितायास्तद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गतानियामकं वाच्यम् तथाच गगनं शब्दादित्यादौ गुणत्वेन द्रव्यघटोभयं नेति प्रतीतिसिद्धभेदीयप्रतियोगिता द्रव्यात्मिकैवेति न तूभयात्मिका तत्संसर्गावच्छिन्नप्रमीयप्रकारतावच्छेदकत्वं द्रव्यत्वस्यैव तदवच्छिन्नाधिकरणतया गगनस्य न तद्भेदमादाय निरुक्तत्प्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्न वा निरुक्तज्ञानवत्द्रव्योभयाभावमादायापि साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वप्रसिद्धि तत्प्रतियोगितायास्तादृशज्ञानवद्द्रव्यमात्र एव सत्वात् घटभिन्नत्वेन धूमघटान्यतराभावस्थले धूममात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्यानुभवविरुद्धतया उभयत्र प्रतियोगितास्वीकारः उक्तभेदस्थले तादृशज्ञानवद्द्रव्यमात्रप्रतियोगिकत्वस्य कल्पने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतोभयत्वधर्मितावच्छेदकीभूतप्रत्येकधर्मावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामव्याहतमेवेति।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं व्याप्तिरिति दीधितिः। अत्र च मते विशिष्टाभाव- परम्परावैशिष्ट्याभावः उभयाभावः परम्परया द्वि-

त्वाभावः इति विशिष्टाभावादिर्न साध्यप्रतियोगिक इति वाच्यं
द्रव्यत्वादित्यादौ न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विना लक्ष-
णोपपत्तिः । संयोगी सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावे सा-
ध्यसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यभावात् । अत्र च विशिष्टस-
त्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वाभावस्य गुणावृत्तित्वाव-
च्छिन्नाभावस्य च लक्षणाघटकत्वात् विशिष्टसत्तायां गुणवृत्ति-
त्वसत्त्वात् । न च विशिष्टसत्ताया गुणावृत्तित्वमङ्गीकृत्यैतल्लक्षणमतो
नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथा सति घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वादेरपि
तुल्ययुक्त्या घटावृत्तितया तदवच्छिन्नाभावमादाय विनैव व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नाभावं लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्ग-
तिः । न च प्रकृतसाध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्या-
भावः प्रवेश्य इति तादृशसम्बन्धेन गुणावृत्तित्वमङ्गीकृत्य भवत्येव ना-
तिव्याप्तिरिति वाच्यम् संयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन संयो-
गस्य साध्यतायां सद्धेतावतिव्याप्तेः तत्र तादृशसम्बन्धेन गुणावृत्ति-
त्वावच्छिन्नाभावेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यात् । न च विशेषणतास-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव एव लक्षणघटक इति सर्वत्र
व्यभिचारिणि व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्ति-
निवारणसम्भवादिति वाच्यम् महाकालत्ववान् घटगगनसंयोगादि-
त्यादावतिव्याप्तेः । तत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावस्य व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणत्वात्तस्य च
साध्यसमानाधिकरणत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसाध्याभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावद्वयव्यापक-
वृत्तित्वविशिष्टगगनाभावस्य साध्यत्वे व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
रिति चेन्न साध्यत्वानिरूपितविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकसाध्याभावस्यैव लक्षणे निवेश्यतया नुक्तदोषात् परन्तु
विशेषणरूपेण संसर्गताऽनुगमापत्तिरिति किन्तु साध्यापारे-
ण दोषः अपितु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावनिवेशो-
ऽपि न क्षतिः । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावपि द्रव्यत्वेन
प्रमेयाभावस्य प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वाभावेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवः ।
एवमन्यत्रापि वाच्यम् द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वेन प्रमेयसामान्याभा-

धस्यापि यत्किञ्चित्प्रतियोगिव्यधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकतया सिद्धान्तोभिस्तदनङ्गीकारेण प्रतियोग्यवृत्तित्वादिप्र-
न्यसङ्गतिः । एवं द्रव्यत्वत्वेन द्रव्यत्वसत्त्वान्यतराभावेऽपि भट्टाचार्य-
सम्मत इति तत्राप्यव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणम् । एवमन्यत्रापि ।

सार्वभौममतलक्षणे साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवदवृत्त्यभावभिन्नत्वम् अभावे निवे-
शितं भट्टाचार्येण । अत्रेयमाशङ्का वह्न्यादिरूपसाध्यगगनोभयाभा-
वस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणोभयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतया साध्यवदवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे तद्भे-
दघटितत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । न च प्रतियोगिव्यधिकर-
णघटितसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य निरुक्तोभयत्वेऽपि विरहान्नाव्या-
प्तिरिति वाच्यम् प्रतियोगिव्यधिकरणघटितव्यापकत्वनिवेशे
समवायेन जातिरित्यादौ सत्ताद्रव्यत्वोभयाभावादिनादायत्वेदोषता-
दवस्थ्यादिति । अत एव साध्यतावच्छेदकसमानपदमप्यकिञ्चि-
त्करम् । न च साध्यवदवृत्तितावच्छेदकत्वं वृत्तितावच्छेदकधर्मे निवे-
श्यम् तत्रैवोभयाभाववारणसम्भवतीति वाच्यम् वृत्तितावच्छेदकत्व-
विशेषणेन गगनत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वसामान्याभाववारणसम्भवेन समा-
नाधिकरणधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणवैयर्थ्यापातात् ।

अत्र केचित् साध्यवदवृत्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरि-
क्तत्वस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मे विशेषणान्न
साध्यगगनोभयाभावमादायोक्तदोषप्रसक्तिः तादृशोभयत्वस्य सा-
ध्यवदवृत्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मत्वात् । न च साध्यवदवृत्ति-
तानवच्छेदकातिरिक्तत्वमेव विशेषणं दीयताम् तादृशवृत्तितानव-
च्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम्
सामान्याभावघटकतया सम्भवात् अतएव दीधितौ प्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकव्यापकवृत्तित्वाय भेदप्रतियोगिसाध्यवदवृत्तिता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मे साध्यनिष्ठत्वमुपादाय
साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि सङ्गच्छते । न च साध्यवदवृ-
त्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकस-
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवदवृत्त्यभावप्रसिद्धिस्तु
वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशगगनोभयाभावमादायैव सम्भवति स-

थापि तत्तद्रूपवान् तत्तद्रुमादित्यादौ तादृशाभावोऽप्रसिद्ध एवेति वाच्यम् समानाधिकरणसम्बन्धानिवेशपक्षे विषयितासम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावमादायैव प्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशपक्षे तु यद्यपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाव न साध्याधिकरण निरवच्छिन्नवृत्तिकस्तथापि साध्यवद्वृत्तित्वानवच्छेदकत्वस्थलवृत्तित्वानवच्छेदकत्व निवेशस्य रूपघटोभयाभावमादायैव प्रसिद्धिः कार्येत्याहुः ।

तन्मन्दम् । तादात्म्यसम्बन्धेन गगनसाध्यकस्थले गगनवृत्तितादृशोभयाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः । न च गगनघटोभयत्वस्य वृत्तितानवच्छेदकत्वेऽपि द्रव्यघटोभयत्वस्य वृत्तितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाव एव प्रसिद्ध इति वाच्यम् उभयत्वस्यैकमात्रावृत्तित्वनियमात् एकमात्रावृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य कस्यचिदपि तादात्म्यसम्बन्धेनासत्त्वात् उभयत्वस्य तादात्म्यसम्बन्धानवच्छेदकत्वात् । न चोभयत्वातिरिक्तगगनत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नभेदस्य गगने सत्त्वादुभयाभावावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वात् वृत्तितानवच्छेदकव्याप्यवृत्तिधर्मातिरिक्तत्वविशेषणानपेक्षेऽपि कथञ्चिदपि तत्र लक्षणं सङ्गमयितुं शक्यम् तस्मात् तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यत्वं न स्वीकार्यमिति वाच्यम् तादृशातिरिक्तत्वविशेषणानुपादाने प्रसिद्धस्योभयाभावस्य भेदेऽवश्यं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे स्वीकार्ये उभयभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च व्याप्यवृत्तित्वात् एकत्वानुपपत्तेः ।

परे तु साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिरूपितस्योभयाभावस्य च साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितायाश्च विवक्षणीयम् अतो न पूर्वोक्तदोषः । साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशो चास्वपदाभावघटकतया सार्थक्यम् अन्यथा व्यापकत्वं परित्यज्य सामानाधिकरण्यनिवेशे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशवैयर्थ्यापत्तेः । न च द्रव्यत्वघटत्वोभयाभाववान् घटान्यद्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठोभयाभावाभावत्वात्मकानुयोगितायां साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वाभावेन उभयाभावस्यात् द्रव्यत्वाश्रयाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्याभावत्वे-

न्नाधिकरणताविवक्षया द्रव्यत्वघटत्वोभयाभावाभावत्वेनाधिकरणत्वस्य द्रव्यत्वाधिकरणेऽपि द्रव्यत्वघटत्वोभयाभाववति पटादावसत्त्वात् अव्याप्तिविरहादिति वदन्ति ।

उत्तानास्तु साध्यवद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वमित्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्त्यभावभिन्नत्वमेव तात्पर्यार्थं । अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासङ्ग्रह इति । तच्चिन्त्यम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्यधिकरणगादाधरीकोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सिद्धान्तलक्षणक्रोडपत्रम् ।

ॐ नमः शिवाय । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदका ये ये धर्माः प्रत्येकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति मिश्रमतम् । न चानवच्छेदकानुसरणमफलम् तादृशी या या प्रतियोगिता तत्तदवच्छिन्नभेदकूटनिवेशादेवोपपत्तेरिति वाच्यम् । उभयाभावादिकमादायातिप्रसङ्गात् । एवमपि सत्ताद्येकव्यक्तिसाध्यक विशिष्टाभावादिकमादायाव्याप्तितः तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वे गौरवमिति तदुपेक्ष्य तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं तद्भिन्नत्वं वा साध्यतावच्छेदके विशेषणं दत्तमिति उपाध्यायमतमवलम्ब्य दीधितिकृता व्याख्यातम् । यत्तु मिश्रमते तद्घटकालीनवह्निमान्धूमादित्यादौ घटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकत्वं न घटकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतेरिति तत्राव्याप्तिरेव दोषः कथं गौरवाभिधानमिति । तन्नुच्छम् तद्धर्मावच्छिन्नविषयताभिन्नविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वेनाव्याप्त्यभावात् ॥ १ ॥

अत्र महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितामादायाव्याप्तिवारणाय पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकताकभेदो निवेश्यः एको न द्वाविति वत् वह्नित्वं महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं नेति प्रतीतेः तादृशभेदसत्त्वात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सम्बन्धभेदेन चावच्छेदकताभेदेन तत्तदवच्छेदकतायाः पर्याप्तिरपि वह्नित्वत्वावच्छेदेन वर्तत एवेति कथमव्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन या पर्याप्तिः सैव निवेश्या तादृशधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वर्तत एव वह्नित्व इति दोषाभावात् । न च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्ना-

च्छेदकताकत्किञ्चिद्भेदनिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटाभावप्रतियोगितामादायातिव्याप्तिस्तादृशभेदकूटनिवेशे च दुर्ज्ञेयत्वम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानात्मतावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिवेशे च तादृशावच्छेदकसाधारणसमुदायत्वमेव तादृशधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकमिति धूमत्वत्वावच्छेदेन तादृशभेदाः वर्तत एवेति नातिव्याप्तिनादवस्थ्यमिति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य वै यद्धर्मावच्छेदेन पर्याप्तिस्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतासाधारणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनापि तदवच्छेदेन पर्याप्ति स्वीक्रियते इमौ घटपटौ इति वत् इमौ द्वौ इति सामान्य द्वित्वस्यावच्छिन्नपर्याप्ति द्वित्वविशेषावच्छेदेन वर्तत इत्यनुपपत्त्यभावात् । तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेद एवानुगमो निवेशनीय इति न दुर्ज्ञेयत्वम् । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वह्नित्वत्वावच्छेदेन वर्तत इति कथमव्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् वह्नित्व समवायेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतीतेरभावात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यापि वह्नित्वत्वावच्छेदेनाङ्गीकारात् साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशसम्भवाच्च ।

परेतु हेतुसमानाधिकरणाभावीयत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छेदकताकभेदकूटत्वम् तादृशभेदव्यापकम् तच्च तादृशभेदत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् तच्चानुगतम्, अदुर्ज्ञेयञ्चेति । तादृशोभयावृत्तिधर्मश्च तत्तत्प्रतियोगितात्वमेव उभयावृत्तित्वपर्यन्तमुपलक्षणतयाऽनुगमकम् । न चोपलक्षणतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ भानासम्भवेन कथं तादृशभेदकूटप्रसिद्धिरिति वाच्यम् प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धेरेव तथा नियमात् प्रतियोगितावच्छेदकबुद्धौ तथा नियमाभावात् । अत्र चेदृशप्रतियोगिताकभेदस्वधर्मिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितायाश्च संसर्गविधया निवेशे क्षतिविरहात् । तादृशधर्मसमूहस्य तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकतयोपलक्षणस्योपपत्तेश्च ॥ २ ॥

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् स्वविशिष्ट सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेतादृशं स्व साध्यतावच्छेदकमित्यनवच्छेदकान्तपारिभाषिकपदलाद्दण्डिमानित्यादौ तादृशं स्व न । किमपि दण्डस्वरूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्दण्डस्य प्रत्येकं कस्य दण्डस्यापि स्वाविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरह इति परम्परासम्बन्धानुधावनमिति भट्टाचार्येण लिखितम् । तच्च न सम्यक् यादृशं साध्यतावच्छेदकं तत्र तादृशमेव स्वपदेन धर्तव्यम् अन्यथा महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकतास्थले व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः । तथापि दण्डत्वादिरूपेण दण्डस्योपादानमसम्भवेन स्वस्यैव दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेनाव्याप्त्ययोग इति वस्तुतस्त्वित्यादिपाठः प्रामादिक इति वदन्ति ॥ ३ ॥

तद्वति धूमत्वादिकं वर्तते द्वितीयपक्षे धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पक्ष इति ज्ञाने हेतुता स्वरूपतो धूमत्वप्रकारकं धूमत्ववद्वान् पक्ष इत्याकारकम् तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वावच्छिन्नप्रकारकाभिमानाप्रतिबध्यत्वात् । एतन्मते हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्न साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वमेव विरोधी न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यम् प्रदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदक धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यसामानाधिकरण्यानवगाहित्वात् व्यभिचारधीज्ञानाप्रतिबध्यत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् । अन्यथानुपपत्तेः । अन्यथा धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्ववद्धूमवान् पक्ष इत्यत्र तादृशज्ञानस्य कारणतायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यसामानाधिकरण्यरूपविरोधिनः सम्भवात् कथं हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्न साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं विरोधि कल्प्यते कथं वा तादृशज्ञानस्य प्रतिबध्यत्ववारणार्थं जनकीभूततत्कारणतावच्छेदककोटौ गुरुधूमत्वस्य प्रवेशः धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशविरोधिज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने प्रतिबध्यत्वसम्भवात् । अत्र धूमवद्विशिष्टत्वमाधेयतासम्बन्धेन । न च व्याप्तित्वरूपेण व्याप्तिमान् हेतुः तथा च तादृशव्याप्तिज्ञाने धूमत्वं धर्म्यप्रवेशात् धूमत्वस्य व्याप्तिरूपेण अन्य इत

ज्ञानं न सम्भवतीति वाच्यम् आधेयतासम्बन्धेन धूमीयत्वस्यापि व्याप्तिस्वरूपत्वात् ॥ ५ ॥

ननु महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदावगाहनेऽपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुमन्निष्ठस्य विषयतया रूपवाशिशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य रूपवादावसत्त्वात्। न च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम् तथापि पर्याप्तिनिवेशेऽपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धाय पर्याप्त्या हेतुमन्निष्ठमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तितयावगाहने वह्न्यादौ तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् वह्निमान्धूम इत्यादावव्याप्त्यसम्भवादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना या हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नभेदस्य विवक्षणीयत्वात्। तथाच रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ स्वविशिष्टावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नतादृशावच्छेदकताया लक्षणाघटकत्वात् व्यासज्यवृत्तित्वं वा वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छिन्नभेदस्य वह्न्यादौ सत्त्वाद्व्याप्तिरिति ध्येयम्। न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकताव्याप्यव्यवच्छेदकीभूतदण्डत्वावच्छेदेन दण्डादौ हेतुमन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसत्त्वात् दण्डादिमान् घटादित्यादावतिव्याप्तेरिति वाच्यम् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात्। न च यो यदनवच्छेदकः स तदभावावच्छेदक इति नियमात् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकताविच्छेदसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् द्रव्यत्वावच्छेदेन दण्डादौ घटजनकताभावप्रसङ्गात् इति। इदमत्रावधेयम्। तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण ता

भान न सम्भवतीति वाच्यम् आधेयतासम्बन्धेन धूमीयत्वस्यापि व्याप्तिस्वरूपत्वात् ॥ ४ ॥

ननु महानसीयवह्निमान् वह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदाधिकरणेऽपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुमन्निष्ठस्य विषयतया रूपत्वादिविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य रूपत्वाद्यवसरत्वात्। न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम् तथात्वेऽपि पर्याप्तिनिवेशेऽपि साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाया हेतुमन्निष्ठमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताया अव्याप्यवृत्तित्वावगाहने वह्न्यादौ तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य विवक्षणीयत्वात् । तथाच रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नतादृशावच्छेदकताया लक्षणाघटकत्वासम्भवान्नैव वा वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य अव्याप्यवृत्तित्वसत्त्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य वह्न्यादौ सत्त्वादव्याप्तिरिति ध्येयम् । न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकीभूतदण्डत्वावच्छेदेन दण्डादौ हेतुमन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदसत्त्वात् दण्डादिसाध्यकेऽव्याप्तिदानासङ्गतेरिति वाच्यम् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया अव्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् । न च यो यदनवच्छेदकः स तदभावावच्छेदक इति नियमात् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया अव्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकतावच्छेदसत्त्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् द्रव्यत्वावच्छेदेन दण्डादौ घटजनकत्वाभावप्रसङ्गात् इति । इदमत्रावधेयम् । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण ता

दृशावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वमुपगम्य अवच्छेदकताया पर्याप्तिनिवेशेऽपि न तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नानुगताभावनिवेशनिर्वाहः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण तथाविधत्वोपगमाच्च अनुगताभावनिवेशसम्भवेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादतिप्रसङ्गात् । अत्र केचित् हेतुसमानाधिकरणाभावत्वसामानाधिकरण्योपलक्षितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणाभिन्नत्वं साध्यमतो व्यभिचारिणि नातिप्रसङ्गः ।

वस्तुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकानवच्छेदकत्वं निवेशनीयम् । तच्छरीरे यादृश रूप प्रविष्ट तादृशाभेदनिवेशे विशिष्टवह्नित्वादिभेदानन्वयेन तादृशधर्मविषयकप्रतीतिविषयत्वं निवेशनीयमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतास्वरूपं तत्तदतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकत्वेन विवक्षणीयम् । तथा च सर्वेषामेव दण्डादीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया कस्याश्चिद्दण्डव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वं स्वस्य स्वातिरिक्तत्वविरहादिति दण्डधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुसरणमिति महाचार्येणाशय उपदर्शितः ।

अत्रेयमाशङ्का । पारिभाषिकानवच्छेदकत्वनिवेशे महानसीयवह्निभिन्नत्वत्वादिरूपप्रत्येकस्य स्वपदेन धर्तव्यतया तादृशस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपातिरिक्तवृत्तित्वाभावात् । न च स्वपदस्य साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपधर्मस्यमभ्युपेत्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मविशिष्टावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वव्यापकातिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यम् । तथा च महानसीयवह्निभिन्नत्वत्वाद्यभावावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविरहान्न दोष इति वाच्यम् । सर्वस्यैव दण्डत्वावच्छिन्नतत्तद्दण्डादेर्दण्डत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशातिरिक्तवृत्तित्वात् दण्डिमान्दण्डिसंयोगादित्यादावव्याप्त्यापत्त्या अनुगमे ग्रन्थविरोधापत्तेश्च ।

अत्रेदं समाधानम् साध्यानुयोगिकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदक-तावच्छेदकसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वं तादृशसम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्ब-न्धिताया महानसादेर्निरुक्तत्वात् । न च महानसीयवह्निभिन्नवह्नि-त्वोभयरूपेण महानसीयवह्नेरनुमितौ मानात् तस्यापि साध्यतया महानसादेस्तद्वत्त्वमिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पर्याप्त-वच्छेदकधर्मविशिष्टानुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिकसा-ध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नविशिष्टत्वनिवेशादित्याहुः ।

परे तु महानसीयवह्नित्वादि प्रत्येकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिरस्त्येव । न चोभयपदेन अनुमित्याकारतया प्रत्येकमुभयस्याप्रतिक्षेपमपि उभ-यावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजकमित्युभयधर्मावच्छिन्नविधेयता-कानुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति वाच्यम् । इष्टत्वात् तदवच्छिन्नानु-मितिरपि तदुभयधर्मावच्छिन्नानुमितिरप्यनपायादित्याहुः ॥ ६ ॥

संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय सम-वायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव निवेशनीयः । अन्यसम्बन्धावच्छिन्न-विशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वे समवा-यसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचा-रित्वं तुल्यन्यायेन सम्भाव्यते इति यत्तत्तदन्यप्रतियोगितावच्छे-दकसम्बन्धानामपि व्याप्यत्वमाय । अत एव समवायसम्बन्धाव-च्छिन्नविशेषाभावकूटेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्या-भावसिद्धिरित्यादिना भट्टाचार्येण समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकू-टस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वस-म्भावनावारणाय यत्तत्तत्सम्बन्धनिवेश इत्युक्तम् ।

अथेदमाशङ्क्यते । समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वसम्भवे सा-मान्याभावव्यभिचारशङ्कैव न जायत इति तद्वारणाय कथं यत्तत्त्वेन सम्बन्धविशेषणमिति । यथा संयोगाभाववान् संयोगीयद्यावद्विशेषा-भाववत्त्वादित्यादौ व्यभिचारशङ्का भवति तथात्रापि समवायत्वा-दिना सम्बन्धनिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावे समवा-यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशसामान्याभावव्यभिचारशङ्कोत्पत्तौ बाध-काभावात् विशेषधर्मनिवेशेन यथा विशेषव्यभिचारवसानम् तथा सम्बन्धविशेषनिवेशेऽपि विशेषाभावत्वेनतया विशेषव्यभिचारव-

सानाश्च ॥ ८ ॥

अथ संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावस्य हेतुत्वेऽप्रसिद्धिः तादृशप्रतियोगितावृत्तिप्रतियोगितात्वस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धयोग्यत्वावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वापेक्षया गुरुधर्मतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न च यत्किञ्चित्संयोगाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वस्य तादृशगुरुतराभावत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितात्वव्याप्तत्वेन स धारणतादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितायां न्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वाप्रसक्त्या अभावत्वा तादृशगुरुधर्मस्यैवावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् एवमपि तादृशाभावद्वयावृत्तिद्वित्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितात्वस्य तादृशप्रतियोगितासमनियततया तस्यैव लघुतया अवच्छेदकत्वप्रसक्त्या तादृशगुरुप्रतियोगितात्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वसम्बन्धेन संयोगत्वस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पनेनैवानुपपत्तेरभावात् अत्र गौरवाभावादिति। वस्तुतस्तु संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितापर्याप्त्यनधिकरणत्वमेव हेतुः। आधेयतासम्बन्धेन घटविशिष्टविषयताभेदमादायैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वासिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

सामान्यमुखव्याप्तिस्थले उपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्तिरादरणीया अन्यथा व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वं न सम्भवति सामान्यमुखव्याप्तिस्थले उपस्थितौ यावत्साधनसजातीयव्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुतया विशेषव्याप्त्यादरे उपाधिसजातीयानवच्छिन्नघटीययावद्विशेषाभावाधिकरणत्वात्। प्रकृतसाध्यसजातीयस्य बहुशो व्यापकतागृहीततया व्यभिचारितासम्बन्धेन साधनसजातीये कुत्रचित् साध्यसजातीयव्याप्त्यादेरपि न क्षतिरिति ग्रन्थकृतोक्तमिति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
सिद्धान्तलक्षणगादाधरीक्रोडपत्रम्।

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्त्यनुगमगादाधरीक्रोडपत्रम्।

न च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुस-
मानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति
शिरोमणिः। तत्राज्ञायमानत्वं तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानविषयत्वाभा-
वत्वम् ननु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याविषयत्वं प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्यानुपस्थितिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानस्याप्रसिद्ध्याऽनुमित्य-
नुपपत्तिः। न च ज्ञानांशे तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया याव-
च्छरीरावच्छिन्नस्य पुंसः कदापि क्वचिदप्यभावे प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यग्रहो न जातः तस्यानुमित्यनुपपत्तिः तदीयतज्ज्ञाना-
प्रसिद्धेरिति वाच्यम् शरीरविशेषमन्तर्भाव्य तदात्मसमवेतस्वरूप-
तत्पुरुषीयत्वस्य निवेश्यतयाऽप्रसिद्धेरनवकाशादिति भट्टाचार्याः॥
अथ तत्पुरुषीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य घटादौ प्रसिद्ध्या त-
द्विषयत्वाभावस्याभावे सत्त्वात् कथं तत्पुरुषीयानुमित्यनुपपत्तिरि-
त्युक्तमिति। मैवम् घटादिनिष्ठतादृशज्ञानविषयत्वस्याभावोऽभावे
व्याप्त्यप्रसिद्धिरिति तन्न तत्कालावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति केचित्।

परे तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्येनाज्ञायमानत्वमित्यत्र स्वपदं
न तादृशविषयत्वाभावानुयोगिपरम् किन्तु प्रतियोगिपरमेव तथा च
स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमान यद्यत्स्व तत्कालावच्छे-
देन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन तत्पुरुषीयज्ञानविषयत्वापन्नतत्त-
त्स्वत्वमर्थो वाच्यः अन्यथा स्वपदस्यानुयोगिपरत्वे वास्तवस्व-
प्रतियोगिसमानाधिकरणयादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यग्रहः तत्पुरुषस्य कुत्रापि न जातः तत्पुरुषीयतादृशाभावप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यग्रहाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृशाभावस्य धर्तु-
मशक्यत्वात्तादृशाभावस्य तादृशाज्ञायमानत्वविरहेण निरुक्तया-
वदनन्तर्गततया साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठ-
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदन्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वग्रहसम्भवादनुमित्यापत्तेः। एवञ्च तत्पुरुषस्य क्वचि-

घच्छेदकताख्यतादृशावच्छेदकताश्रयपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनः तादृशावच्छेदकत्ववद्ग्राहित्व घटाभाववद्वह्निरित्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तेः । न च प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतावच्छेदकत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततादृशोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशावच्छेदकतायाः अपि उक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकतात्मकप्रतिबध्यतायाः प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नत्वापेक्षितत्वात् । न च तादृशप्रकारतायाः धर्मितावच्छेदकस्यानवच्छिन्नत्वं च निवेशनीयमिति वाच्यम् एवञ्च ह्रदोयमिति रीत्या जायमाने वह्नित्वे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटोभयावगाहिज्ञाने तादृशोभयाभाववत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकताशालितादृशोभयाभाववद्ग्राहित्वाभिमानि ज्ञानादनुमित्यापत्ते । यद्यपि तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेऽप्युक्तदोषवारणसम्भव तथापि तादृशावच्छेदकत्वद्ग्राहित्वमिति—ज्ञानीयतादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनि तादृशावच्छेदकत्वग्राहित्वमिति नार्थेऽतिप्रसङ्गः तुच्छार. । न चोक्तज्ञाने तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवक्ष्यमाणसाध्यतावच्छेदकाघटितनिरूपिताभावाप्रकारतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयिताशालित्वाभावादेव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् वक्ष्यमाणरीत्या उक्तज्ञानवारणेऽपि तादृशावच्छेदकवद्घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्ग्राहित्वमिति ज्ञानस्याशक्यवारणात् । यदि च तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्य कश्चिद्दोषो वार्यते तदा व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इति । कश्चित्तु यत्र स्थलविशेषे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावांशे यत्किञ्चिद्घटपटादिकमवगाह्यैव व्यभिचारज्ञानं जायते न तु तद्दलमवगाह्यैव तत्र तादृशावच्छेदकताविषयतावच्छेदकताकप्रकारताप्रसिद्ध्याऽनुगमो दुर्घटः स्यात् अतस्तादृश-ग्रहत्वव्यापकत्वनिवेश इत्याह ॥ २ ॥

अत्र तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्यवह्नित्वमिति ज्ञानवारणाय तादृशावच्छेदकप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिब

श्चयतानवच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशालिज्ञा
नत्वेन हेतुत्वमुक्तम् भट्टाचार्येण । अत्र तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वा
वच्छिन्नं प्रत्यवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपम् । प्रतिबन्धकता
च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना तेन तादृशावच्छेदकत्वाभाववत्त्वा-
वगाहिज्ञानमात्राभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्त्वात् ता
दृशावच्छेदकत्वग्रहस्य वह्नित्वमिति ज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति
बन्धकतामादाय व्याप्यत्वज्ञाने नातिप्रसङ्गः । न च तथापि ताद-
शावच्छेदकत्वाभावव्याप्यप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानस्य सद्धेतो
दुर्वारं तज्ज्ञाननिष्ठाया तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्ध
ताकप्रतिबन्धकताया तादृशावच्छेदकत्वप्रकारताशालिहेतुमन्निष्ठ
प्रतियोगिव्यधिकरणवह्न्यभावाभावप्रतियोगितावच्छेदक वह्नि
त्वमित्याकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छे
दकीभूता या तादृशवह्न्यभावाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव
विषयिता तदवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् तादृशावच्छेदकत्व
ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठा
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकत्वे सति तत्प्र
कारकत्वघटितविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षित
त्वात् । तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्ध
कताया न तादृशविषयितावच्छिन्नत्वमिति ध्येयम् ॥

यत्तु तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन ता
दृशावच्छेदकत्वविषयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताविवक्षणेनैवोक्तदोष
वारणसम्भवेऽनर्थकम् प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्न
त्वमनुपादेयमिति । तन्मन्दम् । प्रकृते व्यापकतायाश्च गौरवात्,
वह्निमान् घटवद्वह्निकालीनधूमादित्यादौ घटाभाववद्वह्नित्व मि
त्यादिज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च ॥

यथात्र तादृशावच्छेदकत्वविषयतात्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरू
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशे
तादृशस्थलेऽपि प्रतिबन्धकताया निरुक्तविषयितावच्छिन्नत्वनिवेशा
नैव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठवह्न्यभावाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवादिति । न च प्रति-

बन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वानिवेशेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानस्य वारणायोगः । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानप्रतियोगिव्यधिकरणे हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषानिवेशस्य दुर्वारत्वे तया तन्निवेशस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकतयोक्तज्ञानस्यापि निरुक्तविपर्ययत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तज्ञानघटकवक्ष्यमाणसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशेऽपि तत्प्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशेऽपि तादृशप्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशो वैयर्थ्यादिति । न च व्यापकत्वानिवेशे तादृशावच्छेदकत्वसंशयादप्यनुमित्यापत्तिः संशयस्यापि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वविपर्ययत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति वाच्यम् पक्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपित इत्यादिक्रमेण निरूप्यनिरूपकभावापन्ना या निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता, तच्छालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तादृशावच्छेदकत्वसंशयीयसाध्यतावच्छेदकविषयताया ; तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति ।

अत्र केचित् प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वानिवेशे प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामते निरुक्तविपर्ययत्वावच्छिन्ना या प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति , तादृशसंशयादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वानिवेशे तु ग्राह्यसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यता न तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापिकेति नोक्तदोषः । न च प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तदोषवारणं युक्तमिति वाच्यम् प्रकारान्तरस्य प्रकारान्तरादूषकत्वादित्याहुः ।

यत्तु यत्र यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणय-

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयोत्तरं कदाचिदपि तादृशावच्छेदकत्वानुमितिर्न जायते तत्र तादृशानुमितिं प्रति तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं, वाच्यम् प्रयोजनविरहात् तादृशप्रतिबन्धकतायामिच्छायामप्युत्तेजकत्वं नास्ति तथा च एतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वविधेयत्वावच्छिन्नविषयता तदवच्छिन्ना तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालिनः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकम् इत्याकारकज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरतस्तद्वारणाय तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकव्यापकत्वनिवेशः । तन्निवेशे तादृशावच्छेदकत्वविधेयताशालिन्यनुमितिस्त्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायास्तादृशप्रकारकव्यापकत्वविरहात् तदवच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादायैव नातिप्रसङ्ग इति ।

तन्न समीचीनम् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपावच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोक्तदोषवारणसम्भवात् । सिद्धिनिरूपितानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकीभूतविधेयितात्वघटितधर्मस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् प्रकारितात्वघटितधर्मस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् ।

परंतु यत्र स्थलविशेषे व्यभिचारनिश्चयात्मकज्ञानमभावांशे घटादिकमवगाह्यैव जायते तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठघटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्याकारकज्ञानसद्भावो दुर्वारस्तादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नत्वसत्त्वात् तादृशप्रकारव्यापकत्वनिवेशे च तादृशप्रकारव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वमेव नास्तीति ।

वस्तुतस्तु प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकव्यापकत्वानिवेशे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसद्भावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तिरुपपादनीय निरूपितत्वसम्बन्धावच्छि-

वप्रतियोगिताकवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणाभाववत्ताबुद्धिं प्रति
निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशाधिकरणवत्तानिश्चयस्य प्रति-
बन्धकतयोक्तत्वेपि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रति
बन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छे-
दकत्वाभाववद्वह्नित्वविषयता तदवच्छिन्नतादृशाधिकरणाभाव-
वत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकत्वानवतारात् । न च तत्प्रतिबन्धकतायां
तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्य-
तावच्छेदकीभूता यः तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविशेष्यता
तदवच्छिन्नत्वाभावात् तामादायातिप्रसङ्गः तादृशाधिकरण
वत्त्वज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ वह्नित्वप्रकारिताया एव
निवेशितत्वादिति वाच्यम् । उक्ततादृशाधिकरणवत्ताज्ञानतादृशा-
वच्छेदकत्वतदभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणवत्ताज्ञानसाधारणनि-
श्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषा-
नानिवेश्य दुर्वचतया तद्विशेष्यमुक्ततादृशाधिकरणवत्तानिश्च-
यत्वेनैव तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणवत्तानि-
श्चयत्वेनापि प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकता-
यामवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नतादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविशे-
ष्यताद्वयावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वात् । प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदक-
त्वप्रकारकव्यापकत्वनिवेशे च तादृशावच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकज्ञा-
ने तादृशाधिकरणवत्ताज्ञानीयप्रतिबध्यताविरहादेव तादृशप्रति-
बध्यतायां न तादृशप्रकारकव्यापकत्वमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इति युक्त-
मुत्पश्यामः । न च तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतानिरूपितप्रतिबध्यतात्वे सति तादृशावच्छेदकत्वप्रकारक-
व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालित्वेनानुगमेनापि व्या-
प्यवत्तादिज्ञानवारणसम्भवे प्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यता-
वच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वा-
च्यम् । वह्नित्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्व्या-
प्यवत् तादृशावच्छेदकमेतद्वा न वेत्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिवार-
णाय प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं न वेत्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय च तत्सार्थक्या-

त् उक्तज्ञानस्यापि निरुक्तप्रतिबध्यतात्वे सति तादृशप्रतिबन्धकताशालित्वात् । तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितावच्छिन्नत्वनिवेशे च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकभेदविषयिता उक्तज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नत्वाभावादेव नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । न च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्यावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविशेषितावत्त्वनिवेशे मोक्ष इव प्रतिबन्धकतायामुक्तविशेषणावच्छिन्नत्वमफलम् इति वाच्यम् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक वह्नित्वमित्याकारकलौकिकदोषविशेषजन्यग्रहस्य सङ्ग्रहप्रसङ्गात् । न च निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितावच्छिन्नत्वेन तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वेऽपि वह्निमान् घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमादित्यादौ तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यघटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तिरुक्तज्ञाननिष्ठतादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतायां घटाभाववत् अवच्छेदकत्ववदित्याकारकनिश्चयनिष्ठतादृशावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना या घटवद्वह्नित्वमितिज्ञानीयप्रतिबन्धकता तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या घटत्वावच्छिन्ना विषयिता तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोग्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिश्चयत्वस्य च विरहादेव न तत्प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशाल्युक्तज्ञानादनुमित्यापत्तिः । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितावच्छिन्नत्वस्यैव तादृशविषयितावच्छिन्नपदेन विवक्षितत्वादिति वाच्यम् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतद्वद्धर्मविशेषानिवेशस्य दुर्वचतया तन्निवेशेन पृथक्पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्य ग्रन्थकृतैवोक्तत्वेन घटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानं प्रति घटाभाववदवच्छेदकत्ववद्वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वेनैव प्रतियोग्यधिकरणघटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वेनापि पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्या-

धर्मिकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेण घटा-
भाववदवच्छेदकत्ववदित्याकारकनिश्चयवैशिष्ट्यानिवेशादिति । न
च निरुक्तप्रतिबध्यतानवच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वपदेन तादृशप्र-
तिबध्यतानवच्छेदकविषयित्वानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् नो-
क्तदोषः; उक्तस्थानीयप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतानवच्छेदकी-
भूतव्याप्यत्वविषयित्वावच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् । घटकालीनहेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमित्यस्यासङ्ग्रहाप-
त्तेः । उक्तरीत्या निश्चयत्वनिवेशानुरोधेन कालीनत्वादिविष-
यित्वस्याप्युक्तज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तस्य तादृश-
प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात् ।

अत्र केचित् साधनभेदेन कार्यकारणभावभेदात् उक्तस्थले
तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यघटवद्वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठतत्प्र-
तिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वान्नो-
क्तातिप्रसङ्गः ।

एतेन मेयधूमत्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नि-
त्वमिति ज्ञानसङ्ग्रहापत्तिरित्यपि निरस्तमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।
वस्तुतस्तु वह्नित्वधर्मिकघटवत्ताबुद्धिं प्रति घटाभाववदवच्छेदक-
त्ववत्कालीनधूमवन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कप्रकारकवह्नित्वधर्मिकनिश्चयत्वेनैवावश्यं प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम् ।
घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमवन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं वह्नित्वमिति निश्चयधर्मिकघटाभाववति अवच्छेदकत्वव-
ति घटाभावप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकाले स्वतन्त्रघटा-
भाववदवच्छेदकवदिति निश्चयसत्त्वेऽपि तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वानुरोधात् । तथा चानुगतज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य तादृशा-
वच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशान्न दोषः ॥ ३ ॥

तदभाववद्व्याप्यवत्त्वादिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे, व्याप्ति-
धर्मितावच्छेदकीभूतविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसा-
ध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयितानिरूपितमात्रविषयितानिरूपितत्वाव-
च्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतात्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृश-
प्रतिबन्धकतायाः कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यताऽ-
च न निवेशनीया । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकत्वं च ज्ञानवैशि-

ष्टधानवच्छिन्नज्ञानदेशेन धारणीयमिति भट्टाचार्याः । न च प्रतिब-
न्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशादवच्छेदकत्वाभावव-
त्कालीनधूमादिहेतुकवह्न्यादिसाध्यकस्थले तादृशधूमवद्विशिष्टाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदक वह्निमानिति ज्ञानासंग्रहः तद्विशिष्टप्रतिब-
न्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । तत्प्रतिबन्धक-
स्याप्रतिबन्धवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षितत्वादिति । अ-
यत्र वह्निमान् घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववद्वह्नित्वकाली-
नधूमादित्यादौ घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदक वह्निमानित्यादिज्ञा-
नस्य सङ्ग्रहापत्तिः उक्तज्ञानस्यापि तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापक
प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशसाध्यतावच्छे-
दकानिष्ठविषयतानिरूपितामात्रविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयता-
शालित्वादिति चेन्न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नग्रहत्वव्यापकत्वेन
तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताया विशेषणीयत्वात्
उक्तज्ञानीयप्रतिबध्यता च न हेतुतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वव्यापि-
केति नोक्तदोष इति ध्येयम् ॥ ४ ॥

यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादि-
ग्रहादनुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वादिग्रहाविरोधित्वमपि नि-
वेशनीयमिति दीधितिः । तदविरोधित्वं च तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्य-
तानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वम् । निवेशनीयमिति । अस्य
निरुक्तव्याप्तिघटकज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायामित्यादि ।
अभावप्रतियोगितावच्छेदक वह्नित्वमित्यादिज्ञानानिष्ठप्रतिबध्यता च
वह्नित्वमनियतधर्मत्वाघटितलक्षणस्य हेत्वभावाघटितत्वाद्धेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य अघटितत्वात् तादृशग्रहत्वव्यापकप्र-
तिबध्यतात्वेन निवेशनीया न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता-
त्वेन भेदकूटनिवेशगौरवात् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतामपि
वृत्तिमदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवृत्तितया प्रसिद्धिरतस्तादृश-
ग्रहानिष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेश इति भट्टाचार्याः ।
न च समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छे-
दकत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ननिरूप्यनिरूपकभावापन्नो व्यापकतानिवे-
शो लघुः इति वाच्यम् व्यभिचारग्रहनिष्ठप्रतिबध्यताया, वह्नित्व

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं समानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकं चेत्याकारकसमूहालम्बनसमानाधिक-
भावप्रतियोगितावच्छेदकताविषयतावच्छेदकताकप्रकारताशालिग्र-
हवृत्तितयाऽप्रसिद्धितादवस्थ्यात्। न चाधिकरणत्वविषयता-
भिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणविषयत्वानिरूपकसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवृत्तित्वनिवेशे उक्तसमूहालम्बनज्ञा-
नमादाय नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् यादृशस्थलविशेषेऽधिकरणांश-
ऽन्यावगाहिसमूहालम्बनमेव तादृशज्ञानं जायते तत्र यादृशविषयता-
निरूपकज्ञानाप्रसिद्धेः। एतेन समूहालम्बनान्यतमात्मकसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रावगाहियत्किञ्चिज्ज्ञानवृत्तित्व-
निवेशेनापि सामञ्जस्ये व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम्।
अथैवमपि अवच्छेदकत्वसामान्याभावात्मकप्रतियोगिव्यधिकरणहे-
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिग्रहासंग्रह इ-
ति चेन्न तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताभिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विषयतायां विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां
निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वमेव तादृशप्रतिबध्यताया
निवेशनीयम् तावतैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादि-
ज्ञानवारणसम्भवात्तदीयप्रतिबध्यतायास्तथाविधग्रहत्वव्यापकत्वा-
दिति भट्टाचार्याः। अथ वह्निमानवच्छेदकत्वाभाववत्कालीनधूमादित्या-
दिव्यापकताज्ञानीयतादृशग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या तथा-
ऽनुगमो दुर्घटः। अवच्छेदकत्वप्रकारकवह्नित्वविशेष्यकबुद्धित्वावच्छि-
न्नं प्रति अभावावच्छेदेनावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयविशिष्टा-
भावप्रकारकवह्नित्वविशेष्यकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत-
या तत एवोपपत्तौ वह्नित्वविशेष्यकावच्छेदकत्वाभाववदभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छे-
दकत्वज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनादिति।

अत्र केचित्। समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वा-
व्यापकप्रतिबध्यत्वपदेन तादृशग्रहत्वव्यापकत्वज्ञानीयाद्यवच्छि-

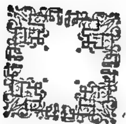
प्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतिबध्यताविवक्षितत्वान्न दोषः । उक्तस्थले व्यापकताज्ञानीयप्रतिबध्यतायां तादृशग्रहत्वव्यापकत्वेऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वविरहादेव निरुक्तोभयाभावसत्त्वात् अभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानीयप्रतिबध्यतायाश्च निरुक्तोभयाभाववत्त्वान्न तादृशज्ञानादनुमित्यापत्तिः । एतेन हेतुविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वादिकमनुसरण निरुक्तनिरूपकभावापन्नतादृशावच्छेदकत्वे प्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतिबध्यतानिवेशेनैव सामञ्जस्यं प्रतिबध्यतायां तादृशाव्यापकत्वनिवेशो गौरवग्रस्त इत्यपि समाहितम् । उक्तस्थले तादृशप्रतिबध्यताप्रसिद्ध्या निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबध्यतानिवेशस्यावश्यकत्वात् । तादृशग्रहत्वव्यापकत्वाभावस्य तत्प्रवेशेन प्रविष्टतया गौरवानवकाशात् । न च तथापि तादृशावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञानवारणाय तादृशप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिनिवेशनीयतयोक्तस्थले व्यभिचारज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रसिद्ध्याऽननुगमो दुर्वार एवेति वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नयत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तस्थले व्यापकताज्ञाननिष्ठव्यभिचारज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वात् । न चैवमभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वारा तज्ज्ञानीयप्रतिबध्यतायां तज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकतायां च प्रागुक्तोभयाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । अगत्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञाननिष्ठतत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणत्वादित्याहुः ।

तत्र एवमुक्तस्थलेऽवच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निर्वह्निमानित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तेः । एतज्ज्ञानीयप्रतिबध्यतायां प्रागुक्तोभयाभावस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वस्य च सत्त्वात् । न चैतज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि

तादृशप्रतिबन्धकत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । तथा सत्येतज्ज्ञान
वृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्य व्यापकताज्ञानसाधारणतया ऐक्येन प्रकृ-
तव्यापकताग्रहस्यासंग्रहापत्तेः । कारणीभूतज्ञानस्य तत्तज्ज्ञानान्य-
त्वेन विशेषणीयत्वे चानन्तभेदनिवेशे गौरवापत्तिरित्यलं पल्लवितेन ॥

ननु अवच्छेदकत्वसामान्याभावहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावोभयवत्त्वग्राहित्वमिति ज्ञानस्यावच्छेदकत्वसा-
मान्याभाववत्त्वग्राहिज्ञानसाधारणं प्रतिबन्धकत्वं दुर्वचम् । तत्तत्प्र-
कारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मानिवेश्य निश्चयत्वस्य दुर्व-
चत्वेनाननुगतत्वात् । एवं धर्मितावच्छेदकावच्छेद्यत्ववत्ताग्राहितादृ-
शोभयवत्ताज्ञानस्यापि अवच्छेदकत्वसामान्याभाववत्त्वग्राहिज्ञानसा-
धारणावच्छेद्यत्वस्य दुर्वचतया पृथक्प्रतिबन्धकत्वे अवच्छेदक-
त्ववत्ताबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम् तथा च तादृश-
प्रतिबध्यत्वे निरुक्तसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वग्रहत्वाद्व्यापकत्वविरहेण तादृशोभयवत्ताज्ञानयोरसङ्ग्रह इति चेन्न
तादृशोभयवत्ताज्ञानेऽवच्छेदकत्वाभावांशेऽप्रामाण्यग्रहकालेऽवच्छे-
दकत्ववत्त्वबुद्ध्युदयेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
बुद्ध्यनुदयेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धि-
त्वरूपेणैवावश्य तादृशोभयवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वात् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्याप्त्यनुगमगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

पक्षतागादाधरीक्रोडपत्रम् ।

शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितेन शुद्धसंयोगसंसर्गावच्छिन्न-शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्न-विशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारता-शालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशाली सं-शयः पक्षता । अत्र तादृशनिश्चयत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धक-तावच्छेदकत्वनिवेशे महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले महा-नसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयासङ्ग्रहः । एवं वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमानयमिति संशय-स्य पक्षतात्वापत्तिश्च । अतस्तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमप-हाय स्वव्यापकत्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनं महाचार्येण कृतम् ।

अथ महानसीयवह्निसाध्यकानुमितौ महानसीयवह्नित्वावच्छिन्न-प्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोपपत्तिः महान-सीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारितया अपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन वह्निसामान्यसाधारणप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति तत्र तादृशसं-शयस्य नासङ्ग्रहः । एवं शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ वह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबध्य-तानिरूपितप्रतिबध्यत्वं न महानसीयवह्निमानयमिति संशयस्येति न तत्र तस्य सङ्ग्रह इति साध्यतावच्छेदकताप्रकारतावच्छेदकता-पर्याप्तिनिवेशेनैव सर्वत्र सामञ्जस्यात् इति । पक्षाप्रामाण्यज्ञानाना-स्कन्दितत्वादिनिवेशोऽपि विफल इति चेत् ।

अत्र केचित् वह्निव्याप्यसाध्यकानुमितौ वह्निव्याप्यधूम-वानयमितिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया वह्निव्याप्यधूमाभावप्रत्यक्षं प्रति वह्न्यनु-मितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ

वह्निसाध्यत्वावच्छिन्नप्रकारिताया अपि निवेशेन स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकत्वात् । व्यापकत्वप्रवेशे च बाधादिप्रतिबन्ध-
कसमानकालीनवह्निव्याप्यनिश्चयेऽपि तादृशानिश्चयत्वसत्त्वेन तत्र
सामग्रीत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वसत्त्वाच्च तादृशनिश्चयेऽपि प्रस-
ङ्गः । न च सामग्रीप्रतिबध्यता भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिने-
वावच्छिन्ना तथा च प्रकृतज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशादेव
नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् लाघवेनानुमित्यन्यज्ञानत्वेनैव तत्प्रतिब-
ध्यतायामवच्छेदात् । यदि च प्रत्यक्षेच्छाकाले ज्ञानान्तरवारणाये-
च्छाविशेषस्योत्तेजकत्वमङ्गीकृत्य विशिष्टप्रत्यक्षादिनैव प्रतिबध्यता
तदा ज्ञानत्वावच्छिन्ननिवेशेऽप्युपपत्तिरिति ॥

परे तु वह्निमान् महानसीयवह्निमानित्यादिज्ञानकालीनवह्निमत्प-
र्वतविषयकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकता-
कप्रकारताभिन्नप्रतिबन्धकावच्छेदकस्य पर्वतो महानसीयवह्निमान्
चेति संशयस्य वह्निसाध्यकस्थले पक्षतात्वापत्तिरतो व्यापकस्य निवे-
शितम् । यदि च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां
निवेशादेव नैषः दोषः सम्भवतीति तावताप्यप्रामाण्यज्ञानाना-
स्कन्दितत्वानाहार्यत्वनिश्चयत्वानामनिवेशो लाघवमपायादिति वि-
भाव्यते तदा वह्निसाध्यकस्थले वह्निघटोभयप्रकारकसंशयस्य प-
क्षतात्वापत्तिः उभयाभावज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामुभय-
त्वानवच्छिन्नायामपि एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटवान् इति
ज्ञानीयवह्निप्रकारतायाः सत्त्वेन वह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारता-
भिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकताकत्वात् । यदि च तादृशसंशयस्य प्र-
तिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वातिरिक्तप्रकार-
ताया प्रकारतात्वेनानवच्छेदकत्वमपि निवेशनीयमतो न दोष इति
विभाव्यते तदा नैतत्फलेऽपि पर्याप्तिघटितत्वेन बहुलाघवमावह-
तीति सुधीभिर्भाव्यम् ॥ १ ॥

संशयत्वानिवेशे बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्वनिष्ठ-
विषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायां सा-
ध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व निवेशनम् भ-
ट्टाचार्येण ॥

तत्र तादृशप्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्ध-

कतानिरूपितत्वनिवेशे वह्निः पर्वतवृत्तिर्नवेति संशयासङ्ग्रहः । पर्वत-
वृत्तित्वाभावविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः बाधनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतवृत्तित्वावगाहित्वावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतानिरूपितायाः साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वा-
भाववत्त्वात्तादृशसंशये साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वनिवेशे च पर्वतत्वा-
वच्छेदेन वह्नेः साध्यतास्थले पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावं
महानसीयवह्निञ्च तदवच्छेदेन महानसीयवह्न्यभावकोटिमवगाह-
मानस्य वह्न्यभाववान्पर्वतः पर्वतो महानसीयवह्निमान्नवेति सं-
शयस्य पक्षतावापत्तिः । वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यभा-
वाभाववान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निमान्नवेति समूहालम्बनसंशयस्य
पक्षतावापत्तिः । अतः संशयत्वघटकप्रतिबध्यतायां साध्यवत्ता-
निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । अथ वह्निव्याप्य-
साध्यकस्थले वह्निव्याप्याभाववान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्या-
दिसंशयस्य पक्षतापत्तिः तदीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयताया
अपि वह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन बाधनिश्चयप्र-
तिबध्यतावच्छेदकत्वात् । साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्ना या तादृशसंशयत्वघटकवह्निसामान्याभाववत्ताबुद्धि-
त्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन तन्निरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाच्च । न च स्वनिष्ठविषयतायां
बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकता यद्रूपावच्छिन्ना तद्रूपाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् । उक्तस्थले
च वह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन बाधनिश्चयप्रति-
बध्यतावच्छेदकत्वं तेन रूपेण वह्निसामान्याभावज्ञानं प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् अभावव्याप्यवानित्या-
दौ अभावव्याप्याभावाभाववान् अभावसामान्याभाववान् वेत्या-
दिसंशयावारणात् तत्राभावत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन बाधनिश्च-
यप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावाभावज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वयो
भयसत्वात् । न च स्वनिष्ठविषयितानिष्ठा या बाधनिश्चयप्रतिबध्यता-
वच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यद्रूपावच्छिन्नावच्छे-
दकताकत्वेन कल्पनीयम् । उक्तस्थले चाभावत्वावच्छिन्नप्रकारता-
त्वावच्छिन्ना स्वनिष्ठविषयित्वनिष्ठप्रतिबन्धकता नस्या बाधनिश्च-

बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यद्भाववह्निव्याप्याभाववत्त्वा
वच्छिन्नप्रकारिताकत्वं तदवच्छिन्नत्वाभावाप्रसिद्धेरिति वाच्य
म् तथासति महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्
वह्निसामान्याभाववान् इत्यादिसंशयस्याप्युद्धारापत्तेः । तत्र बाध
निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमहानसीयवह्नित्वाव
च्छिन्नप्रकारतात्वस्य वह्निसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वाभावादिति चेत् ।

अत्र केचित् वह्निव्याप्याभावाभाववान्न वह्निमान्—वह्नि
सामान्याभाववान् इत्यादिसंशयस्य वह्निव्याप्याभावकोटिक च
सम्भवात् तदवच्छिन्नव्याभावकोटिकसंशयस्य तदभावव्याप्यावच्छि
न्नकोटिकत्वानङ्गीकारात् । एवञ्च तादृशसंशयस्य पक्षतात्वमिष्टमे
व । न चैव वह्निव्याप्यवान्न वह्निमान् वह्निसामान्याभाववानिति
संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति वाच्यम् व्याप्यवत्ताग्राहकसामग्री-
काले वह्न्यभावसंशयानङ्गीकारात् व्याप्याभावप्रकारकव्याप्यवत्त्वा
ग्रहस्यानन्यथा प्रतिबन्धकत्वात् वह्निव्याप्याभाववान्न वा पर्वत
पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयसम्भवेऽपि न तत्रातिप्रसक्तिरिति
वदन्ति ।

केचित्तु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतानवच्छेदक यदव
च्छेदत्व तदनवच्छिन्नत्वनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकप्रति
बन्धकता विशेषणीया वह्निव्याप्याभावाभाववान् न वह्निविषयता
निष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया वह्निव्याप्याभावनिश्चयप्रति
बध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकं वह्नित्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वान्न दो
ष । एवञ्च वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निसंशयवा
रणाय साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वदलसार्थक्यसम्भवेऽपि पर्वतत्वसा
मानाधिकरण्येन पक्षे साध्यतास्थले पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निपर्वत
त्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहमानस्य पक्षतात्ववारणा
य तद्दलसार्थक्य बोध्यम् । अभावव्याप्यसाध्यकस्थले तु अभा
वव्याप्याभावाभाववान् अभावसामान्याभाववान् वेति संशयस्य
पक्षतात्वापत्तिरपि नास्ति शुद्धाभाववानिति ज्ञानीयाभावनिष्ठप्रकार-
तानिष्ठ यदवच्छेदकत्व तस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतानव
च्छेदकतया तदनवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया अ

स्वादिति वदन्ति ।

तन्न सत् साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशपर्यन्तस्य वैफल्यापत्तेः । साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वनिवेशेनैव पूर्वस्थले दोषविरहात् । महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान्वेत्याकारकसंशयस्य सद्धेतुकत्वेऽपि वह्निमानितिज्ञानीयप्रकारतानिष्ठ यदवच्छेद्यत्व तस्य बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नत्वविरहात् ॥ २ ॥

अथ महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीन पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन महानसीयवह्निसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्यापि साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकत्वात् । न चोद्देश्यतावच्छेदकातिरिक्तप्रकारतावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां विशेषणं देयमिति वाच्यम् महानसीयवह्निमान्पर्वत इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वस्यापि सत्त्वादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकत्वेन प्रतिबन्धकताविशेषणात् । न चैवं तथानिवेशे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशकल्प एव ज्यायान् कृतं व्यापकत्वनिवेशेन गौरवादिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यधूमवान् नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति ॥ ३ ॥

अथ पर्वतो महानसीयवह्न्यभाववानित्यादौ पर्वतो महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तिरिति । महानसीयवह्निरूपबाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतवह्निसामान्याभावत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायाः महानसीयवह्न्यभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावात् । न च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकताश्रयपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमवच्छिन्नत्वेन विवक्षणीयमिति वाच्यम् तथा सति पर्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्यापि अत्र पक्षतात्वापत्तेः । स्वनिष्ठवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया महानसीयवह्न्यभावरूपसाध्यवत्तानिश्चयीय

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वघटकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं वा
यच्छिन्नत्वात् । न च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्वनि
ष्ठप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वरूपमेव तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नं च वक्तव्यम् उक्तसंशयनिष्ठवह्निसामान्याभावीयनिश्चयप्रतिबध्य
तायां वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन महानसीयवह्न्यभावरूपसाध्य
वत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रका
रतात्वाप्यवच्छिन्नत्वादुक्तसंशयासङ्ग्रह, स्वनिष्ठत्वविशेषणादेव प
र्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति न सङ्ग्रह इति वाच्यम्
तथा सति महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमान् इत्यादौ
पर्वतत्वावच्छेदेन कोटिद्वयावगाहिन पर्वतो महानसीयवह्निमान्
वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्ते । न च पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषय
कनिश्चयत्वव्यापकनिरुक्तसाध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकता
विवक्षणान्नायं दोष इति वाच्यम् वह्निमत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्नि
मानित्यादौ पर्वतो वह्निमान् वेत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वानुपपत्ते ।
उक्तसंशयनिष्ठवह्निमत्तानिश्चयीयप्रतिबध्यतायां पक्षतावच्छेदक
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतानि
रूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् । न च तादृशसं
शय पक्षेनैव न साध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षतावच्छेदकतापर्या
प्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसम्बन्धावगाहिसंशयस्यैव ग्राह्ये पक्षता
त्वोपगमादिति वाच्यम् तथा सति नीलपर्वतो वह्निमान् इत्यनु
मितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन कोटिद्वयावगाहिन पर्वतो वह्निमान्वेति
संशयस्य पक्षतात्वाभावप्रसङ्गात्तया तस्य च निरुक्तकारणताव
च्छेदकाक्रान्तत्वेन तत्रानुमित्यापत्तेरसम्भवात् । न च निरु
क्तसाध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकपर्या
प्त्यवच्छेदकतात्वप्रकारतावच्छिन्नत्वं च निवेश्य निरुक्तमहानसीयव
ह्निमत्पर्वतघटितपक्षस्थले निरुक्तसंशयस्य पक्षतात्वं वारणीय
मिति वाच्यम् एवमपि वह्निमत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमानि
त्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन कोटिद्वयावगाहिन सामानाधिकरण्यसम्ब
न्धेन घटविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्ते । सामा
नाधिकरण्यसम्बन्धेन घटविशिष्टवह्न्यभाववत्तानुद्धिं प्रति एवत्र
ह्नप्रमिति रात्या वह्न्यभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया न

दकपक्षविशेष्यकसाध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यता-वच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् नि-रुक्तसंशयनिष्ठाया निरुक्तप्रतिबध्यतायाः साध्यनिश्चयत्वव्यापक-प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् ।

अत्रेदं समाधीयते । पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्या-पिका साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकप्रकृतपक्षविषयकनिश्चयत्व-व्यापिका च या प्रतिबन्धकता तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत-प्रकारत्वावच्छिन्नत्वमेव संशयत्वघटकप्रतिबध्यतायां निवेशनीयम् महानसीयवह्न्यभावसाध्यकस्थले महानसीयत्वाद्यवच्छिन्नवह्निसा-मान्याभावकोटिकसंशयस्य साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेद-कीभूतमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायामपि वह्नित्वाव-च्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्निसामान्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदक-त्वसत्त्वान्नासङ्गः महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानि-त्यादौ महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतावच्छेदक-विशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यता-वच्छेदकीभूतप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य स्वनिष्ठविषयत्वघटितधर्माव-च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायामसत्त्वेन सङ्ग्रहप्रसङ्गः । न च वह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो वह्निमा-न्नवेति संशयस्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् साध्यसाधनभेदेन पक्षतायाः कारणभावादेतादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशस्थले पक्षतावच्छेदक-विशिष्टपक्षविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वनिवेशनं निष्प्रयोजनम् प्रकृ-तसंशयासङ्ग्रहस्तु तादृशस्थले तादृशविशेषणाभावादेव समञ्ज-सः । न चानुगमस्यानुपादेयतया ग्रन्थकृतैव प्रतिपादितत्वात् । न च वह्निघटवत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशविशेषण-दाने घटादिविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयसङ्ग्रहप्रसङ्गः तादृशविशेष-णादाने च पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयसङ्ग्रहप्रसङ्गः वह्निसामान्या-भाववत्तानिश्चयप्रतिबन्धकताया अपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनि-श्चयत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् अगत्या तत्र साध्यवत्तानिश्चय-त्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्न-निष्ठप्रकारतात्वावच्छेदकताकान्यत्वं निवेश्य तद्दोषस्य वारणीयत्वात् घटविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयप्रतिबन्धकताया वह्न्यवच्छि-

प्रकारताभिन्ननिष्ठपर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नावच्छेदकताक-
त्वात् तादृशसंशयसङ्ग्रहासङ्ग्रहादिति सङ्क्षेपः ॥ ३ ॥

अथ बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि वह्निव्याप्याभा
ववान् पर्वतो वह्निमान्वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिर्दुर्वारा तादृश
संशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वावच्छिन्नविशे
ष्यत्व तस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेन तादृशविशेष्य
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यभावत्वात् । बाधनिश्चयप्रति
बध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताक प
क्षत्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्व तन्निरूपितप्रतिबध्यत्व-
निवेशेन तदुद्धारणेऽपि महानसीयवह्निव्याप्यवत्पर्वतो महान
सीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इत्याकारकसंशयस्य प
क्षतात्वानुपपत्तेः । बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यव
च्छेदक धर्मम्महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाव
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्व तदवच्छिन्ना
वच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य तादृशसंशये
ऽसत्त्वादिति चेन्न बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकस्यामुष्मप्रकार
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्योपेक्षाकारात् । तथा च
बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदक पक्षनिष्ठवह्निव्याप्याभावाभाव
त्वावच्छिन्नप्रकारत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्व
स्य तादृशसंशयेऽभावात् । अथ तथापि वह्निव्याप्याभावाभाववत्त्वेन
वह्नित्वेन च वह्न्यवगाहि-वह्निव्याप्याभावाभाववान् वह्निसामा
न्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयेऽतिव्याप्तिः बाधनिश्चय
प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत यत् पक्षनिष्ठवह्निव्याप्याभावाभावत्वाव
च्छिन्नप्रकारत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावत्त्वात् ।
न च बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदक धर्मितावच्छेदकताभिन्न प
क्षनिष्ठावच्छेदकत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्य
त्व विवक्षणीयम् तादृशसंशये बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदक प
क्षनिष्ठवह्निव्याप्याभावाभावत्वानिष्ठावच्छेदकत्व तदवच्छिन्न
प्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यत्वाभावात्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् त
थाभिधानेऽपि तथापि समव्याप्यमात्रकस्थले समा
भावात् समव्याप्याभावाभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयेऽति

व्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशसंशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकी-
भूतं यत्स्वनिष्ठाभावत्वनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वादिति तु विभावनीयम्॥

अन्ये तु वह्निव्याप्याभावाभाववह्निमान् वह्निसामान्याभाववा-
न् वा पक्ष इत्याकारकसंशयवारणाय विषयतानिष्ठबाधनिश्चय-
प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानि-
रूपकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं विवक्षणीयम्।
न च महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामा-
न्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयासङ्ग्रहापत्तिः बाधनिश्चय-
प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं यन्महानसीयवह्नित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वं तद-
वच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य
तादृशसंशयेऽभावादिति वाच्यम् महानसीयत्वनिष्ठावच्छेद-
कताभिन्नं सद्वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नं यदवच्छेदावच्छेदक-
त्वं तदनिरूपकं वह्निविषयत्वं तन्निरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयताशा-
लिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति महानसीयत्ववह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताक-
प्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य लाघवानुरोधेन व-
क्तव्यतया तादृशसंशये तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्व-
स्याक्षततयात्। नचैवं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोक्तौ क लाघव-
मिति वाच्यम् वह्न्यभावप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-
तोक्तौ एवं ज्ञानं महानसीयवह्न्यभाववति महानसीयवह्निप्रकारकं
चत्वरीयवह्न्यभाववति चत्वरीयवह्निप्रकारकमित्याद्यननुगतानन्त-
व्यक्तीनामुत्तेजकत्वापेक्षया तादृशप्रतिबन्धकतायां महानसीयव-
ह्न्यभाववति महानसीयवह्निप्रकारकमित्यनुगताप्रामाण्यज्ञानत्वमा-
त्रावच्छिन्नस्योत्तेजकत्वे महालाघवादित्याहुः।

तन्न मनोरमम्। तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोक्तमहानसी-
यवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा
पक्ष इत्याकारकसंशयसङ्ग्रहसत्त्वात् तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रति-
बन्धकत्वानिवेशस्य सन्दर्भविरोधापत्तेरिति दिक्।

केचित्तु बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतानवच्छेदकत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वनिवेशे तादृशसंशयवार-

जसम्भव तादृशसंशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतानवच्छेदक व ह्निविनिष्ठावच्छेदकत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिब ध्यताया सत्त्वादित्याहु ।

तदसत् साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिब न्धकतानिरूपितप्रति बध्यतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतिबध्यताया नि वेशस्यैव वैयर्थ्यापत्ते वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नेति महाशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतानवच्छेदक यन्महानसीयत्वनि ष्ठावच्छेदकत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतात्वेन तद्वारणसम्भवात् महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयेऽव्याप्ति ।

यत्तु बाधनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वनिष्ठविषयिताघटित धर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकस्वनिष्ठविष यताघटितधर्मावच्छिन्नत्वोक्तौ वह्निव्याप्याभाववद्वह्निमान् वह्निसामा न्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयवारणसम्भव वह्निव्याप्या भावनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकताया स्वनिष्ठविषयितावच्छिन्नप्रतिब न्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत वह्नधभावत्वावच्छिन्न विषयत्वस्य तदवच्छिन्नत्वाभावादिति ।

तन्तुच्छम् महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयासङ्ग्रहापत्त । महानसीयवन्ह्यभावनि श्चयनिष्ठप्रतिबन्धकताया स्वनिष्ठविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकता निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत यत् स्वनिष्ठवन्ह्यभावत्वाव च्छिन्नविषयित्व तदवच्छिन्नत्वाभावात् । न च महानसीयवह्निप्रका रकज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वन्ह्यभावविषय त्वावच्छिन्नत्वसम्भव इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वह्न्यभावप्रकारकनिश्चयेऽसत्त्वात् तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्य तानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाप्रवेशे महानसीयवह्निसाध्यकस्थले वह्नि मान्नेति महाशयस्यासङ्ग्रहापत्तेरिति दिक् ।

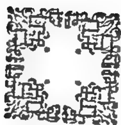
केचित्तु स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति बध्यताया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्व निवेशनीयम् अतो न तादृशसंशयेऽतिव्याप्ति । न च बाधनिश्चय

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं स्वनिष्ठविषयितायामनर्थकमिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान् वह्निव्याप्याभावात्मकवह्न्यभाववान् वा पक्ष इत्यादिसंशयवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । न च तथापि तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमनर्थकमिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निव्याप्याभाववान् वह्निव्याप्याभावव्याप्यवान् वा पक्ष इत्यादिसंशयवारणाय तन्निवेशादित्याहुः ।

तत्तुच्छम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावाभाववह्निमान् वह्निव्याप्याभावव्याप्यात्मकवह्न्यभाववान् वा पक्ष इत्याकारकस्य च संशयस्य तथापि वारणासम्भवादिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
पक्षतागादाधरीकोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचित

परामर्शगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

इदानीमपि विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यनुसारेणाप्रामाणिकत्वशङ्कया तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षाक्रमेण तदुपपादकत्वस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमिति भट्टाचार्यैर्व्याख्यातम् । तस्यायमाशयः तथा च विशिष्टपरामर्शस्य कारणतावच्छेदकत्वोपपादकत्वरूपलक्षणोपपादकत्वम् उपोद्घातादिषट्कभिन्नत्वसङ्गतित्वरूपसङ्गतत्वं सूचितम् । पक्षतानिरूपितत्वञ्च तन्निरूपितविषयताकज्ञानानुकूलव्यापारानन्तरार्थत्वेन तदभिधानानन्तरेण घटितस्य सङ्गतिसामान्यलक्षणस्य पक्षविषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन विशिष्टसङ्गतावपि नक्षेयम् ।

केचित्तु पक्षताशरीरप्रविष्टव्याप्तिप्रकारकत्वस्य तत्परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितार्थकतया पक्षतोपपादकत्वमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

पक्षताशरीरे कारणताप्रवेशस्याप्रामाणिकत्वात्स्वव्याप्तिहेतोस्तस्य सम्बन्धेन परामर्शविशिष्टस्यैव निवेशादित्यप्युक्तम् ॥ १ ॥

अथ तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणानुभूतिसाधारणप्रमानुभूतिकार्यतानिरूपकस्य तदा स्मृतिजनकसंस्कारपारम्पर्यमनिवेशार्थकत्वम् इति गादाधरी ।

अथ तादृक्स्मरणानुभूतिकार्यतानिरूपकत्वस्य तात्पर्यमाह तथा प्रमापदार्थकप्रमितीति वाच्यम् तथात्वेऽपि प्रमाणत्वघटकशरीरे प्रमाया निवेशासम्भवात् तथा ऽनुभवघटितधर्मस्यैव तादृशविषयताप्रयोजकतया समस्तस्य निवेशतया तदनुरोधेन मूलस्थानुभवार्थकप्रमापदमुपात्तमिति भाव । न चैतदनुरोधेन प्रमापदमुपात्तमिति वाच्यम् संस्कारस्यैव पारम्पर्यानतिप्रसञ्जकत्वात् परम्पराघटितया निवेशेन संस्कारपारम्पर्यस्य प्रदर्शनसिद्धयोरपि निरावृत्त्यादिति भाव ॥ २ ॥

"न ह्यनुमितिं प्रति व्याप्यज्ञानमेवानुमितिहेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चे-
ति"मूलस्य लाघवादेवच्छेदकलाघवात् आवश्यकत्वात् व्याप्यसाध-
च्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यक-
त्वात्। क्वचित्तुपजीव्यत्वादित्यपि पाठः। उपजीव्यत्वञ्चात्र व्याप्तिज्ञान
विना यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञान तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यास-
म्भवात्। एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मता-
विषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवा-
देति भावः" इति दीधितिकृता निष्कृष्टोऽर्थः कृतः। तत्र "ननु व्या-
प्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान-
त्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या नैयायिकानां ना-
भिमतसिद्धिरित्याशयं पूरयति एवञ्चेति। व्याप्तिज्ञाने व्याप्ति-
ज्ञानत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताज्ञानशून्यकालेऽनुमिति-
वारणाय फलसकारणतायामेव पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकम-
न्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां प-
क्षधर्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रस्थितमवच्छेदकलाघ-
वादिति तथाप्यतिप्रसङ्गानवकाशदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात्
प्रथमतोऽवच्छेदकत्वासिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिवृद्धिश्च निष्प-
त्यूहैवेति" भट्टाचार्येण व्याख्यातः।

अथानुमितौ व्याप्तिज्ञानत्व वा पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकार-
कज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वञ्च, तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेद-
क एवञ्च पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वादिकम्
त्वञ्च व्याप्तिज्ञानत्वपक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छि-
न्नकारणत्वयोर्भिन्नतया व्याप्तिज्ञानकारणतायां पक्षधर्मताविषयक-
त्वासम्भवात् फलसव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया अवच्छेदका-
भिवृद्धिकल्पनं दीधितिकृतमसङ्गतमेव। न च कारणताया अनति-
रिक्तत्वमतेनेदमिति वाच्यम्। कल्पनालाघवस्यानतिरिक्तत्वेमते-
ऽसम्भवात्तदभिप्रायवर्णनाशक्यत्वात्।

अत्रेदं समाधानम्। तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः
पर्याप्तिसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितया तादृशकारणतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्तिज्ञानत्व-

पत्वमेव कारणत्वम् एवञ्च पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिज्ञानत्वाव-च्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याक्षततया तादृशकारणताभिप्रायेणावच्छेदकाभिवृद्धिवत्पनादिति ॥ ४ ॥

यदसाधारणमित्यादिव्याप्तौ आपाद्य प्रमाणत्व प्रमया असाधारणकारणत्वम् तच्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्व व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने आपाद्याविरहनिर्वाह असाधारण्यनिवेशादापादके शरीरादिवारकासाधारणविशेषणसार्थक्यमिति फलोपधाननिवेशात् व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमाजनकरूपयोग्यतामादाय तथात्वेऽपि अनुमित्युपधायकस्य तस्य पक्षत्वादिति गादाधरो । नत्र फलोपहितव्यापारवदसाधारणकारणत्वमयापादलनिष्कर्षार्थं । अथ फलोपहितस्वरूपयोग्यत्वरूपकारणत्वघटितव्यापारवत्वेनप्रापसर्वुयारम्यात् । न च व्यापारशरीरे फलोपहितत्वनिवेशादेवापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञाने इष्टापत्तिवारणसम्भवात् पृथक्फलोपहितत्वस्य कारणतांशे निवेशावैयर्थ्यादिति ध्येयम् । सामानाधिकरण्यनियमाद्दण्डाकाशानुत्पत्त्यादौ न तादृशकार्यकारणभावस्य व्यभिचार । न च तथापि घटासमवृत्तिद्विप्य व्यभिचार इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यघटकतदधिकरणत्वस्य उपलक्षणतया वृत्तित्वस्य विशेषणतया निवेशादुपलक्षणतया निरवच्छिन्नस्वरूपपरामर्शमादाय न दोष इति ॥ ५ ॥

यदसाधारण तत्कार्यमाश्र मनो बहिर्गोचरा प्रमा जनयति तदेव हि प्रमाणान्तरमित्यत्र प्रमाणान्तरत्व तद्भावशेषक तदर्थप्रकारकमानसामान्यप्रमाफलोपहितकारणत्वम् । अनुमितिकारणत्वमादायेष्टापत्तिवारणाय विशेष्येऽर्थविशेष कृतः लिङ्गपरामर्शकारणत्वमादायेष्टापत्तिवारणाय व्यापारवदर्थकारणत्वनिवेशः । न च मानसासामान्यात् विशेषण व्यर्थम् मानसपरामर्शरूपप्रमामादायेष्टापत्तेर्व्यापारविशेषेणैव वारणादिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिस्मरणद्वितीयक्षण लिङ्गदर्शनं तत्र तदनुव्यवसायात्मकः परामर्शः पश्चात् पक्षानुमितिस्तत्र व्याप्तिस्मरणइष्टापत्तिवारणाय तदर्थकत्वात् तत्र व्याप्तिस्मरणस्य परामर्श प्रति निर्विकल्पकद्वारा कारणत्वात् फलोपधायकत्वाच्च । अथ तस्य पक्षधर्मोपि इति वाच्यम् । तत्रा

पि गत्यन्तराभावेन व्याप्तिस्मरणं मानसं जनयित्वाऽनुमितिः स-
म्पादनीयेत्यस्य नैयायिकानुमततया तत्पक्षधर्माभावासम्भवात् ।
नच तथापि फलोपधाने विशेष्येऽर्थ इति वाच्यम् । यत्र व्याप्तिवि-
शिष्टे हेतुमत्त्वापक्षतापर्याप्तिकतत्पदस्मरणात्मकव्याप्तिस्मरणं ततो
मानसपरामर्शक्रमेणानुमितिस्तत्र व्याप्तिस्मरणस्य तत्पदार्थोपस्थि-
तिद्वारा शब्दात्मकपरामर्शरूपयोग्यतामादायैवापत्तिवारणायेत्यादि-
क बोध्यम् ।

व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं व्याप्यतावच्छेदकप्र-
कारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वाभ्याम् अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्व-
मुच्यते मीमांसकेन । अत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं
च व्याप्यतावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्यम् । तेन वह्निव्याप्यं द्रव्यं द्रव्य-
त्ववान् ह्रद इत्यादिज्ञानोत्तरं ह्रदो वह्निमान् इत्याद्यनुमित्यापत्तेः भ-
ट्टाचार्यस्य व्याख्यायामियमनुपपत्तिः वह्निव्याप्यं द्रव्यं द्रव्यत्ववानि-
त्यादिज्ञानात् ह्रदो वह्निमानित्यनुमितेरसम्भवे विषयबाधाभाव-
स्येन विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्यपि हेतुत्वात् कथं तन्निराकरणाया-
वच्छेदकत्वावच्छेदेन तन्निश्चयत्वमूहनीयमिति कथिकाव्ये ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं परामर्श-
गादाधरीक्रोडपत्रम् ।

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितम्

अवयवगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

ॐकालिकायै नमः । तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपिता
शाब्दज्ञाननिष्ठा या या जनकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वं न्यायत्वमिति भ-
ट्टाचार्याः । यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठा या यत्कि-
ञ्चिज्जनकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रतिज्ञाद्येकैकमात्रविषयकज्ञा-
नीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वं प्रतिज्ञाद्येकैकमात्रवृत्तिसमुदा-
यत्वेप्यक्षतमिति प्रतिज्ञाद्येकैकावयवेऽतिव्याप्तिः न्यायवृत्तिसमुदा-
यत्वे च तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वासत्त्वान्न्या-
यमात्रेऽसम्भवो वा स्यादतो या या जनकतानिवेशः । तथाच प्रत्ये-
कवृत्तिसमुदायत्वस्य तावज्जनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविष-
यताश्रयवस्तुत्वाव्यापकत्वान्न दोषः । ननु कस्या अपि विषयताया-
स्तावज्जनकतावच्छेदकत्वाभावादुक्तलक्षणासंभव इति चेन्न यत्-
किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशाब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वे तात्पर्यात् । व्याप-
कत्वञ्च स्वनिरूपितविषयत्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

समानार्थकविभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिविषयकज्ञाननिष्ठजनकता-
मादाय व्यापकत्वानुपपत्तिरतः शाब्दबोधसमानानुपूर्वीकनानावा-
क्यविषयतानामनुगतैकरूपेणैव कारणतावच्छेदकत्वात्तादृशय-
त्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकज्ञानीय-
विषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वं न न्यायवृत्तिसमुदायत्वस्येत्य-
सम्भवादतः शाब्दज्ञाने यत्किञ्चित्त्वं निवेशितम् भट्टाचार्येण ।
न चैवं यत्किञ्चित्त्वनिवेशादननुगम इति वाच्यम् तादृशशाब्दबो-
धविशिष्टज्ञानविशिष्टसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रथमवैशि-
ष्ट्यं व्यापकत्वसम्बन्धेन । व्याप्यताघटकसम्बन्धः स्वनिष्ठजन्य-

तानिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वम् । व्याप्यताघटकसम्बन्धश्च स्वानिरूपितविषयतावच्छेदकत्वम् । द्वितीयैवाशिष्टमपि व्यापकत्वसम्बन्धेनैव । तत्र व्याप्यत्वं स्वनिरूपितवस्तुनिष्ठविषयतासम्बन्धेन, व्यापकता च स्वरूपसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥ १ ॥

अत्र शब्दज्ञाननिष्ठत्वानुक्तौ व्याप्यताज्ञानादिकारणतामादाय व्यापकताभङ्गेनासम्भव । न च न्यायविषयकसमूहालम्बनयोग्यताज्ञानमादाय लक्षण सङ्गमनीयमिति वाच्यम् तन्न्यायविषयकसमूहालम्बनं न जातं तत्राव्याप्त्यपरिहारत्वात् । नचैवमपि समूहालम्बनस्थले योग्यतादिविषयकशब्दविषयकसमूहालम्बनज्ञाननिष्ठकारणतामादाय तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् शब्दज्ञाननिष्ठ इत्यनेन शब्दत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया विवक्षितत्वात् । नचैवमपि यत्र वस्तुत्वस्य साध्यत्व तत्र न्यायेऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । शब्दज्ञाननिष्ठ इत्यत्र निश्चयत्वावच्छिन्नकारणताया उक्तत्वात् । योग्यताज्ञानस्य संशयसाधारणज्ञानत्वेनैव हेतुतया योग्यताज्ञानकारणताया अन्यथात्वात् । नच तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वस्तुविशिष्टवस्तुसाध्यकस्थले विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतामादायाव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् शब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वस्यापि जनकताया निवेशनीयत्वात् ॥ २ ॥

अत्रावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकताभाव कोटिप्रविष्टेत्युक्तम् । अन्यथा शब्दज्ञाननिष्ठा तादृशी या या जनकता तदन्तर्गतानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया साक्षादवच्छेदकीभूतविषयत्वाप्रसिद्ध्या न्यायमात्रेऽसम्भवापत्ते । यदि चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं न मन्यते तदा शब्दज्ञाननिष्ठजनकत्व विषयत्वावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयम् इति ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतामादाय न दोष । अथ तादृशी या या जनकता प्रत्येकतत्तदवच्छेदकविषयतासमानाधिकरणवस्तुसमुदायत्वनिवेशेनैव एकदेशावृत्तिसमुदायत्वमादायातिप्रसङ्गवारणसम्भवे व्यर्थं व्यापकत्वनिवेशनमिति आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यानुपूर्वीघटकतावद्वस्तुविषयताना निरूप्यनिरूपकभावापन्नाना विशेष्यविशेषणभाव विनिगमकाभावेन प्रत्येकविषयतात्वेनैव कारणतावच्छेदकतया एक

देशवृत्तिसमुदायत्वस्य तादृशसकलकारणतावच्छेदकविषयतासा-
मानाधिकरण्याभावादिति चेन्न अनन्तसामानाधिकरण्यनिवेशाप-
क्षया व्यापकतानिवेशस्यैव लघुत्वात् । अवच्छेदकतावच्छेदकुक्षा-
धारणावच्छेदकत्वास्वीकारे निरुक्तसकलजनकतान्तर्गतायाः आनु-
पूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः पत्त्यादिनिष्ठनिरूप्यनि-
रूपकभावापन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नजनकतायाश्चावच्छेदकीभूतवि-
षयत्वसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वे सत्त्वादव्याप्तेश्च । एते-
न तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्या-
पकसमुदायत्वमेव व्याप्यत्वमस्तु व्यापकता च स्वसमानाधिकरण-
विषयत्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनेत्युक्तौ अनन्तसामानाधिकरण्यनिवे-
शकृतगौरवाभावात् द्विधाऽव्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि
परास्तम् । न च वस्तुविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता इत्यु-
क्त्यैव ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः पत्त्यादिनिष्ठावच्छेदकतावच्छि-
न्नजनकतायाश्च वारणसम्भव इति वाच्यम् एवमपि निरुक्तस-
कलजनकतान्तर्गतायाः आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना वस्त्ववगाहि-
प्रमीयवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नजनकतायाः अवच्छेदकीभूतवि-
षयतासामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वेऽसत्त्वादव्याप्त्यपरिहारात् ।
अत एव आत्यवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता इत्युक्तौ
आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना वस्त्ववगाहित्वावच्छिन्नजनकतावारण-
सम्भव इत्यपि समाहितम् तादृशध्वंसत्वादिना जातिमवगाह्य
तादृशजात्युपरागेण वस्तुविषयकज्ञानीयजात्यवच्छिन्नवस्तुनिष्ठ-
विषयत्वावच्छिन्नजनकतामादायाव्याप्तितादवस्थ्यात् । न चोक्तप्र-
मीयवस्तुविषयत्वावच्छिन्नजनकतायाः निरुक्तजनकतान्तर्गतत्वेपि
तदवच्छेदकीभूता या आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना व्याप्यघटकव-
स्त्ववगाहिप्रमीयविषयता तत्सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वे सत्त्वा-
न्नोक्तदोष इति वाच्यम् यत्र ध्वंसत्वादिना व्याप्यघटकवस्तुप्रमो-
ऽप्रसिद्धस्तत्राव्याप्तितादवस्थ्यात् । स्वमते यत्किञ्चिज्ज्ञाने प्रमात्व-
त्वविशिष्टस्यैव भवतापि निरुक्ता या या जनकता तदवच्छेदकी-
भूतविषयतायां प्रमानिरूपितत्वस्यावश्यंवाच्यतया प्रमज्ञानीयविष-
यतासामानाधिकरण्यमुपादाय लक्षणगमनसम्भवाच्च । अन्यथा
पूर्वपूर्ववस्तुविशिष्टचरमवस्तुत्वपुरस्कारेण व्याप्यघटकचरमवस्तु-

नवगाहिभ्रमीयविषयतामादाय व्याप्यघटकत्वमवसेयघटितवद्-
त्ववस्तुसमुदायव्याप्यैकदेशेऽतिव्याप्तेस्तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृ-
त्तित्वानिरूपकत्वस्य व्यापकत्वेऽसत्त्वात् अव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।
भ्रमानिरूपितवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता प्रत्येकं
तत्तदवच्छेदकीभूतभ्रमानिरूपितविषयतासामानाधिकरण्योक्तौ च
लाघवानवकाश इति ध्येयम् । तथाऽवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणा-
वच्छेदकत्वस्वीकारे व्याप्यघटकयच्छब्दस्य प्रत्येकमर्थबोधकत्वम् ।
तच्छब्दघटकैकवस्तुघटितसमुदायत्वव्यापि निरुक्तजनक-
तावच्छेदकविषयतासामानाधिकरण्यात्तादृशसमुदायत्वस्यातिव्याप्ति-
तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्य व्यापकत्वे सत्त्वा-
दसम्भवो वा स्यादतो नोक्तप्रकारः साधीयान् । न च निरुक्ता
या या जनकता तन्निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्र-
यविषयतासामानाधिकरण्योक्तौ नोक्तदोषः, अवच्छेदकतावच्छे-
दकविषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावा-
दिति वाच्यम् तथासति निरुक्तजनकतान्तर्गता या घत्वादिनि-
ष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नजनकता तन्निरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नावच्छेदकताश्रयविषयतासामानाधिकरण्यस्य व्यापकेऽस-
त्त्वादसम्भवापत्तेः । अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदक-
त्वस्वीकारे वस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य जनकताविशेषणत्वे-
ऽपि अप्रतीकारादिति ध्येयम् ॥ ३ ॥

अथ यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितजनकतावच्छेदिका यत्कि-
ञ्चिज्ज्ञानीया वस्तुनिष्ठा या या विषयता प्रत्येकं तत्तत्समानाधिक-
रणसमुदायत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इति ।
न चानन्तसामानाधिकरण्यनिवेशे गौरवमिति वाच्यम् यत्कि-
ञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयवस्तु-
निष्ठविषयतात्वव्यापकसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकता
च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनेति । न च यत्किञ्चित्पदेन प्रतिज्ञाना-
द्यविषयकत्वमादाय प्रतिज्ञायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृ-
शशाब्दबोधविशिष्टसमुदायत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च
व्यापकत्वसम्बन्धेन । अत्र व्याप्यत्वं स्वनिरूपितजनकतावच्छेदक-
त्वस्वाश्रयघटितपूर्वोक्तज्ञानीयवस्तुनिष्ठविषयतात्वोभयसम्बन्धेन ।

व्यापकता च स्वाश्रयवस्तुवृत्तित्वसम्बन्धेनेति चेत्। अत्राहुः—
यत्र स्थलविशेषे यन्न्यायविषयकज्ञानोत्तरं तादृशबोधो न जात-
स्तत्राव्याप्तिः तज्ज्ञानीयविषयतायां स्वनिरूपितजनकतावच्छेद-
कत्वसत्त्वेऽपि स्वाव्यवहितपूर्वज्ञानीयत्वाभावेन तादृशसमुदाय-
स्य शाब्दबोधविशिष्टत्वाभावादित्युक्तप्रकारो न सम्यक्। नच त-
त्रापि तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् स्वमते न्यायान्तरजन्यबोधमादायैव
तत्र लक्षणगमनादिति ध्येयम्। नच तादृशी या या जनकता त-
दाश्रयीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशेनै-
वोपपत्तौ किमवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वनिवेशेनेति वाच्यम् यादृश-
न्यायविषयकज्ञानं नियतप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमेव जायते तादृश-
न्यायाव्याप्तिप्रसङ्गात्तादृशसमुदायत्वस्य तादृशशाब्दबोधनिरूपित-
जनकतावज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वाव्यापकत्वात्। स्वमते चा-
प्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञाने जनकत्वस्यासत्त्वेऽपि जनकतावच्छेद-
कविषयतासत्त्वान्नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

वाक्यान्तरसाधारणसमुदायमादाय वाक्यान्तरसमुदायेऽति-
व्याप्तिवारणाय तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वं निवे-
शितं भट्टाचार्येण। अथात्र निरुक्ता या या जनकता तत्तदवच्छेद-
कीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वसमनियतसमुदायत्वनि-
वेशेनैव उपपत्तौ व्यर्थं तादृशन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्व-
निवेशनमिति चेन्न समनियतत्वनिवेशे यत्किञ्चित्पदेन न्यायद्वयवि-
षयकज्ञानमेकन्यायघटकप्रतिज्ञाऽपरन्यायघटकसमुदायविषयकज्ञा-
नमादाय न्यायद्वये एकन्यायघटकप्रतिज्ञाघटितापरन्यायात्मकस-
मुदाये चातिव्याप्त्यापत्तेरिति। यत्र च न्यायद्वयविषयकज्ञानमेव
नियमतो जायते तत्र तादृशन्यायद्वये न्यायत्वमिष्टमेव। एतेन स्वा-
श्रयीभूतयत्किञ्चित्प्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्ति यद्यत्स्वं
तदन्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया तेनैवोक्तन्यायद्वयादावतिव्याप्तिवा-
रणसम्भवे व्यर्थं न्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वविशेषणम्। यत्किञ्चित्त्व-
निवेशात्प्रतिज्ञाचरमवस्तुहेतूदाहरणोपनयनिगमनप्रतिज्ञावृत्तिसमु-
दायत्वयति नातिव्याप्तिः तादृशसमुदायत्वस्य च स्वाश्रयीभूत-
चरमप्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्ववद्धेतुवृत्तित्वादिति परास्तम्। यत्र
नियमतो न्यायविषयकं ज्ञानं जायते तत्र न्यायद्वयाव्याप्तिमि

प्रतियोगितावच्छेदकतावर्त्तिना तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशापेक्षया तत्तद्व्यक्तित्वेन तादृशभेदवर्त्तिना निवेश एव लघुरिति वाच्यम् अभावाधिकरणत्वाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे घटाभावादावपि स्वभेदसत्त्वेन घटाभावादावपि स्वभेदस्वरूपतया तत्तदभाववर्त्तिना निवेशेनैव विपरीतगौरवात् । प्रकृते तु भेदत्वनिरूपितत्वेन प्रतियोगितानिवेशनेनोक्तगौरवानवकाशादित्याहुः ।

• अथ सत्यन्तदलघटकस्य प्रतिज्ञादिपञ्चकानुयोगितावच्छेदकधर्मतदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदस्य प्रतिज्ञात्वादिप्रत्येकपञ्चधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदाभावत्वविशेषणेनैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवेन स्वतन्त्रविशेष्यदलनिवेशो व्यर्थ इति चेत् ।

अत्र कश्चित् प्रतिज्ञाद्यन्यतमशब्दस्य प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नत्वबोधकत्वेन प्रतिज्ञादिभिन्ना भिन्ना यस्मात् स प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नस्तस्य प्रतिज्ञादिभिन्नो यस्मात् स प्रतिज्ञादिभिन्नस्तद्भिन्नस्येति व्युत्पत्तिद्वयेन एकान्यतमशब्दस्य तात्पर्यार्थद्वयकत्वमभिप्रेत्य गुरुतरलक्षणमुक्तम् । न तु स्वातन्त्र्येण विशेषणान्तरमपि । अत एव प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताका यावन्तो भेदास्तदनुयोगितावच्छेदकस्य विशेष्यदलार्थं । प्रतिज्ञादिपञ्चभेदत्वसमानाधिकरणानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकपरत्वम्, प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकान्यतमप्रतियोगितावच्छेदकपरत्वमेव वा प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वस्येति कथं नोक्तमित्यपि समाहितम् । यथाश्रुतशब्दार्थानुरोधेन गुरुतरलक्षणस्योक्तत्वात् । अन्यलक्षणान्तरत्वेनोक्तलक्षणस्यादूषकत्वादित्याहुः ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वयाघटितत्वमिति शिरोमणिद्वितीयलक्षणे प्रतिज्ञादिपञ्चभेदानुयोगितावच्छेदकत्वमप्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वमिति वस्तुनस्त्वित्यादिना भट्टाचार्येणोक्तम् । न च प्रतिज्ञादिपञ्चभेदत्वसमानाधिकरणानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वमिति कथं नोक्तमिति वाच्यम् तथात्वेऽप्युभयघटकभागद्वयाघटितत्वे यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । उभयघटकभागद्वयाघटितत्वमित्यस्य स्वाश्रयवृत्तित्व–स्वानाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रतिज्ञात्वादिमदन्यत्वमिति निष्कर्षः । तेन न्यायद्वयीयप्रतिज्ञाद्वयघटितसमुदाये तस्य प्रतिज्ञात्वाश्रयप्रतिज्ञात्वानाश्रयोभयवृत्तित्वेऽपि तादृश

प्रतिज्ञाद्वये नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ १० ॥

प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यं तत्त्वमिति शिरोमणिः । अत्र प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेशे प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादावतिव्याप्तिस्तादृशसमुदायजन्यबोधस्यापि तादृशान्यतमघोधान्तर्गतत्वादतः प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतापञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेशः कृतः भट्टाचार्येण । न च केवलप्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकज्ञानव्यक्तीस्तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तादृशज्ञानपञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेश एव सामञ्जस्ये जन्यतानामन्यतमत्वेन निवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् तथासति प्रतिज्ञाद्यर्थमात्रविषयकज्ञानजनके प्रतिज्ञाद्येकदेशेऽतिव्याप्तेः विभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानानामेकोपादानेऽन्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञाद्यव्याप्तेश्च प्रत्येकमेकैकस्योपादाने चान्यतमत्वशरीरे गौरवात् । स्वमते च प्रतिज्ञाद्यर्थविषयकशाब्दत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतात्वेनानुगतरूपेण लिखितजन्यतानामेवान्यतमत्वप्रतियोगिकुक्षिनिविष्टत्वेन उक्तगौरवानवकाशादिति ध्येयम् ॥

अथैव तादृशशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिवेशोऽसम्भवः । यत्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय तत्तदानुपूर्वीप्रकारकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वादेरपि जन्यतावच्छेदकघटकत्वात् । न च यत्किञ्चिज्ज्ञानोत्तरत्वसहिततत्तदर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वनिवेशे नोक्तदोष इति वाच्यम् तावतापि तत्तद्वस्तुविषयतया अपि जन्यतावच्छेदकघटकतया तदन्तर्भावेन पर्याप्तिनिवेशासम्भवादिति चेत्,

अत्र केचित्—यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वं प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकघटकं तादृशयत्किञ्चिदानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वसहिततत्तदर्थविषय कशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यनिवेशान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नभेदेनान्यतमत्वशरीरे गौरवस्यावश्यकत्वे एकदेशातिव्याप्तिभिया प्रतिज्ञार्थमात्रविषयज्ञानव्यक्तीनामन्यतमत्वेन निवेशासम्भवेऽपि जनकतायामन्यतमत्वनिवेशस्यैवोचितत्वादिति ।

अत्र ब्रूमः —तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वातिरिक्तानिष्टाद्यवृत्तितो-चरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य अन्यतया नि-वेशान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ प्रतिज्ञाहेतुविषयकसमूहालम्बन-ज्ञानमादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणार्थं यत्किञ्चिज्ज्ञाने तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वं निवेशितम् । तत्र च हेत्वर्थप्रति-पादकभागघटितप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिमाशङ्क्य व्याप्यव्यापकभा-वानापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वं निवेशितं भट्टाचार्येण ।

अत्रेयमाशङ्का । निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताभेदेन जनक-तायां नानात्वात् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाविषयकज्ञानेपि त-थाविधजनकताद्वयसत्त्वादसम्भव एव स्यात् कथं प्रतिज्ञाविशेषे-ऽव्याप्तिरुक्तेति चेन्न स्वाभाववद्वृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयस-म्बन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टजनकताशून्यत्वस्य विवक्षित-त्वात् । सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविधया निवेश्यम् नोपलक्ष-णतया तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिविषयकसमूहालम्बनान्तर्भावेन प्रतिज्ञा-ज्ञानीयजनकत्वहेतुज्ञानीयजनकतयोः सामानाधिकरण्येऽपि नो-क्तदोषतादवस्थ्यम् ।

अथवा तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वेत्यस्य तथाविध-जन्यताद्वयशून्यत्वमित्यर्थकरणान्नासम्भवः । शून्यत्वप्रतियो-गिता च स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्व-स्वनिरूपित-जनकतानवच्छेदकविषयितावत्त्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नम् । एतच्चाव-च्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वमभ्युपेत्य, तदनभ्युपग-मे तु उक्तसम्बन्धघटकस्वनिरूपितजनकता इत्यत्र स्वावच्छेदकध-र्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकता निवेशनीयेति ध्येयम् ॥ १२ ॥

अथ किमिदं व्याप्यव्यापकभावानापन्नतथाविधजनकताद्वय-शून्यत्वम् ? न तावत् व्याप्यत्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धेन तादृशज-नकताविशिष्टान्यजनकताशून्यत्वं जनकतायां विषयतासमसङ्ख्या-कत्वे जनकताविशिष्टान्यजनकत्वस्यैवाप्रसिद्धेः । न च स्वसमाना-धिकरणाभावप्रतियोगित्वे सति स्वव्याप्यत्व-स्वाभाववद्वृत्तित्वे सति स्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धेन जनकताविशिष्टनिवेशान्नाप्रसिद्धि-रिति वाच्यम् पर्वतो धूमादालोककालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ ता

वता जनकताविशिष्टान्यतथाविधजनकत्वाप्रसिद्धेरिति चेदत्राहुः—

व्याप्यव्यापकभावापन्नत्वं परस्परव्यभिचारित्वन्तथा च स्वाभाववद्वृत्तित्व–स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व–स्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टतथाविधजनकताशून्यत्वं, स्वव्याप्यत्वस्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जनकताविशिष्टतथाविधजनकताशून्यत्वं वा समुदितार्थः । सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविधया निवेश्यं नातः समूहालम्बनान्तर्भावेन सामानाधिकरण्यमादाय दोषः ।

अथवा स्वाश्रयत्व—स्वविशिष्टजनकताश्रयत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतथाविधजनकताशून्यत्वमेवार्थः । सम्बन्धघटकस्वविशिष्टत्वञ्च प्रागुक्तस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन इति न काप्यनुपपत्तिः ।

अत्रकल्पे धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिप्रतिज्ञाहेतुसमुदायात्मकानुमितिविषयकज्ञाने तादृशजनकताश्रयशून्यत्वादतो वस्तुतस्तिव्याप्तिविना 'स्वावच्छेदकविषयताविशिष्टतादृशजनकताश्रयत्वं ज्ञाने विशेषणं देयमिति कल्पान्तरमुक्तं भट्टाचार्येण । अत्र चान्यतमजन्यतानिरूपिततादृशजनकतावच्छेदकीभूतविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । स्वपदं तादृशजनकतापरमन्यथा प्रतिज्ञाविषयकज्ञानेऽपि हेत्वर्थविषयकत्वादिरूपावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नविषयताश्रयतादृशजनकताश्रयत्वसत्त्वेनासम्भवापत्तेः । तथा च यत्रावयवे लक्षणं सङ्गमनीयम् तदवयवविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतैव स्वपदेन धर्तव्या इति नानुपपत्तिः । अत एव स्वपदेन प्रतिज्ञासहकारेण हेत्वन्वयबोधीयजनकतामादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिव्याप्तिवारणाय तत्तदर्थविषयकत्वादिरूपपर्याप्तावच्छेदकताकत्वनिवेशनमपि सफलम् । न चैवमपि प्रतिज्ञादिविषयकज्ञानीयजन्यतादिप्रकारतानिरूपितानवच्छिन्नविषयताश्रयत्वानां जनकतानवच्छेदकतयाऽसम्भवापत्तिरिति वाच्यम् स्वावच्छेदकविषयतायाः किञ्चिदवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् ।

वस्तुतो वह्नीत्यादिना ग्रन्थकृतैव स्वावच्छेदकविषयताया-

ऽतिव्याप्तिरित्युक्त्वा न चेत्यादिना उदाहरणज्ञानीयजनकताद्व-
यस्यान्यतमशरीरे द्वित्वेन निवेशमाशङ्क्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि-
न्नानुयोगिताकभेदानभ्युपगमे उदाहरणातिव्याप्तिं दत्त्वाऽभ्युपेत्य ते
व्याप्तिवारणेऽप्युदाहरणघटकमाणद्वयेऽनिष्पत्तिर्दुर्वारा प्रतिज्ञाघट-
कस्य निवेशस्य तत्रातिव्याप्तिवारणे गौरवमित्यस्वरसबोधमुक्त
भट्टाचार्येण ॥

अथोदाहरणज्ञानीयजन्यताद्वयस्यान्यतमजन्यताभिन्नेऽप्युदाह-
रणाव्याप्तितादवस्थ्यम् उदाहरणविषयकज्ञानस्य स्वानवच्छेद-
कविषयताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वाभावात् इति चेत्,

अत्रोच्यते स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्टतथाविधजनकताना-
श्रयत्वपदेन स्वाश्रयनिरूपितजनकतानवच्छेदकविषयताविशि-
ष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वं वक्तव्यम् । स्वपदञ्च निरुक्तान्यत-
मत्वरूपभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मपरम् । उदाहरणविषयकज्ञा-
नीयजन्यताद्वयस्य चान्यतमत्वशरीरे न तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नज-
न्यतात्वेन निवेशः किन्तु द्वित्वेन तादृशजन्यताद्वयवृत्त्यन्यतमत्वे-
न वा, तथा च निरुक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदक यदुदाहरणज्ञानी-
यजन्यताद्वयवृत्तिद्वित्वादिक तदाश्रयनिरूपितजनकतानवच्छेदकत्व-
नोदाहरणविषयकज्ञानीयविषयताया इति नाव्याप्ति ।

कश्चित्तु स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टतथाविधजनकताया-
मुदाहरणज्ञानीयजनकताद्वयभिन्नत्वनिवेशान्नोदाहरणाव्याप्ति । स्व-
पदञ्चान्यतमजन्यतानिरूपितजनकताद्वयपरमेव अत एव स्वा-
नवच्छेदकविषयिताशून्यत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये तथाविधजनकता-
शून्यत्वपर्यन्तविवक्षा व्यर्थेत्यपि समाहितम् हेतूदाहरणसमुदायाति-
व्याप्तिभिया स्वानवच्छेदकविषयितायामुदाहरणज्ञानीयविषयि-
ताभिन्नत्व निवेशस्य उदाहरणस्य सगृहीतुमशक्यत्वात् हेतूदाहरण-
समुदायज्ञान हेतुज्ञानजनकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वसत्त्वा-
त्तादृशविषयताविशिष्टजनकताशून्यत्वनिवेशे च स्वानवच्छेदकोदा-
हरणविषयिताविशिष्टोदाहरणज्ञानीयजनकताभिन्न हेतुज्ञ न जनक-
तान्तरेण तादृशविषयिताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वाभा-
वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति । यत्र प्रागुक्तन्यायादित्यादिव-
न्येऽप्युदाहरणसमुदाय प्रागुक्तविषयसम्बन्धेन सामान्यतो विष

यिताविशिष्टतादृशजनकतायामुदाहरणज्ञानजनकताभिन्नत्वं निवेशनीयमिति प्राहुः ।

अथ जनकतायामन्यतमत्वं निवेश्यान्यतमशरीरे उदाहरणज्ञानीयजनकताद्वयस्य भिन्नत्वेन प्रवेशे तादृशान्यतमत्वरूपभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वविवक्षणेनैव प्रतिज्ञाघटकत्वमनिवेश्यापि उदाहरणैकदेशातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति । वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयानवच्छेदकीभूतविषयताविशिष्टजनकताशून्यत्व—स्वावच्छिन्नपरत्वोभयसम्बन्धेन, तथाचोदाहरणज्ञानीयजनकतावृत्तितादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नधर्माश्रयैवोदाहरणे लक्षणसमन्वयः एकदेशविषयकज्ञाने च निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशोभयत्वघटस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न यादृशावयवज्ञानं नियतप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितं तत्राव्याप्तेस्तादृशावयवज्ञानद्वयोक्तसम्बन्धेनोक्तधर्मवत्त्वाभावात्, एतन्मुद्रालीनविषयतानियतविषयताकावयवत्वकाव्याप्तिश्च तादृशावयवव्यक्तिविषयकज्ञानीयविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वस्योदासीनसाधारणतया सम्भवदुक्तेः । न च स्वानाश्रयानवच्छेदकविषयताविशिष्टजनकताशून्यत्वविशिष्टज्ञानीयत्व—स्वाश्रयावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन तादृशधर्मविशिष्टविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वविवक्षणान्नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती इति वाच्यम् तथासत्युदाहरणैकदेशातिव्याप्तितादवस्थ्यादेकदेशमात्रविषयकज्ञानीयविषयतायामपि निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशोभयवत्त्वाभावादिति ध्येयम् ॥ १४ ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रार्थः । साध्यो विधेयधर्मविशिष्टो धर्मी तथा च पक्षतावच्छेदकधर्मवत्त्वादिविशिष्टसाध्यतावच्छेदकधर्मिण्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्यवसितार्थः । उदाहरणादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानं न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे उपनयादौ च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्व्युदास इति विशेषमतिः ।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्य निवेशे उपनयनिगमनयोरतिव्याप्तिस्तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे तु साध्यतावच्छेदकविशिष्टबोधजनकत्वानिवेशे न तत्रातिव्याप्तिप्रस-

ष्टः उपनयजन्यबोधे उपनयार्थव्याप्तिशरीरघटकसाध्यस्य धर्मितावच्छेदकाप्रवेशात् निगमनजन्यबोधे च साध्यांशे हेतुज्ञानसाध्यत्ववत्त्वाधिकस्य भानात् अन्यथा पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽप्यनुपपत्तिपक्षेऽनिस्तारात् इत्युदाहरणमात्रानुसरणम् तदापि उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वं न विधेयतावच्छेदकतया भासते अपितु शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नत्वमेव सकलहेत्वधिकरणे भासत इति प्राचीनमतमनुसृत्य इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यदि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं तदा किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यम् उपनयजन्यबोधीयसाध्यप्रकारतायाः हेतुव्यापकत्वेनाप्यवच्छेदात् । न च उपनयजन्यबोधे साध्यतावच्छेदक एव व्यापकतावच्छेदकत्वं भासत इति तदीयसाध्यप्रकारताया साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वमक्षतमेवावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानुपगमादिति वाच्यम् तथासत्यपि उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वभानानङ्गीकर्तृप्राचीनमते दीधितिकारीयोदाहरणातिव्याप्तिदानसङ्गमनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वापत्ते । उदाहरणजन्यबोधस्य साध्यतावच्छेदक एव व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहितया तदीयसाध्यप्रकारतायां तादृशातिरिक्तानवच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वात् । अत एव साध्यतावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकत्व तद्भिरपि प्रयुक्तम् । उदाहरणादौ साध्यांशे व्यापकत्वभानाऽस्वीकर्तृप्राचीनमतानुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्ते । साध्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकत्वभानस्वीकारे च किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, उभयथा निगमनातिव्याप्ते तत्र हेतुज्ञानसाध्यवत्त्वस्य धर्मितावच्छेदकतया हेतुरूपस्य एव वह्न्यादेर्भानात् । सखण्डसाध्यतावच्छेदकस्थले प्रतिज्ञायामव्याप्तश्चेति चेत् साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव वा शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् तथा चोदाहरणजन्यबोधे साध्यांशे व्यापकत्वभानेऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वमते साध्यतावच्छेदकांशे व्यापकतावच्छेदकत्वभाने वा उदाहरणातिव्याप्तिर्न सम्भवतीति प्राचीनमतानुसरणम् । न च हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणहेतुमान्पक्ष इत्याका-

रकोपनयजन्यबोधीयसाध्यप्रकारतायां निरुक्तशुद्धसाध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नत्वविरहादेवोपनयवारणसम्भवात् किञ्चिद्धर्म इत्यं-
स्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिबोधको-
पनये स्वरूपत एव साध्यतावच्छेदकभानात् तादृशोपनयवारणा-
यैव तत्सार्थक्यात् । न च साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तेरनुमित्युप-
युक्तत्वमते वह्निमानेव धूमवानित्याकारकोदाहरणस्यैव प्रकृ-
तोपयुक्ततया यो यो धूमवान् स वह्निमानित्याकारकोदाहरण-
स्यानुयोगित्वेन तत्र व्यापकत्वभानाभिधानमसङ्गतमिति वाच्य-
म् एतन्मतमाश्रित्यैव दीधितिकारेणोदाहरणाद्व्याप्तिरुक्ता। ननु व्या-
पकसामानाधिकरण्यव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वबोधकोपनयस्याकर्षम-
त्वेनेत्याद्युदयितुमेव तथाभिधानादिति केचित् ।

अन्यास्तु हेतुव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिक-
रणहेतुमान्पक्ष इत्याकारकोपनयजन्यबोधीयसामानाधिकरण्यवि-
शेषणीभूतवह्नित्वप्रकारतायां निरुक्तशुद्धसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वासत्त्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकवह्नित्वतरघट-
कीभूतवह्नीतरावृत्तित्वघटकेतरत्वविशेषणीभूतवह्निप्रकारतायां शु-
द्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याक्षततयोपनयातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति
तद्वारणाय किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य सार्थक्यम् । न च व-
ह्नित्वघटकेतरांशे इतरत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव वह्नेर्भानात्
किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्युपादानेऽप्यतिव्याप्तेर्दुर्वारेति वाच्यम् ता-
दात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्निविषयवृत्ति-
त्वस्यैव वह्नित्वघटकत्वात् । न च तथापीतरत्वांशे भासमान-
प्रकारताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादेवोक्ता-
तिव्याप्त्यसम्भव इति वाच्यम् प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निसाध्य-
कोपनय एव सम्भवादिति प्राहुः ।

केचित्तु अयम्पदस्यानुपस्थपक्षे शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वमनुपादायोपनयवारणार्थं किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्येव निवेश्य-
मनुपस्थपक्षे तु किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यनुपादाय साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वमेव निवेशनीयमिति पक्षद्वयाभिप्रायेण विशेषणद्वयम् ।
नचैवमनुपस्थपक्षे तु निगमनेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीति वाच्यम् ।
तत्पक्षे निगमनातिव्याप्तिवारकप्रकारस्य केचिन्नित्यन्तेन स्वयमे-

बोधकत्वादिति वदन्ति ॥ १५ ॥

सत्यन्तस्यावयवघटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया हेत्वन्तस्यायमादिनिगमनान्तभागस्य च वारणाय तदिति शिरोमणिः।

अत्रायमाशयः। एतल्लक्षणघटकन्यायावयवत्वशरीरे उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयम् अनतिरिक्तविषयकत्वनिवेशेनैव तादृशभागद्वयसमुदायातिव्याप्तिवारणात्। न च शब्दज्ञानस्यैव शाब्दबोधजनकतया तज्जनकत्वमत्र जनकज्ञानविषयत्वमेव वाच्यम् एवञ्च तादृशभागद्वयघटितसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रतिज्ञाविषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति प्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात्। न च तादृशवर्णसमुदायस्य तादृशवर्णव्यापकसमुदायस्य तादृशञ्च प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायत्वमपीति तत्समुदायेऽतिप्रसङ्ग एवेति तादृशभागद्वयाघटितत्वमवश्यं निवेश्यमिति वाच्यम् अनतिरिक्तपदसार्थक्याय तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताव्याप्यपर्याप्तत्वसमनियतसमुदायत्वमेव निवेश्य प्रतिज्ञादेरनादिसमुदायत्वस्य वारणीयत्वात्। समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयाद्यविषयकयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताश्रयवर्णत्वसमनैयत्यस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयघटितसमुदायत्वे सत्त्वेऽपि न क्षतिः तदुभयादावपि प्रतिज्ञात्वव्यवहारात् अपि तु प्रतिज्ञैकदेशस्यापि तादृशबोधनिष्ठशक्तिसम्बन्धावच्छिन्नविज्ञापनेन जनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकसमुदायविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वमादाय प्रतिज्ञात्वप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञाघटकस्य प्रतिज्ञामात्राघटकस्य वा निवेश्यमिति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अत्रेयमाशङ्का। प्रतिज्ञाघटकत्वाविशेषणेनैव एकदेशातिव्याप्तिवारणसम्भवेन समनैयत्यघटकव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थः केवलव्याप्यत्वनिवेशेनैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवादिति चेदत्राहुः—

समनैयत्यघटकव्यापकत्वानिवेशे पर्वतो वह्निमान् पर्वतो वह्निमान् इति प्रतिज्ञाद्वयविषयकज्ञानमादाय पर्वतो वह्निमान् पर्वत इति प्रतिज्ञामात्रे प्रतिज्ञैकदेशघटितसमुदायात्मकेऽतिव्याप्तिस्तादृशसमुदायस्यापि तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्याप्यत्वात्। न च समानाकारप्रतिज्ञाद्वये प्रतिज्ञात्वस्य स्वयमेवाङ्गीकृ

तत्त्वेन प्रतिज्ञैकदेशघटितसमुदाये प्रतिज्ञावयवघटकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशप्रतिज्ञाद्वयस्य प्रतिज्ञात्वाङ्गीकर्तृमते पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाया अपि प्रतिज्ञाद्वयात्मकप्रतिज्ञावयवघटकत्वेनासङ्ग्रहभिया प्रतिज्ञयाऽघटिता या प्रतिज्ञा तदघटकत्वस्यैव प्रतिज्ञावयवघटकत्वपदेन विवक्षणीयतया उक्तसमुदायेऽपि तत्सत्त्वात् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रागुक्तप्रतिज्ञावयवघटकत्वस्य तत्र सत्त्वाच्च । न च समनियतत्वनिवेशेऽपि यत्किञ्चिज्ज्ञानपदेन प्रतिज्ञैकदेशाविषयकज्ञानमादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वसमनियतसमुदायत्वविवक्षणेनैव प्रतिज्ञाप्रतिज्ञैकदेशमात्रविषयकज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् । एतेन समानानुपूर्वीकप्रतिज्ञाद्वयस्य लक्ष्यत्वेऽपि विभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञाद्वयस्यालक्ष्यतया तत्रातिव्याप्तिस्तादृशप्रतिज्ञाद्वयविषयकज्ञानीयविषयतामात्रस्यैव तादृशबोधजनकतावच्छेदकत्वादित्यपि समाहितमिति ध्येयम् ।

केचित्तु तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्याप्तसमुदायत्वनिवेशे प्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वनिवेश इत्यभिप्रायेणाह नचेत्यादि । प्रतिज्ञावयवघटकत्वनिवेशानर्थक्यञ्च वस्तुत इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यतीत्याहुः ।

तन्मन्दम् । तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशे दीधितिकारोक्तप्रतिज्ञावयवघटकत्वविशेषणस्य प्रतिज्ञैकदेशातिव्याप्तिवारकतया सार्थक्यसम्भवे सत्यत्र व्यापकत्वं निवेश्यापि तद्वैयर्थ्यदर्शनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात् ॥ १६ ॥

अथात्र प्रतिज्ञामात्राघटकत्वनिवेशे उदाहरणघटकवह्निमानिति भागेऽतिव्याप्तिस्तत्राप्यन्यूनानतिरिक्तविषयकप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधनिष्ठवह्निसम्बन्धिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वस्य प्रतिज्ञामात्राघटकत्वस्य च सत्त्वात् । न च प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रतिज्ञामात्राघटकत्वमेव तत्र नास्तीति वाच्यम् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रतिज्ञामात्राघटकत्व-

निवेशे तेनैव हेतुधारणसम्भवादन्यूनविषयकत्वघटकवैयर्थ्योपचरित-प्रतिज्ञाभूसित्वे सति प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यत्तदन्यतरस्यैव प्रतिज्ञामात्राघटकत्वपदेन विवक्षणीयतया उदाहरणैकदेशेऽपि तत्सम्भवादिति ।

अत्र केचित् । फलोपधायकत्वरूपजनकत्वनिवेशनेनैवोदाहरणैकदेशवारणसम्भवतीति तदभिप्रायेणैव प्रतिज्ञामात्राघटकत्व निवेशितमित्याहु ।

तन्न अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधोपधायकत्वरूपजनकत्वस्य प्रतिज्ञैकदेशमात्रविषयकज्ञानेऽप्यसत्त्वेन प्रतिज्ञैकदेशेऽप्यतिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रतिज्ञामात्राघटकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्ते ।

परे तु एतत्कल्पे धूमवदालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीयहेत्ववयव एव उदाहरणैकदेशातिव्याप्तिरस्त्यवाप्रिमकल्प एव तद्वारणसम्भवादिति प्राहु

प्रतिज्ञामात्राघटकत्वमेवाति वाचारोऽनास्थायामिप्यपि कश्चित् ॥१७॥

प्रतिज्ञामात्रजन्यतावच्छिन्नधूमविशेषितहेतुत्वविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नकारणधूमादित्यादिविषयकज्ञानविषयतामादाय अवयवाघटके धूमवदालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयहेत्ववयवातिव्याप्तिरतोऽननिरिक्तविषयकत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकपरिच्छिन्नज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव निवेशनीयम् तथा चावयवाघटकस्यहेतु वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यावयवाघटकेत्यनन्तमावयवपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतपरिनिश्चितधर्मव्यापकविषयताका-प्रत्ययज्ञानवृत्तितयावच्छिन्नभेदोऽन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकतायां निवेशितो महाचार्येण ।

न च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यधीविशिष्टावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्य जन्यतायां निवेशेऽपि प्रतिज्ञैकदेशे वह्निमानिति मानाऽतिव्याप्तिनादवस्थ्यमेव तादृशैकदेशीयजन्यतायामपि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वघटकान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वादिति तद्वारकतयैवावयवाघटकत्वस्य तात्पर्यसम्भवेन कथं वैयर्थ्यमुक्तमिति वाच्यम्

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकजन्यताया एवान्यूनविषयक-
त्वावच्छिन्नजन्यतापदेन विवक्षितत्वादेकदेशीयजन्यतायाश्चातथा-
त्वादन्यथा प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यप्रकारतानिष्ठाव-
च्छेदकताकत्वप्रकृतसाध्यप्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यतावच्छे-
दकत्वयोरेकतरस्य जन्यताविशेषणत्वे धूमलिङ्गहेतुत्वपक्षकधूमहे-
तुकयोर्हेत्ववयवयोरतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

अथावयवाघटकेत्यस्योक्तार्थकत्वेऽन्यूनविषयकत्वदलं व्यर्थम्
धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुविषयकज्ञानत्वा-
वच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्या-
पकविषयताकान्यं यत्प्रतिज्ञाघटकधूमादिति—भागविषयकज्ञानं त-
द्वृत्तित्वेन लक्षणाघटकतया तादृशजनकतामादायोक्तस्थलीयहे-
त्ववयवातिव्याप्त्यनवकाशात् । न च हुताशनादालोकवान्पर्वतो
द्रव्यवान्वह्नेरित्यादौ वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानजनकताया अवयवत्व-
पर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत् प्रति-
ज्ञाघटकहुताशनादिति–भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तिभिन्नत्वेन तादृश-
जनकतामादाय हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणाय तस्य सार्थक्यमिति
वाच्यम् हुताशनज्ञानज्ञाप्यालोकवत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकद्रव्यसा-
ध्यकस्थले वह्नेरालोकवान्पर्वतो द्रव्यवानित्याकारिकाया अपि प्रति-
ज्ञायाः सम्भवेन प्रतिज्ञाघटकवह्नेरिति–भागविषयकज्ञानवृत्ति-
त्वेन तादृशजनकताया लक्षणाघटकतया तादृशजनकतामादाया-
तिव्याप्त्यनवकाशादिति चेत् ।

अत्र केचित्—महानसीयवह्नेरालोकवान् पर्वतो वह्नेरित्यादौ
वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेद-
कीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत्प्रतिज्ञैकदेशविषयकं
महानसीयवह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानं तद्वृत्तित्वेन तादृशजनकतामादाय
वह्नेरिति हेतावतिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वदलसार्थक्यम् ।
महानसीयवह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानोत्तरज्ञानज्ञाप्यत्व वह्नीयमित्याकार-
कबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धतया वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नज-
नकतायां तादृशज्ञानावृत्तित्वस्याक्षतत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

यत्तु निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभाववद्वे-

तुत्वविशिष्टपर्याप्तत्वावच्छिन्नपक्षकद्रव्यसाध्यकस्थले तादृशपक्षध·
र्मकतदादिपदघटितसद्द्रव्यवान् धूमादित्यादौ धूमादित्यानुपूर्वीज्ञा·
नजनकतायास्तादृशप्रतिज्ञादिघटकवस्तुविषयकज्ञानावृत्तित्वेन ता·
मादाय हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणाय तद्दलमिति ।

तन्तुच्छम् । ज्ञानजन्यज्ञानविषयतात्वसामानाधिकरण्येन धूमा·
भावस्य पक्षताच्छेदकघटकत्वे तादृशविषयतात्वसामानाधिकर·
ण्येन धूमकोटिकसंशयस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहिनिश्चया·
निवर्त्यतया हेतुजन्यबोधस्य तादृशसंशयनिवर्तकत्वेनानतिरि·
क्तविषयकत्वाभावादतिव्याप्त्यनवकाशात्तादृशविषयतात्वावच्छेदेन
धूमाभावस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे च प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविधि·
द्यार्थाप्रसिद्ध्या तादृशवाक्यपञ्चकस्य न्यायत्वाभावादतिव्या·
प्त्यसम्भवात् ।

नव्यास्तु धूमव्याप्यवद्धेतुत्वप्रकारकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमा·
दित्यादौ हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वदलं हे·
तुत्वावच्छेदेन धूमव्याप्यवत्त्वस्याप्रसिद्ध्या हेतुत्वावच्छेदेन
धूमव्याप्यवत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे न्यायत्वासम्भवेऽपि
हेतुत्वसामानाधिकरण्येन धूमव्याप्यवत्त्वस्य पक्षतावच्छेद·
कघटकतया तदसम्भवात् । हेतुत्वसामानाधिकरण्येन धूमीयत्वा·
भावकोटिकस्य हेतुत्वं धूमीयं नवेति संशयस्य प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविधि·
द्यार्थविषयकनिश्चयानिवर्त्यत्वेऽपि हेतुत्वत्वसामानाधिकरण्येन धूमी·
यत्वप्रकारकहेतुजन्यबोधस्य तादृशसंशयानिवर्तकतया हेतुजन्य·
बोधेऽनतिरिक्तविषयकत्वस्य सत्त्वादिति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु प्रमेयनिष्ठं हेतुत्वं प्रमेयं प्रमेयात् हेतुत्वं प्रमेयनिष्ठहे·
तुत्ववत् प्रमेयादित्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया
मवयवत्वघटकायां पञ्चम्यन्तपदघटितत्वविशिष्टबुद्धिप्रयोजकविषयतान्यथा
नावृत्तित्वमक्षतमेव प्रमेयनिष्ठहेतुत्वमित्यानुपूर्वीज्ञानजनकताया
भिन्नत्वात् । एवमुक्तस्थलीयहेतुजन्यबोधस्यानतिरिक्तविषयकत्वमक्षत·
मित्युक्तस्थलीयहेत्ववयवातिव्याप्तिवारणायैवान्यूनविषयकत्वदलमा·
वश्यकम् । न च तथाप्यन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठजन्यता·
निरूपितजनकतानिवेशे उक्तस्थले प्रतिज्ञायामव्याप्तिरादयस्थलमिति
वाच्यम् अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधे मुख्यविधेयताद्यवच्छेदकत्वस्य

स्यापि निवेशनीयत्वादिति ।

एतेनावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकेत्यादिकमनिवेश्य प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टव्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्व कथं न निवेशितम् तावतैव धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ हेतावतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति केषाञ्चित्प्रलपितमप्यपास्तम् ।

तथासति प्रतिज्ञाहेत्वन्तभागवारकतयाऽनतिरिक्तविषयकत्वदलस्य सार्थकत्वेऽपि अन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्यापत्तेः । प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकेत्यादिविशेषणेनैव हेत्ववयववारणादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

परे तु हेतुत्वं वाच्यप्रमेयत्ववत् प्रमेयत्वादित्यादिन्यायान्तर्गतहेतावतिव्याप्तिवारकमेवान्यूनविषयकत्वदलं तज्ज्ञानजन्यशाब्दबोधस्यानतिरिक्तविषयकत्वात् तज्ज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्वस्य च सत्त्वादिति वदन्ति ।

नन्वेतत्कल्पे रमाधवः पूज्यो माधवत्वादित्यादिस्थलीय—रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक-माधवः पूज्य इत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः माधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत् रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक—माधवः पूज्य इति भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तित्वात् । न चावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदक इत्यत्रावयवत्वं प्रतिज्ञाद्यघटकत्वाघटितमेव वाच्यम् तथा च रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक-माधवः पूज्य इति भागस्यापि प्रतिज्ञाद्यघटकत्वाघटितावयवत्वसत्त्वेन तद्विषयकज्ञानस्यापि तादृशविषयताकान्यत्वाभावादिति वाच्यम् धूमादिति—हेत्ववयवातिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादिति चेदेतदस्वरसेनैव वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पान्तरमुक्तमित्याहुः ।

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वम् । अथ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वमिति कथं नोक्तम् । न च पक्षतावच्छेदका-

घटितप्रविशेष्यतानिवेशस्यावश्यकत्वे ज्ञाने तन्निरूपकत्व-निवेशमुपेक्ष्य प्रकारतायां तन्निरूपितत्वनिवेशे गौरवाभावाच्च दोष इति वाच्यम् लाघवाभावेऽपि ज्ञाने तन्निवेशसंभवे तमुपेक्ष्य प्रकारतायां तन्निवेशस्य ग्रन्थकारीयरीतिविरुद्धत्वादिति चेन्न धूमादालोकयान्यपर्यंतो वह्निमान्धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतहेतावतिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशस्यावश्यकत्वे जन्यतायां पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वयोर्निवेशापेक्षया पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव लाघवादिति ध्येयम् ॥ १८ ॥

अनतिरिक्तविषयकस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविलक्षणविषयताशून्यत्वम् । तदर्थश्च तादृशप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशून्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वम् । तत्र प्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमनिवेश्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वनिवेशेऽन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्यम् । धूमादालोकपर्यन्ता वह्निमान्धूमादित्यादौ हेतुजन्यबोधस्य तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्य—हेतुरयं धूमीयं नवेति—संशयप्रतिबन्धकत्वेनानतिरिक्तविषयकत्वाभावादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथ उपरपक्षीयप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽपि तादृशप्रतिबन्धकताकान्य-हेतुरयं धूमीयो नवेति—संशयप्रतिबन्धकत्वेनानतिरिक्तविषयकत्वाभावात्तद्बोधस्य तत्पक्षीयप्रतिज्ञायामव्याप्तेस्तत्सम्भवेनान्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्याभिधानमनुचितमिति चेत्,

उच्यते—तादृशप्रतिबन्धकतावान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतगुरुधर्मविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवादिति । न चैवमुक्तस्थले तादृशगुरुधर्मविशेष्यताशून्यप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधजन्यस्य हेतुवचनेऽपि सत्त्वेन हेतुवचनातिव्याप्तिवारणायैवान्यूनविषयकत्वस्य सार्थक्यसम्भवे कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति वाच्यम् निरुक्तगुरुधर्मविशेष्यताशून्यज्ञानीयगुरुधर्मविशेष्यतावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

अथ वा तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नसंशयप्रतिबन्धकतावच्छे-

दकविषयताशून्यत्वं ज्ञानेऽनिवेश्य जन्यतायां तादृशसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैवावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानङ्गीकर्तृमते पक्षविशेष्यत्वावच्छिन्नजन्यतामात्रायोक्तप्रतिज्ञायां लक्षणसमन्वयाधाव्याप्तिरिति । नच तथापि तादृशनिवेशे निगमनेऽतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबध्यताशून्यो यो ज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयस्तन्निवर्तकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यताशून्यत्वस्य निगमनजन्यबोधे निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानवच्छिन्नत्वस्य च जन्यतायां सत्त्वादित्यनतिरिक्तवृत्तिनिवेशोऽपि कार्य इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारताया निवेशात् साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यताशून्यतादृशज्ञानज्ञाप्य–वह्निमान्वेति–संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यत्वादिशून्यत्वस्य निगमनजन्यबोधेऽसत्त्वादिति ध्येयम् ।

केचित्तु इतरभेदानुमापकलक्षणस्यावच्छेदावच्छेदेनानुमित्यनुत्पादप्रयोजकाव्याप्तिरूपदोषापेक्षया विशेषणवैयर्थ्यरूपदोषस्यैव बलवत्त्वादिति वदन्ति ।

अत्र निश्चयावशरीरे पर्वतावप्रवेशे निश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धिरुक्ता सा न सङ्गच्छते वह्निरवृत्तिरिति–ज्ञानीयप्रतिबन्धकताया एव तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वादिति ॥ नाशङ्कनीयम् उक्तरीत्या तादृशप्रतिबन्धकत्वस्य प्रसिद्धत्वेपि असम्भवाधारणाप्रसिद्धिकथनेन तस्यैव सूचितत्वात् । वस्तुतः पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकोभयाप्रवेशे साध्यनिष्ठप्रकारताकनिश्चयत्वस्य वह्निमान्‌ पर्वतानिति–निश्चयसाधारणतया तादृशनिश्चयत्वस्य कस्याञ्चिदपि प्रतिबन्धकतायामसत्त्वेन वह्निरवृत्तिरिति—ज्ञानीयप्रतिबन्धकतामात्रायापि न प्रसिद्धिसम्भव इति ध्येयम् ।

अथात्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये भ्रुरुतरनिवेशो व्यर्थ इति । न च इदो वह्न्यभाववानित्यादि—प्रतिज्ञायामव्याप्तिः अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टाभावविषयकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकतयोक्तप्रतिज्ञाजन्यबोधे प्रतिबन्धकतान-

वच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तप्रतिज्ञाजन्यबोधीयवह्निविषयताया अपि वह्निज्ञानं जायतामितीच्छीयप्रतिबन्धकत्वात् । न च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतनिरवच्छिन्नविषयतामादायासम्भव इति वाच्यं ज्ञाने तादृशविषयताशून्यत्वमनिवेश्य जन्यतायां तादृशविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव निरवच्छिन्नविषयतामादायासम्भववारणसम्भवादिति सुधीभिर्भाव्यम् । इत्थञ्चाननतिरिक्तविषयकत्वघटकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां स्वनिष्ठत्वनिवेशेनैव न्यूनविषयकदर्शितहेतुजन्यबोधवारणसम्भवे पृथगन्यूनविषयकत्वनिवेशनमफलमित्यादि समाहितम् ॥ १९ ॥

तादृशविषयताया स्वनिष्ठत्वनिवेशे निगमनादिजन्यबोधस्य ज्ञानप्राप्यत्वविशेषितसाध्यविशिष्टपक्षविषयताशालित्वनियमात् स्वनिष्ठनिरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकज्ञानप्राप्यत्वादिसंशयान्यसंशयाप्रतिबन्धकतयाऽनतिरिक्तविषयकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथान्यूनविषयकत्वस्य पृथगनुपादाने धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीयहेत्ववयवे दर्शितानतिरिक्तविषयकप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधनिष्ठ—हेतुत्वं धूमीयमिति—बोधीयजन्यतामादायातिव्याप्तिः । न च तदुपादानेऽपि प्रतिज्ञार्थमात्रविषयकबोधनिष्ठहेत्वर्थविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् जन्यतायां तादृशान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तद्वारणादिति ।

मैवम् स्वावच्छेदकीभूततादृशविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यज्ञाननिष्ठत्वि यज्जन्यत्व तन्निरूपितजनकताविवक्षणेनैव दर्शितातिव्याप्तिवारणसंभवात् । स्वपदं जन्यतापरं । दर्शितानतिरिक्तविषयकज्ञानीयप्रकृतपक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवे प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वनिवेशो व्यर्थं इत्याहुः ॥ २० ॥

प्रकृतहेतुत्वप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्त्यविषयकत्वं वा तदनतिरिक्तविषयकत्वमिति शिरोमणिः । यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृत-

हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमिति [illegible] पर्यवसितम् । तादृशञ्च रूपं तत्तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकसाध्यसामान्येनाधिकरण्यत्वं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वञ्चेति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशो व्यर्थः । न च वृत्तिधूमकालीनवह्निसाध्यकधूमहेतुकप्रतिज्ञायामव्याप्तिस्तत्र परामर्शविषयतान्तःपातिवृत्तित्वविशेषितधूमविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वस्यापि स्वरूपसम्बन्धानुमितिजनकतावच्छेदकतयोक्तस्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधे वृत्तित्वविषयताशून्यत्वाभावादिति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयतासामान्यमनुमितिजनकतावच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वविवक्षणेनैवाव्याप्तिवारणसम्भवात् । न च सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इति वाच्यम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपक्षेऽप्रामाण्यज्ञानाभावादिनिवेशस्यावश्यकतया स्वमते तदप्रवेशेनैव विपरीतलाघवात् इति चेत् ।

अत्र केचित् । अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येणानुमितिहेतुत्वमतेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपक्षेऽप्यप्रामाण्यज्ञानाभावादिनिवेशकृतगौरवाभावात् । न च तथाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशकल्पे निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवमिति वाच्यम् संशयविषयताया निश्चयत्वविषयतातो भिन्नत्वमते संशयविषयताया जनकतानवच्छेदकत्वेन भवन्मतेऽपि निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वनिवेशेऽपि यद्रूपपदेन साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षतानवच्छेदकत्वमुपादायैवोपनयनिगमनयोर्वारणसम्भवात् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षविषयतेत्यादिकाभिधानमनर्थकमिति चेन्न लाघवेन तथाऽभिधानात्

लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ पर्याप्तिनिवेशकृतगौरवादिति केचित् ।

यत्तु यत्र स्थलविशेषे साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षविषयकपरामर्श एव यदङ्कुरविशेषस्य भानं तत्र यद्रूपवत्त्वेन तदङ्कुरस्यापि धर्तुं शक्यतया तदङ्कुरव्याप्तिघटितपक्षादिकताद्दशस्थलविशेषीयप्रतिज्ञायामव्याप्तिरतो यद्रूपावच्छिन्नविशेषिणेत्याद्यभिधानमिति ।

तत्तुच्छम् अनुमितौ प्रतिज्ञाजन्यशाब्दबोधे च तदङ्कुरस्य भानेन तदङ्कुरविषयताया अनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात् । तत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधोऽपि परामर्शात्मक एव जायते इत्यभ्युपगमे प्रतिज्ञात एव व्याप्त्यादिप्रतीतावाकांक्षाविरहेण उदाहरणाद्यनुत्थापनेन न्यायप्रयोगस्यैवासम्भवादिति ।

यद्येतत्कल्पे सिषाधयिषाधीनन्यायप्रयोगानुपगमेन, प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविरहादेव नोदाहरणातिव्याप्तिः, हेत्वन्तभागे च सत्यन्तस्य व्यावर्त्याभावातिव्याप्तिरिति स्वयमेवोक्तम् । एवञ्च व्याप्त्यविषयकत्वदलं निगमनमात्रवारकमेव तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयतेत्याद्यनभिधानातिरिक्तवृत्तित्वञ्चापहाय प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकताकविषयताशून्यत्वं कथं नोक्तं तावतैव निगमनवारणसम्भवात् । निगमनस्यतत्पदस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टपरत्वेन निगमनजन्यबोधीयविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । अत्र ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वात् यो यो धूमवान् स वह्निमान् धूमव्यापकवह्न्यभाववांश्चायं तस्मान्निर्धूमवान् इत्यादिन्यायान्तर्गतनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । अन्यथोक्तन्यायान्तर्गतोपनयनिगमनयोर्वह्निसामान्याभावत्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभानात् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वस्यासत्त्वतयोस्तन्निगमनवारणमशक्यमेव स्वमते चोक्तनिगमनजन्यबोधेऽप्यनुमितिजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वादेवातिव्याप्त्यनवकाशादिति ।

यत्तु मन्मते व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यै-

वानुमितिजनकतया पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनेऽनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्याक्षततया निगमनातिव्याप्तिर्दुर्वारैव इति नोक्तप्रकारः साधीयान् । अत एव यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वं कथं नोक्तमित्यपि समाहितम् उक्तक्रमेण निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, स्वमते च यद्रूपावच्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वमिति यथाश्रुतदीधितिकारोक्तव्याप्तिविषयताशून्यत्वनिवेशाभिप्रायेणोक्तम् ।

परमार्थतस्तु—यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वस्यैव व्याप्त्यविषयकत्वपदेन विवक्षणीयतया ह्रदो निर्वह्निरित्यादिस्थलीयप्रागुक्तव्यतिरेकिनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । तत्र यद्रूपपदेन धूमव्यापकवह्न्यभाववत्त्वमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ।

तन्मन्दम् व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वमिति नव्यमते निगमनस्थतत्पदस्यापि साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षपरत्वावश्यकत्वेन तन्मते पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनस्यैवाङ्गीकारात् । अन्यथा साध्यान्वितपञ्चम्यर्थे निगमनस्थतत्पदार्थस्यायोग्यतयाऽनन्वयापत्तेरिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ २१ ॥

यादृशपक्षसाधिका पक्षे यादृशयादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्त्यस्य संशयस्यानिवर्तको यस्तावतां बोधानामन्यतमो बोधस्तज्जनकत्वमिति शिरोमणिः । अधिकन्त्वित्यादिन्यायेन साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वमवगाहमानेऽपि निगमनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याक्षततया निगमनातिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरूपमनतिरिक्तविषयकत्वं बोधविशेषणम् । तदर्थश्च तादृशतादृशविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वम प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य स्वसमानाकारकानुमितौ सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च सिषाधयिषाकालीनतादृशबोधा-

लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ पर्याप्तिनिवेशकृतगौरवादिति केचित् ।

यत्तु यत्र स्थलविशेषे साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षविषयकपरामर्श एव यदङ्कुरविशेषस्य मानं तत्र यद्रूपपदेन तदङ्कुरस्यापि धर्तुं शक्यतया तदङ्कुरव्याप्तिघटितपक्षादिकतादृशस्थलविशेषीयप्रतिज्ञायामव्याप्तितो यद्रूपावच्छिन्नविशेषितेत्याद्यभिधानमिति ।

तत्तुच्छम् अनुमितौ प्रतिज्ञाजन्यशाब्दबोधे च तदङ्कुरस्य भानेन तदङ्कुरविषयताया अनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात् । तत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधोऽपि परामर्शात्मक एव जायते इत्यभ्युपगमे [illegible] प्रतिज्ञात एव व्याप्त्यादिप्रतीतावाकाङ्क्षाविरहेण उदाहरणाद्यनुत्थानात्तेन न्यायप्रयोगस्यैवासम्भवादिति ।

अथैतत्कल्पे विपाधयिषाधीनन्यायप्रयोगानुपगमेन, प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविरहादेव नोदाहरणादिव्याप्ति, हेत्वन्तभागे च सत्यन्तस्य न्यायत्वार्थकत्वव्याप्तिरिति स्वयमेवोक्तम् । एवञ्च व्याप्यविषयकत्वदलं निगमनमात्रवारकमेव तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयतेत्याद्यनभिधानातिरिक्तवृत्तित्वश्चापहाय प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकतावद्विषयताशून्यत्वं कथं नोक्तं तावतैव निगमनवारणसम्भवात् । निगमनघटकपदस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टपरत्वेन निगमनजन्यबोधीयविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । अत्र ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वात् यो यो धूमवान् स वह्निमान् धूमव्यापकवह्न्यभाववांश्चायं तस्मान्निर्धूमवान् इत्यादिन्यायान्तर्गतनिगमनेपि नातिव्याप्ति । अन्यथोक्तन्यायान्तर्गतोपनयनिगमनयोर्वह्न्यभावाभावत्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभानात् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वस्याक्षततयोक्तनिगमनवारणमशक्यमेव स्वमते चोक्तनिगमनजन्यबोधेप्यनुमितिजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वादेवातिव्याप्त्यनवकाशादिति ।

यत्तु नव्यमते व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वमस्ये

धानुमितिजनकतया पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनेऽनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्याक्षततया निगमनातिव्याप्तिर्दुर्वारैव इति नोक्तप्रकारः साधीयान् । अत एव यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वं कथं नोक्तमित्यपि समाहितम् उक्तक्रमेण निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, स्वमते च यद्रूपावच्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वमिति यथाश्रुतदीधितिकारोक्तव्याप्तिविषयताशून्यत्वनिवेशाभिप्रायेणोक्तम् ।

परमार्थतस्तु—यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वस्यैव व्याप्त्यविषयकत्वपदेन विवक्षणीयतया हृदो निर्वह्नित्वादिशब्दादिस्थलीयप्रागुक्तव्यतिरेकिनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । तत्र यद्रूपपदेन धूमव्यापकवह्न्यभाववत्त्वमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ।

तन्मन्दम् व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वमिति मन्मते निगमनस्थतत्पदस्यापि साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षपरत्वावश्यकत्वेन तन्मते पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनस्यैवाङ्गीकारात् । अन्यथा साध्यान्वितपञ्चम्यर्थे निगमनस्थतत्पदार्थस्यायोग्यतयाऽनन्वयापत्तेरिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ २१ ॥

यादृशपक्षसाधिका पक्षे यादृशयादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्त्यस्य संशयस्यानिवर्तको यस्तावतां बोधानामन्यतमो बोधस्तज्जनकत्वमिति शिरोमणिः । अधिकन्त्वित्यादिन्यायेन साध्यांशे हेतुज्ञानजन्यत्वमवगाहमानेऽपि निगमनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याक्षततया निगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरूपमनतिरिक्तविषयकत्वं बोधविशेषणम् । तदर्थश्च तादृशतादृशविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वम प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य स्वसमानाकारकानुमितौ सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च सिषाधयिषाकालीनतादृशबोधा-

निवर्तयितया तादृशनिश्चयव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यतरादसंभव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनम् । प्रत्यक्षनिश्चयविशेषदर्शनकालीनविपरीतनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वमते प्रत्यक्षनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यतयोक्तदिशाऽसंभव इत्यत प्रत्यक्षसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनमिति महाचार्येणोक्तम् ।

न च ग्राह्यप्रत्यक्षनिश्चयात्मक—उदासीनसंशयस्यापि प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकनिश्चयस्य व्यापकप्रतिबन्धकताकान्यत्वात् संशयत्वाच्च तादृशोदासीनसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्य प्रकृतप्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेन संशयपर्यन्तानुधावनेऽपि असम्भवतादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतानवच्छेदकसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्य विवक्षणीयत्वात्तथा चोदासीनसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्व प्रतिज्ञाजन्यबोधे नास्तीति नोक्तदोष । न च संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया न प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् प्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारिताया एव संशयत्वरूपतया प्रकारितात्वेन तस्यापि प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । यद्यप्येवमपि स्मृतिनिवेशनेनैवोक्तदोषाणां वारणसम्भवे संशयत्वनिवेशो व्यर्थः । न च संशयसंशयत्वमादाय पर्यनुयोगस्तुल्य एवेति वाच्यम् स्मृतित्वस्य सर्वसिद्धजातितया तन्निवेश संशयत्वमादाय पर्यनुयोगाभावात्तथापि स्मृतिप्रत्यनुभवसामग्र्यविषयाऽनुमितिविषया वह्निव्याप्यसाध्यकप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य प्रतिबन्धकतया तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यतरस्मृतिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया व्याप्यसाध्यकप्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेनाव्याप्तिरत संशयपदोपादानमित्यवधेयम् ।

उपनयधारणाय लिङ्गविषयक इति दीधितिग्रन्थ । अत्र लिङ्गविषयकत्वानिवेशे निगमनेऽव्याप्तिसम्भवः तत्कथमुपेक्षितमित्याशङ्क्य वस्तुत इत्यादिना पक्षमुख्यविशेष्यकत्वनिवेशेऽपि गोत्वसाध्याभाववत् गोत्वाभावादित्यादौ यत्र साध्यं तत्र गोत्वमित्यु

दाहरणे पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव पक्षमात्रमुख्यविशेष्यकत्वनिवेशे च विश्वपक्षकस्थले मात्रार्थाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव निवेशनीयम् । तथाच निगमनेऽननुपक्तपक्षेऽव्याप्तिर्न सम्भवतीति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥ २३ ॥

अथ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वनिवेशेऽपि गोत्वपक्षककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावहेतुकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यकव्यतिरेक्युदाहरणस्य यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्याकारकस्य पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकबोधजनकस्यावारणमेव उक्तोदाहरणजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यताद्वयस्यैव पक्षतावच्छेदकीभूतगोत्वावावच्छिन्नत्वादिति । यदि च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावात्मकहेतुर्व्यभिचारी तस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेन प्रतियोगिमत्यपि सत्त्वेन केवलान्वयित्वात्तस्तत्र सदुदाहरणमेव नास्ति उक्तहेतौ साध्याभावे उक्तसाध्यस्य हेतुभावे सद्धेतुत्वेऽपि तत्र साध्यस्य केवलान्वयितया व्यतिरेकव्याप्त्यप्रसिद्ध्या व्यतिरेक्युदाहरणमेव नास्ति इति कुतोऽतिव्याप्तिरित्युच्यते तदापि समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावहेतुकसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यकगोत्वपक्षकस्थलीय–यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्युदाहरणे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावसाध्यकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावहेतुकप्रमेयपक्षकस्थलीय–यत्र प्रमेयं तत्र प्रमेयमित्युदाहरणे चातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेत्,

अत्राहु –उक्तोदाहरणवारणाय स्वातन्त्र्येण स्वनिरूपकत्व–स्वामिमत्त्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावदन्यत्वमपि बोधविशेषणं देयम् तथा चोदाहरणजन्यबोधस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताद्वयनिरूपकतया न तादृशविशेषणत्वमिति नातिव्याप्तिः । अत्र धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधे आलोकप्रकारतानिरूपिता या पर्वतत्वावच्छिन्न-

मुख्यविशेष्यता तादृशनिरूपकत्वस्य अधिकन्तिरत्यादिन्यायेन तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यनिरूपकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वेन स्वपदेनालोकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादायाव्याप्तिः स्यादतः सामान्यतो मुख्यविशेष्यतावदन्यत्वमुपेक्ष्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावदन्यत्वनिवेशः । द्वितीयसम्बन्धमध्ये स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशो स्वपदेन साध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादायोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमतस्तन्निवेशः। तत्र स्वभिन्नत्वानिवेशे साध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादाय सर्वत्रासम्भवः स्यादिति तन्निवेशः । स्वपदेनोपनयादिजन्यबोधीयपक्षमुख्यविशेष्यतामादायासम्भववारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः । न च तथापि सास्नामत्साध्यकगोत्वाभावहेतुकप्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणवारणाय पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वे धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तज्जन्यबोधे पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्ना या आलोकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यता तन्निरूपकत्वसत्त्वादिति, पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टमानावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वविवक्षणे च प्रमेयगोत्ववत्त्वेन यत्र पक्षता पूर्ववद्गोत्वाभावस्य साध्यता हेतुता च तत्र यत्र गोत्वं तत्र गोत्वाभाव इत्युदाहरणातिव्याप्तिस्तज्जन्यबोधीयविशेष्यताद्वयस्यैव पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टगोत्वावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानवच्छिन्नपक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवं प्रागुक्तोभयसम्बन्धघटकीभूतद्वितीयसम्बन्धघटकस्वभिन्नमुख्यविशेष्यतायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनिवेश्य स्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादि—प्रतिज्ञायामव्याप्तिर्यत्र गोत्वं तत्र सास्ना इत्यादि प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणातिव्याप्तेश्च वारणसम्भवेन पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वविशेषणं व्यर्थम्, तथा सत्यननुगमप्रसङ्गेऽपि निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाद्विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य विशेषणान्तरस्य सार्थक्यासम्भवात् । द्वितीयसम्बन्धघटकस्वभिन्नमुख्यविशेष्यतायां स्वावच्छे-

दकावच्छिन्नत्वदलस्याखण्डाभावघटकतयैव सार्थक्यादिति ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वविवक्षणान्न कोऽपि दोषः । तादृशयत्किञ्चिद्विशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वञ्च स्वाभिन्नस्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतावत्त्वमतो नाननुगमः । सर्वत्रैव प्रतिज्ञायां स्वजन्यबोधीयप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतां स्वपदेनादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणजन्यबोधेऽननुषङ्गपक्षे निगमनजन्यबोधे चोक्तसम्बन्धेन न कदाचिदपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताऽस्तीति न तत्रातिव्याप्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः ।

परे तु पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वे सति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकत्वस्य विवक्षितत्वान्न प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणातिव्याप्तिर्वाऽननुषङ्गपक्षे निगमनातिव्याप्तिः । समानाधिकरणविशेष्यतायाश्चैक्यान्न धर्मितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यताभावाद्यासम्भव इत्याहुः ।

केचित्तु उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वमानस्याघटकतया पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया नोक्ताव्याप्तिः व्यापकत्वविशिष्टगोत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकयत्पदार्थवृत्तित्वप्रकारकोक्तोदाहरणजन्यबोधे पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकव्यापकत्वविशिष्टगोत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वात् । न च साध्याभावव्यापकत्वं यत्पदार्थवृत्तित्वञ्चैकत्र द्वयमिति रीत्याऽवगाहमानव्यतिरेक्युदाहरणजन्यबोधमादायातिव्याप्तिस्तदवस्थमिति वाच्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्याऽवयवजन्यबोधस्य स्वयमेव खण्डितत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

वस्तुतो लिङ्गं लिङ्गित्वं तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छि-

यस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकतौपयिकव्याप्तिविष-
यत्वं तच्छून्यत्वमर्थ इति शिरोमणि ।

अथात्र किमिदं तादृशगमकतौपयिकत्वमित्याशङ्क्य प्रकृतपक्ष-
तावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितवि-
षयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयत्वाद्धि प्रकृतानुमितिजनक-
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणो यो धर्मस्तदवच्छिन्नविषयताव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वेनोदाहरणञ्च—यथाधीयहेतु-
व्यापकसाध्यविषयतायाः साध्याभावव्यापकहेत्वभावविषयतायाश्च
सङ्ग्रहो बोध्य इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

नन्वत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितचतु-
र्थीविषयतानिवेशनैव सर्वत्र व्यतिरेकपरामर्शीयसांसर्गिकविषय-
तानिवेशेऽपि सामञ्जस्ये पञ्चमीविषयतानिवेशो व्यर्थ इति
चेन्न व्याप्तिविशिष्टाधिकरणे साध्यप्रकारेणैव परामर्शे भासते न तु
व्यधिकरणस्य धर्मितावच्छेदकीभूय साध्यं भासते तथा च त-
दंशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तादृशचतुर्थीविषयतावच्छिन्नप्रति-
बन्धकताप्रसिद्धेरिति तादृशपञ्चमविषयतानिवेशः । ननु हे-
तुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयता-
निरूपितविषयतात्वमित्यादिनिवेशस्यापि सम्भवत्वे तादृश-
चतुर्थविषयतां परित्यज्य मुख्यविशेष्यताघटितपञ्चमविषयता-
निवेशो व्यर्थं इति चेन्न गोत्वाभावव्यापकसाध्याभाववृत्तिगो-
त्वाभाव सास्नाभाववान् गोत्वाभावव्यापकसास्नाभाववृत्ति-
गोत्वाभाववानित्यादिस्थलीयप्रतिबन्ध्यबोधस्य सास्नाभावव्या-
प्यगोत्वाभावव्यापकसास्नाभाववृत्तिगोत्वाभाववान् गोत्वा-
भावव्यापकसास्नाभाववृत्तिगोत्वाभाव—इत्याकारकपरामर्शीयपक्ष-
तावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतात्मकहेतुविषयतानिरूपितवि-
षयताघटितहेतुतावच्छेदकान्तर्भावितसास्नाभावविषयतात्मकचतु-
र्थीविषयतायां तादृश यत् गोत्वाभावव्यापकत्वप्रकारतानिरूपिताव-
विशिष्टसास्नाभावविषयतायाः तदवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतात्वेन तादृशप्रतिज्ञायामव्याप्तेरिति ।
यदि च तादृशपञ्चमविषयतानिवेशेऽप्युक्तरीत्या हेतुतावच्छेदकसा-
स्नाभावविषयतायां सांसर्गिकविषयताघटितपञ्चमीविषयतात्मक-

अत्रेदं समाधानम्—स्वानिरूपितत्व—स्वानिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वेन तृतीयादिविषयता निवेशनीया । स्वपदं पक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतापरं । सा च सांसर्गिकविषयता प्रकारतारूपा वा । यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत—इत्याकारकपरामर्शीयधूमनिष्ठप्रकारताव्यपदेशेन ध्रियते तत्र वृत्तित्वप्रकारताया द्वितीयसम्बन्धविरहादेव निरुक्तभेदवत्त्वसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं सुलभम् । यत्र वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत—इत्याकारकपरामर्शीयसांसर्गिकविषयताव्यपदेशेन तत्र हेतुप्रकारतायाः प्रथमसम्बन्धविरहेण निरुक्तभेदवत्त्वसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं सुलभम् । तथा च सांसर्गिकविषयतया सहावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

अथ वा स्वानिरूपितत्व-स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन द्वितीयविषयतावैशिष्ट्यं तृतीयविषयतायां निवेशनीयमिति सांसर्गिकविषयतयाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहेऽपि न क्षति भावः।

अथवा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयता पञ्चमविषयताव्यपदेशेन विवक्षणीया । विषयतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेद्यत्वान्यतरसंबन्धेन तथा च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत-इत्यादिपरामर्शीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारताविशिष्टधूमनिष्ठविशेष्यता—निरूपितव्याप्तित्वप्रकारताविशिष्टव्याप्तिविशेष्यता एवम्प्रकारेण पञ्चमी विषयता ज्ञेया । तथा वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत इति—व्यतिरेकपरामर्शीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितसांसर्गिकविषयताविशिष्टस्वात्मकसंसर्गविषयता—निरूपितहेतुप्रकारताविशिष्टहेतुविशेष्यता एव क्रमेण च ज्ञेयेति विभावनीयम् ।

ननु वह्न्यभावव्यापकाभाववान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिस्तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य तादृशपक्षीयवह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत-इत्याकारकपरामर्शीयसांसर्गिकवि

ननु विशिष्टाभावादिकमादाय सर्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितया व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या व्यापकतावच्छेदकताया अवश्यं
विवक्षणीयतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नि-
त्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्यै-
वानुमितिहेतुत्वं विवक्षणीयम्। एवंसति वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताया
एव पञ्चमीविषयत्वात्तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्ध्याऽन्वय्युदाह-
रणेऽतिप्रसङ्गः। न च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमिति—
वह्नित्वत्वादिना वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमित्योर्जनकज्ञानवैलक्ष-
ण्यानुरोधेन यत्र परामर्शे सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणांशे शु-
द्धवह्नित्वादिना वह्निर्भासते तस्यैव शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताका-
नुमितिहेतुत्वं विवक्षणीयम् तथाच धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्व-
वह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्य शुद्धवह्नि-
त्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिहेतुतया तादृशी या शुद्धवह्नित्वाव-
च्छिन्नवह्नित्वप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतात्मकपञ्चमी-
विषयता तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वय इति
वाच्यम् विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थलीय यो यो धूमवान् स वह्नित्वव-
त्वानित्युदाहरणेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। विशिष्टसाध्यतावच्छेद-
कपरामर्शीयतादृशपञ्चमीविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अप्रसि-
द्धत्वात्।

अत्रेदं समाधानम्—साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि ज्ञानस्य
वह्नित्वावच्छिन्नमङ्गानि इत्याकारकबुद्धिं प्रति विरोधित्वात् तथा च
प्रकृते तादृशपञ्चमीविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रसिद्ध्या लक्ष-
णसमन्वय इति चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

इतिश्रीभट्टाचार्यगदाधरसिद्धान्तवागीशविरचितम्
अवयवप्रकरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सटिप्पणं

गादाधरीसामान्यनिरुक्ति-क्रोडपत्रम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ॐ नमः सरस्वत्यै ॥

अत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेन अनु-
मितितत्कारणज्ञानपरमिति शिरोमणिः ॥ अत्र निरूपकत्वं यदि प्रति-
योगित्वं तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसङ्ग्रहः ।
अतः सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारण्यस्य तत्साक्षात्कारजनकसा-
क्षात्कारविषयतात्मकस्य निरूपकत्वस्य लाभाय । अत्र पर्वतो वह्नि-
मान् इदञ्च तथा इत्यादि-समूहालम्बनानुमितिविरोधिह्रदनिष्ठवह्न्य-
भावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वह्न्यादिसाधने दोषताप्र-
सङ्ग इत्यादिदूषणं द्वितीयकल्पानुसरणबीजमुक्तं भट्टाचार्यैः ॥

अत्रेदमालोचयामः । अथ स्वावच्छेदकत्वस्वनिरूपितकारणता-
वच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानु-
मितित्वावच्छिन्नकार्यताविशिष्टं यद्विषयत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्यता-
निवेशे नैष दोष इति पूर्वकल्पस्यैव निर्दोषत्वे कल्पान्तरानुसरणं निर्बी-
जमिति चेन्न, एवमपि पक्षत्र द्वयमिति-रीत्या वह्निव्याप्यधूमघटवान्
पर्वत इत्याकारकपरामर्शविरोधिज्ञानविषये घटाभाववत्पर्वते वह्नि-
व्याप्यधूमघटोभयाभाववत्पर्वते चातिव्याप्तिरिति । न च निरुक्ता-
न्यतरसम्बन्धेन तादृशकार्यताविशिष्टान्यविषयताशून्यज्ञानीयत्वस्य
प्रतिबध्यताविशेषणत्वे नोक्तदोष इति वाच्यम् । परामर्शीयवह्नि-
तोपरत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे पक्षसाध्यादिविषयतायाः प्रयोज-
नविरहेण कार्यतावच्छेदककोटावप्रवेशकल्पे बाधादेरसङ्ग्रहापत्तेः
बाधनिश्चयप्रतिबध्यतायां तादृशविषयताशून्यज्ञानीयत्वाभावादिति ।
एतेन प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयत्वावच्छिन्नत्वं
प्रतिबध्यतायां निवेश्य भट्टाचार्योक्तदूषणवारणमित्यपि निरस्तम् ।

त्पर्यं तादृशवृत्तित्वाप्रसिद्धिरिति कृतं पल्लवितेन ॥ १ ॥

स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तदनिरूपकत्वं सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वं भट्टाचार्येण निवेशितम्(१) ।

अथात्र स्वाधिकरणवृत्तित्वं स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा संयोगेन वह्निमान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तेः वह्न्यादेः कालिकादिसम्बन्धेन ह्रदादिवृत्तित्वादिति । एवञ्च गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् इति ज्ञानस्य संयोगेन गुणो गुणवान् इति ज्ञानस्य च प्रमात्वापत्तिः । आद्ये विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन सत्तावृत्तिगुणवृत्तित्वाभावस्य विशिष्टसत्तायामभावात् । द्वितीये च स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन गुणवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति । न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-एतदुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव सर्वांशे याथार्थ्यं वाच्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकमिदं रजतमित्यादिज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वापत्तेः । तत्र स्वावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या स्वपदेन रजतत्वप्रकारताया धर्तुमशक्यत्वात् । न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम्, गुणादौ विशिष्टसत्तात्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य तद्विशेषणीभूतविशिष्टनिरूपितसमवायस्वरूपावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वघटितप्रदर्शितोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविषयताकत्वेन निर्वाहात्, रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात्

(टि०)[१] अथात्र स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वं स्वव्यधिकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं न तु तादृशप्रकारावच्छिन्नत्वं विशेष्यतायां प्रकारावच्छिन्नत्वोपगमे घटावच्छिन्नविशेष्यकवह्निमत्ताबुद्धिस्थलीयघटाभाववद्घटवानित्याकारक—एकत्र द्वयमिति रीत्या निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः । तस्यापि घटावच्छिन्नविशेष्यकघटाभावप्रकारकत्वात् मत एवाऽवयवप्रभेदे गन्धनिष्ठस्य गन्धाभावादिविशेष्यत्वस्य गन्धवानवच्छिन्नत्वादित्युक्तं जगदीशेनेति ध्येयम् ।

यत्पक्षकयत्साध्यकस्थले एकेनैव लिङ्गेनानुमितिस्तत्र प्रकृतपराम
र्शाव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशेन व्यभिचार
दावस्थानेश्च । न च प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वव्यापक
प्रतिबध्यत्वम् यच्च प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकपरामर्शोऽस्य व्यापकप्रति
बध्यत्वम् एतदन्यतरनिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशे न कोऽपि दोष
इति वाच्यम् व्यापकत्वादर्द्विधा निवेशेन गौरवादित्यालोच्य प्रकृत
पक्षसाध्यप्रकारकप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुप्रकारकसमूहालम्बना
नुमितित्वव्यापकत्व प्रतिबध्यतायाः निवेश्य कल्पान्तरानुसरणं
दीधितिकृता कृतम् । न चैतत्कल्पेऽपि वह्निव्याप्याभाववद्
ह्रदादावतिव्याप्तिस्तस्य हेतुमत्ताग्रहाविरोधितया स्वरूपासिद्धत्वना
त्मकत्वादिति वाच्यम् । तस्यापि व्याप्यत्वासिद्धित्वेन लक्ष्यताया
प्रसिद्धिग्रन्थे "पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यो हेतुः हेतुमान् पक्ष
इत्याकारकानुमितेः प्रकृते निवेशासंभवादिति बोध्यमिति"
मथुरानाथेन स्वीकृतत्वात् । आचार्यमतावलम्बनतोऽप्यनिस्तारात् ।
यत्तु प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतासाक्षात्कार
त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतावद्विषयतावच्छ
िन्न च प्रतिबध्यताका निवेश्यमत पूर्वकल्पेऽप्यतिव्याप्त्यनवकाशात्
कल्पान्तरानुसरणं निर्बीजमिति । तत्र तथाविधसाक्षात्कारत्वावच्छिन्न
प्रति अनुमित्यात्मकसन्निकर्षघटितसाक्षात्कारत्वेन परामर्शात्मकसन्
निकर्षसाक्षात्कारत्वेन च हेतुत्वे सन्निकर्षसाक्षात्कारस्य वाच्य
म् । अतोऽनुमितिविषयताया परामर्शविषयतायाश्च तथाविधसाक्षा
त्कारत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकविषयतात्वाभावात् तादृशविषय-
तावद्विषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताव
दप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यम् । किञ्चानुमित्यादिविषयताया
तथाविधसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयतात्वेऽप्येकत्र प्रमितत
या प्राक् गुणज्ञानमादाय घटाभाववत्पर्वतादावतिव्याप्तितादवस्थ्या-
त् । न च तथाविधसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयतात्वाभावद्वि
षयताद्रूपपक्षीयविषयनिष्ठत्वानिवेशे न कोऽपि दोष इति वाच्यम् एवमपि
परामर्शादिविषयतात्वेन घटादिविषयत्वाभावादिनो निकल सन्निध
ष्टपरासाक्षात्कारस्यापि तथाविधकार्यतानिरूपितसाक्षात्कारजनकतया घटादि-
विषयताया अपि तादृशजनकतावच्छेदकविषयतात्वेन घटाभाव

रपर्वतादावतिव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ॥ १ ॥

स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तन्निरूपकत्वं सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वं भट्टाचार्येण निवेशितम्(२) ।

अथात्र स्वाधिकरणवृत्तित्वं स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा संयोगेन वह्निमान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तेः वह्न्यादेः कालिकादिसम्बन्धेन ह्रदादिवृत्तित्वादिति । एवञ्च गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् इति ज्ञानस्य संयोगेन गुणो गुणवान् इति ज्ञानस्य च प्रमात्वापत्तिः । आद्ये विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन सत्तावृत्तिगुणवृत्तित्वाभावस्य विशिष्टसत्तायामभावात् । द्वितीये च स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन गुणवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति । न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-एतदुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वमेव सर्वांशे याथार्थ्यं वाच्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकमिदं रजतमित्यादिज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वापत्तिः । तत्र स्वावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या स्वपदेन रजतत्वप्रकारताया धर्तुमशक्यत्वात् । न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम्, गुणादौ विशिष्टसत्तात्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य तद्घटकीभूतविशिष्टनिरूपितसमवायस्वरूपावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वघटितदर्शितोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविषयताकत्वेन निर्वाहः, रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात्

(टि०)[१] अथात्र स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वं स्वव्यधिकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं न तु तादृशप्रकारावच्छिन्नत्वं विशेष्यतायां प्रकारावच्छिन्नत्वोपगमे घटावच्छिन्नविशेष्यकवह्निमत्ताबुद्धिम्प्रति वह्न्यभाववद्घटवानित्याकारक—एकत्र द्वयमिति रीत्या निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः । तस्यापि घटावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकत्वात् अत एवाऽन्वयप्रसङ्गे गन्धनिष्ठस्य गन्धत्वांशविशेष्यत्वस्य गन्धत्वानवच्छिन्नत्वादित्युक्तं जगदीशेनेति ध्येयम् ।

भ्रमत्वनिर्वाह इति वाच्यम् । तावतापि विषयितासम्बन्धेन प्रकारत्वेन घटत्वानवगाहि-घटत्वत्वेन घटत्वावगाहि-ज्ञानधर्मिकस्य विषयतया घटत्वत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्य स्वावच्छेदकीभूतविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वघटितदर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात् भ्रमत्वापत्तेः। एवं विषयितया प्रकारत्वेन घटत्वावगाहिज्ञाने विषयितासम्बन्धेन प्रकारत्वावच्छिन्नत्वाभाववत्त्वेन तद्धर्मिकस्य विषयितासम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकभ्रमस्य दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात् यथार्थत्वापत्तेश्चेति ।

मैवम् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व—स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशून्यत्वे सति स्वनिरूपितत्व-स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतावत्त्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टनिरवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वस्य सामान्यतो भ्रमभिन्नत्वपदेन विवक्षितत्वात् । तादृशाधिकरणतावत्त्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन ग्राह्यम् । स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठनिरवच्छिन्नानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन ग्राह्यम् स्वरूपतो घटत्वानवगाहि—घटत्वत्वेन घटत्वावगाहि-ज्ञानधर्मिकस्य विषयतया घटत्वत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्य प्रमात्वसम्पादनाय प्रकारतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशः । प्रकारत्वेन घटत्वावगाहिज्ञानधर्मिकस्य विषयतया स्वरूपतो घटत्वप्रकारकभ्रमस्य प्रमात्वापत्तिवारणाय सम्बन्धघटकनिरूपकतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशः(१) ॥

(टि०) (१) वस्तुतस्तु स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन विशेषणताविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वे सति स्वनिरूपितत्व-स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतावत्त्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टनिरवच्छिन्नविशेषणतानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम् । स्वावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वञ्च निरवच्छिन्नाधिकरणतया । तेन कपिसंयोगवान् वृक्ष इत्यस्य न भ्रम-

अथ यद्रूपपदेन किं धर्तव्यम् ? तत्र यदि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वमुच्यते तदा धर्मितावच्छेदकविधया ह्रदत्वानवगाहिनि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्न्यभाववद्ह्रदत्ववानित्यादिज्ञानेऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयतायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादसम्भवः स्यात् । यदि च वह्न्यभावह्रदत्वोभयं गृह्यते तदा एकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयावगाहिज्ञाने तदुभयविशिष्टनिरूपितविषयतायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितयाऽसम्भवः स्यात् इति चेत्,—

अत्र केचित् यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नविषयत्वाभावकूटवत्ताज्ञानीयस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं लक्षणम् । यद्रूपपदेन वह्न्यभावह्रदत्वोभयादिकमेव धर्तव्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने यद्विषयत्वं तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत्त्व इति तद्व्युदासः। वह्न्यभावरूपैकदेशेऽपि नातिव्याप्तिः वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयत्वे 'वह्न्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्ननिरूपितत्वं' वर्तत इति तादृशोभयावच्छिन्ननिरूपितविषयत्वाभाववत् यत्केवलं वह्न्यभावविषयकं ज्ञानं तदीयविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात् । एवञ्च जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणाय अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं स्वतन्त्रं नास्ति पाषाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिवारणाय अनतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेश इत्याहुः ।

(टी०)त्वापत्तिः । प्रकारतास्थले विशेषणतानियमात् मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगवानित्यादिज्ञानस्य वृक्षः सत्ताप्रतियोगिकसम्बन्धेन द्रव्यत्ववानित्यादिज्ञानस्य च न भ्रमत्वानुपपत्तिः । संसर्गसंसर्गतावच्छेदकादेः प्रकारत्वासत्त्वेऽपि विशेषणताया विशेष्यतायाश्च सर्वजनानुभवसिद्धत्वादिति । अतएव प्रतियोगितायां प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वं संसर्गप्रकारसाधारणविशेषणविशेष्यभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात् । अन्यथा स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यालीकतयाऽखण्डसम्बन्धेन प्रमेयस्याभावधर्मिणि अन्वयासम्भवेन भ्रमत्वानुपपत्तिरिति व्याप्तिपञ्चकग्रन्थे जगदीशेनोक्तमिति ध्येयम् ॥

तदसत् । गोत्वाभावो गोत्वानित्याकारकभ्रमात्मकज्ञानीयविषयितामादाय गोत्वाभावेऽतिव्याप्तिः गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयिताया गोत्वावनिरूपितत्वासत्त्वात् ।

परे तु ह्रदादौ ह्रदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववति वह्न्यभाववद्ध्रदत्वमेव यद्रूपपदेन वक्तव्यम्। एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने च ह्रदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपस्य ससर्गत्व ■ स्वीक्रियते किन्तु ह्रदत्वादिधर्मितावच्छेदकज्ञान एवेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोध च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य प्रकारसम्बन्धांशे नियतत्वादिति प्राहुः ।

केचित्तु वह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वादिकमेव यद्रूपपदार्थ इति ।

तदपि न, पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादिभ्रमविषयपर्वतादावतिव्याप्तिः । यदि च तादृशधर्मितावच्छेदकतापन्न यद्वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिक तदेव यद्रूपपदेनोच्यते तदा नाकयोग इत्ययधेयम् ।

अस्मास्तु प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकविषयतानिरूपकतावच्छेदकताश्रयत्वमेव यद्रूप तादृशरूपवत्त्व वा समुदितलक्षणार्थः । प्रतिब धकतावृत्तित्व च स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिपावित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदत्वसम्बन्धेन वाच्यमिति प्राहुः ॥ २ ॥

यद्विषयकत्वेन यादृशविशिष्टविषयकत्वम् तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमादयो साध्याभावादौ सद्धेत्वादिनिष्ठ नातिप्रसङ्ग इति शिरोमणि । यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारतात्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्व तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमे पर्वतविशेषणकवह्न्यभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताकत्वेन विरोधितया तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्ताया पर्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसद्धतौ सत्त्वेऽपि प्रकृतधूमादिहेतावसत्त्वात्तत्र दुष्टत्वव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यकेत्युक्तमिति गादाधरी ॥ १ ॥

(टि०) (१) ननु सामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यकस्थले पर्वतत्व

अथ यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमे धूमत्ववान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादेर्दुष्टत्वानुपपत्तिः(१) स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वाभावप्रकारकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतया तेन सम्बन्धेन धूमत्वाभावादेर्धूमादावसत्त्वात्। न च धूमत्वे पर्वतावृत्तित्वप्रकारकज्ञानस्यापि विरोधितया समवायसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावादेः स्वरूपसम्बन्धेन धूमादौ सत्त्वान्न तत्र दुष्टत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तावतापि रूपत्ववान्पर्वतो वह्निमान् तद्रूपादित्यादौ दुष्टत्वानुपपत्तेः। यदि च रूपत्वनिष्ठाधेयतायां पर्वतनिरूपितत्वाभावस्यापि अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

---

(टि०)व्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धस्यैव दोषघटकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तायाः पर्वतमहानसान्यतरत्वादिसद्धेतौ सत्त्वेऽपि इति ग्रन्थः कथं संगच्छत इति चेत्, अत्र केचित्–तत्पर्वतपक्षकस्थले एव तादृशस्योक्तत्वादिति। तत्तुच्छम् प्रसिद्धस्थलपरित्यागापत्तेः। धर्मिविशेषनियन्त्रितप्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्वमत एवोक्तत्वात् तन्मते व्यापकतायाः अनावश्यकत्वादिति प्राहुः। परेतु पर्याप्तिनिवेशात्केवलस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन तादृशान्यतरत्वे प्रसिद्धसंभवादित्याहुः। तदप्यसत् तथासति धूमादावपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विहाय केवलाधेयतासंबन्धेन पर्वतादिमत्तायाः संभवात् पक्षविशेष्यकभ्रमेत्यादिग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात्। वस्तुतस्तु प्रकारतावच्छेदकसंबन्धे उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकप्रकारप्रतियोगित्वमिव उद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धे प्रकारव्याप्यउद्देश्यतावच्छेदकप्रतियोगिकत्वं भासते अवच्छेदावच्छेदकस्थले साध्यस्य.व्यवस्थामतिरिक्तत्वविशिष्टपक्षतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छिन्नस्य विशेष्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वे इत्यादिनानुमितिग्रन्थे जगदीशेनाभिधानात्। तथा च केवलस्वरूपस्यैव मानाभावासङ्गतेरिति ध्येयम्॥

(टि०) (१) इदन्तु कालिकसम्बन्धेन साध्यहेतुकाभिप्रायेण अन्यथा प्रतिबन्धकभ्रमविषयवह्न्यभावमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य नानुपपत्तिरिति ध्येयम्॥

प्रकारत्वात् तमादाय दुष्टत्वोपपत्तिः, तत्रापि निरूपकत्वसम्बन्धेन पर्वतानिरूपिताधेयत्वनिरूपिताधेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् वाच्यत्वाद्वा पर्वतनिरूपिताधेयत्वाद्वेत्यादौ दुष्टत्वानुपपत्ति तत्र निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशपक्षतावच्छेदकाभावस्य तादृशपक्षतावच्छेदकनिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावस्य तादृशपक्षतावच्छेदकनिष्ठाधेयतायां पर्वतनिरूपितत्वाभावस्य च प्रकृतहेतावसत्त्वादिति । न च तत्रापि पक्षनिष्ठाधिकरणतायां तादृशपक्षतावच्छेदकनिरूपितत्वाभावस्यापि प्रतिबध्यकतावच्छेदकप्रकारत्वात् तदन्यतरस्य च हेतौ सत्त्वादनुपपत्तिरिति वाच्यम्, तावतापि पर्वततादृशाधेयत्वान्यतरत्वस्य पक्षतावच्छेदकप्रकृतहेतौ तादृशान्यतरनिरूपितत्वाभावादेरसत्त्वाद् दुष्टत्वानुपपत्तिरेवेति चेत् । रूपत्वाभावव्याप्य पर्वतवृत्तित्वमित्याकारकज्ञानप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय तद्रूपस्य दुष्टत्वासम्भवात् । एवं तादृशाधेयत्वाभावव्याप्य पर्वतवृत्तित्वमित्यादिज्ञानप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय तत्रापि दुष्टत्वासम्भवादिति । नचैवं घटत्वाभावव्याप्य पर्वतवृत्तित्वमित्यादिपक्षविशेषणज्ञानप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय वह्निमान् धूमादित्यादिप्रसिद्धधूमादिहेतावपि दुष्टत्वप्रसक्तौ तद्ग्रन्थस्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । तावतापि बाधभ्रमस्थले पक्षविशेष्यकभ्रममादाय प्रसिद्धधूमादौ दुष्टत्वापत्तिः सम्भवतीति अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन तद्ग्रन्थोक्तिः सम्भवतीति ध्येयम् ।

केचित्तु दुष्टतास्थले तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षनिष्ठभेदप्रतियोगित्वबुद्धेरपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टग्रहविरोधितया तादृशप्रतियोगित्ववत्त्वमादाय दुष्टत्वसम्भवान्नानुपपत्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

जातिमान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानमादाय वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भववारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताद्वयं च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चये निवेशितं भट्टाचार्येण ।

अथ ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसाध्यतास्थले ह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभावादेरेव दोषतया जातिमान् वह्न्यभाववानि-

त्यादिज्ञाने ह्रदत्वव्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धघटितवह्न्यभाववद्ध्रदत्वविशिष्टविषयिताया असत्त्वेन तत्र लक्षणगमनात्कथमसम्भव इति । न च जातिमान्वह्न्यभाववानितिज्ञान एव यत्र ह्रदत्वव्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकः स्वरूपसम्बन्धो भासते तज्ज्ञानमादाय तत्रापि लक्षणगमनासम्भव इति वाच्यम् । भट्टाचार्येण 'एकदेशव्यापकतानभ्युपगमेन जातिधर्मितावच्छेदकज्ञाने शुद्धह्रदत्वव्यापकत्वस्य संसर्गतया भानासम्भवादिति चेन्न उक्तस्थलेपि प्रकारीभूतवह्न्यभावत्वांशे प्रमेयत्वावगाहि-ह्रदो वह्निप्रमेयत्वविशिष्टवत्त्वानित्यादिज्ञानमादाय तत्रापि लक्षणगमनासम्भवादिति ध्येयम्(१) ।

अथ यादृशविशिष्टविषयकज्ञाने अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशोऽप्यभावत्वेन ह्रदत्वावगाहि–अभाववान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणमशक्यम् । अभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्य वह्न्यभाववद्ध्रदत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् यद्रूपपदेनाभावत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् । वह्न्यभाववदभावत्वस्य धर्तुं शक्यत्वेऽपि तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्याभावत्वेन ह्रदत्वावगाहि–निरुक्तभ्रमे सत्त्वादिति । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वं निवेश-

---

(टि०)(१) नव्यास्तु परामर्शे यद्धर्मव्यापकत्वं हेतुसंसर्गांशे भासते तद्धर्मव्यापकसम्बन्धेनानुमितिः फलम् । तथा च जातिमान् वह्न्यभाववानिति निश्चयमादाय लक्षणगमनासंभव इति प्राहुः । वस्तुतस्तु ह्रदत्वादिव्यापकवह्न्यभावादिप्रतियोगिकस्वरूपादिसंसर्गांशे प्रमेयत्वावगाहि-तादृशसंसर्गतावच्छेदकांशे प्रमेयत्वावगाहि वा वह्न्यभाववान्ह्रद इत्यादिज्ञानमादायासंभवो बोध्यः । एवञ्च वह्नीयप्रमेयत्वविशिष्टवह्निमान् ह्रद इति ज्ञाने प्रमेयत्वविशिष्टवह्न्यभावत्वादिरूपधर्मेणैव व्यापकत्वं भासते न तु केवलवह्न्यभावत्वादिना भट्टाचार्येणाग्रे एतद्ग्रन्थे एव तथा वक्ष्यमाणत्वादित्युक्तावपि नासंगतिरिति ध्येयम् ।

नीयम् तथाऽभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभाववद्ध्रदत्वा-
वच्छिन्नविषयतात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेवेति तादृश-
विषयताशून्यत्वं नोक्तज्ञानस्येति वाच्यम्। अभावत्वावच्छिन्नविषय-
तानिरूपितवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतायाः वह्न्यभाववद्ध्र-
दविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वेन तादृशविशिष्टविषयकत्वाव्यापकत्वाभावेन
यद्रूपपदेनाभावत्वादेर्धर्तुमशक्यत्वात्। यदि च यद्रूपावच्छिन्नवि-
षयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं ता-
दृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं त-
द्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्न
विषयिताशून्यत्वस्य निवेशान्न दोषः यतो वह्न्यभाववद्ध्रदत्वा-
वच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं न वह्न्यभाववान् ह्रद
इत्यादिज्ञानीयाभावत्वावच्छिन्नविषयतायां किन्तु अभाववान् वह्न्य-
भाववानित्यादिज्ञानीयाभावत्वावच्छिन्नविषयतायामेवेति तज्ज्ञान-
व्युदास इत्युच्यते तदा तादृशरीत्या गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयता-
त्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्य गो-
त्वाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकतया तादृशविषयताशून्यत्वस्य गोत्वाभावो गोत्ववानिति
ज्ञानेऽसत्त्वेन तादृशभ्रममादाय गोत्वाभावादावतिव्याप्तिविरहेण
वक्ष्यमाणसामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः। एतेन भ्रमसामान्यभिन्नत्वं नि-
वेश्य अभाववान्वह्न्यभाववानिति ज्ञानवारणमित्यपि परास्तम्। एव-
लक्षणस्य यथार्थत्वाघटितत्वेन एतत्कल्पे तस्यानुपादेयत्वाच्च।
न च तादृशविषयतात्व तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशविषयतात्वावच्छिन्नविषयताशून्य-
त्वविशेषणीयम्, तथाच वह्नित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिता-
भावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-
पितविशेष्यतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेन उक्तज्ञानव्यु-
दास इति वाच्यम्। एवमपि सामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः गोत्ववि-
षयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितगोत्वविषयतात्वस्य तादृशा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञान-
निरूपितनिरूपकभावापन्नद्रव्यादिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-

विनाविशेष्यतात्वरूपस्य जातित्वेन रूपेण ह्रदत्वावगाहिज्ञाननिष्ठ-ताहशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेनास-म्भवापत्तेश्च ।

मैवम् । स्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताकत्व-स्वाश्रयनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताकत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वेन स्वाश्रयाभाववद्वृत्तित्व-स्वनिरूपितत्वोभयस-म्बन्धेन अवच्छेदकताविशिष्टविषयताशालिज्ञानान्यत्वेन वा तादृश-विशिष्टविषयकनिश्चयस्य विशेषणीयतया अभाववान्वह्न्यभाववानि-त्यादिज्ञानवारणसम्भवादिति ।

केचित्तु यथाश्रुताव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्य निवेशे जा-तिमान् वह्न्यभाववानित्यादि-ज्ञानव्यावर्तनेऽप्यभाववान्वह्न्यभाव-वानित्यादिज्ञानवारणासम्भवः । एवं जातिमान् वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववज्जातिमद्ह्रदादिरूपबाधेऽव्याप्तिश्चालनीयन्यायेन सर्वा-सामेव वह्न्यभाववज्जातिमद्विषयितानां तादृशबाधविषयिताव्या-पकत्वेन · तादृशविषयिताशून्यत्वस्योक्तबाधविषयकज्ञानेऽसत्त्वात् असौ यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितयत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्टनिश्चयत्व-व्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वं लक्षणं वाच्य-म् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्या-प्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो-गितावच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन । यत्किञ्चिद्विषयतायां यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितत्वं च यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव तेन वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्न-विषयिताया अपि ह्रदत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वेन यत्किञ्चित्पदेन तादृशविषयित्वमादाय शुद्धह्रदे नातिव्याप्तिः । जातिमान् वह्न्यभा-ववानित्यादिज्ञानविषयित्वं च वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्ननिरूपि-तयत्किञ्चिद्विषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकवि-षयताशालिवह्न्यभाववान् ह्रद—इत्यादिज्ञानवृत्तिभेदप्रतियोगि-तावच्छेदकमेवेति तच्छून्यत्वं न जातिमान्वह्न्यभाववानि-त्यादि ज्ञाने किन्तु वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिनिश्चय एवेति ताद-शनिश्चयव्यापकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायामक्षतमेवेति य-त्किञ्चित्पदेन ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयविषयतामादाय

याधादौ लक्षणसमन्वयः। एवं जातिमान्वह्निमानित्यादावपि वह्नय-भावयज्जातिमद्धादौ नाव्याप्तिः। जातित्वेन यत्किञ्चिज्जात्यवगाहि-वह्न्यभाववज्जातिमदित्यादिज्ञानीयविषयताया एव यत्किञ्चित्पदेनोपादेयतया तादृशविषयिताविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतायामक्षतत्वात्।

अथवा यत्किञ्चिद्विषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिता तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं दोषत्वम्। यत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्ट्यं च स्वनिष्ठत्व-स्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिताविशिष्टत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताज्ञानीयत्वोभयसम्बन्धेन। तथा च यत्किञ्चित्पदेन ह्रदो वह्न्यभाववान् इत्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतामादाय बाधादौ लक्षणसमन्वयः। एवं जातिमान् वह्निमान् इत्यत्रापि जातित्वेन यत्किञ्चिज्जात्यवगाहि-जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयविषयतामादाय वह्न्यभाववज्जातिमद्धादौ लक्षणसमन्वयः। ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयितासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वसम्बन्धेन वह्न्यभावांशेऽवच्छेदकविषयतायामेव सत्त्वात्। तादृशविषयिताविशिष्टवह्न्यभावांशेऽवच्छेदकविषयताव्यापकत्वस्य च प्रतिबन्धकतायामक्षतत्वात्। यत्किञ्चिद्विषयतापदेन ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतामादायैकदेशोऽतिव्याप्तिरतः स्वतादात्म्यनिवेशः। केवलस्वतादात्म्यनिवेशेऽपि ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञानीयैकदेशविषयतामादाय तत्रैवाव्याप्तिरत उभयसम्बन्धनिवेशः। तथा च ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयैकदेशविषयताया स्वतादात्म्यसत्त्वेऽपि स्वनिरूपकतावच्छेदकीभूतवह्न्यभावत्वादिकपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताक यावत्पदार्थ इति ज्ञानीयविषयत्वम् तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। न च ह्रदो वह्न्यभाव इतिज्ञानीययत्किञ्चिद्विषयतायास्तादृशोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टत्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यम्' इति

वाच्यम्, प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायां तादृशविशिष्टविषयिता-
व्यापकत्वाभावादिति । ह्रदो वह्न्यभाववानिति-ज्ञानीयमुख्यविशे-
ष्यताया अपि वह्न्यभाववद्धूमवान् देश इति ज्ञानीयस्वनिरूपकता-
वच्छेदकवह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्ननिरूपकताकप्रकारतात्मकविष-
यित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशभेदप्रतियो-
गितावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वाभावेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन
यत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्टविषयित्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवः अत उभय-
सम्बन्धघटकमुख्यविशेष्यतानिवेशः मुख्यविशेष्यतानिवेशेऽपि ह्रदो
वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्नविषयतायां
ह्रदत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन यत्किञ्चित्पदेन तादृशविषयतामा-
दाय ह्रदत्वावच्छिन्नैकदेशेऽव्याप्तिरतो यद्रूपावच्छिन्नविषयितापदेन
यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिता वाच्या । ह्रदो वह्न्य-
भाववानित्यादिज्ञानीयविषयितायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्ननिरूपकताकविषयिताशालिजातिमान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञा-
नवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनासम्भवः स्यात् अतः सम्बन्ध-
घटकमुख्यविशेष्यतायाम् स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छे-
दकताकनिरूपकताकत्वनिवेशः । एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्य-
भाववद्धूमद्वयविषयकज्ञानीयविषयितायां वह्न्यभाववद्धूमद्वयाव-
च्छिन्ना या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयता तन्निरूप-
कतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकता-
कत्वाभावात्तमादाय दोषः । न च विषयभेदेन विषयता-
भेदाद्वह्न्यभाववद्धूमद्वयाव्याप्तिः ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादियत्कि-
ञ्चिद्धूमद्वयविषयकज्ञानीयविषयतायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकीभूत-
धर्मावच्छिन्ननिरूपकताकह्रदान्तराविषयताकतादृशज्ञानीयविषयत्व-
समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तच्छून्यज्ञानीय-
त्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति वाच्यम् । स्वतादात्म्य-स्ववि-
शिष्टमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषय-
ताशून्यज्ञानीयत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकविष-
यतायां यत्किञ्चिद्विषयताविशिष्टत्वनिवेश इति । सम्बन्धघटक-
विषयताविशिष्टत्वं च स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकता-
कनिरूपकताकत्व—स्वनिरूपकनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् ।

तथा च यत्किञ्चिद्घटविषयकज्ञानीया या विषयता तन्निरूपकनिरूपितत्वस्य ह्रदान्तरविषयकज्ञानीयविषयतायामसत्त्वान्नैव दोष इत्याहुः।

तच्चिन्त्यम्। स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताकल्पे वक्ष्यमाणसामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः। निश्चयत्वांशनिवेशवैयर्थ्यापत्तेश्चेति ध्येयम्(१)।

वस्तुतस्तु यथैव जातिमान्घटाभाववानित्यादिप्रत्यये पर्याप्तत्वं विषयतासम्बन्धेन यादृशविशिष्टव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तादृशमित्यस्यैव सम्यक्त्वात्। यत्र स्वरूपतोऽस्वरूपतो वा यादृशविशेषणघटितयादृशविशिष्टस्य संसर्गताविरहेण दोषत्वम् तत्र तादृशविशिष्टनिरूपितविषयितया एव तादृशविशिष्टस्य संसर्गता स्वीक्रियते न तु अन्यविधया इति जातिमद्घटाभाववद्भूप्रदेशरूपवि·

---

(१) नव्यास्तु यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालियत्किञ्चिज्ज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताशून्यतद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिभिन्नत्वस्य व्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां निवेश्यम् तथा च तद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितज्ञाननिष्ठावच्छेदकतानिरूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिरीत्या तद्व्यक्तिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयिताशून्यतद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं मादृशीयमात्र सगृह्य निवेशे तात्पर्यम् ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत यज्जातित्वावच्छिन्नविषयित्वं तच्छून्यस्य ह्रदो वह्न्यभाववानित्याकारकज्ञाने सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय। इत्थञ्च सामान्यपदानुपादाने वह्न्यभावेऽतिव्याप्तिः स्यात् तद्रूपावच्छिन्नविषयताशालियत्किञ्चिज्ज्ञानपदेन वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानमादाय तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयिताशून्य वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानं तद्वृत्तिवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वात् तन्निवेशे तु केवलवह्न्यभाववानिति-ज्ञानस्यापि तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नविषयितावच्छेदकत्वाभावान्न दोष इति प्राहुः।

शिष्टस्य विषयितायाः स्वरूपतो ह्रदत्वघटितविशिष्टस्य संसर्गता-
विरहेण जातिमान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानमादायासम्भवाभावात् ।
परन्तु यादृशत्वमननुगतमिति । एतेन अभावत्वेन ह्रदत्वावगाहिज्ञान-
वारणाय यथार्थपदसार्थक्यसम्भवेन दीधितिकृता यथार्थपदाघटि-
तद्वितीयलक्षणावतारस्य विरोध इति परास्तम् । अत एवानुमि-
तिग्रन्थे परामर्शग्रन्थे च भट्टाचार्येण विशिष्टव्याप्तिप्रसिद्धिस्थले
खण्डशो विषयितामादाय विषयितासम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टस्यैव
ज्ञाने निवेशः कृत इति ।

परे तु अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वमिव यद्रूपावच्छिन्नस्य
यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तन्निष्ठविष-
यताभिन्नकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वरूपमप्युक्तविशेषणमप्यस्ति
तथा च अभावत्वेन ह्रदत्वस्य न विशिष्टघटकता इति अभावत्वाव-
च्छिन्नह्रदादिविषयता तादृशविषयताभिन्नैवेति तच्छून्यत्वं नाभा-
ववान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानस्येति तादृशज्ञानमादाय न दोषः ।
एवं चाभाववत्त्वसंयोगेन वह्निसाध्यकस्थले अभावो वह्निमान् वे-
ति संशयमादाय वह्न्यभाववद्भावरूपबाधेऽव्याप्तिवारणाय निश्चय-
त्वनिवेशः गोत्वाभावो गोत्वाभाववान् इत्यत्र गोत्वाभावो गोत्ववा-
निति भ्रममादाय गोत्वाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय वक्ष्यमाणसामान्यप-
दसार्थक्यमिति वदन्ति ॥ ४ ॥

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं स्वावच्छिन्नविषयित्वसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्व(१)समानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये विशिष्टान्तराघटितत्व-
विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति । तथाहि मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारत्वावच्छिन्नविषयतायामपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतशुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वा-
व्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारज्ञानेऽसत्त्वा-

(१) भ्रमज्ञाने प्रतिबन्धकतासत्त्वाद्सम्भववारणायावच्छेदकवि-
षयतापर्यन्तानुधावनमत्र बोध्यम् ।

त् । एवं वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयताया
अपि तादृशजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता
वच्छेदकीभूतवह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविष
यित्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य च तादृशजलवद्ध्रदविषयकज्ञा-
नेऽसत्त्वात् । न च व्यभिचारघटितबाधेऽव्याप्तिः तादृशबाध
विषयकत्वस्य तादृशबाधविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छे
दकव्यभिचारविषयकत्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य तादृशबाध-
विषयकज्ञानेऽसत्त्वात् । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक
तासामान्यावच्छेदकविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव
च्छेदकेत्युक्तौ च बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिः तादृशव्यभि
चारविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य केवलबाधविष
यिताया केवलव्यभिचारविषयितायां चासत्त्वादिति वाच्यम्
स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविष
यित्वसमानाधिकरणाभाव इत्यस्य विवक्षितत्वात् । यत्किञ्चित्प्र-
तिबन्धकतापदेन बाधप्रतिबन्धकतामादायैव व्यभिचारघटितबा
धादौ लक्षणसमन्वयादिति ।

अत्र केचित् उक्तरीत्या अव्यापकीभूतविषयताद्वयनिवेशे
प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षस्य सत्प्र
तिपक्षत्वे तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः तादृशसत्प्रतिपक्षविषयताया स्वा-
वच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रतिहेतुव्याप
कसाध्याभावकालीनहेतुमत्पक्षविषयित्वाव्यापकत्वात् । न
च स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताद्वयघटनीयस्वाव
च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वा
वच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताद्वयघटनीयविषयित्वाव्या
पकीभूतविषयताद्वयघटनीयत्वमत्रावश्य वाच्यम् तथा च नोक्तस
त्प्रतिपक्षादावतिव्याप्तिः कालीनत्वघटितविशिष्टविषयिताया स्वाव
च्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताद्वयघटनीयत्वाभावात्, परन्तु
वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टघ
टितत्वनिवेशोऽस्तु विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ एवेति
वाच्यम् । यतः स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताद्वयघटनीय
स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदक स्वावच्छिन्नवि

पयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतत्वनिवेशायोगः । किन्तु स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमेव निवेशनीयम् अन्यथा ह्रदो वह्निमानित्यत्र जातिमद्वह्न्यभाववद्ह्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः, वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितया जातिमद्वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यजातिमान् वह्न्यभाववानिति ज्ञानेऽपि सत्त्वेन जातिमद्वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात्, तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्य च तादृशह्रदविषयकज्ञाने सत्त्वात् । एवञ्च प्रागुक्तलक्षणप्रतिपन्नाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति प्राहुः(१) ॥ ५ ॥

टि० (१)एवं सति गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभाववत्सर्वरूपबाधेऽव्याप्तिश्च बाधविषयतायास्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतगगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावात् । अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमिव स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमपि देयम् तावतैव प्रोक्तस्थलेऽव्याप्तिः । न च लाघवानवकाश इति वाच्यम् भवन्मतेऽनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः द्विधा निविष्टतया गौरवम् । मम मते तु तादृशपरिष्कृतप्रतिबन्धकतायाः सकृन्निवेशेनातीव लाघवादिति चेन्न प्रतिबन्धकताया ज्ञानभेदेन भिन्नत्वे मम मतेऽपि सकृन्निवेशासम्भवादिति । तथाच विशिष्टान्तरे स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकतावच्छेदकतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतात्ववृत्ति यद्रूप तदवच्छिन्नविषयकत्वादिनिवेशः । वृत्तित्वञ्चावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । भवन्मतेऽप्येतादृशनिवेशस्यावश्यकतया गौरवापत्तेः यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितलक्षणे मन्मते लाघवा-

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतानि
रूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्यत्र सामान्यपदं व्यर्थम् ।
ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयह्रदत्वावच्छिन्नैकदेशविषयिताया
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य ह्रदत्वादिविशिष्टविष
यकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्वह्न्यभाव
त्वावच्छिन्नविषयतात्व तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वाभावादव
धारणसम्भवात् ह्रदह्रद—इत्यादिज्ञानीयविषयितायाश्च स्वरूपस
म्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् । न चात्र कल्पे तादृशविशिष्टविषयि
ताव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं न निवेशनीयम् वह्न्यभाववज्जाति
मत्त्वावच्छिन्नविषयिताया अपि जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानक
लीनस्य जातिमान् ह्रद—इत्यादिज्ञानस्य ज्ञानत्वविशिष्टावच्छिन्ना या ह्रद
धर्मिकवह्न्यनुमितिप्रतिबन्धकता तन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद
कत्वादिति वाच्यम् । ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभाववत्त्वावगाहि
धारणाय तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् ।
तत्र जातिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावविषयतायाः स्वरूपसम्
बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् । न च संयोगी संयोगाभाववानित्यादौ
संयोगी संयोगवानित्याकारकभ्रमात्मकज्ञानविषये संयोगेऽतिव्याप्तिः
तत्र संयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य संयोगत्वविशिष्टविषयता
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् तादृशाव्यापकी
भूतविषयिताशून्यत्वस्य चोक्तभ्रमात्मकज्ञाने सत्त्वादिति वाच्यम् ।
संयोगावच्छिन्नविषयितायास्तादृशविशिष्टविषयकत्वाव्यापकत्वेन
तच्छून्यत्वस्य संयोगी संयोगवानिति भ्रमात्मकज्ञानेऽसत्त्वा
दिति । तत्र गोत्वाभावा गोत्वाभाववानित्यादौ गोत्वाभाव
गोत्ववानित्याकारकभ्रमात्मकज्ञानविषये गोत्वाभावादावति
व्याप्तिवारणाय सामान्यपदमर्थवत् । तत्र गोत्वाभाव-
विशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
गोत्वत्वावच्छिन्नविषयतायां सत्त्वात् । न च यत्सम्बन्धावच्छि

टि० च । यत्तु तन्न यादृशस्य व्यभिचारविषयकज्ञानविषयमेव
स्वविशिष्टव्यभिचारविषयकत्वात् तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽति
व्याप्तिरिति ध्येयम् ।

यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संसर्गावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः। गोत्वाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वं तदवच्छिन्नाभावस्य गोत्वाभावो गोत्ववानिति ज्ञानेऽसत्त्वादिति वाच्यम्। तथात्यपि गोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावप्रकारकस्थले तादृशगोत्वाभावेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्यापि तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकत्वाभावात्। जातिमज्ज्ञात्वावच्छिन्नविषयितायाः संसर्गानवच्छिन्नतया संसर्गभेदेनैवेदं द्रव्यं जातिमदित्यत्र जातिमान् जातिमान् इत्यादिज्ञानवारणासम्भवाच्च। न च यद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तादृशविशिष्टविषयत्वाव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नोक्तदोषः समवायत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितगोत्वत्वसमानकालीनगोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयतायास्तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकतया तच्छून्यत्वस्य गोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावो गोत्ववानिति बाधभ्रमेऽसत्त्वादिति वाच्यम्। तावताऽपि गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो गगनत्वाभाववानित्यत्र गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो गगनत्ववानिति बाधभ्रममादाय गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावेऽतिव्याप्तिः। तत्र स्वरूपत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितगगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयताया विशिष्टविषयित्वाव्यापकत्वाभावात्। न च यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्ननिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं निवेशनीयम्, तथाचोक्तस्थले बाधविषयकभ्रमे गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितगगनत्वत्वावच्छिन्नविषयतात्वरूपतादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नाभावासत्त्वेनोक्तस्थले नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। एवमपि

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वमित्यत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववह्रदवृत्तित्वोभयवज्जले (१) तिव्याप्तिः। तत्र तादृशोभयावच्छिन्नजलत्वावच्छिन्नविषयताया ऐक्येन तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य ह्रदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलत्वे सत्त्वात्। एवं तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वे सति तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वनिवेशेऽसाधारणेऽतिव्याप्तिः असाधारणस्यापि निरुक्तविशिष्टद्वयान्तर्गतत्वात्। अतस्तादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमपहाय तादृशविशिष्टविषयताविशिष्टतादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमेव भट्टाचार्येण निवेशितम्।

अथ ह्रदो गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् जलादित्यादौ गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारणेऽव्याप्तिः तादृशासाधारणस्य गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् ह्रदस्तादृशवह्निव्याप्यजलवांश्च जलं च गगनवदित्याद्यनुमितिविरोधितया निरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वात्। अतः विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रतिबन्धकतायामनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेश (२)। न च व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवात् पक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्दोषवारणसम्भवा-

---

टि०(१) व्याप्तिविशिष्टहेतौ पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षावगाहिज्ञानस्य च अनुमितिकारणतया एकत्र द्वयमिति रीत्या निरुक्तोभयावगाहिनः कारणत्वाभावान्न तस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः।

टि० (२) गगनाभाववद्वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववत्कालीनजलादित्यादिस्थलीयासाधारणेऽव्याप्तिः समूहालम्बनानुमित्यात्मकाभावो गगनवानित्याकारकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितायाः वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववान् गगनाभाववान् वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववांश्चाभाव इति ज्ञाननैविशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तत्र सत्त्वादिति केचित्।

यत्र संयोगवत्संयोगवत्संयोगाभावस्य साध्यता संयोगवत्संयोगस्य पक्षता(१) तत्र संयोगवत्संयोग संयोगवत्संयोगवत्संयोगप्रतियोगिता दिबाधप्रमाविषयीभूतसंयोगवत्संयोगवत्संयोगवत्संयोगरूपबाधेऽक्रे ड्रोऽतिव्याप्तिः । अत्र साध्यघटकीभूतप्रथमसंयोगस्य वैशिष्ट्यं संयोगसम्बन्धेन, द्वितीयस्य कालिकसम्बन्धेन, पक्षघटकसंयोगवैशिष्ट्यमपि कालिकसम्बन्धेन, साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिता च कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । न च यद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वम् निश्चयविधया व्यापकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वस्य तन्निवेशे भोक्तव्यं यामिकस्थलीयबाधभ्रमे तादृशव्यापकीभूतसंयोगत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्त्वस्य विरहादिति वाच्यम् । गगनाभाववत्संयोगपक्षक—उक्तसाध्यकस्थले बाधभ्रममादाय संयोगवत्संयोगवद्गगनाभाववत्संयोगवत्संयोगेऽतिव्याप्तेः । अत्र साध्यताघटकप्रथमसंयोगवैशिष्ट्यं स्वरूपसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं कालिकेन । तथा च स्वरूपत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वमपि न विशिष्टनिश्चयीयव्यापकमिति ।

तत्तद्रूपमात्रावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्वादाद्यभिन्नपक्षस्य च तत्तद्रूपाविशेषेण निवेशे गौरवमतोऽनुगतरूपेण निवेशः कार्यः । अनुगमश्च—स्वाभाववत्त्व—स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वोभयसम्बन्धेन समानाधिकरण्यविशिष्टान्यत्वम् । एवञ्च स्वानन्वयेन निश्चयस्यापि स्वस्वतेऽनिवेशात् न सहाया-प्रत्यक्षेऽव्यर्थम् । एतेन एतद्भावप्रकारकत्वादिघटितज्ञानविषयस्य निश्चयधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावादरूपसंग्रहोऽनिवेशेनैव सत्प्रतिपक्षादिवारणसम्भवे विशिष्टदृष्टावघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम् । सम्बन्धव्यावृत्तिस्तु स्वयमूह्या ॥६॥

टि०(१) संयोगवत्संयोगाभावसाध्यतावच्छेदकतानिरूपितसंयोगावच्छिन्नावच्छेदकतात्मकविषयतायाः संयोगावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंयोगवत्संयोगावच्छिन्नप्रकारतात्मकविषयताया व्यापकत्ववारणाय पक्षता संयोगद्वयेनोक्ता ।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वमित्यत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वह्रदवृत्तित्वोभयवज्जले (१) ऽतिव्याप्तिः। तत्र तादृशोभयावच्छिन्नजलत्वावच्छिन्नविषयताया एकस्य तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य ह्रदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलत्वे सत्त्वात्। एवं तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वे सति तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वनिवेशेऽसाधारणेऽतिव्याप्तिः असाधारणस्यापि निरुक्तविशिष्टद्वयान्तर्गतत्वात्। अतस्तादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमपहाय तादृशविशिष्टविषयताविशिष्टतादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमेव भट्टाचार्येण निवेशितम्।

अथ ह्रदो गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् जलादित्यादौ गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारणेऽव्याप्तिः तादृशासाधारणस्य गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् ह्रदस्तादृशवह्निव्याप्यजलवांश्च जलं च गगनवदित्याद्यनुमितिविरोधितया निरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वात्। अतः विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रतिबन्धकतायामनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशः (२)। न च व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्दोषवारणसम्भवा-

---

टि० (१) व्याप्तिविशिष्टहेतौ पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षावगाहिज्ञानस्य च अनुमितिकारणतया एकत्र द्वयमिति रीत्या निरुक्तोभयावगाहिनः कारणत्वाभावाच्च तस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः।

टि० (२) गगनाभाववद्वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववत्कालीनजलादित्यादिस्थलीयासाधारणेऽव्याप्तिः [illegible] गगनवानित्याकारकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपिताया वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववान् गगनाभाववान् वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववांश्चाभाव इति ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तत्र सत्त्वादिति केचित्।

द्यर्थमेवेति वाच्यम् पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्धूमत्ववद्वृत्तिधूमत्ववद्धूमेऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम्(१)।

अथ वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भवः ह्रदत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वाविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वादिति। (न च परस्परं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वं निवेशनीयम् अतो न कोऽपि दोष इति वाच्यम् तथासत्यपि वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य परस्परमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वस्य वाधादौ सत्वादसम्भवतादवस्थ्यादिति चेन्न) यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्।

(अन्ये तु परस्पराघटकयादृशविशिष्टविषयक इत्यादिवक्तव्यत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः।)

अथैवमपि वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलाभाववद्ध्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले तादृशजलवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्ध्याद्यव्याप्तिः। तत्र तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वात्। (न चाश्रयासिद्धिविषयताघटकविषयताभिन्नत्वं तादृशविशिष्टद्वयविषयतायां निवेशनीयमिति नोक्तदोष इति वाच्यम्। तथासति तादृशरीत्या साध्याप्रसिद्धि

टि० (१) अथ यत्र ह्रदत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन ह्रदत्वविशिष्टस्य पक्षता वह्नेः साध्यता ह्रदत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलत्वकालीनजलत्वजातिमत्कालीनघटस्य हेतुत्वं तत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्न्यभाववज्जलत्वकालीनजलत्वजातिमत्कालीनघटरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः तत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयतात्मकवह्न्यभाववज्जलत्वावच्छिन्नविषयतायां जलत्ववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वात् जलत्वजातिमदन्तर्गतजलत्ववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वादिति चेन्न यादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशविशिष्टद्वयविषयताद्व्यन्यस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम्॥

विषयताघटकविषयताभिन्नत्वस्यापि निवेशनीयतया गौरवापत्तेः ग्रन्थकारस्य सत्प्रतिपक्षविषयताभिन्नत्वमात्रनिवेशानौचित्याच्च । न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टघटकत्वं तादृशविशिष्टद्वये निवेशनीयमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् तथा सत्युक्तस्थले एव वन्ह्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदादेरपि दोषत्वापत्तेर्वन्ह्यभाववज्जलवद्ध्रदादिरूपविशिष्टस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकविशिष्टघटकत्वाद्विशिष्टपक्षप्रहाविरोधितया कालीनत्वघटितविशिष्टस्याश्रयासिद्ध्यात्मकत्वाच्च । न च वन्ह्यभाववज्जलवत्कालीनत्वकालीनजलवद्ध्रदादिरूपविशिष्टद्वयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तविषयताकविशिष्टघटकत्वेन तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वान्नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् कालीनत्वादिघटितविशिष्टद्वयसाधारणासंभवस्योपरिष्टाद्वक्ष्यमाणत्वादिति चेन्न यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टविषयताघटकविषयताभिन्नत्वस्य निरुक्तविषयितायां निवेशनीयत्वात् । एवञ्च विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रागुक्तासंभववारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वमपि नोपादेयम् वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वविशिष्टविषयितायाः ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकविशिष्टविषयिताघटकविषयिताभिन्नत्वस्यासत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु लाघवाद्विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताभिन्नत्वमेव विशिष्टद्वयविषयितायां निवेशनीयमिति न दोषः । नन्वेवं ह्रदो वह्निमान्वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदादित्यत्र वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिस्तत्र ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं यद्धेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकत्वं तदवच्छेदकविषयिताकविशिष्टविषयिताभिन्नं यन्निरुक्तविशिष्टद्वयविषयित्वं तच्छून्यप्रतीतिविषयत्वस्योक्तविशिष्टे सत्त्वात् । न च तादृशविशिष्टान्तरं यज्जलवद्ध्रदादि उक्तविशिष्टस्य तद्घटितत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशेषगुणवद्घटादिसद्धेतावग्रे वक्ष्यमाणस्य यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वस्य ज्ञान-

वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादायोक्तविशिष्टेऽक्षतत्वात् ।

अथ वक्ष्यमाणयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेश एव नास्ति । स्वावच्छिन्नविषयित्वानवच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वस्य कालीनत्वादिघटितविशिष्टविषयतायामपि सत्त्वात् तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वस्य च विरहेण वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्वृत्त्यवृत्तिकालीनत्वादिविरहादिति । न च स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वघटितत्वनिवेशस्यावश्यकतया तत एव कालीनत्वघटितविशिष्टविषयिताव्युदास इति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वघटितत्वनिवेशे प्रागुक्तयुक्त्या ह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभाववज्जातिमद्वृत्तित्वादावति-व्याप्तिरत स्वावच्छिन्नविषयकस्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदक यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वघटितत्व यद्रूपावच्छिन्नविषयत्व तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमित्येव वक्तव्यम् तेन कालीनत्वघटितविशिष्टविषयिताव्युदाससम्भवादिति चेन्न यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्यैव स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्यापि निवेशनीयत्वात् अन्यथा व्यापकतामात्राधिकरणत्वघटितविशिष्टहेतुमत्पक्षस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तु तत्राऽव्याप्त्यापत्तेः । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारहेतुव्यापकत्वाभावकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयिताया स्वावच्छिन्ननिरूपिताभावादिति वक्ष्यमाणकल्पे विशिष्टद्वयाघटितत्वमवश्यं निवेशनीयमिति ।

मेयम् । स्वरूपसम्बन्ध—स्वस्वविभिन्नाश्रितत्वोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वमवच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टावच्छेदकनिष्ठवैशिष्ट्यावच्छिन्नविशिष्टविषयकनिष्ठत्वं तादृशविशिष्टद्वयापरिज्ञानमपेक्षणीयमित्याशयेनैवासन्दर्भगर्भकारणसम्भवात् । असंविशिष्टावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशात् वह्न्यभाववद्ह्रदादौ न प्रागुक्तप्रसङ्गः । तादृशप्रतिबन्धकतायां निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वनिवेशात्पौनरुक्त्यभयादित्यादाव

व्याप्तिः। न च वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्ध्रदपक्षकस्थले वन्ह्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः। यत्र घटकालीनवन्ह्यभाववज्जलवृत्तिजलवद्ध्रदस्य स्वरूपासिद्धत्वं तत्र वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिश्च।

अत्राहुः—ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताशून्यस्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयवृत्तिताद्दशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयघटितं यत्त्वं तत्पर्याप्त्यवच्छेदकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वपदेन विवक्षितत्वात्। स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वस्य वा (१)विवक्षितत्वादिति।

केचित्तु वह्न्यभाववद्ध्रदादौ प्रागुक्तासम्भववारणाय स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकान्यत्वेन विशिष्टद्वय निवेशनीयम्। तथाच स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयताकान्यत्वाद्व-

---

टि० (१) न च तथापि यत्र गगनाभाववत्प्रतियोगित्ववत्कालीनवह्नेः साध्यत्वं गगनस्य हेतुत्वं पक्षत्वञ्च तत्र गगनाभाववत्प्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नहेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टद्वयघटितत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् तत्र व्यतिरेकव्याप्त्यन्वयव्याप्त्युभयव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतहेतुमत्तानिश्चयस्याहार्यत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति। न च तथापि यत्र गगनाभाववद्वह्निमद्वृत्तित्ववत्कालीनवह्नेः साध्यत्वं गगनवद्भाववज्जलस्य हेतुत्वं ह्रदस्य पक्षत्वं तत्र तादृशसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-अभाववज्जलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः, एवं यत्र गगनस्य पक्षत्वं वह्नेः साध्यत्वं गगनाभाववद्वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्ववत्कालीनगगनस्य हेतुत्वं तत्रासाधारण्येऽव्याप्तिश्चेति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वपदेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात्। व्यापकत्वं च स्वानाश्रयत्व-स्वकालीनपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभाववत्तासम्बन्धेन। तथाचासाधारण्यप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वस्य हेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतायामसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः॥

शविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं स्वा-वच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्तत् तदन्यतम दोषतावच्छेदके निवेशनीयमतो नोक्तदोषः । तादृशनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वे स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वानिवेशात् प्रागुक्ताश्रयासिद्धावव्याप्तिः । निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वानिवेशाच्चोक्तविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकस्य पदार्थाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषः । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयताशालित्वेन यादृशविशिष्टद्वयविशेषणान्नासम्भवः । तथापि प्रतिबन्धकतासामान्यनिवेशेन वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्धूमवत्पक्षकस्थले वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्धूमवदादौ नातिव्याप्तिः । न च वह्न्यभाववज्जलवत्त्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टजलवद्धूमवदादिविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य निश्चयद्वयसाधारणतया वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्धूमवत्त्वरूपत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात्तादृशस्य पदार्थाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वव्यापकत्वस्वरूपसम्बन्धरूपस्वावच्छिन्नविषयितावच्छेद्यतयोभयथाप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य (१)विवक्षितत्वादिति प्राहुः ।

टि०(१) एतेन ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यसमानाधिकरणजलवद्धूमवत्त्वरूपस्य हेतोः तत्र वह्निमद्वृत्तिमत्तानिश्चयस्यैवैकं प्रतिबन्धकत्वम् अपरञ्च वह्निमद्वृत्ति जलमिति निश्चयविशिष्टजलवत्तानिश्चयत्वेन । निरुक्तस्वव्यापकत्व-स्वव्यभिचारित्वोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यतया प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितात्वस्य वह्निमद्वृत्तित्वरूपविशिष्टजलवद्धूमवत्त्वरूपविशिष्टद्वयघटितत्वादिति निरस्तम् । तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतवह्निमद्वृत्तिमत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविरहेण व्यपदेशेन निरुक्तबोधत्वस्य घटितुमशक्यत्वादव्याप्तिविरहात् । अत एव स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नानुमितिव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिकयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवि

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकानिश्चयत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्त्वं तदन्यत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं विशेषणीयमतो न कोपि(१) दोष इत्यपरे(२) ॥

यत्तु ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयितामिन्ना या तादृशविशिष्टद्वयविषयता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं विशेषणीयम् तथाच वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वादिविषयताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयिताभिन्ना या उदासीनज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्याश्रयासिद्ध्यादौ सत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिः। वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदहेतुकस्थले च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलत्ववद्ध्रदत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतवृत्तित्वविषयताशून्यजलवान्ह्रद इत्यादिज्ञानीयविषयताभिन्नैव वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् ह्रद इत्यादिज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयतेति तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिरिति ।

तन्मन्दम्। उक्तरीत्या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेर्वारणसम्भवे वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। वह्न्यभाववज्जल-

---

ट्यपकनिश्चयत्वे तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशात्पूर्वोक्ताश्रयासिद्ध्यादौ नातिव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तम्। निरुक्तबाधेऽव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥

(१) वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभावधूमाभाववद्वृत्तिवह्न्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य सार्थक्यं बोध्यम् ।

(२) केचित्तु परेत्वित्यादिकल्पद्वय एव अभावः संयोगेन वह्निमानित्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्न्यवच्छेदेन वह्न्यभाववद्वह्निमत्यतिव्याप्तिः तत्र वक्ष्यमाणयुक्त्या ज्ञानावैशिष्ट्यज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतावत्त्वेपि स्वपदेन धर्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

युक्ताश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वघटकीभूतज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स्वव्यापकत्व-स्वव्यभिचारित्वोभयसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तादृशोभयसम्बन्धेन तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वमेव निवेश्यम्, तथा चोक्तस्थलीयबाधनिश्चयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वान्तरासत्त्वेऽपि प्रकृतसाध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतासत्त्वेनोक्तबाधज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टत्वान्नोक्तबाधाव्याप्तिः । न चोक्तस्थले गगनाभाववद्भाववत्कालीनघटाभाववद्वृत्तिघटादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वाभावादिति वाच्यम्, स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्योक्तातिव्याप्त्यनवकाशादिति वाच्यम् । ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्व्याप्यत्वादित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः तज्ज्ञानीयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकतादृशजलाभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता या स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता तद्विशिष्टत्वात् । न चानुमितित्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वम् अनुमितित्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वनिवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षादावव्याप्त्यापत्तेः तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न ।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति प्रतिबध्यताविशिष्टान्यतादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रतिबध्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तितादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वनिरूपितप्रतिबन्धकत्वञ्च स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति-

यत्कालीनजलाभाववज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदपक्षकवह्निसाध्य-
कस्थले वह्निमज्जलवत्कालीनजलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदपक्षकव-
ह्निसाध्यकस्थले च वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदेऽतिव्या-
प्त्यापत्तेश्च उक्तज्ञानीयविषयताया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-
भावात्(१)।

अथ घटो गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनवानित्यादौ गग-
नाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाववद्रूपबाधेऽव्याप्ति तादृशबाध-
ज्ञानस्य शुद्धगगनवत्ताबुद्धिं प्रति अभावात्, गगनाभाव-
वानभाववांश्च घट इत्याकारकनिश्चयस्य निश्चयविशिष्टनिश्चय-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्र यथोपपत्तौ गगनाभाव-
वद्भाववत्कालीनगगनवत्ताबुद्धिं प्रति तादृशगगनाभावत्वावच्छिन्नप्र-
कारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावेन गगना-
भाववान् अभाववानित्याकारकनिश्चयविशिष्टाभाववद्घटविषयक-
निश्चयत्वस्य ज्ञानविशिष्टावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया
तादृशविशिष्टविषयकत्वस्य ज्ञानविशिष्टावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदकतया च गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाव-
वद्घटस्य तादृशविशिष्टविषयतानुपपत्तौ विषयतावच्छेदक-
त्वाभावादिति । न च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाव-
वद्ध्रदपक्षकस्थले वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदात्मकबा

टि० (१) स्वावच्छेदकीभूतविषयतात्वसम्बन्धेन निरुक्त-
निश्चयप्रतिबन्धकताविशिष्टज्ञानीयविषयताभिन्नत्वनिवेशे निरुक्त-
विशिष्टघटविषयताया कस्या अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभा-
वान्निरुक्तविशिष्टज्ञानस्य निरुक्तसम्बन्धेन तादृशसकलप्रतिबन्धक-
ताविशिष्टतया अतिव्याप्तिवारणेऽपि वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भव
बाधवदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्निवत्त्वविषयतानिरूपित
अभावविषयता इत्यादिक्रमेण विषयताप्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्वह्न्यवा-
वच्छिन्नविषयताया अनवच्छेदकतया निरुक्तसम्बन्धेन सकलप्रतिब-
न्धकताविशिष्टत्वात् । न चावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन व-
ह्नित्वविषयतया वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानेऽसम्भव इति वा-
च्यम् पारतन्त्र्येण तादृशज्ञानाङ्गीकारात् । एतच्च व्याप्त्यनुगमे गदा-
धरेण टिप्पितत्वादिति ध्येयम् ॥

गुरुकाश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वघटकी-
भूतज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स्वव्यापकत्व-स्वव्य-
भिचारित्वोभयसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कताविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तादृशोभयसम्बन्धेन तादृशानुमितित्व-
व्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिब-
ध्यताविशिष्टान्यत्वमेव निवेश्यम् तथा चोक्तस्थलीयबाधनिश्चयस्य
ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वान्मतांसत्त्वेऽपि प्रकृतसाध्य-
वत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतासत्त्वेनोक्त-
बाधज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबध्य-
ताविशिष्टत्वान्नोक्तबाधाव्याप्तिः । न चोक्तस्थले गगनाभाववद्-
भाववत्कालीनघटाभाववद्घटादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयप्रतिबन्ध-
कतायां तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वाभावादिति वाच्यम् ,
स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धक-
तानिरूपितप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्योक्तातिव्याप्त्यनवकाशादिति वाच्य-
म् । ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभावव्याप्यादित्यत्र व-
ह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः। तज्ज्ञानीयवैशिष्ट्या-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकतादृशजलाभाव-
व्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता या स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता तद्विशिष्टत्वात् । न चानुमिति-
त्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावि-
शिष्टान्यत्वम् अनुमितित्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वनिवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यम् ।
सत्प्रतिपक्षादावव्याप्त्यापत्तेः तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्न-
निरुक्तप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न ।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयाविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्च-
यत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति प्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्तादृ-
शविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रतिब-
ध्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तितादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वनिरूपितप्रति-
बन्धकत्वञ्च स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति-

बन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारता
शाल्यनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्मानव
च्छिन्नत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन विवक्षणीयम् । अ
तो जलाभावव्याप्यसाध्यकह्रदपक्षकस्थले स्वपदेन जलाभावव्या
प्यवत्त्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नप्रका
रताशालिप्रतिबध्यतामादाय जलाभावव्याप्याभाववज्जलवद्वृत्तिज
लवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिः । न वा वह्निसाध्यकस्थले वह्निमान् ज
लाभाववान् वह्निमांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतानिरूपित
प्रतिबध्यतामादाय वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदादौ अति
व्याप्तिः । एवञ्चोक्तस्थलीयबाधनिश्चयस्य तादृशविशेषाभाववत्ता
निश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि विश
यधर्मावच्छिन्नसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतासत्त्वात्तादृशबाधज्ञानीय
विशिष्टद्वयविषयिताया निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्ध
कताविशिष्टत्वात्तस्याव्याप्तिः । संसर्गघटकीभूतानुमितित्वव्या-
पकप्रतिबध्यतायां स्वनिरूपितप्रतिबन्धकताशालिज्ञानीयत्वनिवेशे
ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यत्र वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्या
प्तिस्तज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयतायास्तादृशजलाभाववत्तानिश्चयप्र
तिबध्यताविशिष्टत्वात् स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूत
विषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशे । तन्निवेशे च जलाभाववत्तानि
श्चयप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानी-
यानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यताया असत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न चैव वह्नि
मज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्ध्रदादिहेतुकस्थले वन्ह्यभाववज्जलवद्वृ-
त्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयताया हे-
तुमत्ताग्रहप्रतिबध्यताविशिष्टत्वादिति वाच्यम् । उभयसम्बन्धघट-
कस्यावच्छेदकत्वपदेन स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य
विवक्षितत्वात् । एवञ्च सम्बन्धघटकीभूतस्वनिरूपितप्रतिबन्धक
तायां प्रागुक्तजनकतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वे विशेषणं ज्ञानवै
शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविशेषण(१)मनुपादेयमेव ।

टि० (१) ह्रदो वह्निमान् वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलाभावव्याप्या
दित्यादावतिव्याप्तिभियाऽनुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र
तिबध्यताविशिष्टान्यत्वनिवेशमुपेक्ष्य तादृशविशेषः कृत इति ध्येयम् ।

इदमत्रावधेयम् । ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजला-
भाववद्वह्निमत्कालीनधूमादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलव-
द्ध्रदेऽतिव्याप्तिः तादृशविषयताद्वयस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन ह्रदो
वह्निमान् वह्निव्याप्यवद्ध्रदभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्वह्निमत्का-
लीनधूमवांश्चेत्याद्यनुमितिनिष्ठं यद्ध्रदावच्छेदेन वह्न्यभाववज्ज-
लवद्वृत्तिजलाभाववत्तानिश्चयविशिष्टवह्निमत्तानिश्चयस्यावच्छिन्नप्र-
तिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबध्य(१)ताविशिष्टत्वात् । स्वनिरूपित-
प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशो एतद्दोषवारण-
सम्भवादित्याहुः[२] । अत एव स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्वरूपोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छि-
न्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वं लक्षणा-
र्थ इत्युक्तौ वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदविषयकज्ञानस्य ज्ञा-
नविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशज्ञाने व्यावर्तकज्ञानी-
यप्रतिबन्धकताया स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सत्त्वेन स्वावच्छे-
दकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वघटितोभयस-
म्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वात्तादृशविशिष्टे-
ऽतिव्याप्तिविरहेण विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनं व्यर्थमिति निर-
स्तम् । गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाववद्घटात्मकबाधे-
ऽव्याप्त्यापत्तेस्तादृशबाधनिश्चयस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रति-

---

टि० (१) एवं वह्निव्याप्याभाववद्ध्रदभाववत्कालीनह्रदो वह्निव्याप्य-
वानित्यादौ ह्रदभाववद्वह्निव्याप्याभाववद्ध्रदभाववद्ध्रदरूपोदासी-
नेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रागुक्तजनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेत्यादि-
विशेषणस्यापि देयत्वादिति ।

(२) ननु तथापि बाधग्रन्थे भट्टाचार्येण साध्यासमानाधिकर-
णधर्मवत्पक्षस्यापि बाधत्वस्य स्वीकारेण तादृशबाधज्ञानस्य ज्ञा-
नविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशविषयितायां प्रतिबध्य-
ताविशिष्टान्यत्वेनाव्याप्त्यापत्तेरिति चेन्न अगत्या विशिष्टद्वयविष-
यितायां तादृशबाधविषयिताभेदनिवेशेनैव तद्वारणसम्भवादिति ।
वस्तुतस्तु निरुक्तस्थले गगनाभाववद्घट एव बाधः तत्रान्यथा
गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनकालीनगगनाभाववद्घटस्यापि
लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वादिति ध्येयम् ।

बन्धकतया तादृशात्वस्य च निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशबाधवै-
षयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वादिति ध्येयम् ।

यथाभावपक्षकसंयोगेन वह्निसाध्यकस्थले संयोगसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाववद्ह्रदात्मकेऽतिव्याप्ति (१) प्रति-
योगितासम्बन्धेन वन्ह्यवच्छेदेन वन्ह्यभाववत्तानिश्चयकाले समा-
नत्वावच्छिन्नविशेष्यकप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छि-
न्नप्रकारताशालिनिश्चयस्य भेयत्वेन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-
स्य वह्न्यवच्छेदेन वन्ह्यभाववत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोप-
पत्तौ ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावात् उक्त-
ज्ञानीयविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकत्वविरहाच्च । न च प्रागुक्तबाधादावव्याप्तिभिया वि-
शिष्टद्वयविषयितायां प्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वनिवेशनेन वन्ह्यभा-
ववद्धृदादावव्याप्तिवारणसम्भवात् द्विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवै-
शिष्ट्यावच्छिन्नत्वनिवेश एव नास्तीति वाच्यम् वन्ह्यभाववद्धृ-
दादौ लक्षणसम्भवेऽपि वन्ह्यभावव्याप्यवद्धृदादावव्याप्तिवारणाय
तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् इति चेन्न तत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेन प्रति-
बन्धकताया विशेषणीयत्वादिति ।

वस्तुतस्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निमान् वन्ह्यभाववान्
वह्निमांश्च अभाव घटवान् वह्न्यभाववान् घटांश्चाभाव-
इत्यादिनानाविधनिश्चयसाधारणनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेनैवाभाव-
वदभावधर्मिकवह्निप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं
कल्पनीयम् न तु वन्ह्यवच्छेदेन वन्ह्यभाववत्तानिश्चयत्वेन ।
निश्चयवैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्यस्वीयवन्ह्यभावत्वाव-
च्छिन्नप्रकारताविशिष्टप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । तथा चोक्तस्थले ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टद्वयघटितत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति

टि० (१) एव रूपपक्षकरूपसाध्यकस्थले नीलरूपाभाववन्नीलेऽति-
व्याप्ति समवायसम्बन्धेन नीलावच्छेदेन नीलरूपाभावनिश्चयकाल-
रूपत्वसामानाधिकरण्येन नीलनिश्चयनैयत्येन नीलरूपाभावप्रकार-
कनीलविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति ।

युक्तमुत्पश्यामः(१) ॥ ७ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टाघटितत्वमेव निवेश्यतां किं
विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेनेति चेत् ।

अत्र केचित्-ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतालाभायैव ता-
दृशाभिधानमित्याहुः ।

परे तु यादृशविशिष्टपदेन वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्र-
दादेरिव वन्ह्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदादेरप्युपादेयतया ता-
दृशानन्तविशिष्टाघटितत्वनिवेशे गौरवमतो लाघवात्तद्घटकवि-
शिष्टद्वयमादाय तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनमेवोचितमिति ।
तन्न च तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेऽपि वन्ह्यभाववज्जलादि-
मत्त्वस्वरूपविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टकालीनत्वविशिष्टजलवद्ध्रद-
त्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वादेरपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तया तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयत्वाद्गौरवं त-

---

(१) अत्रेदमवधेयम् । उक्तरीत्या नानाविधनिश्चयसाधारण्यानु-
रोधेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासिद्धौ अभावो गगनवान्
आधेयत्वादित्यत्र गगनत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-आधेयत्व-
रूपासाधारण्येऽव्याप्तिः । असाधारण्यशरीरे व्यापकताघटकतया
पक्षांशे हेतुमत्त्वस्य निविष्टत्वेन विशिष्टद्वयघटितत्वादिति ध्येयम् ।

परे तु विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकत्वप्रतिबध्यत्वादिविशिष्टान्यत्वादिकं न निवेश्यं परन्तु उक्तास-
म्भववारणाय विशिष्टद्वयविषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यतानव-
च्छेदकत्वविशिष्टप्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्व-
मेव निवेशनीयम् । एवञ्च बाधसत्प्रतिपक्षविषयताया निरुक्तजन-
कतानवच्छेदकत्वासम्भवान्नासम्भवः । उक्तस्थलीयवन्ह्यभाववद्वह्नि-
मदात्मकविशिष्टविषयितायां तादृशजनकतानवच्छेदकत्वसत्त्वान्ना-
तिव्याप्तिरित्याहुः । तत्र वह्निसाध्यकवन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिज-
लाभावव्याप्यहेतुकस्थले वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽति-
व्याप्त्यापत्तेस्तादृशविशिष्टविषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यता-
नवच्छेदकत्वविशिष्टनिरुक्तजनकतावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम् ।

वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टविषयितायां सत्त्वेन जलत्वविशिष्टजलरूपविशिष्टवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टद्वयघटितत्वेनाऽसाधारण्येऽव्याप्तिवारणाय तत्साधकत्वमिति वाच्यम् यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टया दृशविशिष्टविषयकनिश्चये प्रत्येकं तादृशविशिष्टविषयत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया जलत्वविशिष्टविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यजलमिति निश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्न प्रतिबन्धकताया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यासाधारण्यविषयितायां विरहेणासाधारणेऽव्याप्तिविरहात् । अन्यथाऽनतिरिक्तवृत्तित्वकल्पेऽपि अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वानिवेशे जातिमत्यादिना जलत्वावच्छिन्नासाधारणतादृशनिश्चयत्वस्य तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनमाकिञ्चित्कर स्यात् । यदि च प्रथमविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्व न निवेश्य शुद्धजलत्वविशिष्टजलव्यापकताघटितसम्बन्धस्य शुद्धजलत्वविशिष्टजलधर्मितावच्छेदककज्ञाने एव भानात् जातिमद्व्यापकताघटितससर्गावगाहिज्ञाने बहुप्रभावदज्ञत्वरूपविशिष्टविषयित्वाभावादिति मन्यते, तदापि असाधारणेऽव्याप्तिवारणायैव तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्व निवेशयितु मवयिते तावतापि अप्रामाण्यज्ञानाभावाघनिवेशानतिरिक्तवृत्तित्वरूपापेक्षया लाघवादिति चेत् अत्राहु —

जलत्वसमानकालीनपर्वतो जलत्वसमानकालीनपर्वतकालीनवह्निमान् जलादित्यत्र जलत्वसमानकालीनपर्वतकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारणेऽव्याप्तिस्तत्र जलप्रकारकपक्षविषयकनिश्चयविशिष्टजलत्वसमानकालीनपर्वतकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशपक्षरूपतादृशासाधारण्यरूपविशिष्टद्वयघटितत्वादतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेश इति । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयता तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नात्तातिव्याप्ति तत्र प्रतिबन्धकीभूतहेतुमत्पक्षविषयकज्ञाने हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिततादृशपक्षविषयताया अव्यापिकायास्तद्वृ-

न्यत्वाभावात् इति वाच्यम्। यत्र स्वरूपसम्बन्धेन जलविशिष्टं यत्संयोगेन जलवज्जलं तस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्नेः साध्यत्वं स्वरूपवज्जलस्य हेतुत्वम्। साध्यघटकसकलजलघटं संयोगेन ग्राह्यम्। तत्रत्यासाधारण्ये स्वरूपजलवज्जलवज्जलात्मकतादृशासाधारण्यात्मकतादृशविशिष्टद्वयघटितत्वात्।

अथवा यत्र जलवज्जलवज्जलवज्जलस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्नेः साध्यत्वम्, अत्र पक्षघटकप्रथमजलस्य वैशिष्ट्यं स्वरूपेण अन्यजलवैशिष्ट्यं तु संयोगेन साध्यघटकसकलजलवत्त्वमेव संयोगेन बोध्यम्(१)। तत्र स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलरूपविशिष्टस्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिस्वरूपवज्जलात्मकासाधारण्यरूपविशिष्टद्वयघटितत्वेनाव्याप्तिरतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः। अत एव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशस्यैव सम्यक्त्वे अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति परास्तमिति ध्येयम्।

केचित्तु अनुमितिं प्रति चिकीर्षासामग्र्याः प्रतिबन्धकतया कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया च तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे महागौरवम्, अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे च कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्च-

---

(१) वस्तुतस्तु पक्षघटकप्रथमवैशिष्ट्यमपि संयोगसम्बन्धेन पक्षे हेतुमत्ताज्ञानन्तु द्वितीयजलांशे जलत्वेन जलत्वावगाहि, तथाच तादृशभ्रमेऽव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वाभिरुक्तदोषसङ्गतिः। एतेन स्वतन्त्रयद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वमव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशात्प्रोक्तभ्रमसङ्ग्रह इति परास्तम्। जलत्वेन जलत्वावगाहिनिरुक्तभ्रमस्य धर्तुं शक्यत्वादिति ध्येयम्॥

यद्विशिष्टसाधनीभूतपक्षत्वविशिष्टविषयकनिश्चयघटकानुमिति समानकालीनतादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टतादृशविशिष्टविषयकनिश्चयः फलेच्छाविरहसमानकालीनतादृशनिश्चये च सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वान् यादृशविशिष्टत्वेन इतिसाध्यपक्षत्वविशिष्टसाधनीभूतपक्षत्वविशिष्टरूपविशिष्टद्वयस्य धर्तुमशक्यत्वेन तद्घटितत्वानिवेशादव्यापकमित्याहुः (१) ॥ ९ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमित्यत्र द्वितीयनिश्चयत्वस्य संशयान्यज्ञानत्वरूपस्यास्य विवक्षणीयतया तादृशविशिष्टविषयकस्यापि तादात्म्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभिधानाद्दोषोपपत्तौ प्रथमनिश्चयनिवेशनमनतिरिक्तप्रयोजनकमिति चेन्न ।

तादात्म्येन यादृशविशिष्टविषयकवैशिष्ट्याभिधाने तादात्म्येन घटाभाववज्जलवद्ध्रदात्मकविशिष्टविषयकज्ञानविशिष्टजलवद्ध्रदविशिष्टविषयकनिश्चयस्य तादृशोभयविषयकस्याप्रसिद्ध एव तदुभयविषयकज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रत्येकविषयत्वाव्यापकीभूतविषयताऽस्वरूपविरहात् यादृशविशिष्टद्वयपदेन घटाभाववज्जलवद्ध्रदात्मकविशि-

---

टि०(१) वस्तुतस्तु तद्वत्ताबुद्धौ बाधनिश्चयस्येव बाधानिश्चयस्यान्यथा अपि प्रतिबन्धकत्वमस्तीति प्राचां मते नीलपर्वतो महानसीयवह्निमानित्यादौ महानसीयवह्न्यभाववन्नीलपर्वतादिरूपबाधेऽव्याप्तिस्तत्र महानसीयवह्निनिश्चयस्य नीलपर्वतनिश्चयस्य च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिविषयता अनुयोगितावच्छेदकविशिष्टानुयोगिनिश्चयविधया च बाधज्ञानकारणत्वेन तस्य चैकतरनिश्चयविशिष्टापरनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्महानसीयवह्नेर्नीलपर्वतस्य च यथोक्तरूपाभावान्नीलपर्वतो महानसीयवह्न्यभाववानिति–ज्ञानविषयमहानसीयवह्न्यभाववन्नीलपर्वतस्य महानसीयवह्निनीलपर्वतोभयघटितत्वाच्च । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे तु बाधनिश्चयकालोत्पत्तिसमानकालीनतादृशोभयनिश्चयस्य नीलपर्वतो महानसीयवह्न्यभाववानिति ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् नीलपर्वतनिश्चयत्वस्य महानसीयवह्निनिश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावो न दोष इति ध्येयम् ।

एजलवद्ध्रदविशिष्टस्य च घटुंमशक्यत्वेन वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः ; तादृशविशिष्टद्वयाप्रसिद्ध्या असम्भवापत्तिर्वा स्यादतः सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यानिवेशस्यावश्यकत्वेन प्रथमनिश्चयत्वनिवेशनमावश्यकमिति । न च यादृशविशिष्टद्वयपदेन वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदरूपविशिष्ट एव धर्तव्यः । तथाच यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकीभूतविषयितावच्छून्यवन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान्ह्रद इत्याकारकनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरसम्भवो वेति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति इत्यस्यैव सम्यक्त्वे विशिष्टद्वयप्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यस्य समाधाने वृत्तित्वादिघटितविशिष्टसाधारणासम्भवस्य प्रागेवोक्तत्वात् । न च यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका सती यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका या विषयिता, तच्छून्यनिवेशान्न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति वाच्यम् । तथासति ह्रदपक्षकजातिमज्जलवत्कालीनवन्हिसाध्यकानुमितौ जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववज्जलवदात्मकविशिष्टविषयितायाः विशिष्टजलवद्ध्रदविषयित्वाव्यापकत्वस्य जातिमज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयितायामसत्त्वात्सिद्धत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यजलवाञ्जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववाञ्जातिमांश्च जलव्याप्तिरित्यादिनिश्चयेऽपि जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववज्जलवदात्मकविशिष्टविषयकविशिष्टजलवद्ध्रदात्मकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् यादृशविशिष्टपदेन निरुक्तविशिष्टद्वयस्य घटुंमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

अथैवमपि पक्षवृत्तित्वाघटितासाधारण्यानुरोधेन यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभावस्तादृशत्वस्य विशेष्यदले विवक्षितत्वे ह्रदो वन्हिमाञ्जलादित्यादौ जलव्यापके वन्ह्यभावेऽतिव्याप्तिस्तादृविषयित्वव्यापकत्वस्य प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभावे सत्त्वादिति चेन्न ।

एतन्मते वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादेरेव जलव्यापकवन्ह्यभावस्यासाधारण्यरूपतया भट्टाचार्येण सव्यभिचारे लिखितत्वात् ।

अथ तथापि जलत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति जलत्वाव-च्छिन्नधर्मिकवह्न्यभावव्याप्यत्वज्ञानप्रतिबन्धकतायाः परामर्शग्रन्थे भट्टाचार्येण स्वयं व्यवस्थापितत्वात् जलवान्वह्निमानित्यादौ वह्न्य-भावव्याप्यत्वविशिष्टजलेतिव्याप्ति (१)तस्य पक्षाघटितत्वेन सत्प्र-तिपक्षत्वाभावादिति चेन्न। पक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वे सति विशिष्ट-पक्षे विशिष्टसाध्यग्रहविरोधित्वरूपबाधविभाजकस्य तत्र सत्त्वेन बाधमध्येऽन्तर्भावसम्भवात् तदनन्तर्भावे तु तत्तत्प्रतिबन्धकताभि-दस्य लक्षणे निवेशनीयत्वाददोष (२)।

एतेन ह्रदो वह्निमाञ्जलादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवान्ह्रदोऽस्तीति व्याप्तिः तद्विषयकत्वव्यापकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्य पक्षधर्मता ज्ञानकालीनत्वोभयाभावे सत्त्वादित्यपि परास्तम् (३) ॥ १० ॥

अथ ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्न-त्वोभयाभाववदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्युक्त एव सामञ्जस्ये किं विशिष्टद्वयाघटितत्व निवेशनेनेति चेत् अत्राहु —

तत्र यदि अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धरूपं तदा हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः साध्यतोभयाभाववदसाधारण्यज्ञानप्र तिबन्धकतायाः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुमत्पक्षविषयि तायां सत्त्वात्। यदि चानतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यते तदा जल वह्नि

---

(१) एव ह्रदधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति वह्निव्यापकाभाववद्ह्रदस्य प्रतिबन्धकत्वस्य व्याप्त्यनुगमग्रन्थे भट्टाचार्येण व्यवस्थापित त्वात् तथाच ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्निव्यापकाभाववद्ह्रदे अति व्याप्तिरिति।

(२) ह्रदधर्मिकवह्निबुद्धिं प्रति वह्न्यसमानाधिकरणधर्मव ह्रदज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया वह्न्यसमानाधिकरणधर्मवद्ह्रदस्य बा धत्व बाधग्रन्थे दीधितिकृतोक्तम्। परामर्शग्रन्थे तस्य प्रतिबन्धकस्य सत्प्रतिपक्षाभिप्रायेणोक्तमिति भट्टाचार्याणामिति ध्येयम्।

(३) तस्यापि व्यभिचारग्रन्थे प्रवेशादिति हेतुमति साध्याभा वस्य साध्याभाववति हेतुमत्त्वस्य इति साधारणग्रन्थे दीधि तिकृतोक्तत्वात् इति भाव।

मजलादित्यादौ वह्न्यभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववद्वृत्ति-
तादृशप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारण्यघटितेऽतिव्याप्तिरतो विशि-
ष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनम् । एतेन पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानभिन्नज्ञान-
वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमपि न सत्, तत्रापि स्वरू-
पसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः ह्रदो वह्नि-
माञ्जलादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवदादावतिव्याप्तिश्च । अनतिरि-
क्तवृत्तित्वरूपनिवेशे चोक्तस्थले जलवद्धूमवत्कालीनवह्न्यभाववज्जल-
वदादावतिव्याप्तिः जलवद्धूमवज्ज्ञानविशिष्टवह्न्यभाववज्जलवद्विषयक-
निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः तादृशज्ञानभिन्नज्ञानवैशिष्ट्यान-
वच्छिन्नतया तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य तादृशविशिष्टविष-
यितायां सत्त्वात् । यदपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वोभयाभाववद्यद्रूपावच्छिन्नविषयिता-
सामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकता-
वत्तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यमतो न पूर्वोक्तातिव्याप्तिः । न चैवं वह्न्यभाववद्-
ह्रदादावव्याप्तिः तद्विषयतायामभाववान्वह्न्यभाववानभाववांश्च ह्रद
इत्यादिज्ञाननिष्ठज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासा-
धारण्यविषयताभिन्नत्वयोः सत्त्वादिति वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वोभयाभा-
वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि बाधाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिः तज्ज्ञानी-
यैकदेशविषयितायां निरुक्तोभयाभावसत्त्वादिति, एवं उदासीन-
ज्ञानीयैकदेशविषयतायां निरुक्तोभयाभावासत्त्वादिति वाच्यम् ।
यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छेदेन निरुक्तोभयाभावस्य विव-
क्षितत्वादिति । यद्यपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपि-
तत्वासाधारण्यविषयित्वावृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तावद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यमतो नोक्त-
दोष इति । तन्मन्दम् प्रागुक्तजलं (ह्रदो) वह्निमाञ्जलादित्यादौ वह्न्य-
भाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववद्वृत्तितादृशप्रतियोगित्वव-
ज्जलरूपासाधारण्यघटितेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । यदि चासाधारण्यवि-
षयिताप्रदेशासाधारण्यविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीय-
विषयित्वं विवक्ष्यते तदा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वकल्पोऽपि
साधीयानिति कश्चिदुपैति । तदपि न वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभा-

धवद्धूमवत्पक्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्-
ध्रदेतिव्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्न
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति ध्येयम्(१)॥ ६१॥

यत्त्वनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तिधर्म-
पावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं त-
द्रूपवत्त्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये कृतं विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टा-
न्तराघटित व्यापकीभूतविषयताशून्यत्वविशेषणनिवेशेनेति । न
चैवं वह्न्यभावाधिकरणेऽतिव्याप्तिः वह्न्यभाववान्ह्रद इति ज्ञानी-
यवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविधेयिताया एव तादृशप्रतिबन्धकता-
नवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वेन तस्या तादृशप्रतिबन्धकता-
तिरिक्तवृत्तित्वादिति वाच्यम् । वह्न्यभाववत्कालीनजलवान् वह्न्य-
भाववान् तादृशजलवांश्च ह्रद इति ज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वात्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविधेयिताशून्यवह्न्यभाववत्का-
लीनजलवान्वह्न्यभाववांश्चेति-ज्ञानेऽपि वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषय-
तायास्सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति चेन्न व-
ह्न्यभाववज्जलवत्कालीनत्वाभाववज्जलवत्कालीनजलाभाववद्धूमव-
त्पक्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदादावति-
व्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वस्य पक्षत्रयमिति रीत्या
वह्न्यभाववद्धूमाभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघ-
टितत्वस्य सार्थक्यात् । न च यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
विधेयिताशून्यत्वनिवेशेनोक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति वाच्यम्
एवमपि ह्रदः वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्र-
दादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टव-
ह्न्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्याव-
श्यकत्वात् वह्न्यभाववज्जलवत्त्वाज्जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयताया-

(१) एवं तथापि वह्न्यभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणस्यावश्यकतया बाध-
ग्रन्थे महाचार्येण स्वीकारात् धर्म्यांशवृत्तित्वप्रमानाधिक्येऽपि तत्त्व-
ज्ञाने विशेषणीभूतया सत्त्वाद्ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्य प्रतिबन्धक-
तातिरिक्तवृत्तित्वात् समानाधिकरणज्ञानीयविषयितायाः वैशिष्ट्यात् भ-
वन्मते तादृशविषयितासामान्ये स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वादिति।

स्य मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतामात्रस्य च व-
ह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् धूमाभाववान् तादृशजलवांश्च ह्रदः
मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववान् धूमाभाववान् मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाव-
वांश्च ह्रद इति ज्ञाननिष्ठं यदनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदनवच्छेदक-
विषयिताशून्यज्ञानीयत्वात् । न च यत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं
तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वविवक्षणे नोक्तदोष इति
वाच्यम् तथा सति गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्यादौ बाधप्रतिबन्ध-
कतामादाय बाधभ्रमविषये गोत्वाभावादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति ।
न च स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयविषयितावच्छेदकयद्रूपा-
वच्छिन्नविषयिताव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तौ नोक्त-
दोषः उक्तबाधप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यविषयिताव-
च्छेदकं यत् गोत्वाभावत्वं तदवच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वात्तत्प्र-
तिबन्धकत्वस्येति स्वपदमनुमिति प्रतिबन्धकतापरमिति वाच्यम् ।
एवमपि ह्रदो वह्निमानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभाव-
वह्न्यभाववद्ध्रदे बाधप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्त्यापत्तेरिति(१)
अत एव (२)स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वस्वरूपोभयसंबन्धेन य-
द्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्युक्तावपि सा-
मञ्जस्ये विशिष्टद्वयाघटितत्वाविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ
इति प्रलपितमप्यपास्तमिति कृतं पल्लवितेन ॥ १२ ॥

अथ तादृशसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपित-
प्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्न

---

(१) वस्तुतो ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिः
तत्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन निरवच्छिन्नवह्नित्वप्रकारता-
निरूपिताभावविषयतेत्यादिक्रमेण विषयताशालिज्ञानस्यैव लाघ-
वात्प्रतिबन्धकतया वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायास्तादृशप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदकत्वात् तच्छून्यत्वाभावेन वह्न्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिः । एवं
निरवच्छिन्नविशेषणतया वह्न्यभाववद्ध्रदादेरेव बाधता प्रतिबन्ध-
कता च केवलविशेषणतयेति मते तदव्याप्तिश्चेति ध्येयम् ।

(२) वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वानव-
च्छेदकेत्यादि । जलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय स्वरूपेति ।

विषयताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्य-
क्त्वे व्यर्थं विशिष्टबुद्ध्याघटितत्वविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशनमिति ।
न च सर्वस्या एव प्रतिबन्धकताया ज्ञानभेदेन भिन्नतया तादृश-
प्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेन बाधप्रभृतावसम्भव इति वाच्यम् ।
अव्यापकप्रतिबन्धकतापदेन व्यापकत्वसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धक-
ताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नन्वेवमपि वह्न्यभा-
ववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिः वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्ति-
जलाभावात्मकविशेषाभाववत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतायास्तद्व्यवत्ताबु-
द्धिप्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेऽपि वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान्धूमा-
भाववांस्तादृशजलवांश्च ह्रद इत्याकारकज्ञानीयहेतुमत्ताबुद्धिप्रति-
बन्धकताव्यापकत्वेन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयस्य तादृशाव्याप-
कप्रतिबन्धकताशून्यत्वादिति वाच्यम् व्यापकतासम्बन्धेन स्वविशि-
ष्टान्यप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीयतद्रूपावच्छिन्नविषयताव्यापकं स्वं
तद्रूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्र स्वपदं अनुमितित्वव्यापकप्रतिब-
ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतापरम् । तथा चोक्तविशिष्टविषयकनिश्च-
यस्य हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकताशून्यत्वेऽपि
तादृशप्रतिबन्धकताया उक्तविशिष्टविषयत्वाव्यापकत्वान्नातिव्याप्तिः ।
एतेन मेयत्ववाच्यत्वोभयवद्धूमाभाववद्वृत्तित्वाभाववद्वह्निपक्षक
धूमसाध्यकवह्निहेतुकस्थले मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्ति-
स्तादृशव्यभिचारनिश्चयवृत्तिप्रतिबन्धकतामात्रस्यैवाश्रयासिद्धिप्रति-
बन्धकताव्यापकत्वात् । एवं ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृ-
त्तिमेयत्वविशिष्टजलाभावादित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्र-
देऽतिव्याप्तिः तादृशह्रदविषयकनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतामात्रस्यैव
स्वरूपासिद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वात् अत उक्तरूपः साधीया-
नित्यपि परास्तम् । न च धूमव्यभिचारिवह्निमद्ध्रदादावतिव्याप्तिः त-
ज्ज्ञानस्य निर्धर्मितावच्छेदकतया तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकताव्या-
पकप्रतिबन्धकत्वविरहादिति वाच्यम् तत्रापि वह्निवृत्तिरित्याकार-
कज्ञानप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापिकायाः सत्त्वेना-
तिव्याप्तिविरहादिति ।

मैवम् द्रव्यं समवेतादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसमवेतत्व-
वादौ अतिव्याप्त्यापत्तेः । द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसमवेतत्वादित्या

कारकज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशून्यत्वात् । समवेतमवृत्तीत्यादिज्ञानस्याप्याहार्यत्वेनाप्रतिबध्यत्वात् । यद्यपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समवेतत्वघटकतया तदवच्छिन्नेऽवृत्तित्वज्ञानं प्रति समवेतवानिति ज्ञानस्य विरोधित्वाद्याप्तिव्याप्तिरिति उच्यते, तदापि यन्मतेऽसमानप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वं नास्ति तन्मते गगनादिधर्मिकावृत्तित्वज्ञानं प्रति गगनवत्ताबुद्धेरप्रतिबन्धकतया व्यभिचारवदादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । अनुमितिपरामर्शकार्यकारणभावग्रन्थेऽवृत्तित्वग्रहस्य वृत्तिमत्त्वग्रहं प्रति ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वात् तादृशपरामर्शं प्रति विरोधित्वेनाभावादित्युक्तम् संगच्छते इति ध्येयम् । न च द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसमवेतवदिति ज्ञाने जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकत्वमादाय न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इच्छात्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वानिरूपितप्रतिबन्धकताया एव निवेश्यत्वात्, अन्यथा बाधादिविषयकतदिच्छानं जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकतामादायासम्भवापत्तेरिति ध्येयम् ।

केचित्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्तिः तज्ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणहेत्वभावरूपविशेषाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताशून्यत्वाभावात् इत्याहुः(१) ।

नव्यास्तु सर्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकगगनप्रकारकबुद्धेः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति सव्यभिचारे भट्टाचार्येण दर्शितमते सर्वं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभाववद्घटादेरपि बाधतया तत्राव्याप्तिः प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतस्य घटो गगनवानित्यादिज्ञानीयघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकगगनाभाव-

(१) निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववद्ध्रदस्य बाधत्वमते प्रतिबन्धकत्वं च केवलस्वरूपसम्बन्धेनेति तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापकं यन्निरवच्छिन्नस्वरूपेण वह्न्यभावाभाववत्ताबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तच्छून्यत्वाभावादिति ध्येयम् ॥

स्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्य तादृशबाधनिश्चये सत्त्वादित्याहुः ॥ १२ ॥

प्रथमविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकानुमितिप्रतिबन्धकमानातिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदक यत्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वमिति तु समुदितार्थः । अत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वानिवेशेऽभाववान् वह्न्यभाववान् अभाववांश्च इद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टान्तरेण अभाववद्धदादिना घटितत्वाद्बाधादावव्याप्तिरतो,(१)एवमसाधारण्यज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकहेतुमत्पक्षघटितवह्न्यभाववज्जलवद्धदात्मकबाधेऽव्याप्तिश्चातो अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकस्य व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतावसत्त्वान्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतव्याप्तिरत स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् । तन्न सङ्गच्छते व्यभिचारत्वेन घटाद्यवगाहिप्रतीतेरेव मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकत्वेन तदीयविषयतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारत्वे सत्त्वात्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादावसत्त्वादिति ।

केचित् उक्तरीत्याऽसम्भवभयेन स्वाश्रयविषयकप्रतीतिविषयवृत्ति-अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव निविष्ट तन्निवेशेनैव चातिव्याप्ति सङ्गच्छते स्वस्य स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वाभावादित्याहुः ।

परे तु व्यभिचारत्वेन घटाद्यवगाहिप्रतीतावपि स्वाश्रयाविषयकत्वं नास्ति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपदार्थतया सामानाधिकरण्यघटकत्वेन तादृशप्रतीतौ स्वाश्रयमानात् तथाच यथाश्रुतमेव सम्यगि-

---

(१) असाधारण्यविषयत्वानवच्छिन्नयज्ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशोऽप्याह एवमिति ।

त्याहुः(१)। न च स्वाश्रयाविषयकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवदित्यादौ स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिद्ध्या गगनाभाववत्प्रमेयात्मकबाधादा-घटव्याप्तिसंभवेऽतिव्याप्तिदानमसङ्गतमिति वाच्यम् प्रमेयनिष्ठगग-नाभावादेरेव तत्र दोषत्वात् स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-दकं यत्तादृशं तदवच्छिन्नघटितत्वावच्छेदकं यद्धत्वं तदन्यत्वरूपे प्रतियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेश्याप्यव्या-प्तिवारणसम्भवार्थ। नचैवं स्वपदार्थाप्रसिद्धिर्मेयत्वविशिष्टव्यभिचा-रादेरपि स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम्। धूमव्यभिचारि-वह्निकालीनघटत्वादेरेव स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वादिति ध्येयम्॥१४॥

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यदनुमितिप्रति-बन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकं तदाश्रयाविषयकप्रतीति-विषयतावच्छेदकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ व्य-भिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाव-वत्प्रमेयत्वादि तदाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति भट्टा-चार्येणोक्तम्।

अथ स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्साध्याभा-ववद्व्याप्यपक्षतावच्छेदकं साध्याभाववद्वृत्तिव्याप्यहेतुतावच्छेदकं च तदाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात् सर्वथासम्भवसम्भवे अव्याप्तिदानमसङ्गतमिति चेत्,

अत्राहुः—घटो गगनवानित्यादौ गगनाभाववद्घटरूपपक्षे लक्ष-णगमनानासम्भवः तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेः सत्प्रतिप-

---

(१) अत्र तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वनिवेशे प्र-मेयमितिप्रतीतिमादाय मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिर्दत्ता भट्टा-चार्येण। अत्रेयमाशङ्का—ननु प्रथमोपात्तस्वावच्छिन्नाविषयक इत्यस्य व्यावृत्तिमपहाय चरमव्यावृत्त्यनुसरणं सन्दर्भविरुद्धमिति चेन्न चरमावच्छेदकत्वनिवेशसत्त्व एव प्रथमा स्वावच्छिन्नेत्यस्य व्यावृत्तिः सम्भवति अन्यथा तन्निवेशेऽपि प्रमेयमिति-प्रतीतिविष-यवृत्तित्वमादायातिव्याप्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। नहि प्रथमस्वावच्छि-न्नसत्त्व एव चरमावच्छेदकत्वं सार्थकं येन तदसत्त्वेऽपि व्यभिचा-रकालीनघटेऽतिव्याप्तिवारकतया सार्थकमिति ध्येयम्।

क्षघटकत्वमते सत्प्रतिपक्षाभावात् पक्षावृत्तिसाध्यपक्षनिष्ठसाध्याभावादिकमादाय दोषस्यापि तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशे नैव वारणसम्भवात् । नचैवमपि पक्षनिष्ठसाध्याभावकालीनप्रमेयत्वादेरपि तादृशविशिष्टान्तरतया तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैव प्रतीत्यप्रसिद्ध्याऽसम्भवो दुर्वार एवेति वाच्यम् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यदनुमितिप्रतिबन्धकतया अनतिरिक्तवृत्तित्वे सति स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकता श्रयविषयतावच्छेदक तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्(१) व्यापकसामानाधिकरण्यरूपसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टधर्मान्तिकर्मक्षाय दोषस्य ज्ञानेऽविशिष्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयिताऽनवच्छिन्नत्वाभयाभावप्रतिबन्धकतानिवेशोमापि वारणसम्भवात् । न चैवं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिस्तत्र तादृशविशिष्टान्तरवद्व्यभिचारादिकं तन्निष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यमेयत्वविशिष्टधूमाभाववद्वृत्तिवह्निमानित्याकारकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यत्वार्थीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।

अथवा अप्रसिद्धिनिबन्धनासम्भवो न सम्भवतीति तदुपेक्षितमित्याहु ७ ।

अथ स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकमनुमित्यवृत्तिविषयतावच्छेदक यत्तदवच्छिन्नाघटितत्वेनैव सामञ्जस्ये कृत प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनेनेति चेन्न पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवान्

(१) अत्र प्रकृतानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणज्ञानावृत्तिविषयिताविशेष्यतद्वारणपि जलाभाववद्वह्निमत्कालीनतत्पर्वतो पर्वतीयवह्न्यभाववान् जलादित्यादिस्थलीयपर्वतीयवह्निमत्त्वप्रकारकरूपबाधेऽव्याप्तिज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशक्षणज्ञानावृत्तिविषयिताकवह्निमत्पर्वतघटितत्वादिति । वस्तुतस्तु प्रमेयत्वविशिष्टवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदादावतिव्याप्ति । तादृशविशिष्टान्तर च सत्प्रतिपक्षस्थलप्रकृतानुमितिवृत्तित्वात् सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य कार्यकालवृत्तितया प्रतिबन्धकतया अस्वीकारादिति । एतच्च सत्प्रतिपक्षग्रन्थे "यदि घाय वह्निमान् वह्न्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमिति प्रामाणिक" इत्यादिना दीधितिकृतोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

पर्वतीयवह्निमत्पर्वतरूपासिद्धावव्याप्त्यापत्तेः तत्र तादृशानुमित्यवृत्ति-विषयताकतादृशविशिष्टान्तरेण वह्निमत्पर्वतेन घटितत्वादिति।(१)॥१५॥

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वकल्पे स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकरूपस्याप्रसिद्ध्याऽसंभवं दत्त्वा भट्टाचार्येण दूषितम्।

अत्रावच्छेदकत्वद्वयम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् अन्यथा प्रथमावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपं तदा अभाववान् वह्न्यभाववान् अभाववांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः। एवं वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकस्य प्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताश्रयविषयतावच्छेदकीभूतविशिष्टान्तरं यत् ह्रदत्वादिकं तद्घटितत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्। न च स्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताश्रयं यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तादृशविशिष्टान्तरविषयत्वे ह्रदत्वादिकमादाय न दोष इति वाच्यम् एवमपि धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचा-

(१) अत्र प्रकृतानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तिविषयतानिवेशे उक्तदोषवारणेऽपि जलाभाववद्वह्निमत्कालीनतत्पर्वतो पर्वतीयवह्न्यभाववान् जलादित्यादिस्थलीयपर्वतीयवह्निमत्तत्पर्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशक्षणवृत्तिज्ञानावृत्तिविषयिताकवह्निमत्तत्पर्वतघटितत्वादिति। वस्तुतस्तु मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववत्यव्यवप्रदेशातिव्याप्तिः। तादृशविशिष्टान्तरं यः सत्प्रतिपक्षस्तस्य प्रकृतानुमितिवृत्तित्वात् सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य कार्यकालवृत्तितया प्रतिबन्धकताया अस्वीकारादिति। एतच्च सत्प्रतिपक्षमध्ये यदि चाय वह्निमान् वह्न्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी इत्यादिना दीधितिकृतोक्तत्वादिति ध्येयम्।

रिवह्निमदात्मकबाधव्याप्ते, तादृशबाधविषयितावच्छेदकप्रतिबन्धक-
तासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद्विषयितासामान्य
रूपाप्रसिध्या ह्रदो वह्निमान् वन्ह्यभावाभाववन्निरूपितत्वाभाववद्वृ-
त्तित्वकालीनधूमादित्यादौ हेतुविशेषणासिद्धिघटितसत्प्रतिपक्षा
व्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न च स्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठस्वरूपसम्ब
न्धरूपावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपा
वच्छेदकतावद् यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्य तादृशविशिष्टान्त
राघटितत्वमित्युक्तौ नोक्तदोष इति वाच्यम् एवमपि धूमव्यभि-
चारिवह्निमान्धूमवान्वन्हेरित्यादौ घटकालीनधूमव्यभिचारिवह्नि-
मदात्मकेऽतिव्याप्ति घटकालीनधूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमाभावा
निति बाधस्थानीयघटकालीनधूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वावच्छिन्नविषयि
तानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धा-
त्मकावच्छेदकतावद्विषयितासामान्यक विशिष्टान्तर यद्धूमा
भाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदादि तदघटितत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणवद्भ्रमवान् धूमाभाववान् तादृशह्रदवान्ह्रद
इत्यादिस्थानीयप्रतिबन्धकताया अपि बाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिब
न्धकतासामान्यान्तर्गततया बाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा
मान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकरूपाप्रसिद्धेरेव सत्त्वादिति ध्येयम्

यदि च स्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नत्वानिवेशमेवोक्तदो
षाणा वारणसम्भवेऽतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशो व्यर्थ इति मन्यते तदा
व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्ति
निरुक्तविशिष्टान्तर यत्रजलह्रदादि तद्घटितत्वादिति तद्वारणायान
तिरिक्तवृत्तित्वनिवेश इति ध्येयम् ॥ १६ ॥

(वक्ष्यमाणयुक्त्या यदि स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिता
शून्यस्थानीयत्व यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वे निवेश्यते तदा नोक्तदोष
किन्तु घटो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनवानित्यादौ गगनाभा
ववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटरूपबाधाव्याप्ति तत्र तादृशानु
देशनिविशिष्टस्थानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशबाधत्वावच्छिन्नवि
षयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यक
यदभाववद्घटत्वादिकं तद्घटितत्वात्, एव व्यापकसामानाधिक
रण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्व तत्र चाव्याप्ति निरुक्तविशिष्ट

न्तरं जलवद्ध्रदादि तद्घटितत्वादिति, तद्वारणाय यानतिरिक्तवृत्तित्व-
निवेशः ।)

अथ स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्नविषयकप्रतीति-
विषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वोभयाभावकेवलान्वयिकं यत्त्वं तद्रूपं
हेत्वाभासत्वमित्युक्तावेतत्कल्पस्य निर्दोषत्वे कथं तत्परित्यक्तमिति ।
न च जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानमादाय दोषवारणार्थं स्वाव-
च्छिन्नविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
मान्यावच्छेदकविषयितायां च स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूत-
विषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचा-
राद्यव्याप्तिः तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्या-
पकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयतादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक-
विषयितावच्छेदकत्वघटितनिरुक्तोभयाभावस्य केवलान्वयित्वादिति
वाच्यम् तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायां स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमनिवेश्य यद्रू-
पावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयस्य निवेशेनापि
जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणसंभवेन यद्रूपावच्छिन्नविष-
यित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं ता-
दृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तस्य—स्वावच्छिन्नविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकत्वघटितउभयाभावस्य व्यभिचारविशिष्टबाधस्या-
व्यापकत्वात् केवलान्वयित्वविरहेण बाधविशिष्टव्यभिचारादावति-
व्याप्त्यनवकाशादिति चेन्न । ह्रदे वह्न्यभावः वह्न्यभाववान् ह्रद
इति ज्ञानद्वयसाधारणैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वमते तादृशोभयाभाव-
स्य ह्रदवृत्तिवह्न्यभावत्वादावसत्त्वेन केवलान्वयित्वाभावादसंभवा-
पत्तेः । न च ज्ञानद्वयसाधारणैकतादृशरूपस्य प्रतिबन्धक-
तामताश्रयणे भट्टाचार्योक्तयथाश्रुतकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामा-
न्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकस्य ह्रदवृत्तिवह्न्यभावत्वादेरेव तादृशरूपस्य
प्रसिद्धत्वात् वह्न्यभाववद्ध्रदादावसंभवदानमसङ्गतमिति वाच्यम् ।
भट्टाचार्योक्तकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायां
स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यै-

वावश्यकत्वेन ह्रदवृत्तिवन्ह्यभाववत्वादेस्तादृशविशिष्टान्तररूपत्वाभावात् अन्यथा बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्त्यापत्तेः। व्यभिचारविशिष्टबाधत्वादेरेव तादृशरूपत्वेन प्रसिद्धत्वात् तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य च तत्र सत्त्वात्।

अत एव भट्टाचार्योक्तकल्पे स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्यपर्याप्त्यवच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य तादृशविशिष्टान्तरपदेन विवक्षणे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरेव तादृशत्वेन तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य व्यभिचारादौ सत्त्वादसंभवदानमसंगतमिति परास्तम् तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायामुक्तयुक्त्या स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वानिवेशस्यावश्यकत्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरपि तादृशत्वाभावात्।

एतेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितावच्छेदकस्यानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विशिष्टान्तरपदेन विवक्षणे वन्ह्यभाववद्ध्रदकालीनघटत्वादेरेव तादृशस्यादसम्भवदानमसङ्गतमित्यपि परास्तम् ॥ १७ ॥

स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं यत्त्वं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाघटितत्वमित्यत्रापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वद्वयमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्, अन्यथा उभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ह्रदो वन्हिमान्धूमादित्यादौ मेयत्वविशिष्टवन्ह्यभाववान् धूमाभाववान् तादृशवह्न्यभाववांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि मेयत्वविशिष्टवन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य शुद्धवन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतायामसत्त्वात् स्वपदार्थाप्रसिद्धिः स्यादतः प्रथमावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम्। एवञ्च यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वससर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभाववद्भावस्य पक्षत्वं संयोगेन च वन्हेर्हेतुत्वं धूमादेः साध्यत्वं तत्र संयोगसम्बन्धाव-

च्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निविशिष्टाभावरूपाश्रयासिद्धिघटि-
तवह्न्यभाववद्भावरूपासिध्यादावव्याप्तिः तद्घटकवह्निविशिष्टाभा-
वत्वस्य तादृशस्वरूपासिद्धिविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्या-
वच्छेदकीभूततादृशस्वरूपासिद्धिमानीयविषयतावच्छेदकत्वेन त-
स्या अपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात्। तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विषयतासामान्यकत्वविवक्षणे च अत्रैव मेयत्वविशिष्टस्वरूपासि-
द्ध्यादावतिव्याप्तिः मेयत्वविशिष्टतादृशासिद्धिविषयताव्यापकप्र-
तिबन्धकतासामान्यकत्वस्याप्रसिध्या स्वपदेन मेयत्वविशिष्टता-
दृशासिद्धेर्धर्तुमशक्यत्वात्।

अथवा पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावस्य साध्यत्वे नीलत्वाभावस्य हे-
तुत्वे एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निमन्नीलपर्वतेऽतिव्याप्तिः तत्र तादृशप्र-
तिबन्धकतासामान्यान्तर्गताया बाधप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपासिद्धि-
प्रतिबन्धकताया अनवच्छेदकविषयितासामान्यकतादृशरूपाप्रसिध्या
स्वपदेन वह्निमन्नीलपर्वतत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात्। वस्तुतो ह्रदो वह्नि-
मज्जलवत्कालीनवह्निमान् जलाभावादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवद्ध्र-
दात्मके साध्यविशेषणासिद्धस्वरूपासिद्धिघटितबाधेऽतिव्याप्तिः तत्र
तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकरूपाप्रसि-
ध्या स्वपदेन तस्य धर्तुमशक्यत्वात्। एवं गगनाभाववद्भाववत्का-
लीनघटो गगनवानित्यादौ बाधाव्याप्तिश्च।

नव्यास्तु विषयितासमसंख्याकप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकता-
वच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानभ्युपगमेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्र-
तीतिविषयतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकता-
सामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकाऽप्रसिध्याऽसम्भवः।
अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् (१)।

अथवा घटत्वावच्छेदेनाभाववदन्यत्ववैशिष्ट्येन प्रतियोगि-
तासम्बन्धेन वह्निमदन्यत्ववैशिष्ट्येन च घटितपक्षतावच्छेदकका-

---

(१) एवं प्रथमं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वानिवेशे वह्न्यभाव-
वद्ध्रदकालीनघटोऽतिव्याप्तिः स्वपदेन तादृशकालीनघटत्वस्य धर्तु-
मशक्यत्वात्। तादृशाश्च मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिकं तद्-
व्यापकस्य सत्त्वात्। अनतिरिक्तत्ववैशिष्ट्यस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलद्वय एवाव्याप्तिरिति ध्येयम्।

भाववदन्यघटकालीनपर्वतो द्रव्यत्वानित्यादिस्थले आश्रयासिद्धिद्वय घटिते वन्ह्यभाववद्घटेऽतिव्याप्ति तादृशविशिष्टविषयित्वव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य विशिष्टविषयिताया एवासत्त्वेन स्वपदेन तादृशविशिष्टस्य धर्तुमशक्यत्वात् । एवं यत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन नीलत्वस्य वह्नेश्च प्रत्येकं दीप च, तथा नीलत्वसामानाधिकरण्येनापि वह्नेर्दीपत्व तत्र वह्निमन्नीलपर्वतादावतिव्याप्ति अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं वाच्यम् ॥ १८ ॥

स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतयद्विशिष्टविषयित्व यादृशयादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्तत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्नत्वम्, अथवा यद्धर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्व यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्य तद्धर्मावच्छिन्नत्वमेव समुदितार्थ इति कल्पद्वये बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिर्दर्शिता भट्टाचार्येण ।

न च प्रथमलक्षणे वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितायाः वन्हित्वावच्छिन्नत्वनिरूपितत्वस्य वाच्यह्रदत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वादावसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम् । तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नप्रत्ययविशेष्यतान्यूनानीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यादृशयादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितमित्यत्र यादृशयादृशसमघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वमेव वा निवेशनीयम् ।

अत्र कल्पद्वये पर स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व ग्राह्यम् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकेऽप्यपि तथा, अन्यथा उभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतेऽतिव्याप्ति । न च तथापि प्रतिबन्धकतावच्छेदके यन्नानतिरिक्तवृत्तित्व निवेशयता स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नम् इत्यत्र [illegible] स्वरूपमेवास्तु, तथाच पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अनतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकरूपाप्रसिद्ध्या पाषाणमयत्वव पर्वते नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इत्थं वह्निमान्धूमादित्यादौ अलघद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्ते

जलवान्वह्न्यभाववान् जलवांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयजलवद्ध्रदत्वाव-
च्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतवह्न्य-
भाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितायाः जलवद्ध्रद-
त्वावच्छिन्ननिरूपितत्वासत्त्वेन उदासीनतादृशधर्मावच्छिन्नानि-
रूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्व-
स्य जलवद्ध्रदे सत्त्वात् । एवमभाववान् वह्न्यभाववानभाववांश्च ह्रद
इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्या-
न्तर्गतत्वेन तदनतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकरूपाप्रसिद्ध्या वह्न्य-
भाववद्ध्रदादावव्याप्तेश्च । न चोक्तदोषभिया प्रथमावच्छेदकत्वमेवान-
तिरिक्तवृत्तित्वघटकं विवक्ष्यतां द्वितीयन्तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेवेति
वाच्यम् । धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमद्वादावव्याप्त्यापत्तेः
तत्र धूमभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वावच्छिन्नविषयताव्यापक-
प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं
तद्रूपाप्रसिद्धेः(१) ॥ १९ ॥

अथ बाधविशिष्टव्यभिचारविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
मान्यावच्छेदकीभूतं न बाधत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविषयित्वमपि
तु बाधविशिष्टव्यभिचारित्वावच्छिन्नविषयित्वमेवेति तत्र बाधवि-
शिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नानिरूपितमिति बाधविशिष्टव्यभिचारा-
दावतिव्याप्तिरुक्ता भट्टाचार्येण ।

---

(१) अत्र कल्पचतुष्टये यथोक्तमत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
त्वनिवेशो गुणः कपिसंयोगवानित्यादौ केवलस्वरूपसम्बन्धेन कपि-
संयोगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिः । तत्र च प्रतिबन्धकत्वं केवलस्वरूप-
सम्बन्धेन । दोषाभावश्च निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेनानोऽलक्ष्यत्वमिति ।
तत्र इत्यावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नेत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कत्वनिवेशे प्रथमकल्पे तत्रैव मेयत्वविशिष्टकपिसंयोगाभाववद्गुणे,
द्वितीयकल्पे बाधादिकालनिवेशादौ, तृतीयचतुर्थकल्पे तत्रैव कपिसं-
योगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिरिति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व इत्यत्र
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वानिवेशकल्पचतुष्टय एव निरुक्तकपि-
संयोगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम् । तादृशधर्मावच्छिन्नावि-
षयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमित्यत्र तदनवच्छिन्नाविषयतावच्छे-
दकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तावद्दूरानुधावनं व्यर्थमिति चिन्त्यम् ।

सा न संगच्छते—बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वाव
च्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूत व्यभिचारविशिष्टबा
धत्वावच्छिन्नविषयित्व तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ना-
निरूपितत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतित्वि-
षयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽसत्त्वात् ।
न च ह्रदे वह्न्यभावः वह्न्यभाववान् ह्रद इति
ज्ञानद्वयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वे वह्न्यभाववद्ह्रदादावसम्ब-
न्धवह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामा
न्यावच्छेदकीभूताया ह्रदे वह्न्यभाव इति-ज्ञानीयवि
धनिष्ठवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयिताया वह्न्यभाववद्ह्रदत्वाव
च्छिन्नानिरूपितत्वादिति तदसम्भववारणाय तादृशप्रतिबन्धकतासा
मान्यावच्छेदकयत्किञ्चिद्विषयत्वे स्वावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधि
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्रूपावच्छिन्नविषयिताक तद्रू-
पावच्छिन्नविषयितान्यत्वानवच्छिन्नत्व स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छि
न्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयिताकविशिष्ट स्वावच्छिन्न
निरूपितविषयताकत्व वा विशेषणं देयमेवाति बाधविशिष्टव्यभि
चारादावतिव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यम् कालिकादिसम्बन्धेन
वह्न्यभाववत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया स्वरूपसम्बन्धनिवेशावश्या
वश्यकतया स्वरूपसम्बन्धस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वोभयसम्बन्ध
मादायैकप्रतिबन्धकताया दुर्वचत्वात् । न च सतम्पुल्लिखप्रती-
तिस्थले स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिरूपिताधेयता भासते
प्रथमोक्तेऽपिप्रतीतिस्थले च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपित
धारतेति ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविषयितानिरू
पितनिरूपितत्वविषयतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्ववि-
षयितानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताकत्व निश्चयत्वेनैकरूपेण
प्रतिबन्धकत्वस्य दुर्वचतया असम्भववारणाय स्वावच्छिन्नवि
षयताव्यापकीभूतविषयितान्यत्वनिवेशनमावश्यकमित्यतिव्याप्ति
सङ्गतिरिति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानानामननुगमेन निश्चयत्वाननुग
मेन च एकप्रतिबन्धकताया वक्तुमशक्यत्वात् । यथाकथञ्चित्प्रामाण्या-
ननुगमेऽपि एतद्दूषणस्यैवप्रतिबन्धकत्वमताभिप्रायकत्वे व्यभिचा-
रादिघटितबाधादिसाधारणयद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्व स्वावच्छिन्नवि

पयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तरघटितत्वमिति प्रथमकल्पे ह्रदवृत्तिवन्ह्यभाववत्त्वादेरेव तादृशरूपान्तरत्वसंभवेनासंभवानवकाशात्तद्ग्रन्थस्योन्मत्तप्रलापापत्तेः । यदि च तत्कल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां निवेशो सत्यसम्भवदानं सङ्गतमेवेत्युच्यते, तदापि स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित्स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं यद्यत्त्वं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नघटितत्वकल्पेऽसंभवप्रसक्तौ धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वमादायाव्याप्तिदानस्य सन्दर्भविरोधो वज्रायमाण एवेति । द्वितीयकल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिभिया स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकाविषयिताशून्यत्वानिवेशायोगादिति ।

(अथवा पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावस्य साध्यत्वे वन्ह्यभाववन्नीलधूमकालीनत्वसत् नीलधूमाभाववत्पर्वतत्ववत्कालीनधूमस्य हेतुतायां वन्हिमन्नीलपर्वतरूपहेतुविशेषणासिद्धिद्वयघटितबाधेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्) ।

यत्तु ह्रदे पक्षे महानसीयवह्नेः साध्यत्वे महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदो वह्न्यभाववद्ध्रदश्च द्वयमेव बाध इति तत्र महानसीयवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वे सति वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नं यदवच्छेदकत्वं तदनिरूपकप्रतियोगिताकाभावानिरूपितत्वेनैकप्रतिबन्धकतया महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदेऽव्याप्तिः महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकाया वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयताया महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वादिति तद्वारणाय तादृशाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशनमावश्यकमिति बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिसंगतिरिति ।

तत्र वह्निसामान्याभावबुद्धेः वह्निमत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रति प्रतिबन्धकताया फलबलेन तेनैवोपपत्तौ तत्साधारणैकप्रतिबन्धकतायां मानाभावात् । नच, साक्षात्परम्परासाधारणैकनिरूपितत्वस्यापि स्वय दूषितत्वाद्बाधादावसंभवः, वह्न्य-

मानवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकीभूतवह्न्यभाववद्ध्रदवत्प्रमेयत्वविशिष्टविषयितायां साक्षा-
द्वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्नविशेष्यकप्र-
तीतिविशेष्यतानवच्छेदकत्वस्यापि वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादावसत्त्वा-
दिति तद्वारणाय तादृशव्यापकविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वं विशे-
षणं यत्किञ्चिद्विषयित्वे आवश्यकमित्यतो बाधविशिष्टव्यभिचारे-
ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपितत्वाभा-
वेऽपि यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितत्वमित्यत्र यादृशरूपावच्छिन्नप्र-
तिनानिरूपितत्वनिवेशेनैवासम्भववारणसम्भवे तादृशव्यापकीभूत
विषयिताशून्यत्वनिवेशस्यानावश्यकत्वात् ।

यदपि हृदो वह्न्यभाववानिति–ज्ञानीयवह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविष-
यिताया वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकीभूताया वह्न्यभाववद्ध्रदत्वानिरूपितत्वेनासम्भव इति
यद्रूपावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नं प्रति स्वावच्छिन्नविषयितावा-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यस्य व्यापकत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं
यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितत्वमित्येव वाच्यम्, तथा च जाति-
मान्वह्न्यभाववानिति–ज्ञानसाधारणवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नवि-
षयितावच्छिन्नं प्रति तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यस्य व्याप-
कतामतेन स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानवृत्तियद्रू-
पावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकत्वं वाच्यमिति बाधविशिष्टव्यभिचारे-
ऽतिव्याप्तिरिति ।

ननूक्तम् यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्व-
निवेशेन जातिमान्वह्न्यभाववानिति–ज्ञानवारणसंभवे दोष-
तावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यत्वस्यानिवेशाद्
अतिव्याप्तिवारकासम्भववारकविशेषणसत्त्वे अतिव्याप्तिसम्पादकास-
म्भववारकविशेषणदानस्यानौचित्यात् । दोषतावच्छेदकावच्छि-
न्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यत्वानिवेशे वह्न्यभाववज्जा-
तिमत्कालीनत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तेश्च—वह्न्यभा-
ववज्जातिमत्कालीनत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदस्वरूपदोषतावच्छेदक-
त्वाभिमतधर्मावच्छिन्नविषयिताव्यापकं न वह्न्यभाववज्जाति-
मत्त्वावच्छिन्नविषयित्वं किन्त्वन्यदिति तद्रूपावच्छिन्नविषयि-

तादृश्यत्वस्य जातिमान्वह्न्यभाववानिति ज्ञाने सत्त्वेन वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वं न तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकपरिकिञ्चिद्विषयतान्तर्गतं किन्तु वह्न्यभाववज्जातिमत्कालीनवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वमेवेति । तच्च तादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशधर्मावच्छिन्नाघटितत्वस्य तत्र सत्त्वादिति ।

अथ बाधाभावविशिष्टव्यभिचारबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतत्वेन व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयिता न तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकेति नासङ्गतिरिति चेन्न मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ तादृशरीत्या मेयत्वाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकतामादाय शुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयितापि न तादृशपरिकिञ्चिद्विषयतान्तर्गतमपि तु मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयित्वमेवेत्यतिव्याप्तिभिया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यस्य निवेशनीयत्वात् । न च द्रव्यत्वं वह्निमत् द्रव्यत्वाभाववच्चैकालादित्यादिस्थलीयवह्न्यभाववद्द्रव्यत्वरूपबाधविशिष्टवह्न्यभाववद्वृत्तिकालरूपव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारविशिष्टबाधविषयितायास्तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतविशिष्टसाधनप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् तत्र द्रव्यत्ववह्न्यभाववद्वृत्तिकालविशिष्टवह्न्यभाववद्द्रव्यत्वरूपबाधविषयिताया अपि परिकिञ्चिद्विषयतान्तर्गततया तत्र स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिविरहादिति चेन्न वह्न्यभाववज्जलाभाववद्वह्निव्यभिचारि जलं वह्निमज्जलादित्यादिस्थलीयवह्न्यभाववज्जलरूपबाधविशिष्टवह्न्यभाववद्वृत्तिजलरूपव्यभिचारादावतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारविशिष्टबाधविषयितायास्तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया विशिष्टपक्षग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितवह्निव्यभिचारिजलत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यभाववज्जलत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वाभावात् । न च तत्र जलत्वविशिष्टे वह्नितदभावावगाहिज्ञानस्याहार्यत्वमिति वाच्यम् जलत्वसामानाधिकरण्येन वह्नितदभावयोरवगाहित्वात् । न च तादृशविशिष्टग्रहस्य विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया लक्ष्यत्वमिति वाच्यम् जलत्व

व्यापकप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलरूप बाधविशिष्टव्यभिचारस्य शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलविशिष्टव्यभिचारात्मकाश्रयासिद्ध्यन्तरघटितत्वेनालक्ष्यत्वादिति केचित्समादधिरे ।

तत्र साधीयान् शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलविशिष्टं वह्निव्यभिचारिजलं तद्विशिष्टं यज्जलत्वव्यापकप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावघटितबाधस्वरूपं तादृशविशिष्टविषयिताया अपि स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकतया तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारानिरूपितत्वेनोक्तातिव्याप्त्यभावात् स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलाभावबुद्धि प्रति स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावघटितवह्न्यभाववज्जलवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां जलत्वव्यापकप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपशुद्धस्वरूप साधारणस्वरूपत्वेनैव स्वरूपस्य निवेशात् प्रतिबन्धकताया ऐक्यात्, अन्यथा शैवालधर्मिकद्रव्यत्ववत्ताज्ञानवह्न्यभाववद्द्रव्यत्ववत्ताज्ञानयोरपि प्रतिबन्धकत्वद्वयापत्त्या पूर्वस्थलपरित्यागानौचित्यात् ।

परे तु प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्त्वरूपसत्प्रतिपक्षमताभिप्रायकमिदम् । तथाच तादृशसत्प्रतिपक्षविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनतद्धेतुमत्पक्षविषयितायामपि सत्त्वेन तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावात्तादृशसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः ॥ अथवा प्रागुक्तगगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटेऽव्याप्तिस्तादृशबाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य गगनाभाववदभाववद्वृत्तिगगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविषयतायामपि सत्त्वेन तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावात्तन्निवारणाय स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानवृत्तित्वस्यापि तादृशयत्किञ्चिद्विषयित्वे विवक्षणीयतया व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयताया धर्तुमशक्यत्वादतिव्याप्तिसङ्गतिः । अतएव वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि सफलः अन्यथा जलवद्ध्रदकालीनवह्न्यभाववज्जलत्वावच्छिन्नविषयिताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्र स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वात्तादृशविशेषणमनर्थकं स्यात्, परन्तु सा-

ध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षमते एतादृशरीतिर्न सम्भवति, विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि निष्फलः बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिश्च न सन्दर्भशुद्धेति प्राहुः।

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपञ्च। प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक इत्यत्र तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेव। प्रथमे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशात् धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमद्ग्राहकबाधे नाव्याप्तिः अन्यथा तादृशबाधविषयिताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः स्यात्। एवञ्च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्न-व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव न तु साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकस्य तादृशप्रतिबन्धकत्वे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात्। तथा च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक न व्यभिचारविशिष्टबाधविषयित्वं किन्तु बाधविशिष्टव्यभिचारविषयत्वमेवेति तत्रोदासीनबाह्याघटत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः। न च तादृशधूमाभाववद्ग्रहविशिष्टधूमव्यभिचारिवह्नित्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाया व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयितायाः बाधत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तादृशबाधत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वेऽसत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभाववद्धूमाभाववद्वृत्तित्ववद्वृत्तित्वविशिष्टबाधात्मकव्यभिचारेऽतिव्याप्तेर्ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतत्वादिति ध्येयम्।

एतेन उभयत्रैव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशोऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभावत्वावच्छिन्नविषय-तावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यविवक्षयैव ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय जलवद्ध्रदादौ प्रागुक्तदोषस्य वारणसम्भवे एतत्कल्पस्य निर्दोषत्वमिति प्रलपितमप्यपास्तम्। न

च प्रथमावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धात्मकं द्वितीयं त्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम्, ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय वह्न्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिस्तत्प्रतिबन्धकतायां निरुक्तोभयाभाववत्त्वस्य विवक्षयैव वारणीया तथाच वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्वृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिधूमाभाववद्वह्निकालीनधूमाभाववद्वृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नविषयतायां स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वसत्त्वादुक्ताव्याप्त्यनवकाशेनैतत्कल्पस्य निर्दोषत्वमिति वाच्यम्। तथासति वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाववज्जलं वह्निमज्जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलाभाववत्त्वात्प्रतियोगित्ववज्जलमित्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया निरुक्तोभयाभाववत्त्वेन सामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपाभावासिद्ध्याद्यव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥ २१ ॥

एतेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमिति समुदितार्थ इति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वघटकावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् अन्यथा जलवद्ध्रदादावतिव्याप्त्यापत्तेः जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताकवह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वस्य जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वात्(१) एवं यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमपि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्

---

(१) वस्तुतो ह्रद कपिसंयोगवानित्यादौ केवलस्वरूपसंबन्धेन कपिसंयोगाभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वं निरवच्छिन्नत्वरूपेण वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वमेव तादृशविषयितात्वव्यापकत्वस्य स्वावच्छिन्नानिरूप्यतायां सत्त्वात्। एतेन प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व—असाधारणविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशादेव जलवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिरिति कथमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनमिति निरस्तम्। न

अन्यथा वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकह्रदत्वादिविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वस्य वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायामसत्त्वादसम्भवापत्तेः । यदि यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकेत्यत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितासामान्यं विवक्ष्यते तदा द्वितीयानतिरिक्तवृत्तित्वप्रयोजनं चिन्तनीयम् ।

अथ यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमित्यस्यैव लक्षणत्वे प्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नविषयिताकत्वनिवेशो व्यर्थ इति । न च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ केवलह्रदादावतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकत्वस्य ह्रदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां निवेशावश्यकत्वेन तेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणादिति चेन्न दोषतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वव्यापकविषयताशून्यत्वानिवेशे प्रागुक्तरीत्या जातिमद्वह्न्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्ति-

---

स्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशाभावेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टव्याघटितत्वनिवेशापत्त्या गौरवापत्तेरतः स्वावच्छिन्नविषयत्वव्यापकत्वनिवेशः । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्यालक्ष्यत्वाद्गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनसाध्यकस्थले गगनाभाववद्दस्यैव लक्षणत्वाव्याप्तिरिति । प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे तत्रैव निरवच्छिन्नस्वरूपेण कपिसंयोगाभाववद्ध्रदेऽव्याप्त्यापत्तेः तादृशविषयित्वं यत्केवलस्वरूपेण कपिसंयोगाभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वं तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपकताविरहात् तत्र च प्रतिबन्धकत्वं केवलस्वरूपेण बाधत्वं च निरवच्छिन्नस्वरूपेणेति बाधग्रन्थे भट्टाचार्येणोक्तमिति ध्येयम् । एतेन यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति निरस्तम् । सर्वत्रैकदेशेऽतिव्याप्त्यापत्तेरपीति ध्येयम् ।

रतो यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वनिवेशावश्य
कतया केवलहृदादावतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति । न च यद्रूपावच्छि
न्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वमिवोक्तातिव्याप्तिभिया स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयताशून्यत्वमपि निवेशनीयम् तावतापि
व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवादिति वाच्यम् तथासति वह्न्यभाव-
वज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्त्यापत्तेः । न च विशिष्ट
द्वयाघटितत्वनिवेशाच्च तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यापकत्वनि-
वेशापेक्षया विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशस्यैव गुरुत्वात् एतत्कल्पे वि-
शिष्टद्वयाघटितत्वस्यानिवेशादिति ध्येयम्(१) ॥ २२ ॥

स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे विशेष्यदले विरोधिवि
षयताप्रयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यमुक्तं भट्टाचार्येण ।

तत्र सगच्छते-घटादेरपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात् तथाहि वह्नि
व्यापकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभा-
वस्तत्र बाधत्वम् । एतद्रीत्या व्यभिचारादिकं विवेच्य निर्वचनीयम् ।
तथाहि निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ घटविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ पक्षे
साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावसत्त्वाद्घटादावपि स्ववृत्तिहेत्वाभास
विभाजकधर्मवत्त्वेन तद्वारणायैव तद्दलसार्थक्यमिति । न च
वह्निमत्पर्वतरूपतादृशाश्रयासिद्धत्वसद्भावे तत्र तादृशवह्न्यादिघटित-
त्वाद्ध्रदादेराश्रयासिद्धत्वादिना साजात्यविरहेऽपि निरुक्तबाधत्वा-
दिना साजात्यसत्त्वादिति वाच्यम् आश्रयासिद्धित्वमादायैव तत्र
लक्षणसमन्वयात् । स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मवत्त्व-
विशिष्टान्तराघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्,अन्यथा विशेषगुणवद्घटा
देरसद्धत्वापत्तेः । गुणवद्घटादेराश्रयासिद्धत्वादिना साजात्यविरहेऽपि

---

(१)अथात्र यत्किञ्चित्त्वनिवेशेऽपि विशेषगुणवद्घटेऽव्याप्तितादव
वस्थ्यम् । यत्किञ्चित्पदेन बाधघटनीयप्रतिबन्धकतया धर्तुं शक्य
त्वात् । अतोऽनुगमः क्रियते । तादृशसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्ध-
कतावैशिष्ट्यरूपत्वस्य दोषत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व–स्ववृत्तित्वोप-
लक्षितरूपावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तित्वञ्च
स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वसम्बन्धेन । विषयिताव्यापक-
त्वन्तु स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

बाधत्वादिना तदसत्त्वात्। यत्किञ्चित्त्वनिवेशे चाश्रयासिद्धित्वभ्रमादा-
यैव तत्र लक्षणसमन्वयः। अथ वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानि-
त्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदात्मकबाधेऽव्याप्तिस्तत्र निरुक्तविशिष्टान्तरव-
ह्न्यभावघटितत्वादतस्तद्वारणाय वह्निपक्षनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये
विरोधिविषयताप्रयुक्तः पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तत्त्व-
मेव बाधत्वमित्यादिरीत्या हेत्वाभासविभाजको निर्वाच्यः, एवञ्च
घटादिवारणाय विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यम् घटादेर्विरोधि-
विषयताप्रयुक्तत्वघटितसाजात्यविरहेण स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वा-
दिति चेन्न तथासति विशेष्यदलसमुदायस्यैव वैयर्थ्यसम्भवे विरो-
धिविषयताप्रयुक्तत्वदलमात्रस्यैव वैयर्थ्याभिधानानौचित्यात्। न च
सिद्धिविषयवारणाय विशेष्यदलसार्थक्यम् साजात्यघटकविरोधि-
विषयताप्रयुक्तत्वस्य विषयतायां विरोधित्वस्यानुपादेयत्वात् यथास-
न्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति वाच्यम् तथासति विशेष्यदले विरोधिवि-
षयताप्रयुक्तत्वदलस्यापि सिद्धिविषयवारणायैव सार्थक्यसंभवे तद्वै-
यर्थ्याभिधानसंगत्यापत्तेरिति।

अत्र केचित् उक्तरीत्या बाधत्वादिनिर्वचने तादृशबाधत्वादेः
प्रतिदोषभिन्नत्वात् स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकरूपत्वान्यत्वासत्त्वेन
स्वसजातीयाप्रसिद्ध्याऽसंभवापत्तिरतः स्वविषयताप्रयुक्तोभयाभावप्र-
योजकयत्किञ्चिदभावाधिकरणतायां ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वे सति
स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नविषय-
ताव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वं तद्धर्माव-
च्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्स्वं तत्त्वमिति स्वसजा-
तीयविशिष्टान्तराघटितत्वदलनिष्कर्षो वाच्यः। तथाच वह्न्यभाववद्-
ध्रदत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं यद्वह्न्यभाववद्ध्रदविषयकसमूहाल-
म्बनात्मकसत्प्रतिपक्षह्रदवृत्तिवह्न्यभावादिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्य
निष्ठतादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणत्वं तत्र ह्रदवृत्ति-
वह्न्यभावसत्प्रतिपक्षविषयताप्रयोज्यत्वमप्यस्तीति सत्प्रतिपक्षा-
दिकमेव तादृशविशिष्टान्तरं तद्घटितत्वं वह्न्यभाववद्ध्रदत्वाव-
च्छिन्नेऽस्तीति तत्र लक्षणसमन्वयः। ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वनिवे-
शनं च भ्रमावधान् वह्न्यभाववानिति—निश्चयकालीननिश्चयविषया-
भाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयताप्रयुक्तत्वमादाय दोषवारणाय। एक-

देशविषयतामादायासम्भववारणाय व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशः विशेषगुणपदद्वारादिसङ्ग्रहाय यत्किञ्चित्त्वानिवेशः । तथाचैकदेश वारणाय विशेष्यदलसार्थक्यम् । परन्तु घटादिविषयताप्रयोज्य तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या स्वपदेन घटादेर्धर्तुमशक्यत्वात् त द्वारकविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यमिति प्रतियोगिनि स्वत्वो त्तभावः । धूमव्यभिचारिवन्हिमान् धूमवान् वन्हेरित्यादिस्थले यथाधविषयताप्रयोज्यायां प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि त्वाभावाधिकरणतायां व्यभिचारविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्ना प्रयोज्यत्वात्र तादृशविशिष्टान्तरं व्यभिचारत्वावच्छिन्नमिति तत्र नाव्याप्तिः । न चैवं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वविषयतापदेन स्वविषयतान्तःपातिविषयताविव क्षणात् तथाच व्यभिचारविशिष्टमेयत्वविषयतायाः तादृशाधिक रणत्वाप्रयोजकत्वेऽपि तदन्तः पातिव्यभिचारविषयतायास्तथा त्वात् स्वपदेन व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेरपि धर्तुं शक्यत्वेऽपि न व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादिकमपि तत्सजातीयविशिष्टान्तरघ टितमेवेति नातिप्रसङ्गः । एवं चैतत्कल्पे व्यभिचारघटितबाधे ऽव्याप्तिदानमप्यग्रे सङ्गच्छते बाधविषयान्तःपातिव्यभिचारविष यताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतायां व्यभि चारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात् स्वपदेन बाधादेरपि सङ्ग्रहः । स्व वृत्तिबाधत्वेत्यामासविभाजक इत्यादेरपि स्वविषयान्तःपातिविष यताप्रयोज्य निरुक्तोभयाभावप्रयोजकीभूतं यद्यदभावाधिकरणत्वं तत्तदभावाधिकरणत्व विशिष्टान्तरयद्धर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं तद्धर्मावच्छिन्नाघटितमित्यर्थो वाच्य. । न च व्यभिचारविशिष्ट मेयत्वादावतिव्याप्तिवारणायान्तःपातिविषयतामनिवेश्य विरो ध्यदले विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमित्यत्र स्वीयविरोधिविषयताप्रयु क्तत्वमित्यर्थो वाच्यः, तथाच न व्यभिचारघटितबाधादावव्या प्तिरिति वाच्यम् धूमवान् अवृत्तिवन्हेरित्यादिस्थलीयसाधना प्रसिद्धिघटितव्यभिचारात्मकधूमाभाववद्वृत्तिवह्नौ तावताप्यव्या प्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या घटादावतिव्याप्तिवारकतया विरोधिवि षयताप्रयुक्तत्वदलसार्थक्यासम्भवेऽपि आहार्यस्थले एकदेशे

देशविषयतामादायासम्भववारणाय व्यापकत्वपर्यन्तानिवेशः विशेषगुणवद्वृत्त्यादिसङ्ग्रहाय यत्किञ्चित्त्वानिवेशः । तथाचैकदेशवारणाय विशेष्यदलसार्थक्यम् । परन्तु घटादिविषयताप्रयोज्यतादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या स्वपदेन घटादेर्धर्तुमशक्यत्वात् तद्वारकविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यमिति प्रतियोगिनि स्वत्वान्तर्भावः । धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादिस्थलीयबाधविषयताप्रयोज्यायां प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां व्यभिचारविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वाभावात् तादृशविशिष्टान्तरं व्यभिचारत्वावच्छिन्नमिति तत्र नाव्याप्तिः । न चैवं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वाद्यावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वविषयतापदेन स्वविषयतान्तःपातिविषयताविवक्षणात् तथाच व्यभिचारविशिष्टमेयत्वविषयतायाः तादृशाधिकरणत्वाप्रयोजकत्वेऽपि तदन्तःपातिव्यभिचारविषयतायास्तथात्वात् स्वपदेन व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेरपि धर्तुं शक्यत्वेऽपि न व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादिकमपि तत्सजातीयविशिष्टान्तरघटितमेवेति नातिप्रसङ्गः । एवं चैतत्कल्पे व्यभिचारघटितबाधेऽव्याप्तिवारणमप्येवं सङ्गच्छते बाधविषयान्तःपातिव्यभिचारविषयताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतायां व्यभिचारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात् स्वपदेन बाधादेरपि सङ्ग्रहः । स्ववृत्तिपक्षत्वाभासविभाजक इत्यादेरपि स्वविषयान्तःपातिविषयताप्रयोज्यं निरुक्तोभयाभावप्रयोजकीभूत यद्यद्भावाधिकरणत्वं तत्तद्भावाधिकरणत्व विशिष्टान्तरवद्धर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं तद्धर्मावच्छिन्नाघटितमित्यर्थो वाच्य. । न च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वाद्यावतिव्याप्तिवारणायान्तःपातिविषयतामनिवेश्य विशेष्यदले विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमित्यत्र स्वीयविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमित्यर्थो वाच्यः, तथाच न व्यभिचारघटितबाधादावव्याप्तिरिति वाच्यम् धूमवान् अवृत्तिवह्नेरित्यादिस्थलीयसाधनाप्रसिद्धिघटितव्यभिचारात्मकधूमाभाववद्वृत्तिवह्नौ तावताप्यव्याप्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या घटाद्यावतिव्याप्तिवारकतया विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलसार्थक्यासम्भवेऽपि आहार्यस्थले एकदेशे-

ऽतिव्याप्तिवारकत्वेनैव सार्थक्यसम्भवेन तद्वैयर्थ्याभिधानासङ्गति-
रापद्यतेत्यादिति ॥ २३ ॥

'यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्याव-
गाहित्वस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य
च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वमित्युभयाभावघटितहेत्वाभाससामान्यलक्षणं
दीधितिकृता कृतम्। तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारवारणाय निवे-
शितस्य 'विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणस्य विशिष्टान्तराविषयि-
त्वाप्रयोज्यत्वरविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकर-
णताकत्वमित्यर्थो भट्टाचार्येण कृतः।

अत्र धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदात्मकबाधविषयताप्रयो-
ज्यायां तादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां ताद-
शबाधविषयान्तःपातिव्यभिचारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात्तादृशबाधा-
दावव्याप्तितो विशिष्टान्तराविषयित्वाप्रयोज्यत्वपदेन यत्कि-
ञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वं विवक्षित-
म्। न च सर्वथैव 'एकदेशीयविषयतामादायासम्भवसम्भवे व्यभि-
चारघटितबाधादावव्याप्तिदान सन्दर्भविरुद्धमिति वाच्यम् प्रकृतल-
क्षणाश्रयीभूतविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविवक्षयापि एकदेश-
विषयतामादाय दोषवारणसम्भवेनाव्याप्तिदानस्यैवोचितत्वादिति।
अथ व्यभिचारादिविषयतानिष्ठस्य प्रयोजकतावच्छेदकीभूतस्य निर-
वच्छिन्नवह्नित्वादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतादृशविषयतात्वस्य जा-
तिमान् धूमव्यभिचारीत्याद्याकारकज्ञानीयविषयितासाधारणव्यभिचारादि-
रूपविशिष्टान्तरविषयितात्वाव्यापकतया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा-
दावति(१)व्याप्तिरतस्तद्वारणाय यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वा-
व्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविशिष्टान्तराविषयितात्वव्यापकत्व-
मेव वाच्यम् एवं च तादृशविशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकीभूतविष-
यिताशून्यज्ञानीयविषयित्वाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव बाधविषयतान्तःपा-
तिव्यभिचारादिविषयतामादाय व्यभिचारादावव्याप्तिवारणसम्भवे

[१] ननु तादृशविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वाप्रसि-
द्ध्याऽसम्भवसम्भवेऽतिव्याप्तिदानमसङ्गतमिति चेन्न व्यापकरूपाव-
च्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतासम्बन्धेन तादृशरूपाभावस्य
विवक्षितत्वादिति।

विशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारकतयैव तत्सार्थक्यात्। न च तथापि विषयताप्रयोज्यत्वमेव निवेश्यतां किं विषयतायां स्वीयत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् तावतापि पर्वतो धूमाभाववानित्याकारकभ्रमात्मकबाधज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताप्रयोज्यायां निरुक्तोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्त्यापत्तेः धूमाभाववत्पर्वतामेसिंद्ध्या विशिष्टान्तरपदेन वाधस्य धर्तुमशक्यत्वात्। न च तथापि स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशिष्टनिरूपितविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशापेक्षया स्वावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव व्यभिचारघटितबाधादिसङ्ग्रहसम्भवे व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनाभाव इति वाच्यम् तथासत्यसम्भवापत्तेः—व्यभिचारस्वावच्छिन्नविषयताशून्यभ्रमात्मकव्यभिचारादिप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्य तादृशाधिकरणतायां सत्त्वात्। एतेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयितावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये व्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम्। न च तथापि यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नाप्रयोज्यत्वमनिवेश्य यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वमेव निवेश्यतां व्यापकत्वानिवेशेन लाघवात् व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धव्यभिचारादिवृत्तिरूपानवच्छिन्नतया तादृशबाधादावव्याप्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम्। धूमव्यभिचारी वन्हिर्धूमवान् वन्हेरित्यादिस्थलीयबाधाव्याप्तिप्रसङ्गात् तादृशबाधविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः व्यभिचारात्मकविशिष्टविषयतावृत्तितादृशबाधविषयतात्वेनावच्छिन्नत्वात्। किञ्च सर्वत्रैव बाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धहृदादिरूपविशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपावच्छेद्यतया असम्भवापत्तेश्च।

इदं त्ववधेयम्। विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्य विषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वमेव निवेशयितुमुचितम्। विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वस्य व्यभिचारघटितबा-

विशिष्टान्तराविषयितात्वव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति । न च जातिमान् धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानवारणाय तादृशोभयाभावप्रयोजकव्यक्तिकिञ्चिद्विशिष्टान्तराविषयितात्वाव्यापकत्वमेव निवेशनीयमिति वाच्यम् तथा सति जात्यवच्छेदेन धूमव्याप्यत्वावगाहिधूमव्याप्यजातिमद्वान् धूमवान् वह्नेरित्यत्र मेयत्वविशिष्टधूमाभाववद्वृत्तिवह्न्यात्मकव्यभिचारेऽतिव्याप्तेः—तत्र वह्नित्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताघटिततादृशाविषयितात्वस्य उभयाभावप्रयोजकजातिमान् धूमव्यभिचारीतिज्ञानीयविषयतासाधारणविशिष्टान्तराविषयितात्वाव्यापकत्वादिति चेन्न अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशे व्यभिचारघटितबाधादावव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानस्य व्यभिचारात्मकविशिष्टान्तरविषयत्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वविरहेण केवलव्यभिचारविषयकज्ञानस्यैव तादृशतया तज्ज्ञानीयविषयत्वाप्रयोज्यत्वस्य केवलव्यभिचारविषयकज्ञानाकालीनमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानोत्तरज्ञानवृत्तिव्याप्त्यवगाहित्वाभावाधिकरणतायाः सत्त्वात् मेयत्वविशिष्टव्यभिचारवारणायैव विशिष्टान्तरविषयताव्यापकरूपावच्छिन्नत्वपर्यन्तस्य सार्थकत्वात् । एतेन स्वावच्छिन्नविषयकज्ञानीयविषयत्वाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ विशिष्टान्तरविषयताव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसङ्गात् ।

वस्तुतः धूमव्यभिचारिवह्नित्वेन अभावावगाहिधूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमाभाववानित्यादिबाधभ्रमस्यापि विशिष्टान्तराविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यतया तद्विषयत्वाप्रयोज्यत्वस्य साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायामसत्त्वेनाव्याप्तिरतो व्यापकत्वनिवेशः । एतेन विशिष्टान्तराविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशनमपि हेयम् । न च स्वविषयताप्रयोज्यत्वनिवेशनं व्यर्थमिति वाच्यम् स्वपूर्ववर्तिज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् सामान्यभावमात्रप्रयुक्ततादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेयत्व-

विशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारकतयैव तत्सार्थक्यात् । न च तथापि विषयताप्रयोज्यत्वमेव निवेश्यतां किं विषयतायां स्वीयत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् तावतापि पर्वतो धूमाभाववानित्याकारकप्रमात्मकबाधज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताप्रयोज्यायां निरुक्तोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्त्यापत्तेः धूमाभाववत्पर्वतप्रसिद्ध्या विशिष्टान्तरपदेन बाधस्य धर्तुमशक्यत्वात् । न च तथापि स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशिष्टनिरूपितविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशापेक्षया स्वावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव व्यभिचारघटितबाधादिसङ्ग्रहसम्भवे व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनाभाव इति वाच्यम् तथासत्यसम्भवापत्तेः—व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताशून्यप्रमात्मकव्यभिचारादिप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्य तादृशाधिकरणतायां सत्त्वात् । एतेन स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयितावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये व्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम् । न च तथापि यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नाप्रयोज्यत्वमनिवेश्य यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वमेव निवेश्यतां व्यापकत्वानिवेशेन लाघवात् व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धव्यभिचारादिवृत्तिरूपानवच्छिन्नतया तादृशबाधाव्याप्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारी वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादिस्थलीयबाधाव्याप्तिप्रसङ्गात् तादृशबाधविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः व्यभिचारात्मकविशिष्टविषयतावृत्तितादृशबाधविषयतात्वेनावच्छिन्नत्वात् । किञ्च सर्वत्रैव बाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धह्रदादिरूपविशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपावच्छेद्यत्वस्य असम्भवाच्चेति ।

इदं त्ववधेयम् । विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वविषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वमेव निवेशयितुमुचितम् । विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वस्य व्यभिचारघटितबा-

धविषयतानिष्ठोभयाभावप्रयोजकतायामेव सत्त्वेन उभयाभावाधिकरणताया विशिष्टान्तरविषयताऽव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वनिवेशनैव सामञ्जस्यादुभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतापर्यन्तानिवेशकृतलाघवाच्चेति ध्येयम्(१) । न च विशेष्यदलभावद्यावदाधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावाधिकरणताया विशिष्टान्तरविषयताऽव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये पृथग्विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तथा सति सर्वत्रैवासमवायापत्तेः ह्रदो वह्न्यभाववान् धूमाभाववांश्चेत्यादि-समूहालम्बनबाधादिविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यविरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावव्या

(१) अत्र केचित् । सर्वं गगनवाच्यत्वादित्यादौ सर्वं वाच्यत्वावच्छिन्नगगनवत्त्वबुद्धिंप्रति गगनाभाववत्त्वावच्छिन्नप्रकारताककिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वेन गगनाभाववत्सर्वं गगनाभाववान् घट इति ज्ञानसाधारणरूपेण प्रतिबन्धकतायाः सव्यभिचारे शिरोमणिमतसिद्धत्वात् [अतो] गगनाभाववत्सर्वरूपबाधादावव्याप्तिः गगनाभाववत्सर्वत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः गगनाभाववद्घटरूपविशिष्टान्तरविषयताऽव्यापकं यत् गगनाभाववत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकिञ्चिदवच्छिन्नविषयतात्वं तदवच्छिन्नत्वात् । न च भवन्मते तादृशबाधादावव्याप्तिर्दुर्वारैव विशिष्टान्तरविषयताऽव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् मन्मते विशिष्टान्तरविषयताऽव्यापकरूपावच्छिन्नविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य घटकत्वात् । न च तथापि उक्तरूपावच्छिन्नविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकताभिन्नत्वस्य स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकताया निवेशात्पूर्वोक्तदोष इति वाच्यम् प्रयोजकत्वस्यैक्यमते उक्तयावद्व्यक्तिनिवेशयितुमशक्यत्वात् । स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः विशिष्टान्तरविषयतावृत्तिप्रयोजकत्वाभिन्नत्वात् । स्वमते तु स्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यस्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मविशिष्टान्यउभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वनिवेशान्नोक्तदोषावकाशः । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नविषयताव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्व-स्वावच्छिन्नविषयताशालि-निश्चयाव्यवहितोत्तरज्ञानवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनेति प्राहुः ।

सत्त्वात् उक्तसमूहालम्बनविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठतादृशोभ-
याभावाधिकरणतायां विनिगमकासद्भावात्सत्प्रतिपक्षविषयताया
अपि प्रयोजकत्वात् । एतेन यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्या-
पकविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यविरोधिविषयताप्रयोज्योभयाभावा-
धिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे स्वतन्त्रविशिष्टान्तराघटित-
त्वप्रवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्याऽसम्भवापत्तेः । अत्र य-
त्किञ्चिदधिकरणतानिवेशो नासम्भव इति ध्येयम् । न च धूमव्यभि-
चारिवह्निमान् धूमवान्वह्नेरित्यादौ बाधघटकीभूतधूमव्यभिचारिव-
ह्निमत्त्वांशे बाधविषयतान्तःपातितदीयविषयताप्रयोज्यायां ता-
दृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां
विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वादिति वाच्यम् ।
स्वविषयताप्रयोज्यपदेनापि स्वविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्य-
त्वस्य विवक्षणीयत्वात् । अथोक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वनिवे-
शेनैवैकदेशवारणसम्भवे विशेष्यदलमनर्थकम् । एकदेशीयविषय-
तात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वाप्रसिद्ध्यैव स्वपदेन एकदेशस्य
धर्तुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तराघटितत्वासत्त्वादेव । एकदेशे-
ऽतिव्याप्त्यसम्भवादिति । न चाननुगमसम्भवेन विशिष्टान्त-
रविषयताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावाधिकरणताकं
यद्यत्तदन्यरूपविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशात् विशेष्यदलवैयर्थ्य-
मिति वाच्यम् तथासति बाधादेरसम्भवापत्तेः—बाधा-
देरपि स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यबाधसत्प्रति-
पक्षोभयविषयकसमूहालम्बननिश्चयोत्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावप्र-
योजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वादिति चेन्न विशिष्टा-
न्तरविषयताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभा-
वाधिकरणतासामान्यं यद्यत्तदन्यत्वस्य विशिष्टान्तराघटितत्वपदेन
विवक्षयैवासम्भवासम्भवेन विशेष्यदलसार्थक्यात् । न चैवं व्यभि-
चारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् विरोधिविषयतायां
स्वीयत्वनिवेशेनैव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

परे तु विशेष्यदलानुक्तौ पाषाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः पाषा-
णमयो न वह्निमानिति—ज्ञानकालीनपर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्या-
प्यनुमितिप्रतिबन्धकतया पाषाणमयत्ववत्पर्वतविषयताया अपि पा-

पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात्। न च पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतविषयताप्रयोज्यतादृशाधिकरणताया वह्न्यभाववत्पाषाणमयत्वविशिष्टात्मकविशिष्टान्तरप्रयोज्यत्वान्नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। पाषाणमयत्वावच्छेदेन वह्न्यभावघटितवह्न्यभाववत्पाषाणमयत्वविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात्। न च विशेष्यदलोक्तावपि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पाषाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः तत्र विशेष्यदलस्यापि सत्त्वात्, यदि च तत्र विरोधिविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदापि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् नीलपर्वतादिस्यत्र नीलत्वाभाववान् वह्निमान् नीलत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञानीयविषयतामादाय नीलत्वाभाववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः साध्यवत्पक्षविषयताबहिर्भूतविषयतारूपद्वितीयकल्पोक्तविरोधिविषयतायाः पाषाणमयत्ववत्पर्वततादशायामपि सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिश्चेति वाच्यम्। पाषाणमयो न वह्निमानिति ज्ञानाकालीनपाषाणमयत्ववत्पर्वतज्ञानोत्तरज्ञानवृत्तितादृशाधिकरणतायां विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वानभ्युपगमेन पाषाणमयत्ववत्पर्वतविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावासत्त्वेन विशेष्यदलाभावादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति प्राहुः।

वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्येण तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वमिवेशापेक्षया लाघवेन दीधितिकारोक्तविशेष्यदलप्रविष्टउभयाभावाधिकरणतायामेव विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नविरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वनिवेशाच्च विशेष्यदलस्याप्युपसङ्गतिः। अत एव पूर्वमुक्त भट्टाचार्येण स्वातन्त्र्येण तादृशविशेषणं यत्पदार्थे अनिवेश्य निश्चय एव तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्वं निवेश्यमिति स्वरसादेव निष्कृष्टकल्पे उभयाभावाधिकरणताप्रयोजकतायां तादृशविशेषणमिति ध्येयम्।

यत्तु गगनसमवायाप्रतियोगि गगनादिस्यत्राभावाप्रतियोगित्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपगगनरूपासाधारणे बाधघटितेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानोत्तरज्ञानिष्ठतादृशसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां बाधरूपविशिष्टान्तरविषयित्वप्रयोज्यत्वात्।

तत्तुच्छम्। साध्यवत्ताबुद्धौ अभावप्रतियोगिगगननिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यैवोपपत्तौ तत्र ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन बाधज्ञानस्य प्र-

तिबन्धकस्यान्तराभावेन तस्यालक्ष्यत्वात् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धक-
स्याभावेन दोषत्वायुक्तत्वात् व्यभिचारादिघटितबाधादेश्च स्वा-
तन्त्र्येण दूषकत्वात् तत्सङ्ग्रहप्रकारस्यावश्यकत्वात् ॥ २५ ॥

व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयताप्रयोज्याया दीधितिकारो-
क्तोभयाभावाधिकरणताया व्याप्त्यादिविरहप्रयोज्यत्वेन यत्कि-
ञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नबाधादिविषयताप्रयो-
ज्यत्वनियमात् तत्सङ्ग्रहाय तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावपर्य-
न्तनिवेश इति भट्टाचार्येणोक्तम्। न च विशिष्टान्तरविषयता-
प्रयोज्यस्य विषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाधिकरणताकत्व-
मित्युक्तावेव व्यभिचारघटितबाधे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावा-
धिकरणतावच्छिन्नमादाय लक्षणसमन्वयसंभवे उभयाभावप्रयोजका-
भावाधिकरणतायामभावीयत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। जन्यता-
वच्छेदकविषयताया जनकतावच्छेदकविषयताप्रयोज्यत्वेन मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारविषयकसंस्कारोत्तरोद्बुद्धतज्जन्यस्मृतौ या मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयता तदधिकरणतामादाय मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारकतायां तत्सार्थक्यात्, स्मृतिनिष्ठ-
तादृशाधिकरणतायां तादृशस्मृत्युत्तरानाहार्यज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभा-
वप्रयोजकत्वस्य संस्कारीयमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयत्वप्रयोज्य-
त्वस्य च सत्त्वात्। न च स्मृतिनिष्ठतादृशाधिकरणतायां व्यभिचारा-
त्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वात् नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम्।
जनकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण जन्यतावच्छेदकविषयताप्रयोज-
कत्वेन शुद्धव्यभिचारविषयताया एव तत्प्रयोजकत्वादिति ध्येयम्।

ननु तादृशाधिकरणतायामभावीयत्वानिवेशे मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारस्याप्यव्याप्तिस्तादृशव्याप्त्यभावावच्छिन्नविषयताप्रयोज्य-
मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकानुमितिनिष्ठविषयताधिकरणतायामु-
भयाभावप्रयोजकत्वस्य विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वस्य च स-
त्त्वादिति।

तत्त्वम्। अभावीयत्वानिवेशेऽपि व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयतानिरू-
पिततामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य तत्र सत्त्वेनोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वा-
रत्वादिति।

अथ पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमाभाववद्धूमवद्भिन्नावृत्तित्वादिप्रा-

दावतिव्याप्तिः धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमाभाववान् धूमव्यभिचारि
वह्निमांश्च पर्वत इत्यादिज्ञानीयधूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वा
वच्छिन्नविषयतायाः साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वेन
स्वविषयताप्रयोज्यताश्रयसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां वि-
शिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वसत्त्वेन विशिष्टा
न्तराघटितत्वस्य स्वस्वव्यभिचारघटिततया विशेष्यदलस्य च स
त्त्वात्। न च स्वविषयताप्रयोज्यताश्रयाधिकरणतायां धूमव्यभिचा-
रिवह्निमत्पर्वत रूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वात् कथं तत्रातिव्याप्ति
रिति वाच्यम् धूमव्यभिचारिवह्निमत्पर्वतरूपविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या वि-
शिष्टान्तरपदेन तस्योपादातुमशक्यत्वात्।

नैवम्, विशेष्यदलघटकविरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वस्य विशि
ष्टान्तराघटितत्वदलघटकस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वस्य च द्वयोरेक
रूपावच्छिन्नत्वविवक्षया वह्निव्याप्यवन्निश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विरो-
धिविषयतानिष्ठयद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताश्रयत्वमभा
भावत्वस्य स्वविषयतानिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्य
तायां विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्योभयाभावीयप्रयोजकताभावाधिकरण
ताकत्वमित्यर्थस्य पर्यवसिततया प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणासम्भवा-
दिति। एवं च धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमव्यभिचारि
वह्निमति प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे स्व
विषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वमपि निवेशनीयं प्रयोजकताद्व
योरैक्यविवक्षयैव तथातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम्। प्रयोजक-
तायां स्वविषयतानिष्ठत्वं प्रयोजकताया ऐक्यलाभायैवेति ध्येयम्।

एवं प्रतिबन्धकतावच्छेदकलक्षणेऽपि विषयतानिष्ठयद्रूपावच्छिन्ना-
वच्छेदकताकप्रतिबन्धकताकत्व विशेष्यदलघटक स्वविषयतानिष्ठ-
तद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वमपि विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरेऽपि निवे
शनीयम् नातस्तल्लक्षणे उक्तदोषसम्भवः ॥२६॥

विरोधिविषयतापदेन तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ
टौ यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावगाहित्व निविष्ट तद्रूपा-
वच्छिन्नांशे तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्व्याप्यान्यवत्ताविषयित्व सिद्धिवि-
षयत्वातिव्याप्तिवारणाय विवक्षितं भट्टाचार्येण।

न च उभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नवै-

शिष्ट्यावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्यतरविषयता-
विषयत्वेनैव सामञ्जस्ये तद्रूपावच्छिन्नांश इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्
वह्न्यभाववद्ध्रदकालीनपर्वतो वह्निमानित्यादौ सिद्धिविषयेऽतिव्या-
प्तिवारणाय तदुपादानादिति तु विभावनीयम् ।

अथ विरोधिविषयताशरीरे तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वेन तद्रूपाव-
च्छिन्नाभावविषयत्वं वस्तुगत्या तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयत्वं वा
निवेशनीयम् ? आद्ये पर्वतो वह्न्यभाववानित्यत्र वह्निमत्पर्वतरूपबा-
धेऽव्याप्तिः । द्वितीये पर्वतो वह्निमान् द्रव्याभावादित्यादौ वह्निमत्प-
र्वतात्मकसिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिः वस्तुगत्या वह्नेरपि द्रव्याभावाभाव-
त्वादिति । न च यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावगाहिता तत्स्वरूपाभावप्रति-
योगितावच्छेदकरूपेण तदभावविषयत्वं विवक्षणीयम् तथाच
वह्नित्वस्य पर्वतो वह्न्यभाववानित्यत्र तत्स्वरूपाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वात्, पर्वतो वह्निमान् द्रव्याभावादित्यत्र च तादृशप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वान्न प्रागुक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यम्।
एवमपि ह्रदो वह्न्यभाववान् द्रव्यात् गुणो द्रव्याभाववान् वह्नेरित्या-
दौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्द्रव्यत्वस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्य वह्न्यभावत्वे वह्नित्वस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च द्रव्य-
त्वाभावत्वे सत्त्वात् । न च यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नावगाहि-
ता निविष्टा तद्रूपसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
करूपेण तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयतानिवेशान्न प्रागुक्तदोषः वह्न्यभा-
वत्वादौ द्रव्यत्वादिसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वाभावादिति वाच्यम् । एवमपि यत्र समवायावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकवह्न्यभावस्य साध्यत्वं संयोगेन वह्नेर्हेतुत्वं तत्र सा-
ध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेर्वह्नित्वसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रति-
योगितावच्छेदकत्वस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावत्वादेरपि
सत्त्वात् । न च यदंशे यद्रूपघटितयद्रूपावच्छिन्नसंसर्ग-
ताकयद्रूपावच्छिन्नावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नसंसर्ग-
ताकतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तितद्रूपसमनियतानुयोगि-
तानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण तद्रूपावच्छिन्नाभावविष-
यतानिवेशान्न कोऽपि दोषः समवायावच्छिन्नवह्न्यभावत्वस्य सं-
योगत्वावच्छिन्नसंसर्गताकप्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वाभावादतिव्या-

त्तिर्यद्रूपघटितरूपावच्छिन्नत्वोपादानात् पर्वतत्वावच्छेदेन व ह्निस्साध्यतास्थले विशिष्टसंसर्गतावच्छेदकाप्रसिद्धावपि न क्षति संसर्गतावच्छेदककोटिप्रविष्टसंयोगत्वमादायैव प्रसिद्धिसम्भवादिति वाच्यम्। तावतापि ह्रदो धूमजनकतेजोभाववान् वह्नेरित्यादौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् वह्नित्वसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य च धूमजनकतेजोभावेऽसत्त्वादिति। यदि च धूमजनकतेजोऽभावो न च ह्रदाभावस्वरूपः समनियताभावानामैक्यानभ्युपगमादित्युच्यते तदा कथञ्चिदुक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति सुधीभिर्विभावनीयम् (१)।

न चोक्तरीत्या विरोधिविषयतानिर्वचने विरोधिवह्निविषयतासामान्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्रास्तीत्यस्यैव सम्यक्त्वे दोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। तथा सति पर्वतो वह्निमान् नीलपर्वतादित्यत्र नीलत्वाभाववत्पर्वतेऽतिव्याप्त्यापत्तेः नीलत्वाभाववान् वह्न्यभाववान् नीलत्वाभाववांश्च पर्वत इत्याकारकज्ञानोत्तरानुमितिनिष्ठसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायाः नीलत्वाभाववत्पर्वतनिरूपितविरोधिविषयतासामान्यप्रयोज्यत्वादिति ध्येयम्। २७॥

अथ पक्षवृत्तित्वाघटितसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपासाधारण्येऽपि पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यमित्युक्तविरोधिविषयिताभावात्। तादृशासाधारण्यविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये निरुक्तोभयाभावासत्त्वेन विशेष्यदलानाक्रान्तत्वात् क्वचिद्विषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायाः हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्यविषयताप्रयोज्यत्वेन विशिष्टान्तर्घटितत्वस्यासत्त्वाच्च। न च विशेष्यदलरक्षणाय वह्निप्रकारकनिश्चये पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वं विशेषणं देयमिति वाच्यम् त॰

---

(१) परन्तु तद्रूपावच्छिन्नाभावनिष्ठत्वमनिवेश्य तद्रूपावच्छिन्नघटकतानवच्छेदकतद्रूपावच्छिन्नाभाव यावच्छिन्नप्रतियोगित्वान्यापक वह्नित्वस्य तद्रूपप्रतियोगिविषयतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तानुयोगिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकताया निवेशाद्योक्तदोषः। विषयतायां घटकतानवच्छेदकत्वनिवेशात् धूमजनकतेजोऽभावकालीनह्रदहेतुकधूमजनकतेजोऽभावसाध्यकस्थले न साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिरित्याहुः।

धासति यद्विषयकनिश्चये हेतुमत्तानिश्चये च अनाहार्यत्वनिवेशस्या-
वश्यकत्वेन स्वरूपासिद्धावव्याप्त्यापत्तेः । यत्तु यद्विषयकनि-
श्चयोत्तरोत्पन्न इति प्रकृतलक्षणे तृतीयक्षणव्यावृत्ताव्यवहि-
तोत्तरत्वमेव निवेशनीयम् तथाचासाधारण्यनिश्चयोत्तरं पक्षे
हेतुसाध्याभावयोरनाहार्यज्ञानानुत्पत्त्या तादृशनिश्चयोत्तरानुमिति-
सामान्ये एव निरुक्तोभयाभावसत्त्वाद्विशेष्यदलमक्षतमेवेति ।
तत्तुच्छम् । द्वितीयक्षणमात्रपर्यवसाय्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे
काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र काञ्चनमयत्वव्यापकीभूताभा-
वप्रतियोगिधूमत्वरूपस्यासाधारण्यात्मकस्यालक्ष्यतया तत्रातिव्या-
प्त्यापत्तेः, ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र जलावच्छेदेन वह्न्यभाव-
घटितवह्न्यभाववज्जलवदात्मकेऽतिव्याप्तेश्च—तन्निश्चयद्वितीयक्षणे नि-
रुक्तोभयाभाववगाहि-अनाहार्यज्ञानानुत्पादात्, एवमसाधारण्य-
विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये निरुक्तोभयाभावसत्त्वेऽपि उ-
क्तविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वाविशिष्टतादृशोभयाभावासत्त्वात् असा-
धारणेऽव्याप्तितादवस्थ्याच्च । न च विशेष्यदलरक्षणाय हेतुमत्पक्ष-
ज्ञानाकालीनत्वासाधारण्यविषयकत्वैतदुभयाभाववैशिष्ट्यम् असा-
धारण्यज्ञाने विरोधिविषयतासम्पादनाय च मुख्यविशेष्यताद्व-
यशून्यत्वं यद्विषयकनिश्चये निवेशनीयम्, तथाच साध्यव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगिहेतुमान्पक्ष इत्याकारकविशिष्टविषयताशालि-
ज्ञानमादायैवासाधारणे लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् हेतुमत्पक्षावि-
षयकहेतुमत्पक्षज्ञानकालीनासाधारण्यज्ञानेऽपि निरुक्तोभयाभाव-
त्वस्य मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वस्य च सत्त्वात्तत्र च निरुक्तविरो-
धिविषयत्वाभावात्तदुत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावा-
सत्त्वादसाधारण्येऽव्याप्तितादवस्थ्यात् जातिमान् वह्न्यभाववानि-
त्यादिज्ञानमादायासम्भववारणाय व्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवे-
शस्यावश्यकतया विशिष्टविषयताशालिज्ञानमादाय लक्षणसम-
न्वयासम्भवाच्च । एतेन हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनत्वं परित्यज्य हे-
तुमत्पक्षाविषयकत्वोभयाभावनिवेशे विशिष्टविषयताशालिज्ञान-
मादायैवासाधारण्यसङ्ग्रह इत्यपि परास्तम् । न च यदंशे यद्वगा-
हित्वं तदंशे तद्वगाहिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-
विषयत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयत्वेव विरोधिविषयतापदेन वाच्या प-

द्विषयकनिश्चये हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनत्वघटितोभयाभाववत्त्वमेव निवेशनीयम् तथाच हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनहेतुमत्पक्षाविषयकासाधारण्यज्ञानमादायैव लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् विरोधिविषयतापदस्य उक्तार्थकत्वे पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः वह्निमान् धूमाभाववान् वह्निमांश्च पर्वत इत्यादिज्ञानविप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य वह्निमत्पर्वतविषयतायामपि सत्त्वात् इति चेत् ।

अत्र केचित्-विरोधिविषयतापदेन यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नावगाहिता निषिद्धा तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नविशेष्यत्वानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नाभाववत्तद्व्याप्यान्यतरविषयता(१) वाच्या तद्विषयकनिश्चये प्रागुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशनीयम् तथाच हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनतादृशपक्षाविषयकासाधारण्यसङ्ग्रह इत्याहुः ।

तदप्यसत् । उक्तक्रमेण विरोधिविषयतानिर्वचने पर्वतो वह्निमान् वह्निमत्पर्वताभावादित्यत्र साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः ।

नव्यास्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्तानिश्चयान्यत्वासाधारण्यविषयकत्वोभयाभाववत्त्वं तद्विषयकनिश्चये निवेशनीयम् तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमान्पक्ष इत्याकारकज्ञानमादायैवासाधारण्ये लक्षणसमन्वयः । न चोक्तज्ञानस्याव्यापकीभूताभावप्रतियोगिविषयताशून्यत्वाभावात् कथं तदादाय लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वपदेनापि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविषयतान्तःपाति-अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्य अव्यापकीभूतविषयतावत्त्वसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविषयतान्तःपातिविषयतावत्त्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति प्राहुः ।

एतेन विशेष्यदलप्रविष्टविरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये पृथक् विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो विफलः । न च विशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशे द्रव्यत्वावच्छेदेन वन्हेस्साध्यतास्थले तदवच्छेदेन वन्ह्यभाववत्पृथिव्यादावतिव्याप्तिः द्रव्यत्वावच्छेदेन वन्ह्यभावविषयता-

(१) विषयतात्वेन निवेशाद्वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नविशेष्यतामादाय लक्षणगमनादिति ध्येयम् ॥

स्वावच्छेदेन तादृशोभयाभावप्रयोजकतायाः विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वात् । स्वमते तु तादृशोभयाभावप्रयोजकीभूतायां ह्रदत्वावच्छेदेन साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां सामानाधिकरण्येन वह्न्यभाववद्ध्रदात्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तस्य लक्ष्यत्वात् । अन्यथा सामानाधिकरण्येन साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय तन्निवेशेऽप्यप्रतीकारादिति पूर्वपक्षो निरस्तः । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविषयत्वस्यैव निरुक्तविरोधिविषयतारूपत्वात् तन्निष्ठप्रयोजकतायां हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतयाऽसाधारणेऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।

अथोक्तरीत्याऽसाधारण्ये विशेष्यदलसत्त्वसंपादनेऽपि हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरघटितत्वात्कथं तत्संग्रहः । न च विशिष्टान्तरपदेन प्रकृतलक्षणाक्रान्तविशिष्टान्तरं वक्तव्यम् हेतुमत्पक्षादिकं च न तथेति वाच्यम् तथापि जलाभाववद्ध्रदकालीनवह्नेस्साध्यतास्थले जलवद्ध्रदात्मकहेतुमत्पक्षस्य तादृशतया तत्रासाधारणेऽव्याप्तेरपरिहारात् । न च विशिष्टान्तराघटितस्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वे सति यद्विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वं तदभावनिवेशान्नासाधारण्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् तथा सति मेयत्वविशिष्टासाधारण्येऽतिव्याप्त्यापत्तेः । अथासाधारण्यविषयतात्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितस्वज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्याधिकरणतावृत्त्युभयाभावस्य विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यतायां निवेशे हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरमादाय नासाधारण्यासङ्ग्रह इति । न चैवं असाधारण्यज्ञानकालीनमेयत्वविशिष्टबाधज्ञानोत्तरानुमितिनिष्ठमेयत्वविशिष्टबाधविषयताप्रयोज्यसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां बाधात्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि तत्प्रयोज्यतायां निरुक्तोभयाभावासत्त्वान्मेयत्वविशिष्टबाधेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वविषयताप्रयोज्यतायामपि निरुक्तोभयाभावनिवेशात् ।

अथ तादृशाधिकरणतानिष्ठहेतुमत्पक्षविषयताप्रयोज्यत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणघटकैर्यावद्भिर्निरूपितमेकमेव न तु नानेति कथं विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यतायां तादृशोभयाभावनिवेशेऽप्यसाधारण्यसंग्रह इति चेत्, तर्हि तादृशप्रयोज्यत्वस्यैक्येऽपि

रण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववती या विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्येत्यनेन विवक्षणान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

तत्र, धूमाभाववत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ आश्रयासिद्ध्यात्मकमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूमः धूमवान् पर्वतः प्रमेय इति ज्ञानोत्तरघटाद्यनुमितिनिष्ठप्रमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतविषयताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वसत्त्वात् । धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशाधिकरणताप्रयोजकतायामसाधारण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयताप्रयोज्यतानिरूपितत्वोभयसत्त्वात्, धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे उभयत्रैव तादृशोभयाभावं निवेश्य विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजकाधिकरणताकत्वमित्युच्यते तदा न कोऽपि दोषः । एवञ्च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वघटितप्रागुपदर्शितोभयाभावस्य उभयप्रयोजकतानिवेशोऽपि सार्थकमिति ।

अथैवं प्रागुक्तदोषवारणाय स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशावश्यकत्वे निरुक्तोभयाभाववद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववन्निरुक्तोभयाभावविशिष्टस्वविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे विशेष्यदलनिवेशो विफल इति चेन्न कपिसंयोगाभाववद्वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्र कपिसंयोगाभाववद्वृक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । न च वह्निव्यापकनिश्चये अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितत्वनिवेशस्यावश्यकतया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितकपिसंयोगाभाववद्वृक्षविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये तादृशोभयाभावसत्त्वात् तन्निवेशेऽपि तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् अव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दितत्वं वह्निव्यापकनिश्चये इत्येव विशेष्यदले निवेश्यतया तत्राव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दिततन्निश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये ता-

ण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववती या विशिष्टान्तरविषय-
तानिष्ठप्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य विशिष्टान्तरविषय-
त्वाप्रयोज्येत्यनेन विवक्षणान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

तच्च, धूमाभाववत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ आश्र-
यासिद्ध्यात्मकमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः वह्निव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगी धूमः धूमवान् पर्वतः प्रमेय इति ज्ञानोत्तरघटाद्यनु-
मितिनिष्ठप्रमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतविषयताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाध्य-
वैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वस-
त्त्वात् । धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशाधिकरणताप्र-
योजकतायामसाधारण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषय-
ताप्रयोज्यतानिरूपितत्वोभयसत्त्वात्, धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तर-
विषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे उभयत्रैव
तादृशोभयाभावं निवेश्य विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशोभयाभाव-
प्रयोजकाधिकरणताकत्वमित्युच्यते तदा न कोऽपि दोषः । एवञ्च
ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वघटितप्रागुपदर्शितोभयाभावस्य
उभयप्रयोजकतानिवेशोऽपि साधीयानिति ।

अथैवं प्रागुक्तदोषवारणाय स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां
विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयो-
ज्यतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशाव-
श्ये नियतोभयाभाववद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्न-
प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताभाववन्नियतोभयाभावविशिष्टस्ववि-
षयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताकदुभया-
भावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे विशे-
ष्यदलनिवेशो विफल इति चेन्न कपिसंयोगाभाववद्वृक्ष, क-
पिसंयोगीत्यत्र कपिसंयोगाभाववद्वृक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । न
च वह्निव्यापकनिश्चये अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितत्वानिवे-
शस्यावश्यकतया, अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितकपिसंयो-
गाभाववद्वृक्षविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये तादृशोभयाभा-
वसत्त्वात् तन्निवेशेऽपि तदतिव्याप्तिरिति वाच्यम् अव्याप्यवृत्तित्व-
प्रमानास्कन्दितत्वं वह्निव्यापकनिश्चये इत्येव विशेष्यदले निवेश्यतया
तदाऽव्याप्यवृत्तित्वप्रमानास्कन्दिततद्विषयोत्तरानुमितिसामान्ये ता-

ह्रदोभयाभाववत्त्वविरहादिति ध्येयम् ।

वस्तुतो विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वविषय-
तानिष्ठप्रयोजकताकप्रयोज्यतावत्त्वाद्ध्रदोभयाभावप्रयोजकाभावाधि-
करणताश्रयस्यैव विशिष्टान्तराघटितत्वं वाच्यमतो नोक्तदोषः
असाधारण्यविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तर-
विषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वस्यासत्त्वाद्व्याप्तिविरहात् वह्न्यभा-
ववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदस्यावच्छेदकविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां च
जलवद्ध्रदात्मकविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वेन व्या-
प्तिव्याप्तिविरहाच्चेति युक्तमुत्पश्यामः ।

परे तु स्वघटकत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरस्य विशेषणीयतया
असाधारण्यप्रसङ्गः, हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरस्य स्वघटकाभा-
वात् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादौ च नातिव्याप्तिः जलवद्ध्र-
दात्मकविशिष्टान्तरस्य स्वघटकत्वात् । न चैवं वह्न्यभाववद्ध्रदादा-
वव्याप्तिस्तत्र स्वघटकविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्न-
त्वात्प्रयोज्यत्वासिद्धेरिति वाच्यम् स्वघटकविशिष्टान्तरविषय-
ताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यताद्ध्रदोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकर-
णताश्रयत्वं यत्तद्व्यक्त्य विवक्षितत्वात् । सामान्य-
दोषादानात् विशेषगुणवद्धटादौ गुणवद्धटादिरूपविशिष्टान्तरविषय-
ताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यत्वाद्घटाभावाभावाधिकरण-
ताश्रयेऽपि नाव्याप्तिः । व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिस्तु
विशेषविषयतायां स्वरूपसम्बन्धेन वारणीया । न च धूमव्यभिचा-
रिवह्निमत्पर्वतादिरूपादौ धूमाभाववद्वृत्तिव्यभिचारिवह्न्यादावन-
वधानादव्याप्तिः व्यभिचारात्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यस्व-
विषयताप्रयोज्यताद्धेत्वधिकरणताभावात्मकेनाभाववद्धूमव्यभि-
चारिवह्न्यादिना घटितत्वादिति वाच्यम् धूमव्यभिचारत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः एव तादृशाधिकर-
णताप्रयोजकतया धूमव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्नि-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
धूमव्यभिचारिवह्न्यवच्छिन्नविशेष्यतायाः तादृशाधिकरणताप्रयो-
जकत्वेन स्वघटकाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्न्याद्यंशं धूमव्यभिचारिवह्न्यादि-
अव्याप्त्यनवकाशादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् ॥२८॥

साध्यवत्पक्षविषयताबहिर्भूतविषयत्वं विरोधिविषयतापदेन विवक्षितम् भट्टाचार्येण।

अथैतत्कल्पे पर्वतो वह्निमान् वह्न्यभावादित्यादौ अव्याप्तिः स्वरूपासिद्धिविषयतायाः साध्यवत्पक्षविषयताबहिर्भूतत्वाभावेन तादृशस्वरूपासिद्धिविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावादिति। न च साध्यवत्पक्षविषयताबहिर्भूतविषयतापदेन साध्यवत्पक्षविषयतात्वहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणस्याप्रयोजकत्वोभयाभावघटितविषयताविवक्षणान्नोक्तदोष इति वाच्यम् तथासति पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः वह्निमान् धूमाभाववानितिज्ञानकालीनवह्निमत्पर्वतविषयकज्ञानस्यापि हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया विवक्षितत्वात् तथाच साध्यवत्पक्षविषयताया अपि निरुक्तोभयाभाववत्त्वादिति चेन्न

विरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतापदेन साध्यवत्पक्षविषयतावृत्तित्वहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतानिष्ठप्रयोज्यत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रयोजकताया विवक्षितत्वात् तथाचोक्तस्थले हेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकताया एव तादृशोभयाभाववत्त्वेन तामादायैव लक्षणसमन्वयः। न च पर्वतः प्रमेयवह्निमान् वह्न्यभावादित्यत्र साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिस्तत्र हेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकतायां निरुक्तोभयाभाववत्त्वेन तामादाय विशेष्यदलस्य साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वसत्त्वादिति वाच्यम् विशिष्टान्तराघटितत्वान्तर्गतस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां साध्यवत्पक्षविषयतावृत्तित्व–निरुक्तोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यदंशे यद्वगाहित्वं साध्यवत्पक्षविषयतातिरिक्तं तदंशे तद्वगाहित्वाभावनिष्ठप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताभिन्नत्वएतदुभयाभाववत्त्वनिवेशेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात्।

वस्तुतस्तु प्रागुक्तयुक्त्या विरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकतावच्छेदकस्य स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकस्य च द्वयोरैक्यविषयकत्वस्यावश्यकतया तत्र च उक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति ध्येयम् ॥ २९ ॥

ननु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहि-

निश्चयावृत्तिविषयतैव विरोधिविषयतापदार्थः तथाच यन्निरूपित
तादृशविषयताशालिनिश्चयान्तरानुमितित्वव्यापक उभयाभावस्तत्व-
मिति समुदायार्थः । निश्चयत्वं विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावाना-
पन्नविरोधकोटिद्वयप्रकारकैकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वमित्युक्तं
भट्टाचार्येण ।

अथ कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वविशेष-
णानिवेशे हि पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्या-
दिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैकत्र विरोधिकोटिद्वयप्रकारकत्वनियमे-
ऽपि न तादृशनिश्चयाप्रसिद्धिः । एकधर्मिविशेष्यकत्वानुपादानात् ह्रदो
वह्निमान् धूमान्यधूमादित्यत्र वह्न्यभाववद्घटादौ नाव्याप्तिः अन्यथा
वह्न्यभाववद्घटादिविषयकस्य पक्षे साध्यादिनिश्चयस्यैव विशेषण-
विशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटिद्वयप्रकारकज्ञानान्यज्ञान-
त्वेन वह्न्यभाववद्घटादिविषयतायास्तद्वृत्तित्वेनातिव्याप्तिः स्यात् ।
न चैवं ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववद्ह्रदकालीनधूमादित्यत्र निरुक्तज्ञा-
नान्यस्य पक्षे साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्याप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति
वाच्यम् स्वनिरूपकत्व-स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन
प्रकारताविशिष्टज्ञानान्यत्वस्य निरुक्तज्ञानान्यपदेन विवक्षितत्वात् ।
प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं च—स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्व-स्वावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नविरोधितावच्छेदकावच्छिन्नत्व-स्वनिरूपितविशेष्य-
तानिरूपितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेनेति । तथाचोक्तस्थले वह्निव्याप्यव-
ह्न्यभाववद्ह्रदकालीनधूमवान्ह्रदो वह्निमानित्याकारकस्यैवात्र प्रका-
रतासम्बन्धेन विशिष्टज्ञानान्यज्ञानस्य प्रसिद्धत्वान्नाव्याप्तिरिति
ध्येयम् ।

अथ धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निना धूमसाधने वह्निर्दुष्ट इत्यादि
व्यवहारादौ धूमत्वावच्छिन्नविधेयताकवह्नित्वावच्छिन्नलिङ्गकसमूहा-
लम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
वृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यैव प्रत्येतव्यतया
पर्वते धूमेन वह्निसाधने धूमो न दुष्ट इत्यादिनञ्समभिव्याहृतस्य
स्यानुपपत्तिः तत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधू-
मत्वावच्छिन्नलिङ्गताकसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतियध्यतानि-
रूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मा-

वच्छिन्नत्वत्वरूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या योग्यताविरहात् नञा तदभा- वस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न वह्निना धूमसाधने वह्निर्दुष्ट इत्यादौ स्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छि- न्नत्वत्वसम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्नविधेयताकवह्नित्वावच्छिन्नलिङ्गता- कसमूहालम्बनानुमितित्वस्य प्रतीयते । सम्बन्धघटकवृत्तित्वञ्च-स्वा- वच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्ब- न्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । तथाच पर्वते धूमेन वह्निसाधने धूमो न दुष्ट इत्यादौ नञ्समभिव्याहृतस्य अन्यत्र प्रसिद्धेन व्यधिकरणतादृशपरम्परासम्बन्धेन पर्वतत्वावच्छिन्न- पक्षकवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गताकसमूहाल- म्बनानुमितित्वाभाववत्त्वावगाहितयैवोपपत्तेरिति दिक् ।

एतेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकता- वच्छेदकविषयताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वमिति । अ- त्र चैवं यत्किञ्चित्त्वनिवेशोऽपि विशेषगुणवद्घटेऽव्याप्तितादवस्थ्यम् यत्किञ्चित्पदेन बाधज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाः धर्तुं शक्यत्वादिति । तत्रानुगमः क्रियते-तत्पक्षकतत्साध्यकतल्लिङ्गकसमूहालम्बनानुमि- तित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टरूपवत्त्वं दोष- त्वम् । प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोपलक्षितरूपा- वच्छिन्नविषयतात्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वं च-स्वाव- च्छिन्नविषयताव्यापकत्वसम्बन्धेन । विषयतात्वव्यापकत्वन्तु-स्वा- वच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥ ३० ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचिता सामान्यनिरुक्त्यर्थप्रका- शिका कालीशङ्कर्याख्या पत्रिका समाप्ता ॥ श्रीरमेशः प्रीयताम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सटिप्पणं

सव्यभिचारप्रकरणम् ।

फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकता यादृशधर्मे पर्याप्ता तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयजनकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमिति विवक्षणे कोटिद्वयव्यापकधर्मस्य वैयर्थ्यमुक्तं भट्टाचार्येण ।

अथ फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशे नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वानां निश्चयो न भवति संशयं प्रति तादृशसंशयधर्मितावच्छेदकताश्रय-शब्दत्वावच्छिन्नविशेष्यकानित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन जनकतया तद्रूपवत्त्वेन नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वमादाय नित्यत्वसाध्यकज्ञानादिहेतौ सव्यभिचारत्वापत्तिरतस्तन्निवेशः । अथात्र फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्व संशयजनकतावच्छेदकतावदित्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽनतिरिक्तवृत्तित्वं वा । आद्ये धूमवत्पर्वतकालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ धूमवत्पर्वतकालीनवह्निमान् वेति संशयजनकतावच्छेदकीभूतायां धूमवत्पर्वतकालीनवह्नितदभावसहचरितधूमवानयमित्यादिज्ञानविषयत्वान्तःपातिपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नविषयतायां फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वात् उक्तसाध्यकधूमेऽतिव्याप्तिः । न च फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य संशयजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमिति विवक्षणे नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथासत्यसंभवापत्तेः भ्रमप्रमासाधारणज्ञानस्य जनकत्वानुरोधेन परस्परोपश्लेषावगाहिज्ञानत्वेनैव जनकता वाच्या अखण्डसाधारण्यायावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वस्य संशयजनकतानवच्छेदकत्वादिति । नापि

द्वितीयः–नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं ज्ञानवानिति ज्ञानीय-
तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारता-
या अपि नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वेति संश-
यजनकतानतिरिक्तवृत्तितयाऽयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्याप्तेः ।

अत्रोच्यते–स्वरूपसम्बन्धरूपं जनकतावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्
धूमध्वंसकालीनवह्निमान्धूमादित्यत्र प्रागुक्तातिव्याप्तिस्तु फली-
भूतसंशयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपिततद्रूपाव-
च्छिन्नप्रकारत्वस्य तादृशधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
ततद्रूपावच्छिन्नप्रकारतासामान्यस्य वा निवेशेनैव वारणीयेति
ध्येयम् ॥ १ ॥

अथैवमपि नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभा-
वविषयकज्ञानवानिति–ज्ञानीयतादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तनित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि इदन्त्वा-
वच्छिन्नविशेष्यताकनिरूपिततादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन नि-
त्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वेति संशयजनकतावच्छे-
दकतयाऽयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैव । न च फलीभूतसं-
शयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतात्वा-
वच्छिन्ननिरूपकतानिरूप्यतावविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संश-
यजनकतावच्छेदकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नमिति विशेषणे नायं
दोषः । इदन्त्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरू-
प्यताघटितरूपस्यैव तादृशसंशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकतया नि-
त्यत्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननि-
रूपकताकनिरूप्यतावत्तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वस्य तादृश-
जनकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् इति वाच्यम् । नित्य-
त्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरू-
पकताकनिरूप्यतायाः एकव्यक्तितया इदन्त्वावच्छिन्ननिरूपकता-
कनिरूप्यतात्वेन रूपेण तादृशजनकतावच्छेदकत्वात् तादृ-
शप्रकारतात्वस्य जनकतावच्छेदकत्वाच्च विशिष्टस्य सुतरां
जनकतावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यादिति । यदि तादृशवि-
शिष्टप्रकारतात्वे जनकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिर्निवेश्यते, तदा ता-

द्वयविशिष्टघटकज्ञानत्वावच्छिन्नांशस्य तादृशजनकतावच्छेदककोटावनन्तर्भावेणोक्तातिव्याप्तिवारणेऽप्यसंभवः लाघवेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदकत्वस्वीकारेणैवोपपत्तावनवच्छेदकीभूतविशेष्यतात्वावच्छिन्नत्वांशान्तर्भावेण जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तेरसंभवात्, एतच्चानुमितिग्रन्थे प्रकारान्तरानुसरणे गौरवमित्यादिना भट्टाचार्येणैव स्फुटीकृतमिति । किञ्च भ्रमसाधारण्यानुरोधेन निरूप्यनिरूपकभावापन्नप्रकारतात्वेनैव जनकतावच्छेदकताया वक्तव्यत्वेन साधारण्यावच्छिन्नप्रकारतात्वस्यापि जनकतावच्छेदकतात्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावेनासम्भवापत्तेश्चेति । एतेन फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तार इति चेत्,

अत्राहुः—तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यताकसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाः तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वेनावच्छेदिका या प्रकारता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमिति विवक्षणान्न कोऽपि दोषः । अनुगमस्तु—प्रकृतसाध्यसंशयीयकोटितानिरूपितविशेष्यताविशिष्टावच्छेदकतावत्प्रकारतावच्छेदकरूपवत्त्वम् । विशेष्यतावैशिष्ट्यं च—स्वघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्व–उभयसम्बन्धेन । अतएव नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वा अयं च नित्यो न वेति समूहालम्बनसंशयजनकतामादायं नित्यो ज्ञानादित्यत्र नातिव्याप्तिः नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानिति—ज्ञानीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतायामेतत्संशयीयतदन्यतरत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वाभावात्, विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि तादृशावच्छेदकतायां विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वाभावादिति ॥

वस्तुतस्तु फलीभूतसंशयीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटि-तानिरूपितविशेष्यताविशिष्टा या आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेद-कता तन्निरूपितधर्मितावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतानिरूपितमुख्य-विशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावत्प्रकारतावच्छेदक-तापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमेव विवक्षणीयम् ॥ तादृशकोटितानि-रूपितविशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छे-दकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्व—स्वघटितसंशयत्वाव-च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । समू-हालम्बनसंशयीयविशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यत्वघटितध-र्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वस्येदन्त्ववृत्तितादृशा-वच्छेदकतायां सत्त्वेऽपि विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्य-तावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगि-ताकपर्याप्तिकत्वाभावात्, तादृशसंशयीयशुद्धेदन्त्वावच्छिन्नविशे-ष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-कपर्याप्तिकत्वसत्त्वेऽपि च तादृशविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नज-न्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वाभावात् नोक्तसमूहालम्बनसंश-यमादायातिव्याप्तिः । मुख्यविशेष्यतानिवेशाच्च धूमवत्पर्वतकाली-नवह्निमान् धूमादित्यादौ न प्रागुक्तातिव्याप्तिः ।

केचित्तु—फलीभूतसंशयीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटिता-निरूपितविशेष्यतावच्छेदकता यादृशधर्मे पर्याप्ता तादृशधर्माव-च्छिन्नमुख्यविशेष्यताविशिष्टा या तद्विशेष्यताशालिसंशयत्वाव-च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदवच्छेदक-तापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमिति । निरुक्तमुख्यविशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्व—स्ववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिक-रणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वसम्बन्धेन, नित्यत्वतदभावविष-यकज्ञानवानय नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवान्–इति ज्ञानीयविशिष्ट-ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारता तु न निरुक्तमुख्यविशेष्यताविशिष्टेति नोक्ताऽतिव्याप्तिः । न च यत्त्वतत्त्वनिवेशादननुगमः, साध्यतावच्छे-दकावच्छिन्नकोटितानिरूपितविशेष्यताविशिष्टप्रकारतावच्छेदकरू-पवत्त्वे तात्पर्यात् । विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वघटितसंशयत्वाव-

च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वं स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावत्त्वोभयसम्बन्धेन । उक्तसम्बन्ध-
घटकमुख्यविशेष्यतावत्त्वं च प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन । मुख्यविशेष्य-
ताप्रयुक्तिस्तु पूर्ववदित्याहुः ।

यदि च वक्ष्यमाणयुक्त्या साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यता-
वच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यं प्रयोजनविरहेण सं-
शयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकतयाऽसम्भव इत्युच्यते, तदा प्रा-
गुक्तोभयसम्बन्धघटकीभूतस्वघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तत्वमपहाय स्वविशिष्टविशेष्यताशून्यसाध्यसंशयनिष्ठजन्यतानि-
रूपितजनकतानिरूपितत्वघटितोभयसम्बन्धेनैव विशेष्यतावैशिष्ट्य-
विवक्षणीयम् ॥ उक्तसम्बन्धघटकस्य वैशिष्ट्यं च स्वाभिन्नत्व-स्वानव-
च्छिन्नत्व-स्वनिरूपकज्ञानीयत्व-एतत्त्रितयसम्बन्धेन इति ध्येयम् ॥

केचित्तु इत्यादिकल्पेऽपि स्वघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानि-
रूपितजनकतावच्छेदकत्वमपहाय उक्तत्रितयसम्बन्धेन स्वविशि-
ष्टमुख्यविशेष्यताशून्यसाध्यसंशयनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छे-
दकत्वं निवेशनीयमिति संक्षेपः ॥ २ ॥

जनकता च साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता ग्राह्या,
अतः सम्बन्धान्तरज्ञानजन्यकाद्युपस्थितविशेषणज्ञानमुद्रया सा-
ध्यसंशयजनकत्वेऽपि न क्षतिः । यदि चासाधारणधर्मादिज्ञानज-
न्यसंशये व्यभिचारवारणाय साधारण्यादिज्ञानजन्योपस्थितिजन्य-
तावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यक-
तया साध्यसंशयत्वं तत्र प्रयोजनविरहेण न निवेश्यते, तदा साध्य-
संशयत्वावच्छिन्नत्वं परित्यज्य साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वमेव निवे-
शनीयम् । विशेषणज्ञानादिजन्यता च न तन्न्यूनवृत्तिरिति नातिप्र-
सङ्गः । न चैवमपि यत्र नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवान् नित्य-
त्वतदभावसहचरितप्रमेयत्ववांश्चायमित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्व-
तदभावविषयिणी एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थितिज-
नकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय ज्ञानेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोपस्थि-
तिव्यक्तेः साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतया साध्यसंशयत्वावच्छि-
न्नं प्रति जनकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानि-
रूपितजनकतानियतजन्यतानिरूपकीभूतजनकताया एव पक्षधर्मता-

ज्ञानविशेषणत्वोपगमात् नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानधर्मज्ञान-जन्यता च न तादृशाजनकतानियतेति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अथात्रोक्तयुक्त्या साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावव्ययाहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया तादृशज्ञानजन्यत्वस्य साध्यसंशयाजनकतादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरघटज्ञानादिसाधारणतया साध्यसंशयजनकताव्यभिचारित्वेनासंभवापत्तिरिति चेत्।

अत्राहुः—साध्यसंशयजनकतानियतत्वं न तादृशजनकताश्रयावृत्तित्वं येनाऽसंभवः स्यादिति, किन्तु तादृशजनकताशून्यसाध्यतदभावविषयकोपस्थित्यवृत्तित्वरूपमेव वाच्यम्। तथाच साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिमात्रस्यैव साध्यसंशयजनकतात्वेन तादृशजनकताशून्यत्वमसाधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितावेवेति तादृशोपस्थित्यवृत्तित्वस्य साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतायामक्षतत्वान्न दोषः॥ अथवा तादृशजनकतानियतत्वं—स्वव्यापकतादृशजनकताकत्वम्। स्वपदं तादृशजनकतानियतत्वाभिमतजन्यतापरम्। स्वव्यापकत्व ■ स्वाधिकरणीभूतसाध्यतदभावविषयकोपस्थितिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तथाच नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन्यतायाः साध्यसंशयाजनकसाध्यतदभावविषयकोपस्थितावपि सत्त्वेन साध्यसंशयजनकतायां तादृ[illegible]

योगितानवच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। [illegible]
[illegible]जन्यताशालिसाध्यतदभावविषयकोपस्थितिमात्र एव [illegible]
[illegible]शयजनकतासत्त्वात् नोक्ताऽसंभवः। एतेन पूर्वकल्पे
[illegible]ज्ञानादिगुरुत्वा साध्यसंशयजनकताश्रयसाध्यतदभावविषयक[illegible]
[illegible]स्थित्यप्रसिद्धयैव विशेषणज्ञानादिगु[illegible] जनकताभावोपादित[illegible]
भावात् जन्यतायां(१) साध्यसंशयत्वावच्छिन्न[illegible]—साध्यसंश[illegible]
[illegible] वा स्वधर्ममिति परास्तम्। एतत्कल्पे विशेषण[illegible]
जनकतायामपि [illegible] [illegible]तदभावविष[illegible]
[illegible] सत्त्वेनोक्तातिव्याप्तिवार[illegible]
[illegible] ध्येयम्॥

(१) [illegible]जनकतानियतजन्यतानिवेशेनासं[illegible]

परेतु अवच्छेदकतासम्बन्धेन नियतधर्मप्रवेशान्न कोऽपि दो इत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । अधर्मत्वादिउक्तकल्पस्यापि फलतस्तदर्थकतया सन्दर्भविरोधादिति ॥

केचित्तु उक्ताऽसम्भवभिया साध्यसंशयजनकताव्यापकत्वमेव निवेशनीयम्, नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन्यता च न तादृशजनकतायास्तादृशज्ञानवत्साधारणाजन्योपस्थितावपि सत्त्वात् । न च तादृशजनकतायाः साधारणधर्मवत्साधारणाजन्यासाधारणधर्मवत्साधारणादिजन्योपस्थितावपि सत्त्वात् साधारणधर्मवत्साधारणजन्यतायामपि तादृशजनकताव्यापकत्वं दुर्घटमिति वाच्यम् । व्यापकतासम्बन्धेन तादृशजनकताविशिष्टजन्यताया एव निवेशनीयत्वात् इत्याहुः ॥ (१)तच्चिन्त्यम् ॥ न च तथापि धूमवान् पर्वतो वह्निमान् ■ वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितं यद्धूमवान्पर्वत इत्याकारकधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानीयजनकत्वं तन्नियता या धूमविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यता तन्निरूपकजनकताशालि—पर्वतो धूमवानित्यादिपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि—अनुभवत्वावच्छिन्नजन्यतायां स्मृतिसाधारणधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजनकताव्यापकत्वाभावेन तादृशजनकताव्यापकतानिवेशपक्षे धूमाद्यतिप्रसङ्गाभावेऽपि तादृशजन्यताव्याप्यत्वनिवेशकल्पेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति वाच्यम् । एतत्समाधानस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥

अथवा उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव जनकतायां निवेशनीयम्, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ज्ञानविशिष्टतत्कोट्युपस्थितित्वरूपतादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म एव संशयजनकतावच्छेदकः न तु तादृशज्ञानजन्यतत्कोट्युपस्थितित्वं जन्यतापेक्षया तद्घटकस्याव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वात्तु व्यासमाश्रयेण साधारण्यादिधर्मवत्ज्ञानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति भट्टाचार्यैणोक्तम् ॥

---

(१)अत्रापि निरुक्तरीत्या संशयत्वावच्छिन्नप्रवेशो व्यर्थ इति चिन्तनीयम् ।

अथात्र संशयजनकतावच्छेदककोटौ साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यत्वस्य प्रवेशेऽपि न क्षति प्रकृते संशयजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टा या साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यता तद्घटकाव्यवहितोत्तरत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपिता या साधारणादिधर्मवत्ताज्ञाननिष्ठजनकता तदाश्रयपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयादिति । न च जनकतावच्छेदकताया यदि पर्याप्तिर्निवेश्यते तदाऽसंभवः क्षतिरिति वाच्यम् । जनकतावच्छेदकतायाश्च पर्याप्तिर्न निवेश्यते इति स्वयमेवोक्तत्वात् इति चेत् ।

उच्यते–जन्यताया अव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वमत एव तदपेक्षया लघुत्वेन तद्घटकाव्यवहितोत्तरत्वस्य संशयजनकतावच्छेदकत्वोक्तिसङ्गतिः अन्यथा जन्यताया अतिरिक्तत्वे जन्यतापेक्षयाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वाभावेन जन्यताया जनकतावच्छेदकत्वखण्डनस्याप्रसक्त्यापत्तेः । एवञ्च जन्यतापेक्षया तद्घटकाव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वादिति ग्रन्थेन जन्यत्वं नातिरिक्तपदार्थः किन्त्वव्यवहितोत्तरत्वघटितमेवेति ज्ञापनात् । अत एव आत्माश्रयेत्यादिग्रन्थस्य यतो जन्यताया नातिरिक्तत्वम् अतः आत्माश्रयभयेन तस्या जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिर्नाऽसंभवः, अन्यथा जन्यताया अतिरिक्तत्वेऽसंभवरूप एव क्षतिरित्यर्थ एव तात्पर्यम, न तु अत एव जन्यत्वस्य स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वाऽपेक्षया गुरुत्वेन संशयजनकतानवच्छेदकत्वादेव न क्षतिर्नाऽसंभव इत्यर्थ इति न कुत्राप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम्(१) ॥ ४ ॥

न चैवं साध्यसंशयत्वनिवेशनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोपपत्तेः, नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञा-

(१) वस्तुतस्तु उपस्थितत्वस्य साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशापत्त एवैतदुक्तत्वात् तत्पक्षे जनकतावच्छेदककेवलस्मृतित्वमादायातिप्रसक्तत्वेऽपि उभयत्रैव पर्याप्तिनिवेशस्याधश्यकतयाऽव्यवहितोत्तरत्वघटितजन्यत्वजनकतावच्छेदकत्वेऽपि क्षतिसम्भवादिति ध्येयम ।

मविदिशन्दित्वत्वादिविषयकोपस्थितित्वस्य किञ्चित्कार्यं प्रति जनकतावच्छेदकत्वाभावेनाऽतिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम्। तथासति वह्न्यादौ साध्ये रासभसाहचर्यादिप्रकारकज्ञानमादाय धूमादावतिप्रसंगापातात् प्रकृतसाध्यसंशयजनकताया अवश्यं निवेशनीयत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रकृतसाध्यसन्देहजनकतापदेन प्रकृतसाध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकत्वमेव विवक्षणीयम्। तत्र न्यूनवृत्तित्वं यदि प्रकृतसाध्यसन्देहनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तादृशसंशयनिष्ठत्वरूपं तदा साध्यसंशयत्वोपादानेऽपि रासभतदभावसाहचर्यादिप्रकारकज्ञानजन्यतामादायातिव्याप्तिताद्वस्थ्यमेव रासभतदभावसहचारितधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिजन्यतायामुक्तसाध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वस्याक्षतत्वात्। नाऽपि साध्यसंशयत्वव्याप्यत्वमेव तन्न्यूनवृत्तित्वं—साध्यतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरव्यवहितोत्तरघटादिज्ञानसाधारणतादृशोपस्थितिजन्यतायामपि साध्यसंशयत्वव्याप्यत्वाभावादिति चेत्।

अत्रोच्यते—साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वं साध्यसंशयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वम्, रासभादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतायाश्च मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वाभावान्न निरुक्तन्यूनवृत्तित्वम्। यदि च संशये विशेष्यताद्वयमेव स्वीक्रियते, तदा स्वभिन्नत्व-स्वावच्छिन्नस्वनिरूपकज्ञानीयत्वैतदुभयसम्बन्धेन मुख्यविशेष्यताविशिष्टमुख्यविशेष्यताशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वमेव न्यूनवृत्तित्वघटकं वाच्यमिति। इदमपि संशयीयविशेष्यताद्वयस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावमभ्युपेत्य।

यत्तु—यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानन्तः(१)पातित्वे सति किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नविषयतानन्तःपातिनी या विषयता तच्छून्यसंशयनिष्ठत्वमेव न्यूनवृत्तित्वघटकं वक्तव्यमतो न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

(१) भावप्रत्यये सतीत्यर्थः।

न च कोटिद्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतदभावपरतया प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोपस्थितित्वघटिततद्धर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशान्नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवं सत्येतल्लाभायैव साध्यसंशयोपादानमिति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अत्रेदमवधेयम्-प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतापरेन प्रकृतसाध्यविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यता प्रकृतसाध्याभावोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यता च वक्तव्या तत्रोभयविधि जनकतायामेव प्रकृतसाध्यसंशयानिरूपितत्वमवश्यं निवेशनीयमिति, अन्यथा प्रथमजनकतायां तदनिवेशे गोत्ववानश्वत्वादित्यादिविरुद्धे कालिकेन गोत्वकोटिकसंशयस्य साध्यताघटकसमवायसंबन्धेन प्रकृतसाध्याभावकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थितिजनककालिकेन गोत्ववद्वृत्तिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभाववद्वृत्ति-अश्वत्ववदिदमित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिः। एवं द्वितीयादिजनकतायां तदनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ व्याप्ये संयोगेन वह्निमद्वृत्ति कालिकेन वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमवानित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिरिति कथमुक्तमेतल्लाभायैव संशयपदोपादानमिति।

न चोभयत्र जनकतायामेव साध्यतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नकोटिताकसंशयनिरूपितत्वमात्रनिवेशेनैव उक्तातिप्रसङ्गवारणसंभवे संशये प्रकृतसाध्यीयत्वलक्षणं एवैतद्ग्रन्थस्य तात्पर्यमिति वाच्यम्। विशेषणतया घटत्वाभावसाध्यकघटत्वादिविरुद्धहेतौ कालिकेन घटत्वाभावकोटिकस्य विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभावकोटिकसंशयस्य साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रकृतसाध्याभावकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थितिजनकं कालिकेन घटत्वाभाववद्वृत्तिविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभाववद्वृत्तिघटत्ववानित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणाय प्रथमजनकतायां विशेषणतया धूमाभावसाध्यकवह्न्यभावादिरूपव्याप्यहेतौ कालिकेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावाभावत्वावच्छिन्नविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकोटिसंशयस्य वि-

शेषणतया प्रकृतसाध्यकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थिति-
जनकं कालिकेन धूमाभावाभाववद्वृत्तिनिर्धूमवति वह्न्यभाववानयमि-
त्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां च प्रकृतसा-
ध्यसंशयनिरूपितत्वनिवेशस्याप्यावश्यकत्वात् । अत एवैतदतिव्या-
प्तिभियैव यदि चेत्यादिनाऽभिधास्यमाने एतत्कल्पसमशीलद्विती-
यकल्पे संशयपदद्वयोपादानं स्वयमेव करिष्यतीति चेत् ।

अत्र केचित्—उभयकोटिसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञान-
जन्यकोट्युपस्थितेरेव संशयजनकत्वं न तु प्रत्येकसाहचर्या-
वच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरिति मते उक्ताति-
प्रसङ्गाभावात् तन्मतमालम्ब्यैवैतल्लाभायेत्यादिग्रन्थाभिधानाद-
सङ्गतिरित्याहुः ॥

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणसहकारितावच्छेदकनिवेशे निष्कृष्टकल्पा-
भिप्रायेणैवैतद्ग्रन्थोऽभिहितः । तत्कल्पे साध्यसंशयनिवेशस्याप्र-
योजकत्वात् इति ध्येयम् ॥ ६ ॥

अथ वह्निसाहचर्यमात्रेण वह्न्यभावसाहचर्यमात्रेण वाऽवच्छिन्ना
या व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तच्छालिबोधकान्तरवशात्
साध्यतदभावविषयकसमूहालम्बनरूपसाध्यतदभावोपस्थितिजनकी-
भूतज्ञानीयतया प्रत्येकं साध्योपस्थितिभिन्नजन्यतानिरूपितजन-
कतायां साध्याभावोपस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतायां वाव-
च्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसा-
ध्यसंशयजनकतानियत यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां तादृशोपस्थित्य-
वृत्तिसाध्यसंदेहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां च जनक-
तायामवच्छेदकीभूता या प्रकारता तस्या विवक्षितत्वान्नातिप्रसङ्ग
इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र कल्पे प्रथमं साध्यसंशयपदं जनकतायां साध्यसं-
शयस्यावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्वलाभाय द्वितीयमपि तदर्थमे-
वान्यथा गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादिविरुद्धे वह्निमान् धूमादि-
त्यादिव्याप्ये च गोत्वाभाववद्वृत्ति-द्रव्यत्ववद्वृत्ति-मद्गोत्ववानि-
त्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमद्वृत्तिवद्वृत्त्यभावाभाववद्वृत्तिधूम-
वानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय चातिव्याप्त्यापत्तेः । के-
पक्षतासाध्यसहचरितत्वमनुमितिजनकतायां केवलसाध्याभावसहच

रितहेतुमत्ताज्ञानजन्यतायां च समूहालम्बनसाध्यतदभावोपस्थितौ साध्यविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायाश्च सामानाधिकरण्याद्व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिरतो नियतपदद्वयम् । न च विशिष्टजनकतासामानाधिकरण्यनिवेशेनैव पूर्वोक्तदोषवारणसम्भवेऽलं नियतपदद्वयेनेति वाच्यम् । वह्निसहचरितमीनसहचरितजलवत्ताज्ञानजन्यसमूहालम्बनोपस्थितौ तादृशजनकतासमानाधिकरणमीनसहचरितवत्ताज्ञानजन्यतामादाय वह्निमान् जलादित्यादिविरुद्धे समूहालम्बनोपस्थितौ तादृशजनकतासमानाधिकरणतासमसहचरितधूमवत्ताज्ञानजन्यतामादाय वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्ये चातिव्याप्तिरतो नियतपदद्वयम्(१) ।

अथ साध्याविशेषणकोपस्थितिपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषणताशून्योपस्थितिरेव वाच्या अन्यथा साध्यनिष्ठविशेषणताशून्योपस्थितेरप्रसिद्ध्या प्रमेयसाध्यकव्यभिचारिण्यव्याप्त्यापत्तेः, एवं च स्वरूपतो द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति (२) । न च स्वरूपतो द्रव्यत्वसाध्यकस्थले साध्यनिष्ठविशेषणताशून्योपस्थितिरेव निवेशनीया तथाच द्रव्य-

---

(१) अत्र तादृशवृत्तित्व जनकतायां न तु जन्यतायां तथासति वह्न्यभावसहचरितजलवत्ताज्ञानजन्यताया घटज्ञानादिसाधारणतया साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तित्वेन साध्याभावोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतासमनियततया च तादृशजन्यतामादाय वह्निमान् जलादित्यविरुद्धेऽतिव्याप्तिरतः साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तित्व जनकतायां निवेश्यम् । एवं साध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्तित्वस्य जन्यतायां निवेशोऽसम्भव सर्वस्या एव जन्यताया घटज्ञानादिसाधारणतया तादृशावृत्तित्वाभावादिति ॥

(२) न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिसाध्यनिष्ठत्वनिवेशान्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् तथासति वह्नित्वेन घटावगाहिवह्न्यभावोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतामादाय विरुद्धेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च तथापि साध्यनिष्ठमुख्यविशेष्यतामिव मुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् वह्न्यभाववत्वेन वह्न्यवगाह्युपस्थितिमादाय तत्रातिव्याप्ते ।

स्वसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यद्रव्यत्वमित्याकारकोपस्थितेरेव तादृशत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। द्रव्यत्वमित्याकारकोपस्थितेरपि द्रव्यत्वत्वघटकतया स्वरूपतो द्रव्यत्वविशेषणकत्वादिति चेत्,

उच्यते—स्वरूपतो द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले साध्यावच्छिन्नविशेषणताशून्योपस्थितिरेव निवेशनीया तत्तदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिवत् तत्तदन्योन्याभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितेरपि संशायकतया उक्तस्थले द्रव्यतदन्यवृत्तिधर्मवानित्याकारकज्ञानजन्यद्रव्यमित्याकारकोपस्थितिमादायैव लक्षणसमन्वयादिति ध्येयम् ॥

अथ साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताविशिष्टप्रकारताविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये प्रत्येकसाहचर्यमात्रावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानजन्योद्बोधकान्तराधीनसाध्यतदभावविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकतामादायातिव्याप्तिवारणसम्भवेन साध्याविशेषणकेत्यादिगुरुतरारम्भो निष्फलः॥ जनकतावैशिष्ट्यं च स्वनियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व-स्वभिन्नसाध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन इति चेन्न। स्वरूपसम्बन्धात्मकजनकताया उपस्थितिभेदेन भिन्नत्वे उक्तसमूहालम्बनोपस्थितिमादायोक्तातिव्याप्तेरनवकाशात् (१)उक्तपरम्परायाः संसर्गत्वे मानाभावाच्चेति ध्येयम्।

अथाश्ववान् गौर्न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसाध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानियत यदश्व-स्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्व तन्निरूपितजनकतायां साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता या गोत्वाभाववद्वृत्त्यश्ववत्त्ववानित्यादिज्ञानीयप्रकारता तामादाय गौरश्ववत्वादित्यादिविरुद्धे वह्न्यभावकालीनधूमवान् वह्निमान्न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसाध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्ति-

(१) स्वावच्छेदकावच्छिन्नाभिन्नत्वनिवेशे न दोष इत्यत आह उक्तेति। मानाभावः विनिगमनाविरहेण जनकता नाना तथा चान्यजनकतामादायातिव्याप्तिरिति भावः।

धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानियतं वह्न्यभावकालीनधूमविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्वं तन्निरूपितजनकतायां साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता या वह्निमद्वृत्तिवह्न्यभावकालीनधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारता तामादाय वह्निमान्धूमादित्यादिव्याप्ये चातिव्याप्तिः । न च द्वितीयजन्यतायां मुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वनिवेशान्नायमतिप्रसङ्ग, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतायां मुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वाभावादिति वाच्यम् । तथापि वह्न्यभावकालीनधूमवान् पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितधर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानियतं वह्निविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्वं तन्निरूपितजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तिवह्न्यभावकालीनधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्ये पर्वतत्वा विरुद्धे चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न । द्वितीयजन्यतायामनुमितित्वानवच्छिन्नत्वस्य ज्ञानावच्छिन्नत्वस्य वा निवेशेनैवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति । न च तथापि वह्न्यभावकालीनालोकवान् पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसाध्याविशेषणकोपस्थितित्ववृत्तिधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया नियता यत्पर्वतो वह्न्यभावकालीनालोकवानित्याकारकानुमितित्वावच्छिन्नपरामर्शजन्यत्वं तन्निरूपितजनकताया साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता या वह्निमद्वृत्तिवह्न्यभावकालीनालोकव्याप्यधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारता तामादाय व्याप्याद्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमेव परामर्शजन्यतायां परामर्शात्मकज्ञानावच्छिन्नत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया प्रयोजनविरहेणानुमितित्वाप्रवेशेन परामर्शजन्यत्वस्य परामर्शोत्तरवर्तिसंशयाजनकज्ञानादावपि सत्त्वेन परामर्शजन्यतायां साध्यसंशयजनकतानियतत्वाभावादेवोक्तातिव्याप्तेरनवकाशादिति ध्येयम् ॥

यत्तु द्वितीयजन्यतायां स्मृतित्वावच्छिन्नत्वनिवेशादेवोक्तातिप्रसङ्ग इति ॥ तत्तुच्छम्—साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटा-

व्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशावश्यकतया स्मृतित्वस्य जन्यतानवच्छे-
दकत्वादिति । स्मृतित्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे सहायजनकज्ञानसा-
धारण्या साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतायाः यथा सहायजनकतो-
नियतत्वं तथोपपादितं प्रागेव ॥ ७ ॥

एतदस्वरसेनैव वा—साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
सहायजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपिताया साधारणधर्माव-
च्छिन्नसाध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नसहायजनकतावच्छेदकाव-
च्छिन्नजन्यतानिरूपिताया च जनकताया अवच्छेदिका या प्रकारता
तस्या वा निवेशान्नोक्तदोष इति कल्पान्तरमुक्तं भट्टाचार्येण ॥

एवञ्च सहायपदद्वयोपादानव्यावृत्तिः प्रागेव विवृता ।
अथात्र साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मानवच्छिन्नजनकतानिवेशेनैव
सामञ्जस्ये साधारण्यज्ञानजनकतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
निवेशो व्यर्थः । न चाद्यत्ववद्भूतलं गोत्ववन्न वेत्याकारकसहायप्रति-
या साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानस्यावच्छिन्नजनकता तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाद्यत्वविशिष्टवै-
शिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूता या
गोत्वाभाववद्वृत्तित्ववत्त्वावगाहिनि ज्ञानीयप्रकारता तामादाय गोत्ववान्
घटत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय तन्निवेशनमावश्यकमिति वाच्य-
म् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यताया साध्यसहायजनक-
तावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नरूपतादृशजनकतावच्छेदकपर्याप्तानवच्छे-
दकताकत्वविरहादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादनुमत्यादेरपि विशिष्टवै-
शिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकघटकत्वात्, अन्यथोक्तविशे-
षणदानेऽपि गोत्वकालीनाद्यत्ववद्भूतलं गोत्ववन्न वेत्याकारकसंशयस्य
धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छि-
न्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नगोत्वकालीनाद्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतगोत्वाभाव-
वद्वृत्तिगोत्वकालीनाद्यत्ववत्त्वावगाहिज्ञानीयप्रकारतामादायातिव्या-
प्तितादवस्थ्यापत्तेः । न चोक्तज्ञानमादायातिव्याप्तिरिष्टैव तद्विशे-
षणं विहाय साध्यमुख्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशावश्यकत्वा-
दिति वाच्यम् । साध्यमुख्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशपक्षेऽपि
घटत्ववद्भूतलं गोत्ववन्न वेत्याकारकसंशयीयधर्मितावच्छेदक-

ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायां साध्यमुख्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वात् तादृशजनकतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । एतेन स्मृतित्वादिसाधारणविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वानिवेशनमित्यपि परास्तम् । तन्मते तद्विशेषणदानेऽप्युक्तरीत्याऽतिव्याप्तेरशक्यपरीहारतया जन्यतायां विशेषणान्तरं (१)प्रक्षिप्यैवोक्तातिव्याप्तिर्वारणीयत्वादिति ।

यत्तु महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्याकारकसंशयजनकीभूतकोटिद्वयोपस्थितिजनकमहानसीयवह्निमद्वृत्तिवह्निसामान्याभाववद्वृत्तिपर्वतीयधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्वतीयधूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नार्थकमिति ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशावश्यकत्वस्य प्रागेवाभिहितत्वेन उक्तसंशयजनकताया लक्षणाघटकत्वादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति भावनीयम् ।

परे तु जनकतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वानिवेशे वह्न्यभावाभाववद्वृत्तिवह्निमद्वृत्तिधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय ह्रदो वह्न्यभाववान् धूमादित्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तिरुक्तज्ञानीयप्रकारतायां साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्ना या वह्निविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नवह्निमान् वह्न्यभाववानित्याकारकसाध्यसंशयजनकता तदवच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् ॥ न चोक्तज्ञानीयप्रकारतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटिताकसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिः । वह्निकोटिकसंशयत्ववह्न्यभावकोटिकसंशयत्वयोरेवोक्तज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतापदेन साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तिजन्यताया एव प्रागुक्तयुक्त्या विवक्षितत्वादित्याहुः ॥

---

(१) अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशज्ञानावच्छिन्नत्वं जन्यतायां निवेशनीयमिति ।

अन्ये तु यादृशविषयविशेषे साध्यसंशयसमनियत एव घटसंशयो जायते तत्र तत्साध्यकाविरुद्धेतिव्याप्तिः । तथाच साध्याभावसहचरितत्वावच्छिन्नां साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूत (घट)सहचरितत्वावच्छिन्नां प्रकारतामादाय लक्षणगमनादिति साध्याविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशः । तथाच घटसहचरितत्वसाक्षाज्जन्योपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायां तादृशविषयकत्वानवच्छिन्नत्वादिति वदन्ति ॥ ८ ॥

अथवा साध्यसन्देहप्रयोजिका या साध्यस्य तदभावस्य चोपस्थितिविषयता तदुभयप्रयोजकप्रकारतात्वस्य विवक्षितत्वात् । उभयसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताया एव तथात्वान्नातिप्रसङ्गः । साध्यस्योपस्थितिविषयता च साध्याभावविषयतानन्तर्भूता ग्राह्या तेन वह्न्यभावसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताया वह्निविषयताप्रयोजकत्वेऽपि विरुद्धे नातिव्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम्—इतिपाठः क्वाचित्कः ।

अथैतत्कल्पेऽपि यत्र नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानयोरयं नित्यत्वतदभावसहचरितधर्मवानयमित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्वतदभावविषयकैकोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतौ प्रागुक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोपस्थितिव्यक्तेः साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वेन तदीयसाध्यतदभावविषयतायाः साध्यसंदेहप्रयोजकत्वसत्त्वेन तादृशोभयविषयताप्रयोजकत्वस्य नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतायामपि सत्त्वात् इति चेन्न साध्यस्योपस्थितिविषयतानिष्ठसाध्यसन्देहत्वावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतानियतप्रयोज्यताकप्रयोजकतावत्त्वे सति साध्याभावस्योपस्थितिविषयतानिष्ठसाध्यसन्देहत्वावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतानियतप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतावत्प्रकारताया विवक्षितत्वाद्दोक्तातिव्याप्तिवारणमन्यथानित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वसाक्षात्प्रयोज्यतायाः साध्यसन्देहजनकोपस्थितिविषयतासाधारण्येन साध्यसंशयप्रयोजकताव्यभिचारित्वादिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसहचारितावच्छेदक-

साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्न-जन्यतानिरूपितायां च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारताया निवेशेन नातिप्रसङ्ग इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र महानसीयवह्निमद्वृत्त्यावृत्तवह्न्यभाववद्वृत्त्यावृत्तपर्वतीयधूम-वानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्वतीयधूमादित्यादावतिव्याप्तिः—उक्तज्ञानजन्यकोटयुपस्थितेरपि महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्याकारकसंशयजनकत्वादतः साध्यविषयकत्वेऽति साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकत्वार्थकम् । तथा-च महानसीयवह्निमद्वावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यमहानसीयवह्न्युपस्थिति-त्वावच्छिन्नजनकतायां साध्यतावच्छेदकताकविषयताकत्वावच्छिन्न-त्वाभावान्नोक्तातिव्याप्तिः। एवं महानसीयवह्निमद्वावृत्तवह्न्यभाववद्वा-वृत्तपर्वतीयधूमवानिति ज्ञानीयप्रकारतामादाय महानसीयवह्निमान् पर्वतीयधूमवानित्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां साध्याभावविषयकत्वावच्छिन्नेति । अत्र साध्यविषयकत्वं साध्यमुख्य-विशेष्यकत्वरूपं ग्राह्यम् । तेन वह्निकालीनमहानसीयवह्निमान् वह्निसा-मान्याभाववान् वेत्याकारकसंशयजनककोट्युपस्थितिजनकताव-च्छेदकीभूतवह्निकालीनमहानसीयवह्निमद्वावृत्तवह्न्यभाववद्वावृत्त-पर्वतीयधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्वतीयधूमा-दित्यादौ नातिव्याप्तिः ।

केचित्तु कालिकसम्बन्धेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावकोटि-कसंशयजनककोट्युपस्थितिजनककालिकेन वह्न्यभाववद्वृत्तिकालि-कसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावाभाववद्वृत्तिधूमवानिति ज्ञानमादाय व-ह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वेऽपि साध्य-मुख्यविशेष्यकार्थकम् । एवं कालिकेन वह्निकोटिकसंशयजनकीभूत-कोट्युपस्थितिजनक कालिकेन वह्निमद्वृत्ति–विशेषणतया कालिकस-म्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्ति धूमवानितिज्ञानमादाय तत्रैवातिव्याप्ति-वारणाय द्वितीयजनकतायां साध्याभावविषयकत्वावच्छिन्नेति । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषय-कत्वावच्छिन्नत्वमात्रनिवेशेनाप्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रकृत-साध्याभावनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् महानसीयवह्नितादात्म्यवह्न्यभाव-सहचरितधूमवान् इत्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् धूमादि-

रयाद्यतिव्याप्तिवारकत्वात् । न च साध्यविषयकत्वे साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानिष्ठप्रकारत्वानिरूपितत्वं निवेश्यं तावतैव नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् एवमपि समानाधिकरणत्वसम्बन्धेन महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नकोटिकसंशयजनककोट्युपस्थितिजनकज्ञानमादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । न चैवमपि साध्यविषयतायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थले सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकप्रकारतानिरूपितत्वस्य निवेशान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथतात्पर्येकोऽस्त्यसम्भवात् साध्याभावविषयकत्वेऽत्र साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वनिवेशेनैवातिव्याप्तिविरहेण तदपेक्षयोक्तप्रयासे गौरवाच्चेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अत्र कल्पे संशयत्वं न निवेश्यते प्रयोजनाभावात् । यच्च क्वचित् पुस्तके संशयजनकेति पाठो दृश्यते स च मूले साध्यसंशयेत्यनुरोधेनावधेयम् ॥ अत्र च साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नजन्यत्वमेव साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वमेव निवेश्यम्, अन्यथा सामान्यतः साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदका सती साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तेन युक्तौ वह्निमद्वृत्तिद्रव्याभाववद्वृत्तिधूमवानिति ज्ञानमादायातिप्रसङ्गो दुर्वार एव—वह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वस्यापि साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वात्, एतद्विवेचनायैव साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्म इत्युक्तं तथा चोक्तज्ञानीयप्रकारतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वरूपतादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकत्वं वह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञान

जन्योपस्थितित्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वा-भावान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ अनुगमस्तु–साध्यविषयकत्वघटित-धर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रकारत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व–स्वावच्छिन्न-सहकारितावच्छेदकीभूतसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति ॥ १० ॥

तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वं च तदवच्छिन्नासमवधानप्र-युक्तफलोपधायकत्वाभाववत्त्वस्वावच्छिन्नकत्वमित्युक्तं भट्टाचार्येण ॥

अत्र तदवच्छिन्ने स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालित्व-स्वाभाववद्वृत्तित्वस्वाघटकधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशाल्यु-पस्थितिमत्त्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, नातो व-ह्निमद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नाया वह्निमद्वृत्तिधूम-वान् वह्निमद्वृत्तिजलवानिति ज्ञानद्वयजन्योपस्थितिव्यक्तेरसमवधान-प्रयुक्तस्य फलोपधायकत्वाभावस्य केवलवह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मादिम-त्ताज्ञानजन्योपस्थितावेव सत्त्वेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थि-तिसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परसहकारिभावः । स्वपदेन साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वमादाय तद्घटकीभूतधर्मिविषय-तानिरूपितसाधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजन-कतानिरूपितजन्यताशालित्वस्य केवलसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यो-पस्थितावपि सत्त्वाद्धर्मविशिष्टान्योपस्थित्यप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाभाव-वद्वृत्तित्वनिवेशः । एवं वह्निविषयकस्मृतिं प्रति वह्निविषयकज्ञान-त्वेनापि जनकत्वसत्त्वात् स्वाभाववद्वृत्तिवह्निविषयकज्ञानत्वमादाय तथैवाप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाघटकत्वनिवेशः । वह्निविषयकज्ञानत्वं च न स्वाघटकम् । संसर्गघटकजन्यता च स्मृतित्वाद्यवच्छिन्ना ग्राह्या, तेन जन्यताद्यवच्छिन्नं प्रति कालत्वादिना जनकतामादाय नाप्रसिद्धिः ।

अथवा संसर्गघटकजन्यतायां ज्ञानावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यम्, तेन प्रागुक्तयुक्त्या स्मृतित्वस्य साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यताव-च्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः, न वा स्मृतिं प्रति संस्कारत्वेन जनकता-मादायाप्रसिद्धिः । एवं च स्वाघटकत्वमप्यनुपादेयमेव । द्वितीयसंसर्ग-घटकोपस्थितिमत्त्वं च सामानाधिकरण्य-समानकालीनत्वोभयसम्ब-न्धेन । अथवा तदवच्छिन्ने धर्मविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तदवच्छिन्ना-

स्याद्यव्यतिव्याप्तिवारकत्वाभावात्। न च साध्यविषयकत्वे साध्यतावच्छे-
दकातिरिक्तानिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं निवेश्यं तावतैव नोक्तातिव्या-
प्तिरिति वाच्यम्, एवमपि समानाधिकरणत्वसम्बन्धेन महानसीयत्व-
विशिष्टवह्निमत्त्वावच्छिन्नकोटिकसंशयजनककोट्युपस्थितिजनकज्ञान
मादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात्। न चैवमपि साध्यविषयतायां साध्य
तावच्छेदकानिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरवच्छिन्नसा-
ध्यतावच्छेदकतास्थले सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थले साध्य-
तावच्छेदकतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकप्रकारतानिरूपितत्वस्य निवे-
शान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तावताप्येकोक्तस्थलसम्भवात् साध्याभा-
वाविषयकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकतात्वप्रतियोगि-
ताकाभावविषयकत्वनिवेशेनैवातिव्याप्तिविरहेण तदुपेक्षयोक्तप्रयासे
गौरवादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्।

अत्र कपणे संशयस्य न निवेश्यत्वे प्रयोजनाभावात्॥
यत्र क्वचित् पुस्तके संशयजनकतेति पाठो दृश्यते स च मूले सा-
ध्यसंशयेत्यनुरोधेनावधेयम्॥ अत्र च साध्यविषयकत्वघटितधर्मा-
वच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नजन्यत्वमेव साध्याभाव-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नस-
हकारितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वमेव निवेश्यम्, अन्यथा सामान्यतः
साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्य
तानिरूपितजनकतावच्छेदका सती साध्याविषयकत्वघटितधर्माव-
च्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकसाध्याभाववि-
षयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारतेत्युक्तौ वह्निमद्वृत्तित्वरूपधमाव-
षद्वृत्तिधूमवानिति ज्ञानमादायातिप्रसङ्गो दुर्वारः एवं वह्न्यभाववद्-
वृत्तित्वधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिस्थस्यापि साध्यविषयकत्वघटितध-
र्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तित्वधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थि
तित्वावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वात्, एतद्भिन्नेनासूचनायैव साध्य-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्म इत्युक्ततया
धोक्तज्ञानीयप्रकारतायां साध्याविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकता-
वच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तित्वधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितौ तद्रूपस्य दधर्मा-
वच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकत्व वह्न्यभाववद्वृत्तित्वधर्मवत्ताज्ञान

जन्योपस्थितित्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वा-
भावान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ अनुगमस्तु—साध्यविषयकत्वघटित-
धर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रकारत्वम् । वैशिष्ट्यं
च स्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व—स्वावच्छिन्न-
सहकारितावच्छेदकीभूतसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति ॥ १० ॥

तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वं च तदवच्छिन्नासमवधानप्र-
युक्तफलोपधायकत्वाभाववत्त्वावच्छिन्नकत्वमित्युक्तं भट्टाचार्येण ॥

अत्र तदवच्छिन्ने स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालित्व-
स्वाभाववद्वृत्तिस्वाघटकधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशाल्यु-
पस्थितिमत्त्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, नातो व-
ह्निमद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नाया वह्निमद्वृत्तिधूम-
वान् वह्निमद्वृत्तिजलवानिति ज्ञानद्वयजन्योपस्थितेर्व्यक्तेरसमवधान-
प्रयुक्तस्य फलोपधायकत्वाभावस्य केवलवह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मादिम-
त्ताज्ञानजन्योपस्थितावेव सत्त्वेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थि-
तिसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परसहकारिभावः ।
स्वपदेन साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वमादाय तद्घटकीभूतधर्मिविषय-
तानिरूपितसाधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजन-
कतानिरूपितजन्यताशालित्वस्य केवलसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यो-
पस्थितावपि सत्त्वाद्धर्मविशिष्टान्योपस्थित्यप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाभाव-
वद्वृत्तित्वनिवेशः । एवं वह्निविषयकस्मृतिं प्रति वह्निविषयकज्ञान-
त्वेनापि जनकत्वसत्त्वात् स्वाभाववद्वृत्तिवह्निविषयकज्ञानत्वमादाय
तथैवाप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाघटकत्वनिवेशः । वह्निविषयकज्ञानत्वं च
न स्वाघटकम् । संसर्गघटकजन्यता च स्मृतित्वावच्छिन्ना ग्राह्या, तेन
जन्यताद्यवच्छिन्नं प्रति कालत्वादिना जनकतामादाय नाप्रसिद्धिः ।

अथवा संसर्गघटकजन्यतायां ज्ञानावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यम्, तेन
प्रागुक्तयुक्त्या स्मृतित्वस्य साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यता-
वच्छेदकत्वेऽपि न क्षति, न वा स्मृतिं प्रति संस्कारत्वेन जनकता-
मादायाप्रसिद्धिः । एवं च स्वाघटकत्वमप्यनुपादेयमेव । द्वितीयसंसर्ग-
घटकोपस्थितिमत्त्वं च सामानाधिकरण्य-समानकालीनत्वोभयसम्ब-
न्धेन । अथवा तदवच्छिन्ने धर्मविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तदवच्छिन्ना-

समवधानप्रयुक्तत्वपदेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्न
प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वमेव निवेशनीयं तावतैवोक्तदोषवारण
सम्भवात्। एवं स्वावच्छिन्नकत्वमित्यत्रापि स्वावच्छिन्ननिरुक्तोभय-
सम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, तेन केवलसाध्यवद्वृत्तिधर्म
वत्ताज्ञानादिजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तस्य फलोप
धायकत्वाभावस्य साध्याभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिश
लीनसाध्याभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितौ सत्त्वेऽपि नोक्त
दोषतादवस्थ्यम् ॥

यत्तु तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नासमवधाना
प्रयुक्तत्वविशिष्टतदवच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वस्य विवक्षितत्वान्नो
क्तदोषावसरः। वन्ह्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिकालीनव
न्ह्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनिष्ठस्य फलोपधायकत्वा
भावस्य वह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानादिजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नास
मवधानप्रयुक्तत्वेऽपि वह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वसमाना
धिकरणाभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नासमवधानाप्रयुक्तत्वाभावाद-
घोपस्थितिनिष्ठफलोपधायकत्वाभावे निरुक्ताभावप्रतियोगि वह्नि
मद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्व तदवच्छिन्नासमवधानप्रयुक्त
त्वादिति।

तन्मन्दम्—केवलवन्ह्यभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनि
ष्ठफलोपधायकत्वाभावेऽपि निरुक्ताप्रयुक्तत्वविशिष्टवह्निसहचरितध
र्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वाभावात्, व
न्ह्यभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनिष्ठफलोपधायकत्वा
भावे वन्ह्यभावाभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्ना
समवधानस्यापि प्रयोजकत्वादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

इदं चाणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य को
ट्युपस्थितिं संशयं च प्रति हेतुतया तद्विषये धर्मिणि सद्धेतौ प्रसङ्ग
स्यादत पक्षधर्मतेति पक्षपदं धर्मिमात्रपरमिति शिरोमणिः ॥ अत्र
समूहालम्बनविषयतामादायातिप्रसङ्गवारणाय कोटिद्वयोपस्थितिजन
कतावच्छेदकीभूतविषयताश्रयत्वनिवेशनमावश्यकं सम्बन्धविशेष्य
कज्ञानादपि सम्बन्ध्यन्तरस्मरणौक्येन तत्कोटिसाहचर्यादिविशिष्टविष
यकत्वेनैव हेतुतया धर्मिविषयताया जनकतानवच्छेदकत्वादित्याद्य

द्क्य, वस्तुतस्तु साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयकत्वमित्यस्य, कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या साध्यसन्देहजनकता जन्यतासम्बन्धेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन चाऽवच्छिन्नायां तदवच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमर्थः। एवं च साधारणधर्मादिविशिष्यकज्ञानस्य कोटिद्वयस्मारकत्वेऽपि संशये धर्मिज्ञाननियमाय तत्तद्धर्मिकसंशयप्रत्यक्षं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्तद्धर्मिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेनैव हेतुतेति धर्मिविषयताया अपि तादृशसन्देहजनकतावच्छेदकतायामवच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतापदोपादानमिति भट्टाचार्येणोक्तम्॥

तत्रापि प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या जनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायामवच्छेदिका सती तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः। तेन वह्निमद्वृत्तिवह्न्यभाववद्वृत्तिधूमवानित्यादिज्ञानमादाय न प्रागुक्तदोषावकाशः। वह्न्यभाववान् पर्वतीयधूमादित्यादिविरुद्धे वह्न्यभाववद्वृत्तिमहानसीयवह्निमद्वृत्तिपर्वतीयधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादायातिव्याप्तिरुक्तज्ञानीयप्रकारतायां प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वावच्छिन्नजनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात्, संशयद्वयोपादानम्। यदि चात्रापि साध्यविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्ना या जनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावती या विषयता तदाश्रयत्वं विवक्ष्यते तदा साध्यसन्देहपदमनुपादेयमिति ध्येयम्।

अथात्र प्रागुक्तार्थमपहाय धर्मिण्यतिव्याप्तिदानार्थमेतादृशार्थकरणमनुचितमिति चेन्न, प्रागुक्तकल्पापेक्षया लाघवानुसन्धानेनैवैतत्कल्पस्योक्तत्वात्।

वस्तुतस्तु साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्यापि कोट्युपस्थितिजनकत्वे पूर्वव्याख्यायामसंभव एव स्यात्, संशये धर्मिमाननियमाय

संशयजनकतावच्छेदककोटौ साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानवैशिष्ट्य-स्यैव निवेशनीयतया संशयजनकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वरूप-साध्यसंशयजनकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्य साधारणधर्मादिज्ञानजन्यतायामसत्त्वात् साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानत्वस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकघटकत्वादतो व्याख्यान्तरानुसरणमिति ध्येयम्॥१२॥

वस्तुतस्तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्ति तादृशत्वमेव विवक्षणीयम् ॥ अथवा स्वव्यापकत्वत्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकं पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभाव तादृशत्वमेव विवक्षणीयम्, अन्यथा स्वरूपासिद्धिवारकस्य हेतुमत्ताग्रहाविरोधित्वदलस्य वैयर्थ्यापत्ते —पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनतद्विषयकानाहार्यनिश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन तस्योपादानासम्भवात् । एवं सामान्यलक्षणस्याव्याप्तेरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र प्रथमकल्पे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानावृत्तीत्युक्तौ, द्वितीये च विशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकं पक्षधर्मिकहेतुमत्ताविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभाव इत्युक्तावेव सामञ्जस्ये हेतुमत्त्वज्ञानकालीनत्वपर्यन्तं तन्निवेशो व्यर्थ इति ।

मैवम् । यादृशस्थले यादृशस्य वस्तुनो हेतुमत्पक्षविषयकज्ञानं कदापि न जातं तत्र तादृशवस्तुन्यतिव्याप्तिवारणायैव तन्निवेशात् । जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणायाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्यावश्य निवेश्यतया उदासीनेऽतिव्याप्तिवारणाय तन्निवेशावश्यकत्वाच्च । अन्यथा हेतुमत्त्वाविषयकोदासीननिश्चयस्यैवाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वादुदासीनातिव्याप्त्यापत्ते । वस्तुतो ह्रदो वह्निमान् जलाभाववद्व्याप्यादित्यादौ जलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव तन्निवेशनम् । जलवद्ध्रदविषयकहेतुमत्ताज्ञानस्याहार्यत्वेन वक्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि हेतुमत्ताज्ञानाधिगमकालावच्छेदेनोदासीननिश्चयसामान्ये निरुक्तोभयाभावसत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यमेव, तथापि हेतुमत्ताज्ञानक्षणावच्छेदेन निरुक्तोभयाभावविवक्षणान्न दोष । हेतुमत्त्वज्ञानकालीनत्वस्य भावप्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया

निवेशान्नोक्तदोषः। यदा कदाचित् तादृशज्ञानकालीनत्वसत्त्वे उपलक्षिताभावासत्त्वात् इत्यपि वदन्ति।

वस्तुतः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतानिवेशे न दोष इति ध्येयम्।

अथात्र कल्पद्वय एव ह्रदत्वादिसामानाधिकरण्येन वन्ह्यादिसाध्यकजलादिहेतुकस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासाधारण्येऽव्याप्तिः—सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानकालीनतादृशासाधारण्यनिश्चये तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वात्। न च सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुस्थलेऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वनिवेशान्नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथासति सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनतादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकनिश्चयस्याहार्यतया तादृशहेतुमत्ताज्ञानाकालीनसामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षविषयकनिश्चयस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयपदेन वक्तव्यतया तत्रावच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्यासत्त्वादिति चेत्,

अत्रोच्यते—अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्रहकालीनत्वघटितोभयाभाव एवासाधारण्यसद्गृहाय निवेशनीयः। सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे वातिव्याप्तिशङ्कैव नोपजायते। यत्रादौ भाविज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानं ततः सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षविषयकनिश्चयस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयस्तत्राप्रामाण्यज्ञानाभावावच्छेदकक्षणावच्छेदेन तादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकनिरुक्तोभयाभावासत्त्वात्। एवं चाप्रामाण्यज्ञानाभावावच्छेदकक्षणावच्छेदेन तादृशोभयाभावो निवेशनीयः, तेनाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वावच्छेदकीभूतक्षणावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयवृत्तिकाभावाप्रतियोगी निरुक्तोभयाभावस्तद्रूपवत्त्वमिति समुदितार्थः। नातो यत्रादावसाधारण्यनिश्चयस्ततस्तद्धर्मिकाप्रामाण्यज्ञानात्मकहेतुमत्तानिश्चयस्तत्रासाधारण्यनिश्चयेऽपि तादृशोभयाभावासत्त्वेऽप्यसाधारण्याव्याप्तिः। न च तथापि यत्र ज्ञानस्य पक्षत्वं घटादेः साधारण्येन साध्यत्वं प्रकारकत्वाभावस्य हेतुत्वं तत्र तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यग्रहे हेतु-

मत्ताज्ञानस्याहार्य्यतया हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वा-
च्यम् । तत्रापि संशयात्मकाप्रामाण्यज्ञानस्य सम्भवात्, तद्व्यक्तित्वा-
दिधर्मितावच्छेदकरूपाप्रामाण्यनिश्चयस्य तज्ज्ञाने तत्प्रकारकत्वाभाव
रूपाप्रामाण्यनिश्चयस्य सम्भवाच्च । न च तथाप्यप्रामाण्यकोटौ तद
भाववद्विशिष्टविशेष्यत्वतच्छिष्टविशेष्यत्वयोः प्रवेशाद् यत्र निष्ठत्वा-
भावस्य सामानाधिकरण्येन हेतुत्व विशेष्यतायाश्च पक्षत्व विशेष-
णादौ संशयानभ्युपगमेन तत्र संशयात्मकाप्रामाण्यस्यासम्भवात् सा-
मानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, तथा-
पि भ्रमविशिष्ट निर्विशेष्यक निष्प्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यज्ञानस्य
सम्भवात् । ह्रद काञ्चनमयह्रदवान् गगनादित्यादौ काञ्चनमयत्वव्या
पकीभूताभावप्रतियोगिगगनाद्यात्मकविशिष्टे ह्रदो वह्निमद्धूमवान्
जलादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलह्रदात्मकविशिष्टे चातिव्याप्ति -पक्ष
धर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य तत्तद्विशिष्टविषयकनिश्चयस्य ह्रद-
धर्मिककाञ्चनमयत्ववह्निमत्त्वादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन हेतुमत्तानिश्च
यकालीनतन्निश्चयस्य च हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वाभावेन तत्तद्वि-
शिष्टविषयकनिश्चयसामान्य एव तादृशाभयाभावसत्त्वादिति ।

नैवम्—ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नयावदाधारत्वविषयकत्वावच्छि
न्नाधोभयाभावस्य निरुक्तोभयाभावप्रतियोगित्वाक्षिप्तप्रतिबन्ध-
कतायां निरुक्तनैयोक्तदोषवारणसम्भवात् । न चैव यदा गगनाभा-
ववदभाववत्कालीनगगनवान् घटादित्यादौ तादृशगगनाभाव-
वद्घटात्मकबाधेऽव्याप्तिः –तादृशबाधनिश्चये सामान्यानिदर्शितपरिशे-
षयुक्ता ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव कल्पनीयतया नि-
रुक्तोभयाभावघटनतिबन्धकताशून्यत्वघटिततादृशोभयाभावासत्त्वा-
दिति वाच्यम् । उक्तस्थले शुद्धगगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव-
त्पक्षस्यैव बाधत्वोपगमेनोक्तविशिष्टस्यालक्ष्यत्वात् । एवमत्र [illegible] यादृश-
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापको निरुक्तोभयाभाव इत्यत्र व्यापकत्व
न यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितयाभावमात्र,
किन्तु यादृशविशिष्ट यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावप्रति
योगित्वविशिष्टयादृशविशिष्ट यादृशविशिष्टव्याप्यवत्तानिश्चयनिष्ठा
भावप्रतियोगित्वाभावरूपमत्र विवक्षणीयम् । तथा च यद्रूपावच्छिन्न
यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविशिष्टयद्रूपाव

च्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभाववान् तादृशोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्ने तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वमिति लक्षणार्थः पर्यवसितः। एवञ्चोक्तबाधविषयकनिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वास्वीकारेऽपि तादृशबाधव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यस्वीकार्यतयोक्तबाधाव्याप्तिः सुपरिहारैवेति। न चैवं पर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्यादौ वह्निमत्पर्वतविषयकनिश्चये तादृशोभयाभावासत्त्वेऽपि वह्निव्याप्यवत्पर्वतविषयकनिश्चये तादृशोभयाभावस्याक्षततया दिति वाच्यम्। व्याप्यवत्तानिश्चये यत्प्रतिबन्धकताप्रयुक्तोभयाभावस्तत्प्रतिबन्धकतामादायैव लक्षणं संगमनीयम् तत्प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशून्यत्वस्य तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यवत्तानिश्चयविशेषणत्वेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात्। न च तथापि गगनाभाववत्त्वघटवत्कालीनभूतलं गगनवदित्यत्र घटवत्त्वगगनाभाववत्घटवत्कालीनभूतले अतिव्याप्तिर्दुर्वारा गगनाभाववद्घटवत्कालीनभूतलविशेष्यकघटवत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोपपत्त्या घटावच्छेदेन गगनाभावनिश्चयविशिष्टगगनाभाववद्घटवत्कालीनभूतलविशेष्यकघटवत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति वाच्यम्, उभयाभावप्रतिकोटिनिविष्टप्रतिबन्धकतायामगत्या तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं निवेश्यैवोक्ताऽतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात्।

वस्तुतस्तु घटवद्गगनाभाववत् घटवच्च तादृशभूतलं घटवद्गगनाभाववत् घटवच्च तादृशभूतलमित्यादिना नाविधनिश्चयसाधारणैकरूपेण पक्षतामाथुरीपत्रिकोक्तदिशा ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव सद्युक्तिकतया उक्तातिप्रसक्तिरेव नास्तीति। एतेन यत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलस्य पक्षत्वे वह्नेः साध्यत्वे जलस्य हेतुत्वं तत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासाधारण्येऽव्याप्तिः—वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्निमत्त्वबुद्धिं प्रति लाघवात् तादृशजलत्वावच्छिन्नधर्मिकजलप्रकारकनिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव स्वीकार्यतया पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनकेवलतादृशासाधारण्यनिश्चये प्रतिबन्धकत्वाभावेन निरुक्तोभयाभावस्यासत्त्वादित्यपि प्रत्यु-

कम् । दर्शितयुक्त्या नानाविधनिश्चयसाधारणनिश्चयस्यापि ज्ञान
धेदिष्टयावच्छिन्नप्रतिबन्धकतया एव कल्पनीयत्वादिति । न चैव
मपि ह्रदो वह्निमान् गगनवद्ह्रदकालीनगगनव्याप्यवज्जलवद्वृत्तिजल
मित्यादौ जलावच्छेदेन गगनाभावादेर्दोषत्वापत्तिः,तद्विषयनिश्चयस्य
पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनस्याहार्यतया पक्षधर्मिकहेतुमत्ता
निश्चयकालीनस्य तद्विषयनिश्चयस्यैव घटं ग्रस्तया तत्र तादृशोभया
भावस्याप्रसक्तत्वादिति वाच्यम् । साधिष्ठानधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानादुत्तर
कथञ्चिदनाहार्यस्यापि पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनस्य तद्विषय-
कनिश्चयस्य सम्भवादिति ध्येयम् ॥

अथवा सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुमत्स्थले सामानाधिकर
ण्येन हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वमेव निवेशनीयमतो न तादृशहेतुकस्थले
सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिः । सामानाधिकरण्येन
साध्यहेतुमत्स्थले असाधारण्यसङ्ग्रहस्तु असाधारण्याविषयकज्ञान
निष्ठपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमितिप्रतिबन्धकत्वोभयाभावघटितत्वे
ण करणीय । न चैवमसाधारण्याविषयकत्वानुमितिप्रतिबन्धकत्वो
भयाभावमात्रस्यैव सम्यक्त्वे पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वनिवेशो व्यर्थ
इति वाच्यम् । धर्मिभेदेन वैयर्थ्याभावात् । न च तथापि वह्निव्याप
कीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमज्जलादित्यादौ सामानाधिकरण्येन
साध्यहेतुमत्स्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्ति
र्दुर्वारैवोक्तस्थले तादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकज्ञानमात्रस्यैवासाधा
रण्यविषयकत्वेनासाधारण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञा
नकालीनत्वघटितनिरुक्तोभयाभावस्य तत्राक्षतत्वादिति वाच्यम् ।
असाधारण्याविषयकपदेनासाधारण्यविषयतानन्तर्गतविषयताशालि
ज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ॥

यद्वा असाधारण्याविषयकपदेनासाधारण्यविषयत्वाव्यापकीभूत-
विषयताशालिज्ञानमत्र विवक्षणीयम्, तेन सामानाधिकरण्येन वह्न्या
दिसाध्यकजलादिहेतुकस्थले असाधारण्यविषयतानन्तर्गतविषयता
शालिनि वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमदित्याकारकजलादौ
पक्षहेत्वभावात्मकासाधारण्यज्ञाने तादृशोभयाभावसत्त्वेऽपि नासाधा
रण्याव्याप्तिः—उक्तभ्रमज्ञानस्यासाधारण्यविषयत्वाव्यापकीभूतविषय
ताशालित्वाभावात् ॥

अथवा जातिमान् घटाभाववानित्यादिज्ञानवारणायैवाव्यापकभूताविषयिताशून्यत्वमपहाय स्वावच्छिन्नविषयतानन्तर्गतविषयिताशून्यत्वमेव निवेशनीयम्। तावतैवोक्तभ्रममादायासाधारण्याव्याप्तिवारणसम्भवात्। अत एवैतत्कल्पे वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलं, वह्निमज्जलादित्यत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नधर्मिकजलप्रकारकनिश्चयत्वेनासाधारण्यज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्वीकारेऽपि न प्रागुक्तासाधारण्याऽव्याप्तिः— असाधारण्याविषयकज्ञानविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वघटितनिरुक्तोभयाभावस्यासाधारण्यज्ञानेऽक्षतत्वात्। उक्तस्थले जलवद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकेऽतिव्याप्तिस्तु कथञ्चित् तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं निवेश्यैव वारणीया॥

वस्तुतो जलवत्त्वादृशजलेऽसाधारण्यरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन विशिष्टान्तराघटितत्वविरहादेव नातिव्याप्तिः। गगनाभाववद्घटकालीनभूतलं गगनवदित्यत्र गगनाभाववद्घटवत्कालीनघटवद्भूतले प्रागुक्तातिव्याप्तिस्त्वगत्या तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं निवेश्यैव वारणीया। एतत्कल्पे पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानेऽनाहार्यत्वादिकं प्रयोजनविरहेण न निवेश्यते, तेन ह्रदः काञ्चनमयह्रदवान् गगनाद्ध्रदो वह्निमद्ध्रदवान् जलाद्ध्रदो वह्निमान् गगनवद्ध्रदकालीनगगनव्याप्यवज्जलवद्धूलिजलादित्यादौ न प्रागुक्तातिव्याप्तीनामवकाशः—आहार्यात्मकहेतुमत्ताज्ञानकालीनतत्तद्विशिष्टविषयकनिश्चये निरुक्तोभयाभावासत्त्वादिति ध्येयम्॥

परे तु सर्वत्रैव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वमेव निवेशनीयम्। सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय पुनर्यादृशविशिष्टविषयित्वमेव, ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नोभयाभावप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतात्वेन निवेशनीयम्। घटवद्ध्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिसामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन धूमाभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन धूमाभावविषयताया अपि धूमाभावावच्छेदेन घटाभावनिश्चयविशिष्टधूमाभाववद्ध्रदविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-

त्वादतः प्रतिबन्धकताप्रामुभयाभावत्वनिवेशः। न चैवं यादृशविशिष्टविषयित्वसामान्यं निरुक्तोभयाभावत्वप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववत्तादृशान्वेव सम्यक् अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वघटितोभयाभावदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। वृक्षः संयोगी तत्त्वादित्यत्र संयोगाभाववद्वृक्षादावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यात्। न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानादकान्दितत्वनिवेशावश्यकतयोक्तविशेषणदानेऽप्युक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्, यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्याप्यवृत्तित्वप्रमात्वास्कान्दितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात्। अतएव हृदः काञ्चनमयहृदवान् गगनादित्यादौ प्रागुक्तातिव्याप्तीनामप्यनवकाश -तत्तद्विशेषविषयतायां निरूक्तोभयाभावत्वप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादिति। न चैवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलं वह्निमज्जलादित्यत्र सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे प्रागुक्तातिव्याप्ति तादृशपक्षविषयताया अव्यसाधारण्यविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, तदन्तर्गतवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नविशेष्यताया एव तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन जलाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वजलत्वोभयधर्मावच्छिन्नावशेष्यतायास्तथो भिन्नत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतयोक्तातिव्याप्तेरनवकाशादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्॥

यत्तु अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वघटितोभयाभाव एव निवेशनीयः। सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय पुनः स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्ना याऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता तदन्यतद्रूपावच्छिन्नविषयित्व विशेषणीयम्, अतो न कोऽपि दोष इति।

तत्तुच्छम्। जलं वह्निमज्जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासाधारण्यविषयिताया स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकताधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्नतया वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलाभाववदित्याकारकज्ञानीसाहचर्यतादृशप्रतियोगित्ववच्च जलमित्याकारकज्ञानीयावच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताप्रतिप्रति-

बन्धकतावच्छेदकतया च निरुक्तविषयितामिन्नत्वाभावादसाधारण्याव्याप्त्यापत्तेः।

यदि चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव निवेशनीयमतो नोक्तदोषः। न च ह्रदत्वावच्छेदेन वह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले स्वावच्छिन्नविषयकव्यापकप्रतिबन्धकताकधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्ननिरुक्तहेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। धूमत्वेनाव्याप्यवगाहि-अभावत्वेन घटावगाहि-धूमाभाववान् ह्रद इत्याकारकभ्रमविषयत्वस्यैव तादृशत्वेनः प्रसिद्धत्वादित्युच्यते। तदापि यत्र ह्रदस्य पक्षत्वं ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन गगनाभाववद्ध्रदकालीनवह्नेः साध्यत्वं गगनस्य हेतुत्वं तत्र गगनाभाववद्ध्रदकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनरूपासाधारण्ये, एवं यत्राभावस्य पक्षत्वं सामानाधिकरण्येन वह्नेः साध्यत्वं वह्निमभिन्नभेदप्रतियोगितानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्याधेयत्वाभावस्य वा हेतुत्वं, एवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्निमभिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपासाधारण्ये वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिन्याधेयत्वाभावरूपासाधारण्ये चाव्याप्तिः—तत्तदसाधारण्यविषयितायामवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेन निरुक्तविषयिताभिन्नत्वाभावादिति॥

वस्तुतस्तु असाधारण्यविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वानुमितिप्रतिबन्धकत्वोभयाभावो यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकस्तादृशत्वमिति विवक्षणे न कश्चिद्दोष इति नवीनपद्धी सुधीभिर्ध्येया॥ १२॥

सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशविशिष्टत्वमिति। भट्टाचार्येणोक्तम्।

अत्र सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयीयहेतुप्रकारकत्वं हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकत्वेन विशेषणीयम्। अतो जातिमत्त्वान् ह्रद-इत्याकारकहेतुमत्तानिश्चयकाली-

नस्य वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलमित्याकारकसाधारण्यनि-
श्चयस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः। धर्मितावच्छेदकत्वं चो-
भयमेव निरवच्छिन्नं ग्राह्यम्। तेन जलवान् ह्रद-इत्याकारकहेतु-
मत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककजातिमान् वह्निमानित्याद्यनुमि-
त्यन्तर्भावेन प्रतिबध्यताया व्यापकत्वभङ्गेऽपि न क्षतिः। न वा
दोषविषयकनिश्चयकालीनजातिमत्त्वात् जलवान्नित्यादिहेतुमत्तानि-
श्चयीयविशेष्यतावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यता-
कानुमित्यप्रसिद्ध्याऽप्यसम्भवः।

यथाच शब्दत्ववान् घटः शब्दत्ववान् शब्दश्च इत्याकारकहेतु-
मत्तानिश्चयकालीननित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्या-
कारकासाधारण्यनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया त-
त्समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसा-
मान्यान्तर्गत-घटो नित्यः शब्दो नित्य-इत्यादिनानानुमितिसा-
धारणैकप्रतिबध्यत्वाभावात् तादृशानुमितित्वव्यापिका न कापि
प्रतिबध्यतेत्यसाधारण्याव्याप्तिरिति। न च मुख्यविशेष्यताद्वया-
निरूपकत्वेन हेतुमत्तानिश्चयविशेषणान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, भिन्न-
धर्मिकभिन्नधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयद्वयसमानकालीनासाधारण्यनिश्चय-
मादायोक्तदोषतादवस्थ्यात्। अत एव प्रथमकालीनान्तेन मुख्यवि-
शेष्यताद्वयशून्यहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टत्वं वक्तव्यम्। मुख्यविशेष्य-
ता च धर्मितावच्छेदकस्यानवच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपिता प्रकारत्वान-
वच्छिन्नविशेष्यता। निश्चयवैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्य-स्वाधिकर-
णमुख्यवृत्तित्व-स्वप्रसवघटितत्वभिन्नत्वसम्बन्धेन, तथाच दोषविषय-
कनिश्चयाव्यवहितपूर्वोत्पन्नैकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकहेतुमत्तानिश्च-
यस्यैव लक्षणघटकत्वान्नोक्तदोष इति परास्तम्। यत्रादौ मपेक्षानुपा-
स्मरणरूपधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयस्ततोऽपरधर्मिकनिश्चयस्ततोऽसाधार-
ण्यम्, तत्रोक्तदोषतादवस्थ्याच्च। एतेनोक्तनियमस्य स्वकथनार्थे
स्वाधिकरणमुख्यवृत्तित्वमपहाय कालिकेन स्वाधिकरणमात्रनिवेश-
नमपि प्रत्युक्तम्।

अत्रोच्यते—स्वसमानकालीननिश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितवि-
शेष्यतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकानुमिति-

व्यापकत्वस्य निवेशत्वेन तादृशयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितित्वव्यापकत्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टसाधारण्यज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकताप्रतियोगितायामेव सत्त्वात्रोक्ताव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

हेतुमत्तानिश्चयश्चात्रावच्छेदावच्छेदेन ग्राह्यः—अतः सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानकालीनासाधारण्यविषयकनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तत्स्थलीयासाधारण्येऽव्याप्तिः । अत एव संयोगसम्बन्धेन वह्निसाध्यकतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निहेतुकस्थले व्यभिचारनिश्चयस्याभावाच्च नियतहेतुविषयकत्वम् वह्निमानाधेयत्वादित्यादौ च वह्न्यभाववद्वृत्त्याधेयत्वरूपव्यभिचारनिश्चयस्याधेयत्वांशे हेतुविषयकत्वनैयत्येन लक्षणगमनात् प्रथमकालीनान्ता·

अर्थोऽयमपि—ह्रदत्वावच्छेदेन जलवद्ध्रदकालीनवह्निसाध्यकजलहेतुकस्थले तादृशसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्ये लक्षणसमन्वयेऽसम्भवज्ञानासङ्गतिरेवेति । न चायावत्कस्य जलवद्ध्रदकालीनत्वस्य प्रमेयधूमत्वादेरिव प्रतियोगितानवच्छेदकतया तद्विशिष्टवह्निव्यापकत्वमप्रसिद्धं शुद्धवह्निव्यापकत्वमेव प्रसिद्धमिति वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नमेवासाधारण्यमिति तज्ज्ञानस्य च न हेतुविषयतानियमात्र इति वाच्यम्, तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन परिमाणत्वावच्छेदेन जन्यगुणविशिष्टपरिमाणस्य समवायेन साध्यताया सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जन्यगुणस्य हेतुत्वे महाप्रलयावच्छेदेन परमाण्वादौ जन्यगुणविशिष्टपरिमाणाभावस्य सत्त्वात् परिमाणसामान्याभावस्य च तत्रासत्त्वात् तस्यातिरिक्तत्वसिद्धे तादृशाभाववद्वृत्तिजन्यगुणरूपव्यभिचारनिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहित्वनियमेन तत्र लक्षणसमन्वयात् । यदि च लाघवेन जन्यगुणविशिष्टमात्रस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीका

रेण तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्यप्रसिद्धिरित्युच्यते, तदापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगविशिष्टरूपस्य साध्यत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगस्य हेतुत्वे, एवं प्रमेयत्वविशिष्टवह्निनिरूपितविषयत्वस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य च हेतुत्वे तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तिसंयोगादिरूपव्यभिचारेण लक्षणगमनादसम्भवदानासङ्गतिर्दुर्वारैव । वस्तुतस्तु हेतुमत्तानिश्चयेऽवच्छेद्यावच्छेद्यभावावगाहित्वनिवेशनेनैव सामानाधिकरण्येन साध्यतास्थलेऽसाधारण्यसङ्ग्रहसम्भवात् पूर्वोक्तस्थलेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भव इति चेत् ।

अत्राहुः--वह्नित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविशिष्टवह्न्यादेरभावस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य हेतुत्वे वह्नेः पक्षत्वे प्रमेयत्वविशिष्टवह्निविशिष्टवह्न्याद्यात्मकबाधे, एवं संयोगविशिष्टरूपस्य साध्यत्वे रूपस्य पक्षत्वे संयोगस्य हेतुत्वे संयोगविशिष्टरूपाभाववद्रूपात्मकबाधे चातिव्याप्तिः—तत्रत्यज्ञानानां पक्षतावच्छेदकीभूतवह्नित्वाद्यवच्छेदेन तत्तद्धेतुमत्तावगाहित्वनियमेन स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयधर्मितावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिसामान्यविरोधित्वात्--अतः स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चये स्वभिन्नत्वं निवेशनीयम्, तथा चोक्तबाधज्ञानानां स्वसमानकालीनस्वभिन्नघटः प्रमेय इत्यादिहेतुमत्तानिश्चयीयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्याविरोधित्वान्नातिव्याप्तिः । एवं च केवलदोषविषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वभिन्नस्वसमानकालीननिश्चयाप्रसिद्ध्यैवासम्भवसङ्गतिः । एवं सति सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयेऽपि स्वभिन्नत्वं निवेश्यम्, अन्यथा तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनहेतुप्रकारकदोषविषयकनिश्चयकालीनस्वभिन्नहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तिरिति ध्येयम् ॥

यत्तूक्तबाधातिव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वं किञ्चिद्धर्मे निवेशनीयमुक्तबाधादिघटकीभूतहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकधर्मस्य तादृशत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । न च प्रमेयवन्ह्यभावादिसाध्यकवह्निपक्षकप्रमेयत्वहेतुकस्थले वन्हिवृत्तिप्रमेयवन्ह्यात्मकबाधेऽतिव्याप्तिस्तादृशबाधनिश्चये वन्ह्यात्मकमुख्यविशेष्यांश एव हेतुमानादिति वाच्यम् । अवच्छिन्न

विशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्य मुख्यतायां निवेशनीयत्वात् ॥ अथवा स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयविशेष्यतायामेवावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्,तथा चोक्तबाधघटकप्रमेयत्वरूपहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतायां वह्निवृत्तित्वप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वात् प्रमेयवह्निविशिष्टवन्ह्यात्मकबाधग्रहे च हेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायां प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वादुक्तबाधघटकधर्मस्य तादृशत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । एवं स्वधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयोऽपि मुख्यविशेष्यताशालित्वेन विशेषणीयः । अन्यथा वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलाभित्यादिनिश्चयकालीनजलवद्ध्रदवान् देश इत्यादिनिश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः । एवं च प्रथमकालीनान्तानुक्तौ—उक्तव्यभिचारसामान्यान्तर्गतकेवलदोषविषयकनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयतादृशविशेष्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽसम्भवो निष्प्रत्यूह एवेति ।

तत्तुच्छम्—वह्निमान् आधेयत्वादित्यादौ वन्ह्यभाववद्वृत्त्याधेयत्वरूपव्यभिचारनिश्चयस्याधेयत्वरूपमुख्यविशेष्यांशे हेतुप्रकारस्य समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकस्य सुप्रसिद्धतया तादृशव्यभिचार एव लक्षणगमनसम्भवेन प्रथमकालीनान्तानिवेशप्रयुक्तासम्भवशङ्काया असङ्गतितादवस्थ्यात्,ह्रदो वह्निमान् वन्ह्यभावादित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदात्मकबाधनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकीभूतकिञ्चिद्धर्मपरेण ह्रदत्वमादाय वह्न्यभाववद्ध्रदात्मकबाधेऽतिव्याप्तिवारणस्यावश्यकत्वेति ध्येयम् ॥

परे तु नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्तानिश्चयकालीनासाधारण्यविषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिविषयस्य विभिन्नधर्मितावच्छेदककविभिन्नानुमितिसाधारणस्य व्यापकासाधारण्यज्ञानीयैकप्रतिबध्यस्याप्रसिद्ध्याऽसाधारण्येऽव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयस्य व्यापिका यानुमितिस्तादृशानुमितिव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायां निवेशनीयम्।व्याप्यव्यापकभावश्च निरवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन,तथा च स्वसमानकालीननानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यकनानाहेतुमत्तानिश्चयानां तादृशसम्बन्धेन व्या-

पिका तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिरेवेति ताद्दशानुमितित्वव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायामक्षतमेव। अत्राप्युक्तबाधाद्यतिव्याप्तिवारणदिशाऽसम्भवसङ्गतिरिति प्राहुः॥

केचित्तु उक्तरीत्या प्रतिबध्यतायामनुमितित्वव्यापकत्वरक्षणाय, सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयाद्दशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदकानुमितित्वव्यापकस्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताकताद्दशविशिष्टत्वमिति लक्षणं व्याचक्षाणा उक्तबाधातिव्याप्तिं वारयन्तो हेतुमत्तानिश्चयसमानकालीनदोषविषयकनिश्चयस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्याऽसम्भवःयाद्दशदोषविषयकनिश्चये न हेतुमत्ताज्ञानैवत्यं ताद्दशदोषलक्षणसम्भवाभाव इत्येवासम्भवपदार्थ इति प्रवदन्ति॥

अथात्र वह्निमद्‌ध्रदकालीनवह्निमान् जलवद्ध्रदकालीनहृदत्वादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्यावगाहात्मकेऽतिव्याप्तिः हेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य तन्निश्चयसामान्यस्यैव वह्निमद्‌ध्रदावगाहितादृशानुमितिसामान्यविरोधित्वात् इति चेन्न। ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नतत्तदसाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात्। न चैवमुक्तस्थले वन्ह्यभाववद्‌ध्रदादिविषयताया हेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदकप्रकृतसाध्यानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितताद्दशोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया वन्ह्यभाववद्‌ध्रदादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वदलेनैतद्वारणादिति ध्येयम्॥

केचित्तु असाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्न यत् प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्व तदन्यत्वस्य लक्षणघटकप्रतिबन्धकतायामनुमितिसाधारण्यविरोधित्वमित्यनेन विवक्षणीयतयोक्तस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया असाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वात् नाद्दशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वाच्च नातिव्याप्तिरित्याहुः। तच्चिन्त्यम्॥

परे तु समूहालम्बनतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिवध्यतायां विशिष्टसाध्यग्रहत्वन्यूनवृत्तित्वनिवेशान्नोक्तातिव्याप्तिः। न चैवमुक्तस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्वरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः केवलह्रदत्वधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनतादृशासाधारण्यनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतत्वेन तत्समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकानुमितित्वव्यापकप्रतिवध्यताया विशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम्, विशिष्टसाध्यघटकधर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकताशून्यत्वेन सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयस्य विशेषणीयत्वेनोक्तस्थले ह्रदत्वधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयस्य लक्षणघटकत्वादुक्तासाधारण्ये च घटत्वादिधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयमादायैव लक्षणसमन्वयादिति॥

अथवा–हेतुमत्तानिश्चये उक्तावच्छेदकताशून्यत्वनिवेशने उक्तन्यूनवृत्तित्वधर्मनिवेशस्य प्रतिवध्यतायां विशिष्टसाध्यघटकधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताऽनवच्छिन्नत्वं निवेश्यापि उक्तातिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यते–इत्याहुः।

अथ साध्याभाववद्व्याप्यधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया तत्समानकालीनहेतुमत्ताधर्मितावच्छेदकीभूतसाध्याभावादिधर्मितावच्छेदककसाध्यानुमितेरप्रसिद्ध्या असंभवः। न च धर्मितावच्छेदकतायां, निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशितत्वान्नासंभव इति वाच्यम्। तथापि द्रव्यभेदसाध्यकगुणवत्त्वहेतुकस्थले द्रव्यभेदव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगुणरूपासाधारण्येऽव्याप्त्यापत्तेः। द्रव्यत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकताकगुणवत्त्वरूपहेतुमत्तानिश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वधर्मितावच्छेदककद्रव्यभेदसाध्यकानुमितेरप्रसिद्धेरिति चेन्न। अनाहार्यज्ञानीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्य कालीनत्वस्थाने विवक्षितत्वादिति ध्येयम्।

अथ सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयीयत्वादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यमित्यत्र सामान्यपदस्य व्यापकाभिप्रायकतया त, तादृशनि-

श्रयत्वव्यापकतालाभः । तया च निश्चयस्याप्रक्रान्ततया स्वपदेन तस्य बोधयितुमशक्यत्वात् स्वपदेन तादृशनिश्चयत्वस्यैव धर्मव्यत्वेन तत्कालीनत्वस्याव्यावर्तकतया स्वाश्रयकालीनत्वमेव निवेशनीयम् तथा च सति तादृशदोषविषयकनिश्चयकालीनत्वस्य तादृशदोषविषयकनिश्चयकालीनधर्मिका यावन्तो हेतुमत्तानिश्चयाः सम्भवन्ति तावत्त्वेन सत्त्वादसाधारण्याव्याप्त्यापत्तेः पूर्वोक्तरीत्या वारणेऽपि बाधाद्यसिद्ध्यासर्दुर्वारैव तादृशनिश्चयत्वाश्रयकालीनहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकादिरूपयत्किञ्चिद्धर्मस्य सर्वस्य सर्वत्र ग्रहीतुमशक्यत्वादिति । न च तद्धर्मेण तादृशनिश्चयव्यापकत्वमेव निवेशनीयं, तथा च स्वपदेन तत्तन्निश्चयमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वये नोनाव्याप्तिरिति वाच्यम्, व्याप्यादिवदननुगतरूपेण तादृशनिश्चयत्वेन निश्चयनिवेशे व्यापकादिशि स्वघटितधर्मनिवेशे व्याप्यव्यापकभावसम्भवात् स्वस्याननुगततया तद्घटितधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकत्वाभावादिति चेत् ।

अत्र केचित्-पक्षतासाध्यविषयकप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारकानुमितिविशिष्टान्य यावानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकरूपवत्त्वघटितमेव लक्षणं वक्तव्यमतो नोक्तदोषः । तादृशानुमितिवैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्वायसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयकालीनत्वोभयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वसम्बन्धेन । सम्बन्धस्य व्याप्तौ च यमूहेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥

वस्तुतस्तु सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकतावच्छेदकं ज्ञानत्वं तद्रूपवत्त्वं लक्षणम् । व्यापकता च स्वतादात्म्य-स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकपक्षतासाध्याविषयकप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतात्वोभयसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

कश्चित्तु समाधत्ते सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्ये पक्षतासाध्यप्रकारकप्रकृतहेतुधर्मि

कज्ञानसाध्यव्याप्तिप्रकारकानुमित्यवृत्ति तद्रूपत्वम् । तादृशानुमिति-वृत्तित्वं च स्वसमानकालीननिश्चयीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रका-रतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्य-तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्व-व्याप्तिप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-तिबध्यतावच्छेदकीभूतविशेषणसंबन्धेन । एतत् पुनश्चिन्त्यम् ॥

ननु वह्निमान् अवृत्तिजलादिरित्यादौ अनाहार्यहेतुमत्तानिश्चयाप्र-सिद्ध्याऽऽपत्तिः अवृत्तिजलवानित्यादिनिश्चयस्य नियताहार्यत्वात् । न च हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणाद्धेतुतावच्छेदकीभूतगुरुज-लत्वावच्छिन्नप्रकारतानिश्चयस्यानाहार्यस्य प्रसिद्ध्या तत्कालीनवह्निव्याप-कीभूताभावप्रतियोगिजलादिनिश्चयमादायैव तादृशजलादौ लक्षण-समन्वय इति वाच्यम् । तथासति वह्निमान् काञ्चनमयजलावृजलदा-वालोमयमादिरित्यादौ काञ्चनमयत्वानित्यादिहेतुमत्तानिश्चयकालीन-वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलमिति निश्चयस्यापि तादृशनिश्चय-सामग्रीमध्यपतिततया तस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाद्वह्निव्यापकीभूताभा-वप्रतियोगिजलात्मकासाधारण्येऽव्याप्तेरिति ध्येयम् ।

निश्चयविशिष्टान्यहेतुतावच्छेदकताश्रयधर्मावच्छिन्नप्रकारकसध-र्मितावच्छेदककनिश्चयनिवेशेनैवोक्तदोषवारणसंभवात् । निश्चयवैशि-ष्ट्यं च स्वनिष्ठासाधारण्यविषयिताव्यवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेद-कीभूतदर्शनावच्छिन्नविषयितावत्त्व-स्वसमानकालीनत्व-स्वसामाना-धिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन । तथाचोक्तस्थले एवंभूतं हेतुम-त्ताज्ञानं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलज्ञानकालीनजलवान् ह्रद इति ज्ञानमेवेति तादृशासाधारण्यविषयकनिश्चयमादा-यैव लक्षणसंगतिः । प्रथमपक्षस्याभिनिवेशे निश्चयमात्रस्यैव वि-शेषणत्वात् निश्चयविशिष्टान्यनिश्चयस्यैवाप्रसिद्धत्वमिति ध्ये-यम् । अत एवालोकमयहेतुकस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियो-गिजलवद्ह्रदवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिनीयालोकमयत्वेऽसाधारण्यज्ञा-नेऽपि तादृशासाधारण्यविषयकनिश्चयकालीनहेतुमत्तानिश्चयस्याप्र-सिद्ध्याऽसाधारण्यविषयकनिश्चयविशिष्टज्ञानाप्रसिद्धेः द्वितीयस-व्यभिचारनिवेशः । तन्निवेशे धर्मितावच्छेदकत्वरूपासाधारण्यविषयकदृष्टासा-धारण्यविषयकनिश्चयसमानकालीनस्वपक्षहेतुतावच्छेदकीभूतध-र्मावच्छिन्नज्ञानमादायैव तत्साध्यसाधनः । तुल्यार्थत्व फलं पुनरा-

न्तरीयनिश्चयमादायाव्याप्तिवारणम् ।

यद्वा हेतुतावच्छेदकघटकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यविरोधि तादृशत्वमेव लक्षणम् । उक्तस्थले च यत्किंचिद्धर्मपदेन हेतुतावच्छेदकघटकजलत्वमादायैव लक्षणं संगमनीयम् । अतएव वह्निमान् वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावत्वकालीनजलादित्यादावभावत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वावगाहिभ्रमरूपतद्धेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिअभाववत्वकालीनजलरूपासाधारण्यविषयकनिश्चयस्य नियताहार्यतया तादृशासाधारण्याव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् । यत्किञ्चित्पदेनोक्तहेतुतावच्छेदकघटकाभाववत्वकालीनजलत्वमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयादिति ध्येयम् ॥१४॥

सधर्मकाकाशवत् प्रमेयत्वादित्यादिस्थलीयबाधप्रतिरोधयोरतिव्याप्तिः सधर्मकाकाशाभाववदित्यादिनिश्चये सति कस्यचिदप्याकाशानुमितेरनुदयात् अनुभवानुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदककज्ञानेऽपि तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्तयोरनुमितिसामान्यविरोधित्वादतः सर्वं साध्याभाववत्त्वव्याप्यवत्त्वादिकन्तु साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि, साध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणमित्युक्तं दीधितिकृता । निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्य बाधाद्यप्रतिबध्यत्वे सामानाधिकरण्यग्रहस्य साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तदविरोधित्वमुक्तबाधादेरक्षतमेवेति, इत्याशयेनाहानुमितिसामान्याविरोधित्वं वेति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र विरोधवारकसाध्यसमानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वदले साध्यवत्त्वांशेऽधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव उक्तबाधेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे कृतमनुमितिसामान्याविरोधित्वरूपातिरिक्तविशेषणेनेति । न च यत्र गगनं साध्यमधिकरणत्वं हेतुस्तत्र गगनाभाववदधिकरणात्मके व्यभिचारेऽव्याप्तिभियाऽधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वनिवेशासंभव इति वाच्यम् । अधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन गगनाभावस्यैव तत्र व्यभिचारतयाऽधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वस्य तत्र सत्त्वेनाव्याप्त्यनवकाशात् । एवं यत्र

द्रव्यमभाववद्वृत्ति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसत्तात्मकव्यभिचाराव्याप्तिभिया साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वाव्यापकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेश्यतया व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतामादायैवोक्तव्यभिचारसंग्रहसम्भवाच्चेति चेन्न। यत्र गगनस्य साध्यता गगनाभाववदधिकरणस्य हेतुता तत्र साध्यांशेऽधिकरणत्वधर्मितावच्छेदककस्य प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानाहार्य्यस्याऽसम्भवेनाधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वनिवेशायोगात्। एवं यत्राधिकरणत्वाभावस्य साध्यता तत्र साध्यांशेऽधिकरणत्वधर्मितावच्छेदककसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य नियमाहार्य्यतया तन्निवेशासम्भवाच्चेति ध्येयम्। न चैतावताधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वानिवेशासम्भवेऽपि साध्यांशे स्वधर्मितावच्छेदककसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव सामाञ्जस्यमिति वाच्यम्, तस्यापि प्रकारान्तरत्वादिति ध्येयम् ॥ १५ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सव्यभिचारक्रोडपत्रम् ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ श्री कालीशंकराभ्यां नमः ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सटिप्पणं

साधारणक्रोडपत्रम् ।

यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वं तादृशज्ञानान्तरसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानाधि-
करणक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहवत्त्वे सति
यादृशविशिष्टविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृश-
त्वमिति मिश्रमतं भट्टाचार्येणोक्तम्

ननु च तादृशज्ञानान्तरसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानाधि-
करणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वञ्च अनधिकरणत्वं किं यादृशयत्किञ्चिद-
धिकरणत्वाभावः किम्वा तादृशाधिकरणत्वसामान्याभावः तादृशा-
धिकरणत्वाभावकूटवत्त्वं वा ॥ नाद्यः तादृशज्ञानद्वयाधिकरणक्षण-
स्यापि तादृशज्ञानसहितस्य ज्ञानव्यक्त्यन्तरस्यानधिकरणत्वेन ज्ञान-
द्वयकालेऽप्ययोगोलकवृत्तिवन्ह्याद्यात्मकव्यभिचारादेरसंग्रहापत्तेः ।
नापि द्वितीयः पर्वतस्तयोरननुगमेन धूमाभाववदयोगोलकं अयो-
गोलकवृत्तिर्वन्हिरिति ज्ञानद्वयास्यायोगोलकवृत्तिर्वन्हिरयोगोलक-
वृत्तिर्धूमाभाव इति ज्ञानद्वयस्य धूमाभाववदयोगोलकं वन्हिम-
दयोगोलकमिति ज्ञानद्वयस्य अयोगोलकवृत्तिर्धूमाभावः वन्हिमदयो-
गोलकमिति ज्ञानद्वयस्य चाधिकरणसाधारणानुगतानतिप्रसक्तरूपा-
भावादसम्भवापत्तेः । नापि तृतीयः जलवान् वन्ह्यभाववान्
जलवान् ह्रद इति ज्ञानद्वयकालेऽपि अयोगोलकवृत्तिवन्ह्यादेर्व्य-
भिचारितापत्तेः ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूत-
यावज्ज्ञानस्यैव यादृशज्ञानान्तरपदेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतावच्छेदकविषयिताकयावद्विशिष्टस्यैव च यादृशविशिष्ट-
पदेन प्रतिपाद्यतया जलवान् वन्ह्यभाववानिति ज्ञानसहितजलव-
द्ध्रदविषयकज्ञानाधिकरणत्वाभावस्यापि तादृशाधिकरणत्वाभावकू-
टान्तर्गततया जलवान् वन्ह्यभाववान् जलवान् ह्रद इत्यादिज्ञानशून्य-

कालस्यैव तादृशाधिकरणत्वाभावकूटवत्क्षणत्वेन तादृशक्षणवृत्तित्व-
विशिष्टविषयिताविरहस्य तदानीमक्षतत्वादिति ।

अत्राहुः—एकैकविशिष्टमादाय यादृशयादृशज्ञानविशिष्टत्वेन या-
दृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशतादृशज्ञानसहितता-
दृशविशिष्टविषयिताकज्ञानाधिकरणत्वाभावकूटवत्क्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहकूटवत्त्वमेव विवक्षणीयम् ।
तथा चायोगोलकवृत्तिवह्निरूपविशिष्टोपादाने तद्विषयकज्ञाननिष्ठ-
प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकं धूमाभाववदयोगोलकं अयोगोलकवृ-
त्तिर्धूमाभाव इत्यादिज्ञानस्य वैशिष्ट्यमेव, न तु जलवान् वह्न्य-
भाववान् जलवान्-ह्रद इत्यादिज्ञानस्य वैशिष्ट्यमिति-जलवा-
वान् वह्न्यभाववान् इति ज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्न्यात्मकव्य-
भिचारे नातिव्याप्तिः । जलवान् वह्न्यभाववान् जलवान्-ह्रद
इत्यादिज्ञानद्वयाधिकरणत्वाभावस्यायोगोलकवृत्तिवह्निरूपविशिष्टप-
र्याप्तविषयताविरहप्रतियोगिकोट्यप्रविष्टत्वादिति ॥

वस्तुतस्तु धर्मिविशिष्टविषयताविरहवत्त्वमेव सत्यन्तदलार्थः ।
वैशिष्ट्यञ्च स्वपर्याप्तत्व–स्वनिरूपितविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतज्ञानसहितस्वविषयताशालिज्ञानानधि-
करणक्षणवृत्तित्वैतदुभयसम्बन्धेन, नातः पूर्वोक्तदोषाणामवकाशः ॥

न चायोगोलकवृत्तित्ववान् व्याप्यत्वाभाववानिति ज्ञानकालीनायो-
गोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्नौ व्याप्यत्वाभाववदयो-
गोलकवृत्तित्ववति च तदानीं व्यभिचारात्मकेऽतिव्याप्तिः।एवं वह्नि-
धूमवान्वह्निरित्यादौ धूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्ववदयोगोलकवृत्तिव-
ह्निरिति ज्ञानकाले चायोगोलकवृत्तिवह्न्याद्यावतिव्याप्तिः । अयोगोल-
कवृत्तित्ववद्धूमाभाववह्निरित्यादिज्ञानस्यापि अयोगोलकवृत्तिवह्न्यात्म-
कविशिष्टविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकतयाऽयोगोलकवृत्ति-
त्ववद्व्याप्यत्वाभाववह्निरित्यादिज्ञानसहितायोगोलकवृत्तिवह्निविषयकज्ञाना-
धिकरणत्वाभावस्यापि अयोगोलकवृत्तिवह्निपर्याप्तविषयताविरहप्र-
तियोगिकोटिप्रविष्टत्वादिति वाच्यम् । एतत्समाधानस्याग्रे वक्ष्यमाण-
त्वादिति ध्येयम् ॥

अत्र च तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टवैषयकज्ञानानाधिकरण-
क्षणवृत्तित्वेऽपत्र यदवच्छेदेन तादृशज्ञानानधिकरणत्वं तदवच्छेदेन

तादृशानधिकरणक्षणवृत्तित्वं विवक्षणीयम्।तादृशज्ञानाधिकरणत्वाभा-
ववत्त्वमेव वा निरवच्छिन्नत्वं ग्राह्यमेतल्लाभार्थमेव क्षणपदोपादानम्,
अन्यथा स्थूलकालस्यैव क्षणपदार्थतया पूर्वदण्डाद्यवच्छेदेन च
ज्ञानद्वयाधिकरणस्थूलकालस्य तादृशज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानद्वय-
कालेऽपि सत्यन्तदलाभावप्रसङ्गादिति ध्येयम्।

अथात्र पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पाषाणमयो न वह्निमान्
पर्वतश्च पाषाणमय इति ज्ञानद्वयकाले पाषाणमयत्ववत्पर्वतादावति-
व्याप्तिः तदानीं तत्र सत्यन्तदलस्य विशेष्यदलस्य च सत्त्वात्,एवं ह्रदो
वह्निमान् जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं जल-
वांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानकाले जलवद्ध्रदादावतिव्याप्तेश्चेति चेन्न।

विशिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहव्याप्यव्यापकग्रहतद्धेतुध-
र्मिकग्रहतत्साध्यनिरूपितान्वयव्याप्तिग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरू-
पितावच्छेदकतैव विशिष्टावच्छिन्नत्व-असाधारण्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वै-
तदुभयावच्छिन्नाभाववत्त्वेन विशेष्यदलघटकप्रतिबन्धकताविशेष-
णेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवादिति॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगो-
लकं धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानद्वयकाले व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकताभावादयोगोलकवृत्तित्वस्वरूपात्मकव्यभिचारे लक्षणग-
मनाय निरुक्तत्रितयाभावप्रतियोगिकोटौ अनिरूपितान्तनिवेशः।
काञ्चनमयधूमवान् वह्नेरित्यादौ नीलत्ववान् काञ्चनमयत्वाभाववान्
नीलत्ववांश्च धूम इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्तिग्रहत्व-
व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वासत्त्वेन निरुक्तत्रितयाभावसत्त्वाच्चाभा-
वायोक्तज्ञानद्वयकाले नीलत्ववद्धूमादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबध्य-
तायां हेतुसाध्यकसामानाधिकरण्यग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशः॥
बाधादावसाधारण्ये चातिव्याप्तिवारणायान्तिमयोर्निवेशः।

न च तथापि वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकवृत्तित्ववद्धूमा-
भाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरित्यादिज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्न्यादा-
वतिव्याप्तिः अयोगोलकवृत्तित्ववद्धूमाभाववदिति ज्ञानविशिष्टत्वेना-
योगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन सत्य-
न्तस्य निरुक्तत्रितयावच्छिन्नाभावविशिष्टव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध-
कतामादाय विशेष्यदलस्य च तत्र सत्त्वादिति वाच्यम्। यादृ-
शज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व-

मित्यत्रापि प्रतिबन्धकतायां विशिष्टसाध्यसाधनग्रहत्वाव्यापक-
व्याप्तिग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वासाधारण्यविषयित्वान-
वच्छिन्नत्वोभयाभावस्य निवेशनीयत्वात्, तथा चायोगोलकवृत्तित्वव-
द्धूमाभाववदिति ज्ञानस्य यादृशज्ञानान्तरपदेन धर्तुमशक्यत्वेन धू-
माभाववदयोगोलकमिति ज्ञानस्य धर्तव्यतया धूमाभाववदयोगोलक-
मित्यादिज्ञानशून्यकाले नोक्तातिव्याप्तिः । तादृशज्ञानकाले च
तस्य लक्ष्यत्वमेव । काञ्चनमयवह्निमान् वह्नेरित्यादौ-अयोगोलक-
वृत्तित्ववत्काञ्चनमयत्वाभाववत् अयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानद्व-
यकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्न्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टसाध्य-
साधनग्रहत्वाव्यापकेति । न च वाच्यं गगनादित्यादौ यादृशज्ञाना-
न्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य निरुक्तोभयाभाववत्प्र-
तिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टमेवाप्रसिद्धमिति वाच्यम् । वाच्यत्वव्याप-
कीभूताभावप्रतियोगिगगनात्मकासाधारण्यस्यैव प्रसिद्धत्वादिति
ध्येयम् ॥ न च तथाप्ययोगोलकवृत्तित्ववद्व्याप्यभाववत् अयोगोलक-
वृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानकाले वृत्तिमद्धूमव्याप्यभाववद्वृत्तिर्वह्निरिति ज्ञा-
नकाले चायोगोलकवृत्तिवह्नौ वृत्तिवह्नौ च व्याप्यभावावच्छेदकत्वेन
गृहीतधर्मवत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां निरुक्तोभयाभावसत्त्वाद्वा-
मादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसा-
मानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
तिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानवृत्तित्वेनापि वि-
शेष्यदलस्य तद्दलघटकप्रतिबन्धकतयोर्विशेषणीयत्वात् । नि-
रुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानवैशिष्ट्यञ्चैकक्षणाव-
च्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन । तथा च व्याप्यभावावच्छेदकत्वेन
गृहीतधर्मवत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्यभावावच्छेदकत्वेन गृ-
हीतो यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसामानाधिकरण्येन व्याप्ति-
निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानवृत्ति-
त्वाभावान्नोक्तातिव्याप्तिः । यदि च यत्र स्थले किञ्चिद्धर्मिकसामा-
नाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताकविशि-
ष्टस्य धूमाभाववद्वृत्तिजलवद्ध्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादिस्थलीयपक्षादे-
र्घटकता तत्रत्यबाधादावव्याप्तिरित्युच्यते । तत्र ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छि-
न्न-निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञा-

नावृत्तित्वोभयाभाववत्त्वमेव प्रतिबन्धकताया निवेश्यमिति ध्येयम्*।

ननु तथापि धूमवान् धूमव्याप्यभाववद्घटपटान्यतरवह्नेरित्यादौ अयोगोलकवृत्तित्वादशायां वह्निरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तत्र व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकताया घटधर्मिकव्याप्तिधीप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानावृत्तित्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वोभयसत्त्व न घर्तुमशक्यत्वादिति चेत्, न—किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिज्ञानप्रतिबध्यताया स्वावच्छिन्नावयवत्वाव्यापकत्वनिवेशात्। इत्यञ्चोभयाभावोऽपि न निवेश्य—पूर्वोक्तनिवेशेनैव चरितार्थत्वादिति ध्येयम् ॥

अथात्र धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्ध्रदबाधात्मकबाधादौ ह्रदविशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानशून्यकालेऽव्याप्तिः निरुक्तबाधविषयकज्ञानस्यापि ह्रदो वह्निमानित्याकारकज्ञानान्तराविशिष्टत्वेनानुमितौ व्यापरो प्रतिबन्धकतया ह्रदो वह्निमानित्यादिज्ञानशून्यकाले तत्र स्वैयन्तत्वविरहादिति। न च ह्रदविशेष एव बाधो लक्ष्यत्वमिति वाच्यम्। बाधादेर्नित्यदोषतया सर्ववादिसिद्धत्वादिति चेत्।

---

* परे तु पाषाणमयधूमवत्पर्वतादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणघटकप्रतिबन्धकताया प्रकारताविशिष्टान्यत्वे सति प्रकारताविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयं। प्रथमवैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वोभयसम्बन्धेन। प्रकारताया विशेष्यतावच्छेदकतावैशिष्ट्यञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। स्व प्राग्भावप्रकारता। द्वितीयवैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व स्वविशिष्टावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। अवच्छेदकताया प्रकारतावैशिष्ट्यं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। स्व व्यावर्तकधर्मनिष्ठप्रकारता। न च वह्निमदवृत्ति जलं जलवान् पर्वत इति ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्निमदवृत्तिजले,एव वह्निव्यापको धूम धूमाभाववानिति ज्ञानकाले धूमाभाववदयोगोलके चातिव्याप्ति तत्प्रतिबन्धकताया निरुक्तप्रकारताविशिष्टान्यत्वादिति वाच्यम्। अगत्या तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदस्य निवेश्यत्वादित्याहु ॥

अत्रोच्यते यादृशज्ञानान्तराविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिविषयिताकत्वेन यादृशविशिष्टं विशेषणीयम्, अतो यादृशविशिष्टपदेन बाधादेर्धर्तुमशक्यत्वान्नोक्ताव्याप्तिः। न चैवं महानसनिरूपितत्वाभाववद्वृत्तिकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसं वह्न्यभाववदित्यादिज्ञानशून्यकाले महानसवृत्तिधूमे निर्जलह्रदकालीनपर्वतो वह्निमान् सस्नेहजलादित्यादौ ह्रदो वह्न्यभाववानितिज्ञानशून्यकाले सस्नेहजलवद्ध्रदे पक्षाभावावच्छेदेन वह्निमदन्यत्ववैशिष्ट्येन घटत्वावच्छेदेनाभाववदन्यत्ववैशिष्ट्येन प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्नीयवदन्यत्ववैशिष्ट्येन च घटितपक्षतावच्छेदकवह्निमदन्याभावकालीनाभाववदन्यवह्नीयवदन्यघटकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ घटवृत्तिर्धूम इत्यादिज्ञानशून्यकाले आश्रयासिद्धिप्रघटितवह्न्यभाववद्घटात्मके चातिव्याप्तिः। तत्तद्विशिष्टविषयकज्ञानस्य ज्ञानद्वयकाले व्याप्त्यंशेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन विशेष्यदलस्य तत्तद्विशिष्टस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिविषयिताकत्वाभावेन यादृशविशिष्टपदेन धर्तुमशक्यत्वेन सत्यन्तदलस्य च तत्र सत्त्वादिति। अत एव बाधादावुक्ताव्याप्तिवारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताकत्वेन यादृशविशिष्टं विशेषणीयमित्यपि प्रत्युक्तम्। तथा सत्युक्ताश्रयासिद्धिघटितविशिष्टानां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताकत्वाभावेनोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम्। यादृशविशिष्टविषयितासामान्यं यत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिविषयिताकत्वेन सत्यन्तदलघटकयादृशविशिष्टस्य विशेषणीयस्य सर्वसामञ्जस्यात्। बाधादौ साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायैव लक्षणसमन्वयात् ज्ञानद्वयकालेऽनित्यदोषस्थले च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतामादायैव लक्षणसमन्वयात्। न च ज्ञानद्वयशून्यकालेऽपि परामर्शप्रतिबन्धकतामादायाऽसिद्धिघटितोक्तातिव्याप्तिर्नादयस्यामिति वाच्यम्। यत्प्रतिबन्धकतामादाय लक्षणं समन्वयनीयं तत्प्रतिबन्धकत्वघटितस्यैव विशिष्टान्तराघटितस्य विशेषणीयतया परामर्शप्रतिबन्धकतायाश्च विशिष्टान्तराघटितत्वविरहादेवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ॥०॥

परे तु यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकत्व तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानाधिकरणत्व विवक्षणीयम्। प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्य च व्यापकतासम्बन्धेन। व्याप्यव्यापकभावश्च स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। तथा च बाधविषयकज्ञानीयपक्षज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वात् यादृशविशिष्टपदेन बाधादेर्धर्तुमशक्यत्वादेव नाव्याप्तिः। उक्ताश्रयासिद्धिघटितविशिष्टविषयकज्ञानीयव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायाश्च पक्षज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वाभावादेवोक्तातिव्याप्तिः॥

अथवा यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं यादृशविशिष्टविषयकज्ञानसामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाभावः तादृशत्वेन सत्यन्तदलघटकयादृशविशिष्टं विशेषणीयम्। प्रतिबन्धकत्वाभावश्च स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः। तथा च बाधादिविषयकज्ञानसामान्ये तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावविरहादेव बाधादेर्यादृशविशिष्टपदेन धर्तुमशक्यत्वान्नाव्याप्तिः। उक्ताश्रयासिद्धिघटितविशिष्टविषयकज्ञानसामान्य एव च तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावसत्त्वात् ज्ञानद्वयशून्यकाले नोक्तातिव्याप्तिः। अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वानिवेशात् ह्रदो वह्निमान् समवायादित्यादौ समवायद्ह्रदविषयकज्ञानसामान्यान्तर्गततद्रूपमादाय ह्रदे इत्याकारकज्ञाने तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावसत्त्वेऽपि ह्रदवृत्तिसमवेतरूपमादाय इत्यादिज्ञानशून्यकालेऽभावपक्षसाध्यात्मके तदानीं व्यभिचारात्मके नातिव्याप्तिः। न च तथापि जलाभाववज्जलकालीनह्रदो वह्निमान् जलादित्यादौ जलवज्जले वह्न्यभाववत् जलवच्च जलवज्जलमिति ज्ञानद्वयशून्यकाले जलवज्जलेऽतिव्याप्तिः तादृशजलविषयकज्ञानसामान्ये निरुक्तप्रतिबन्धकत्वाभावविरहात् यादृशविशिष्टपदेन धर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्। जलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितजलवज्जलत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकतायाः पक्षज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन तादृशजलविषयकज्ञानसामान्येऽपि तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावसत्त्वादित्याहुः॥

यादृशविशिष्टविषयितासामान्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति

यन्धकताविशिष्टान्यत्वं तादृशत्वेन सत्यन्तदलघटकयादृशविशि-
ष्टस्य विशेषणान्नोक्तदोषः। प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं च स्वानवच्छे-
दकविषयितान्यूनवृत्तित्वसम्बन्धेनेत्यपि वदन्ति। अथ यादृशज्ञा-
नान्तरविशिष्टत्वेनेत्यत्रान्तरपदं व्यर्थम् यादृशज्ञानविशिष्टत्वेन या-
दृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्या-
दिति चेन्न। ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतालाभाय तदुपादा-
नादिति॥

केचित्तु मिश्रमते प्रामाण्यनिश्चयविशिष्टग्राह्याभावनिश्चयत्वेनैव
प्रतिबन्धकत्वम् न त्वप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टग्राह्याभावनिश्चयत्वे-
न, तथा चायोगोलकं धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञान-
धर्मिकप्रामाण्यनिश्चयविरहकाले साधारण्यस्य मिश्रैरप्यनङ्गीकारा-
दयोगोलकं धूमाभाववदिति निश्चयवैशिष्ट्ये सति स्वधर्मिकप्रा-
माण्यनिश्चयविशिष्टो योऽयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति निश्चयस्तदनधि-
करणत्वघटितमेव लक्षणं करणीयमित्येतादृशार्थमेव तदुपादाना-
दित्याहुः* ॥

अथ निरुक्तदोषस्यापि पक्षलक्षणलक्ष्यत्वेन लक्षणघटकज्ञाने त-
त्तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतयाऽनन्तसंसारे कस्यापि पुरुष-
स्य सर्वदैव तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानसत्त्वेन त-
दनधिकरणमेवाप्रसिद्धमिति। न चैकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्व-
सम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टान्यतादृशविशिष्टविषयकज्ञाननिरूपित-
विषयताभाववत्त्वमेव सत्यन्तार्थो वाच्यः, अतो न तादृशलक्षणाप्र-
सिद्धिनिबन्धनो दोष इति वाच्यम्। कस्यापि पुरुषस्य तादृशज्ञान-
विशिष्टान्यधूमाभाववदयोगोलकमित्याकारकज्ञानसत्त्वेन तन्निरूपित-
विषयताभावविरहाद्धूमाभाववदयोगोलकादौ सर्वदैव लक्षणा-
सत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्न। यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्ट-
विषयकज्ञानस्य स्ववृत्तित्वोपलक्षितसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापक-

---

* अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वस्वीकारमते धूमा-
भाववदयोगोलकमिति ज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरनिष्ठप्रतिबन्धकताया अ-
वच्छेदकत्वेनैव स्वनिष्ठनिश्चयत्वस्यापि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वात् पक्षज्ञानकालेऽतिव्याप्तिरित्यन्तरपदमुपात्तमिति ध्येयम्॥

प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं स्वसमानाधिकरणतादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहवत्त्वे सति यादृशविषयितासामान्यं स्ववृत्तितादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृशत्वमित्यर्थकरणादेव सर्वसामञ्जस्यात्, सर्वत्र स्वपदेन ज्ञानद्वयसमानाधिकरणयत्किञ्चिदनुमितिमादाय लक्षणसमन्वयः कर्तव्य इति ध्येयम् ॥ १ ॥

यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शेषांशे संशयसाधारणं साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमिति शिरोमणिः।

अथ किमिदं साध्याभावांशे निश्चयत्वमित्याशंक्य वस्तुतस्तु ज्ञानभेदेन विषयताभेदाभ्युपगमे निश्चयीयविषयतायां संशयत्वनिरूपकविषयताभेदो न दुर्घटः तन्मते आधेयत्वविषयतानिरूपकधर्मिविषयतायां ज्ञानविशिष्टान्यत्व निवेश्यम्। वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्व-स्वीयसाध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। विषयताभेदानभ्युपगमे च साध्याभावप्रकारतानिरूपिता या हेतुविषयतानिरूपिताधेयताप्रकारतानिरूपिताधिकरणविषयता तद्विशिष्टत्वमेव निश्चयत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकत्व-स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन। भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं, साध्यप्रकारताविशिष्टान्यतादृशविशेष्यताशालित्वं वा। वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्व-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। संशयनिश्चयविषयतयोरभेदेऽपि सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया निश्चयवृत्तितावच्छेदेन भेदसत्त्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम्।

संशयेऽपि प्रत्येककोटिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताद्वयस्यैव स्वीकारात् धूमतदभाववद्योगोलकवृत्तिर्वह्निरित्याकारकसाध्याभावांशे संशयत्वाभावात् संशयस्यापि संग्रहः स्यादतः प्रथमतृतीयकल्पे सम्बन्धघटकतया साध्यप्रकारतानिरूपितत्वमनिवेश्य साध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वपर्यन्तनिवेशः। एवमुक्तदोषवारणायैव द्वितीयकल्पेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसम्बन्धे स्वनिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वमनिवेश्य स्वावच्छेदका-

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वनिवेशः । अत्र प्रथमे प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे स्वपदेन निश्चयमादाय द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन साध्यसंशयमादाय ज्ञानविशिष्टान्यतादृशविषयत्वाप्रसिद्धिः स्यादत उभयसम्बन्धनिवेशः । एवं द्वितीयेऽपि प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे स्वपदेन संशयाकारज्ञानीयतादृशविषयतामादाय द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च धूमाभाववत्पर्वतवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानीयतादृशविषयतामादाय धूमतदभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरित्याद्याकारकसंशयस्यापि निश्चयत्वापत्तिरत उभयसम्बन्धमात्रनिवेशः । एवं तृतीयेऽपि प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन महानसं धूमवत् धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरितिज्ञानीयधूमप्रकारतामादाय तज्ज्ञानासंग्रहापत्तेः । द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन संशयाकारज्ञानीयसाध्यप्रकारतामादाय साध्याभावांशे सधर्मितावच्छेदककनिश्चयस्यासंग्रहापत्तिरत उभयसम्बन्धनिवेशः ॥ अत्र कल्पत्रय एव साध्यप्रकारतापदेन साध्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वं वाच्यम्, तेन साध्याभावसाध्याभावाभावकोटिकसंशयाकारकज्ञानस्य न संग्रहः ।

अत्र द्वितीयकल्पे साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानासंग्रहः स्यात् तज्ज्ञाने तज्ज्ञानीयतादृशाधिकरणविषयतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाधिकरणविषयतानिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वाभावेन तादृशाधिकरणविषयताया अवच्छेदकाभावेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वस्य तादृशविषयताप्रतियोगिकसंसर्गत्वाभावादतो द्वितीयकल्पानुसरणम् । यदि च निरुक्तप्रकारताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभाववत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृशविषयतावैशिष्ट्यं विवक्ष्यते, तदा तत्कल्पोऽपि साधीयानिति ध्येयम् ॥

अत्र कल्पत्रय एव अयोगोलकत्वसामानाधिकरण्येन साध्यकोटिकसंशयात्मकस्यायोगोलकत्वसामानाधिकरण्येन साध्याभावावगाह्ययोगोलकं धूमधूमाभाववत् धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरित्याकारकनिश्चयस्यासंग्रहापत्तिः । प्रथमे तज्ज्ञानीयाधिकरणविषयतायां ज्ञानविशिष्टान्यत्वस्य, तृतीये साध्यप्रकारताविशिष्टान्यत्वस्य, द्वितीये चोक्तनिश्चये तादृशाधिकरणविषयतावत्त्वस्याभावादिति । यदि च प्रथमतृतीयकल्पे निरुक्तोभयसम्बन्ध एवं साध्यप्रकारत्वावच्छिन्नप्र-

तिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व एतत्त्रितयसम्बन्धेन वै-शिष्ट्यम्, द्वितीये च भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानियामकस्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वसंसर्गघटकीभूत-साध्यप्रकारतायां स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छे-दकत्व निवेश्य तत्संग्रहः क्रियते । तदा प्रथमतृतीयकल्पे साध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य द्वितीये च साध्य-प्रकारताया स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्य वैयर्थ्याप-त्तिरिति ध्येयम् ॥ २ ॥

यद्वा साध्यतद्वतोरत्यन्ताभावोभयाभावो साध्याभावव्याप्यादिव्या-वृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगमय्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं साधारण्यमिति शिरोमणिः ॥

साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं च तद्व-त्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका सती तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताव-च्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्वम् । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तद्वत्तानिश्चयाप्रतिबध्यतया तद्व्यावृत्तिः इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथैवमपि धूमाभावव्याप्याभाववद् धूमवत्कालीनपर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यधारणस्य-वपमेव धूमाभावव्याप्यवत्ताबुद्धिंप्रति धूमवत्तानिश्चयस्याप्रतिब-न्धकत्वेऽपि धूमवत्तावच्छेदेन धूमाभावव्याप्याभाववत्तानिश्चयवि-शिष्टधूमवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया उक्तस्थली-यसाध्यवत्तानिश्चय तत्प्रतिबन्धकतायामनपायादिति । विशिष्टसा-ध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशे च उक्तस्थले धूमा-भावसामानाधिकरण्यासङ्ग्रह । धूमाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धक-तावच्छेदककोटौ विशिष्टधूमत्वविषयत्वानिवेशात । न च, साध्य-वत्तानिश्चयत्वव्यापकज्ञाननिष्ठविशिष्टयानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यतावच्छेदिका सती साध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यता-निरूपितज्ञाननिष्ठविशिष्टयानवच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्व विवक्षणीयमतो नोक्तदोष । द्वितीयप्रतिबन्धकतायां ज्ञानविशिष्टत्वानवच्छिन्नत्वानिवेशात् धूमव्याप्यसाध्यकस्थले धूम-व्याप्याभाववद्धूमाभाववत्कालीनधूमाभावनिष्ठहेतुसामानाधिक-रण्ये नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमपि धूमाभावव्याप्याभाववत्या

ध्यधूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यसामानाधिकरण्ये धूमव्याप्य- वान् वह्नेरित्यादौ धूमव्याप्याभावव्याप्यधूमाभावसामानाधिकर- ण्ये चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्याभावव्या- प्यतदभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोरुभयोरेव स- त्त्वादिति चेत् ।

अत्रोच्यते—साध्यवत्ताज्ञाननिष्ठैकरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप्रति- बध्यत्वनिवेशादेव धूमाभावव्याप्याभावव्याप्यधूमसाध्यकस्थले सा- ध्यवत्ताज्ञाननिरूपितयोरेकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयो- रवच्छेदकप्रकारताश्रयत्वनिवेशादेव च धूमव्याप्यसाध्यकस्थलेऽति- व्याप्तिवारणसम्भवात्, तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्याभावव्याप्यतद- भाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोः सत्त्वेऽपि तयोरे- करूपावच्छिन्नत्वाभावात्, तदभाववत्ताज्ञानत्वमात्रस्य प्रतिबध्यता- यां तद्व्याप्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वमात्रस्य च प्रतिबन्धकतायामव- च्छेदकत्वादिति ध्येयम् ॥

एकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतिबध्यताप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वप्र- कारकत्वञ्च साध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यताविशिष्टप्रकारकत्व- म् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-स्वविशिष्ट- प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेद- कधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकता- वच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति नव्याः ॥ ३ ॥

अथ घटाभावादेरपि वह्न्यभावत्वादिना ज्ञानस्य वह्निमत्ताज्ञानवि- रोधित्वात् घटाभावादिसामानाधिकरण्यमपि वह्न्यादिसाध्यके व्य- भिचारः स्यात् । साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतविषयता- निरूपितहेतुसामानाधिकरण्याभावविषयताशालिग्रहविरोधिताविव- क्षायां चासम्भवः । धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्या- भावप्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया साध्याभावो न हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानीयसाध्याभावविषय- ताया अतथात्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का—अथ सर्वत्रैव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छे- दकविषयतानिरूपितहेतुसामानाधिकरण्यविषयताशालिहेतुसमाना- धिकरणसाध्याभाववान्पक्ष इति स्वरूपग्रहविरोधितामादायैव व्य-

भिचारे लक्षणसमन्वयात् कथमसम्भव इति चेत्।

अत्राहुः–उक्तज्ञानीयपक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावप्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तादृशप्रकारतानिरूपितत्वस्य उक्तज्ञानीयहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामसत्त्वेन उक्तज्ञानमादायापि लक्षणसमन्वयो दुरुपपाद इति। साध्याभावविशेष्यताया एव उक्तज्ञानीयहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपकत्वात्, स्वमते समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोर्भेदात्।

वस्तुतस्तु समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोरैक्येऽपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशाली यो वह्न्यसमानाधिकरणघटाभाववधूमाभाववानित्याकारकघटाभावधर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यावगाहिघटाभावत्ववह्न्यसामानाधिकरण्यधूमाभावत्वैतत्त्रितयधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहस्तादृशविरोधिनि वह्निसमानाधिकरणघटाभावे, एवं वह्निमान्धूमादित्यादौ सद्धेतौ साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिधूमासमानाधिकरणवह्न्यभाववान् पर्वत इत्याकारकग्रहविरोधिधूमासमानाधिकरणवह्न्यभावाभाववत्पर्वतादौ चातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामवच्छेदकतानात्मकत्वमवश्यं निवेशनीयम्। एवञ्चोक्तज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयो दुर्घट इति। एतेन–प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदेऽपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरणविषयताशालिग्रहविरोधित्वनिवेशेनैवासम्भववारणं सम्भवतीति–इत्यपि प्रत्युक्तम्। प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदेऽपि उक्तातिव्याप्तिवारकप्रकारस्यानुसरणीयतयाऽसंभववारणस्यासम्भवादिति।

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिग्रहविरोधितानिवेशे उक्तप्रकारानिवेशेऽप्युक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवति सर्वत्र व्यभिचारे च हेत्वसमानाधिकरणः साध्याभावः पक्षवृत्तिरित्याकारकज्ञानमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति वाच्यम्। तथासति हेत्वसमानाधिकरणघटाभावः साध्याभाववानित्याकारकज्ञानविरोधिताभा·

दायैव हेतुसमानाधिकरणघटाभावादावतिव्याप्त्यापत्ते ।

यद्यप्येवमपि एकत्र द्वयमिति रीत्या साध्याभावधर्मिकपक्षवृत्तित्वहेतुत्वसामानाधिकरण्योभयावगाहिज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतसाध्याभावविषयितानिरूपितावच्छेदकतानात्मकहेतुत्वसामानाधिकरण्यविषयतामादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भव, तथापि एकत्र द्वयमिति रीत्या घटाभावधर्मिकसाध्याभावहेतुत्वसामानाधिकरण्योभयावगाहिज्ञानीयसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटाभावविषयतानिरूपितहेतुत्वसामानाधिकरण्यविषयतामादाय घटाभाववनिष्ठवह्निसामानाधिकरण्ये धूमधर्मिकधूमाभाववह्न्यसामानाधिकरण्योभयावगाहिज्ञानीयसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकधूमविषयतानिरूपितहेतुत्वसामानाधिकरण्यविषयतामादाय वह्निसामानाधिकरण्यवद्धूमे चातिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतापदेन प्रकारताया विवक्षितत्वादसम्भवसङ्गति ।

अथैवमपि गुणत्वसामानाधिकरण्यसाध्यकगुणत्वहेतुकस्थले गुणत्वसामानाधिकरण्याभावो न गुणत्वसमानाधिकरण इति ज्ञानीयसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतगुणत्वसामानाधिकरण्याभावप्रकारतानिरूपितगुणत्वसामानाधिकरण्याभावविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदके गुणत्वसामानाधिकरण्यवद्गुणत्वसामानाधिकरण्याभावे लक्षणगमनादसम्भवदानासङ्गतिरिति चेन्न ।

धूमाभाववान् वह्नेरित्यादौ साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतधूमाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्निसामानाधिकरण्याभावत्वावच्छिन्नविषयिताशालिवह्निसामानाधिकरण्याभावा धूमाभावाभाववान् इत्याकारकज्ञानविरोधिधूमाभाववद्वह्निसामानाधिकरण्याभावेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितहेतुत्वसामानाधिकरण्यविषयताया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्यापि निवेशनीयतयोक्तस्थले लक्षणगमनासम्भवादिति दिक् ।

यत्तु एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानमादाय प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया हेतुत्वसामा

नाधिकरण्यप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वं निवेशनीयम्, धूमाभाववान् वह्नेरित्यत्र प्रागुक्ताव्याप्तिस्तु हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतापदेन प्रकारताविवक्षयैव वारणीयेति ।

तत्तुच्छम्–तथासति तादृशगुणत्वसामानाधिकरण्यसाध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यप्रकारताशालिरूपस्य गुणत्वसामानाधिकरण्याभाववदित्याकारकज्ञानविरोधिगुणत्वसामानाधिकरण्यवद्रूपत्वेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति ध्येयम् ।

केचित्तु प्रकारताविशेष्यतयोर्नानात्वमत एवाय ग्रन्थः, तथाच प्रागुक्तातिव्याप्तीनां वारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतापदेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यप्रकारताया विवक्षणीयतया प्रकारतानिरूपितप्रकारत्वाप्रसिद्धेर्वासम्भवसङ्गतिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥ ४ ॥

अथ घटाभाववादेरित्यादिना फक्किकामवतार्य इति चेन्न फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधितानिवेशेनातिप्रसङ्गाभावात् साध्याभाववत्त्वादेरेव तादृशत्वादित्यनेन सिद्धान्तितं भट्टाचार्येण ।

अथात्र घटाभाववत्त्वधूमाभाववत्त्वोभयावच्छिन्नघटाभावात्मकधूमाभाववानिति ज्ञानीयप्रकारतायास्तादृशत्वेन तदुभयावच्छिन्नविशेष्यकधूमसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताक धूमसमानाधिकरणघटाभावेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतायां विशेषणादेव नोक्तातिव्याप्तिः घटाभाववत्त्वावच्छिन्नविषयितायास्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया तच्छून्यत्वाभावादिति वाच्यम् । तथासत्यसम्भवापत्तेः–सर्वत्रैव निरवच्छिन्नविशेष्यतायाः सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविषयतायाश्च तादृशत्वात्तच्छून्यत्वाभावादिति चेन्न ।

परिशिष्टे प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयतायां विवक्षणीयत्वादित्याहुः ॥

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम्, तथाच धूमाभावत्वादेर्निरुक्तविशेषणाक्रान्तत्वेन तदवच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तोभयधर्मेऽसत्त्वेन तमादायातिव्याप्त्यनवकाशात् इति ध्येयम् ॥

साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मा इत्यस्यानुगमः—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वव्यापकं यत् प्रकारत्वं तदवच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुसामानाधिकरण्यप्रकारताशालिग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । प्रकारतायां तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वं च स्वविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । स्व—प्रकारता । विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वसम्बन्धेन । स्वं-प्रकारता । विशेष्यतायां प्रतिबन्धकतावत्त्वं च स्वावच्छेदकत्व-स्वविशिष्टप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्व—प्रतिबन्धकता । प्रतिबध्यतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्व-स्वनिरूपिततादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । स्वं-प्रतिबन्धकता । रूपवत्त्वं च उभयत्रैव व्यापकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । प्रतिबध्यतायां विशेष्यतावैशिष्ट्यं च व्यापकत्वसम्बन्धेन । स्व—विशेष्यता । साध्यतावच्छेदकसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविधेयतानिरूपितउद्देश्यतावच्छेदकत्वेन साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकं विशेषणीयम्, नातः साध्यादेरपि तदवच्छेदकत्वाद्व्यापकत्वहानिरिति ध्येयम् । व्याप्तिः स्वयमूह्या ॥ ५ ॥

साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितहेतुसामानाधिकरण्यविषयताया धर्मितावच्छेदकता-

भिन्नत्वमुपलक्षणविधया निवेश्यम्, धूमासमानाधिकरणवह्न्यभा-
वो न घटसमानाधिकरण इति ज्ञानविरोधिनि धूमासमानाधिकरण-
वह्न्यभावादौ घटादिसामानाधिकरण्ये नातिप्रसङ्ग इति भट्टाचा-
र्येणोक्तम् ॥

अथ धर्मितावच्छेदकभिन्नत्वेन हेत्वसामानाधिकरण्यविषयता-
या विशेषणीयत्वेऽपि साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नविषयतानिरूपिततादृशहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशाली यो
धूमासमानाधिकरणवह्न्यभाववान् पर्वत इत्याकारकग्रहः, तथा एकत्र
द्वयमिति रीत्या वह्न्यभावधर्मिकधूमासामानाधिकरण्यजलासामाना-
धिकरण्य-उभयावगाहिग्रहश्च तद्विरोधिनि धूमासमानाधिकरण-
वह्न्यभावाभाववत्पर्वते धूमासामानाधिकरण्यजलासामानाधिकर-
ण्योभयाभाववद्वह्न्यभावे चातिव्याप्तिरिति चेन्न ।

हेत्वसामानाधिकरण्यप्रकारस्यान्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्यवत्ता-
ज्ञानविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानि-
रूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारण-
सम्भवादिति ध्येयम् ॥

न चैवं हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामुक्तविशेषणान्यनिवे-
श्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतां निवेश्यो-
क्तातिव्याप्तिवारणमेवोचितं लाघवादिति वाच्यम् । तथासति
धूमवान् धूमाभावव्याप्यासमानाधिकरणवह्नेरित्यादौ धूमाभाव-
व्याप्यसमानाधिकरणवह्न्यात्मकसाधनाप्रसिद्ध्याव्याप्त्यापत्तेः ।
तद्वारणाय साधनग्रहाविरोधित्वनिवेशे लाघवानवकाशात् ।
एतच्च-अत एव साधनाप्रसिद्धावपि नातिप्रसङ्ग इति-स्वयमेवोक्त-
मिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

साध्याभावव्याप्यसाध्याभावावच्छेदकादिसामानाधिकरण्यवा-
रणाय दर्शितप्रकारापेक्षया लघुप्रकारान्तरमाह-साध्यवत्ताज्ञानवि-
रोधिनि हेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूप-
वत्त्वं वेति । अत्र हेत्वाभासत्वं प्रकृतानुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम् ।
अनुमितिजनकज्ञानस्यापि अनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टवि-
षयत्वावच्छिन्नत्वेन निवेशः, न तु विशिष्टपक्षे व्याप्तिविशिष्ट-

वैशिष्ट्यावगाहित्वेन, तथासति अन्योन्याभावघटितनानाविधव्या-
प्तीनामननुगमेन तादृशनानाविधव्यभिचारासङ्ग्रहात् । तावद्व्याप्त्य-
वगाहिसमूहालम्बनानुमितिनिवेशेन तत्सङ्ग्रहसम्भवेऽपि पक्षधर्म-
त्वावगाहितायाः प्रयोजनविरहेणानिवेशप्रसङ्गेन तादृशाभावग्रहवि-
रोधिताविशेषणवैयर्थ्याच्चेति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथ व्याप्तिग्रहविरोधित्वरूपहेत्वाभासत्वानिवेशेऽपि काञ्चनमय-
धूमवान् काञ्चनमयवह्नेरित्यादौ साध्यसाधनाप्रसिद्धिवारणायैव ता-
दृशाभावग्रहविरोधित्वनिवेशसार्थक्यसम्भवेन कथं तद्वैयर्थ्यमुक्त-
मिति । न च साध्यसाधनग्रहाविरोधित्वनिवेशनापि तद्वारणसम्भव
इति वाच्यम् । तथासति मन्मतेऽपि हेतुमत्ताग्रहविरोधित्वनि-
वेशेनैव पक्षधर्मताज्ञानविरोधिस्वरूपासिद्धिवारणसम्भवेन तद्वै-
यर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिति । न चास्मन्मते ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ
धूमव्याप्याभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यमिति वा-
च्यम् । अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यत्वानवच्छिन्न-
प्रतिबध्यतानिवेशेनापि तद्वारणसम्भवात् । न च विरोधिवारणायैव
तदिति वाच्यम् । साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनापि
तद्वारणसम्भवात् । न चाव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्याभाव-
वद्वृत्तावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । तस्याप्युक्त-
निवेशेनैव वारणसम्भवादिति चेत् ।

अत्राहुः—तादृशाभावग्रहविरोधित्वदलनिवेशेऽपि साध्यग्रहावि-
रोधित्वं निवेशनीयम्, अन्यथा वह्निसमानाधिकरणधूमाभावव्या-
प्यकालीनधूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निसमानाधिकरणधूमाभावव्याप्या-
भाववत्साध्याप्रसिद्धावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । एवं च साध्याप्रसि-
द्धिवारणाय न तत्सार्थक्यम् । साधनाप्रसिद्धिस्तु तादृशाभावग्रह-
विरोधितापेक्षया लघुरूपसाधनग्रहाविरोधित्वविशेषणेनैव वारणी-
येत्यभिप्रायेण तद्वैयर्थ्याभिधानमिति ध्येयम् ॥

वस्तुतस्तु किञ्चिद्धर्मिकहेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनि-
वेशेनैव साधनाप्रसिद्ध्यादेर्वारणसम्भवात् साध्यवत्त्वज्ञानविरोधि-
धर्मिकतादृशाभावग्रहविरोधित्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इत्यत्रैव ता-
त्पर्यम् । अत एव वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानविरोधिनि अभावाप्रतियोगित्वरूपानुपसंहारिणि ग-

गनसाधके तादात्म्येन हेतौ गगनाभाववत्तादात्म्यरूपव्याप्तिज्ञान-
विरोधिनि धूमाभावप्रतियोगितादात्म्यरूपव्याप्यत्वासिद्धौ धूमवान्
वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्वृत्तित्वव्यापकवह्निभेदाभाववद्वह्नौ चाति-
व्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यसम्भवेन वैयर्थ्याभिधानमसङ्गतमित्य-
पि परास्तम् । न चैवं धूमाभाववद्वृत्तित्वव्यापकवह्निसमानाधिकरण-
तद्वह्निभेदाभाववद्वह्न्यादावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यम् उक्त-
विशिष्टस्य किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रह प्रत्यपि विरोधि-
त्वादिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहत्वाव-
च्छिन्ननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नप्रति-
रूपित तद्रूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणस-
म्भवात् । वाच्यत्ववान् वाच्यत्वादित्यादौ वाच्यत्वसाध्याभाववद्-
वृत्तित्वव्यापकवाच्यत्वसमानाधिकरणवाच्यत्वाभावाभाववद्वाच्य-
त्वादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तदलनिवेशेऽपि सत्यन्तविशेष्य-
दलघटकप्रतिबन्धकतयोरैकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशस्य सर्वतोऽव्याप-
प्यकत्वात् ॥

अथैवमप्यनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वरूपहेत्वाभासत्वनिवेशे-
ऽपि किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वविवक्षणेनैव
स्वरूपासिद्ध्यादिवारणसम्भवात्तथापि तद्वैयर्थ्यं दुर्वारमेव, काञ्चनम-
यह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ ह्रदत्वसमानाधिकरणकाञ्चनमयत्वा-
भावादपि सत्प्रतिपक्षग्रहाविरोधित्वदलेनैव वारणसम्भवा-
दिति चेन्न ।

ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वह्निव्याप्याभाववद्धर्मिकहेत्वसा-
मानाधिकरण्यग्रहविरोधिनि ह्रदत्वसमानाधिकरणवह्निव्याप्याभा-
वादावतिव्याप्तिवारणायैव स्वमते तत्सार्थक्यसम्भवादिति ध्येयम् ॥

अथ पूर्वकल्पापेक्षया लाघवानुसन्धानेनैवैतत्कल्पस्यानुसरणं
भट्टाचार्येण कृतम्, तत्र लघुत्वं च–पूर्वकल्पे साध्याभाववद्वृत्तित्वादिसामा-
नाधिकरण्यव्यापकस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वदलस्य
ग्रहणानुमितिजनकतावच्छेदकीभूतविषयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपि-
तत्वाभावघटकतावच्छेदकत्वघटितहेत्वाभाससामान्यलक्षणस्यापि दोषलक्षणापे-
क्षयैव लघुत्वादिति चेत् ।

अत्राहुः–पूर्वकल्पे काञ्चनमयधूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्यवत्ताज्ञा

नविरोधिकाञ्चनमयत्वाभावादौ हेतुसामानाधिकरण्यवारणाय साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मास्तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताविरोधित्वस्य निवेशिततया तदपेक्षया एतत्कल्पस्य लघुत्वमेव । एतत्कल्पे काञ्चनमयत्वाभावसामानाधिकरण्यादेर्हेत्वाभासतावच्छेदकत्वदलेनैव वारणात् । न च, ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यत्र वह्निव्याप्याभावादेरपि समूहालम्बनसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात्तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यग्रहवारणायाऽत्रापि पूर्वोक्तविरोधित्वमेव विवक्षणीयमिति क्व लाघवमिति वाच्यम् । एतत्कल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताग्रहस्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव वह्निव्याप्यादेर्वारणसम्भवादिति ॥

अथैवं पूर्वकल्पेऽपि प्रकृतसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैव काञ्चनमयधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन धूमाभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतया धूमाभावे हेतुसामानाधिकरण्यसङ्ग्रहसम्भवेन साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मा इत्यादिगुरुतरनिवेशो विफल इति । न च काञ्चनमयधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः काञ्चनमयत्वप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन काञ्चनमयत्वाभाववत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबध्यतावच्छेदकतया काञ्चनमयत्वाभावादिवारणमशक्यमिति वाच्यम् । प्रकारताविशेष्यतयोरभेदेऽपि प्रकारतात्वेन प्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य वा प्रतिबध्यताविशेषणत्वेनैव तद्वारणात् । यद्यपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिनो वह्निमत्पर्वतवान् देशः वह्निमत्पर्वतो देशवृत्तिरित्याकारकस्य एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटवान् पर्वत इत्याकारकस्य च ज्ञानस्य विरोधिनि वह्निमत्पर्वताभावादौ वह्निघटोभयाभावादौ च हेतुसामानाधिकरण्येऽतिव्याप्तिः । तथापि धर्मितावच्छेदकताभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यताविशेषणत्वेनैव तद्वारणसम्भवः ॥

अथवा पूर्वकल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्त्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वमेव निवेशनीयम् । काञ्चनमयत्वाभावा-

देर्यारणाय पुनः प्रतियोग्यतायां साध्यग्रहत्वाव्यापकत्वं निवेशनीयमिति पूर्वकल्पस्यैव लघुत्वम्। न च गगनवान् गगनत्वादित्यादौ किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानसामान्यविरोधि-अवृत्तित्वधर्मिकहेतुत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनि अवृत्तित्वनिष्ठगगनत्वसामानाधिकरण्येऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। द्वितीयकल्पे गगनत्वसमानाधिकरणावृत्तित्वे हेत्वाभासतावच्छेदकत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वेनैव, प्रथमकल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतियोग्यतायां साध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकत्वविशेषणेनैव तद्वारणसम्भवादिति चेत्।

अत्रोच्यते—गगनत्वहेतुकस्थले किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानसामान्यविरोधिसाध्यवत्ताज्ञानसामान्याविरोधि यत्पर्यंतावृत्तित्वं तद्धर्मिकहेतुत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनि गगनत्वसमानाधिकरणपर्यंतावृत्तित्वेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मास्तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानसामान्यविरोधित्वस्य पूर्वकल्पे निवेशावश्यकत्वेन पूर्वकल्पस्य गुरुत्वमक्षतमेव। द्वितीयकल्पे च हेत्वाभासतावच्छेदकत्वदलेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् इति ध्येयम् ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
साधारणक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

असाधारणक्रोडपत्रम् ।

श्रीगणेशायनमः ॥

सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमिति मूलम् ॥ सर्वसपक्षेति । सपक्षः साध्यवान्, पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति शिरोमणिः । यद्यप्येव सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमित्यादिना बाधादिसाधारण्यवारणप्रकारो न सम्भवति पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वात् तादृशरीत्या आदरे निरुक्तासाधारण्यस्यैवासङ्ग्रहापत्तेः । तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता या निरुक्तासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्तासाधारण्यसाधारणस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्रेदमवधेयम् । अथ पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्य धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वेऽपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वांशमादायैव यद्यद्धर्मिवृत्तित्व हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रानुमितिविरोधित्वमक्षतमेवेति कथमुक्तं तादृशरीत्या आदरे निरुक्तासाधारण्यासङ्ग्रह इति चेत् ।

अत्राहुः -पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वेत्यनेन यद्यद्धर्मिवृत्तित्व हेतोर्ज्ञायते तत्तत्रानुमितिविरोधित्वाभावेन निरुक्तासाधारण्यासङ्ग्रह इति नाभिहितम्, किन्तु मेयत्वविशिष्टासाधारण्यवारकविशिष्टान्तराघटितत्वविरहादेव तदसङ्ग्रह इत्यभिहितम् । यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमिति लक्षणाक्रान्त यत्साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूप विशिष्टान्तर निरुक्तासाधारण्यस्य तदघटितत्वमक्षतमेवेति । न च विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे एव यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमित्याद्यनिवेश्य प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहिज्ञाननिरूपितासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताशून्यत्वे सति अनुमितिविरोधित्वमेव निवेशनीयमत साध्यव्यापकीभू

तामावप्रतियोगित्वमात्रस्य तादृशविशिष्टान्तर्गत्वाभावादेवोक्तासा-
धारण्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् । तथासति प्रमेयत्वविशिष्टसाध्यव्याप-
कीभूताभावप्रतियोगित्वादावतिप्रसङ्गापातात् यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमित्या-
दिदलस्य निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वदलस्य च तत्र सत्त्वादिति सु-
धीभिर्विभावनीयम् ॥

असाधारणस्य पत्रिकान्तरम् ॥

॥ श्री. ॥

पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति शि-
रोमणिः । यद्यपि सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यद्धर्मिवृत्तित्व-
मित्यादिना बाधादिसाधारण्यप्रकारो न सम्भवति पक्षवृत्तित्वघटि-
तासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषानियन्त्रितत्वात् तादृशरीत्या भागे
सङ्ग्रहापत्तेः । तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिहे-
तुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता याऽसाधारण्य-
विषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्ब-
नानुमितिविरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्तासाधारण्य-
साधारणस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवादिति महो ॥

अत्रेयमनुपपत्तिः—अन्यत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हित्वनिवेशनमफलं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवे-
शेनैव सर्वसामञ्जस्यात् । न च स्वरूपासिद्ध्यादावतिव्याप्तिः, प्रकृ-
तसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता या बाधादिप्रतिबन्धकता त-
च्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य सत्त्वादिति
वाच्यम् । समूहालम्बनानुमितिपदस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगा-
हितद्व्याप्यहेत्ववगाह्यनुमितिपरत्वात् । न च वह्निमान् काञ्चनमय-
धूमादित्यादिस्थलीयहेत्वसिद्ध्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पक्षे
साध्यवैशिष्ट्यावगाहिहेतुतावच्छेदकावगाहिज्ञाननिरूपितत्वस्य प्र-
तिबन्धकतायां विशेषणत्वेनैवैतद्दोषस्यापि वारणात्-हेतुतावच्छेद-
कविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानिवेशनमफलमिति चेन्न ।

आचार्यमते एतल्लक्षणकरणात् स्वरूपासिद्धिवारणाय तन्निवे-
शसार्थक्यमिति ध्येयम् ॥

नव्यास्तु हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानिवेशो इद-

पक्षकवह्निसाध्यकगगनहेतुकस्थलेऽप्युक्तगगने*ऽतिव्याप्तिः । गगन-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिग्रहविरो-
धित्वात् गगनप्रकारकबुद्धौ तस्य विरोधित्वादिति । न च विरो-
धेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वस्या-
वश्यं निवेश्यतया तद्वारणाद्धेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशनं व्यर्थमि-
ति वाच्यम् । व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यस्य प्रयोजनविरहेणानि-
वेश्यतया विरोधातिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यग्रहावि-
रोधित्वविशेषणस्यानावश्यकतया तद्विशेषणसार्थक्यादिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
असाधारणक्रोडपत्रम् ।

---

*साधारणग्रन्थे साधननिष्ठाप्रसिद्धत्वस्य स्वरूपासिद्धिप्रभेदस्ये-
ति महाचार्येणोक्तम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचित

सत्प्रतिपक्षक्रोडपत्रम् ।

श्री गणेशाय नमः ॥

साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यकलिङ्गकत्वमिति मूलम् ॥

वह्निव्याप्याभावादिसाध्यकस्थले । वह्न्यादिसाध्यकानुमितिजननयोग्यवी वह्न्यादिव्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधनिश्चयरूपया कार्यप्रतिरोधदशायामतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । वह्निव्याप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धिकां वह्निव्याप्यवत्पक्षविषयकसमूहालम्बनरूपवह्निमत्पक्षविषयानुमितिं प्रति स्वरूपयोग्यतया यथाश्रुतउक्तातिप्रसङ्गदुर्वारतया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वपर्यन्तं समर्थान्तेन विवक्षणीयमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र वह्निव्याप्याभावाभाववत्-वह्निमत्कालीनपर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्यादौ व्यावर्तकधर्मदर्शनाविधया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका या तादृशपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभावावच्छिन्नप्रकारता तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयीभूत यत्तादृशपर्वतो वह्निव्याप्यवानिति बाधज्ञान तद्दशायामतिव्याप्ति –उक्तस्थले साध्यवत्ताज्ञान प्रति तादृशपर्वतधर्मिकवह्निमत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽप्यप्रतीकारात् । गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनसाध्यकस्थले तादृशगगनाभावव्याप्यवत्तापरामर्शदशायामव्याप्त्यापत्तेश्च तादृशगगनाभावनिश्चयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावात् इति ॥

नैवम् । साध्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती प्रतिबध्यतावच्छेदिका या विषयता तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताश्रयत्वविवक्षणेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् उक्तस्थले निरुक्तपर्वतधर्मिकवह्निमत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रति

बन्धकत्वेऽपि प्रतिबध्यत्वाभावात् । एतेन वह्निव्याप्याभाववत्साध्यकस्थ-
ले वह्नित्वावच्छिन्नविषयताया अपि वह्निमान् वह्निव्याप्याभावाभाववा-
निति ज्ञानविशिष्टवह्निमत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्ध-
कतया तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयवह्निव्याप्यवत्तानिश्च-
यदशायामतिव्याप्तिः । एवं धूमाभावव्याप्यव्याप्याभावात्मकवह्निसा-
ध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं यद्धूमाभावव्याप्यवत्ताज्ञानं त-
ज्जनकधूमाभावव्याप्यवत्तानिश्चयकालेऽप्यतिव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् ।
साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां प्रतिबध्यतावच्छेद-
कत्वनिवेशेनोक्तातिव्याप्तिद्वयस्यापि वारणसम्भवात् । न चैवं सा-
ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमेव निवेश्यतां किं प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वनिवेशेनेति वाच्यम् । तथा सति वह्निव्याप्याभावा-
त्मकधूमाभावव्याप्यसाध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं
यद्वह्निमत्ताज्ञानं तज्जनकवह्निव्याप्यवत्तानिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षि-
तत्वव्यवहारापत्तेः । वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयेनाप्युक्तस्थले कार्यप्रति-
रोधादिति ध्येयम् ।

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यत्वे
सति साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकविषयिताशून्यानुमिति-
निष्ठकार्यता एवंक्रमेण कथं न निवेश्यत इति वाच्यम् । तथा सति
महानसीयवह्नित्वधूमाभाववान्पर्वतो धूमाभाववानित्यादौ शुद्धव-
ह्निव्याप्यवत्तापरामर्शादपीतरबाधसहकारेण महानसीयवह्न्यनुमि-
तेरेवोत्पत्त्या तादृशानुमितेश्च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकविषयिताशून्यत्वाभावात् वह्निव्याप्यवान् धूमाभावव्याप्यवानि-
त्याकारकोभयपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्न-
कार्यतैव निवेश्यताम् किमनुमितिनिष्ठत्वनिवेशेनेति वाच्यम् ।
समानविषयकस्मृतौ समानविषयकानुभवस्य तद्धर्मिकतत्प्रकार-
कशाब्दं प्रति योग्यताज्ञानविधया तद्धर्मिकतद्वत्ताज्ञानस्य हेतुतया
तादृशकार्यतामादाय बाधनिश्चयकालेऽतिव्याप्तिवारणार्थमेवानु-
मितिनिष्ठत्वं निवेशनीयम् ॥ १ ॥

समानत्वं चागृहीताप्रामाण्यकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकपराम-
र्शकालीनत्वमिति शिरोमणिः । अथागृहीताप्रामाण्यकत्वशरीरेऽन्य-

अगृहीताप्रामाण्यकत्वसंवलितयोग्यत्वोपादाने तु बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शाविषयत्वं तद्वाच्यमिति शिरोमणि ।

बाधोपस्थितिसमर्थेति । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धिका सती तत्प्रतिबध्या याऽनुमितिस्तद्योग्यतेत्यर्थः । साध्यवत्ताधीप्रतिबध्यत्वनिवेशात्साध्याभावव्याप्यानुमितिसमर्थपरामर्शकाले नातिप्रसङ्ग इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र प्रतिबध्यत्वनिवेशेऽपि वह्न्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले साध्यवत्ताधीप्रतिबन्धिका सती तत्प्रतिबध्या या वह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्यवह्निमानित्याकारकानुमितिस्तत्समर्थवह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्यवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शदशायामेवं वह्निव्याप्याभावव्याप्यवह्न्यभावसाध्यकस्थले साध्यवत्ताधीप्रतिबन्धिका सती तत्प्रतिबध्या या वह्निव्याप्यानुमितिस्तत्समर्थवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां चातिप्रसङ्गो दुर्वार इति कार्यप्रतिरोधनिवेश आवश्यक इति चेत् ।

साधारणोक्तपत्रिकोक्तरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैवोक्तातिप्रसङ्गद्वयस्य वारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

इदमत्रावधेयम् । एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वनिवेशेऽपि वह्निव्याप्याभाववद्ह्रदवत्कालीनह्रदो वह्निव्याप्यवानित्याधी तादृशह्रदत्वावच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञाननिरूपितैकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयवती या तादृशह्रदधर्मिकवह्न्यभावानुमितिस्तत्समर्थवह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति ॥ न चोक्तस्थले तादृशह्रदधर्मिकवह्न्यभाववत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानं प्रति व्यावर्तकधर्मदर्शनयैव प्रतिबन्धकत्वं तच्च ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नानुमितिप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तातिप्रसङ्गव्युदास इति वाच्यम् । उक्तस्थले तादृशविशिष्टह्रदत्वावच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रति विशिष्टह्रदधर्मिकसाध्याभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोपपत्त्या ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे यत्र याऽप्रतिबन्धकतैव ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना तत्र सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिश्च ॥ न च कार्यप्रतिरोधनिवेशेऽपि उक्तपक्षस्थले एव वह्निव्याप्यवह्न्यभावव्याप्याभावोभयस्य साध्यतायामुक्तातिप्रसङ्गो

र्योः वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शेन वह्न्यभावव्याप्याभावघटितोभयानुमितित्वरूपकार्यप्रतिरोधादिति वाच्यम् । विरोधिपरामर्शप्रयुक्तयादृशधर्मानुत्पादस्तादृशधर्मावच्छिन्नकार्यकप्रकृतपरामर्शविषयत्वविवक्षया कथंचिद्वारयितुं शक्यत्वात् । वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्य वह्न्यभावव्याप्याभावानुमितित्वावच्छिन्नस्यैवानुत्पादप्रयोजकतया प्रकृतसाध्यीयपरामर्शकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुत्पादाप्रयोजकत्वादस्तु वा कार्यप्रतिरोधनिवेशेऽप्येतद्दोषो दुर्वार इति चिन्त्यम् ॥४॥

प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती विशिष्टपक्षसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकानिरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यादृशविशिष्टविषयिता तादृशानुमिति समुदितार्थ इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र सत्यन्तदले प्रकृतपक्षकत्वमनिवेश्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षकत्वानिवेशे यत्किञ्चिद्धर्मपदेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववद्ध्रदत्वमादाय तदवच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यानुमितिमादाय सत्प्रतिपक्षोन्नायके वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदादावतिव्याप्तिरतस्तन्निवेशः । एवमुत्तेयदले पक्षांशे तदप्रवेशे वह्निव्याप्याभावसाध्यकस्थले किञ्चित्पक्षपदेन वह्न्यभाववत्पर्वतत्वादिकमादाय तदवच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यानुमितिविरोध्युन्नायके केवलवह्निव्याप्यवत्पर्वतादिरूपबाधेऽतिव्याप्तिरतस्तद्दलेऽपि तन्निवेशः ॥

अथ सत्यन्तदले प्रकृतानुमित्यवृत्तित्वमेव निवेश्यतां किं तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशेनेति चेन्न । वह्न्यभावत्रत्वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविधया वह्न्यभावावच्छेदकग्रहाविषयीभूतह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवदादौ प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयिताके सत्प्रतिपक्षोन्नायके वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभावव्याप्यवान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायके चातिव्याप्तिवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । तन्निवेशे च वह्न्यभावावच्छेदकज्ञानसमानकालीनवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् ह्रद इत्यादिज्ञाने प्रकृतानुमिति-

प्रतिबन्धकताशून्यतादृशविशिष्टविषयितासत्त्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्व-रूपतादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाविरहात् नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

केचित्तु सत्यन्तस्य उक्तार्थकत्वे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्ध्या-दावतिव्याप्तिः, स्वमते च उक्ते उद्भावके, विरोध्यन्तविशेषण तथैव उक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात्। न चैतन्मतेऽपि तादृशानुमित्य वृत्तिविषयितायां विशिष्टपक्षादिग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वानि-वेशनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम्। तथासति वह्न्यभा-वव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मक-सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः तादृशसत्प्रतिपक्षविषयितायां विशिष्टपक्षग्रह-प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाभावात्, स्वमते च विरोध्यन्तदलेन स-त्यन्तदलघटकप्रतिबध्यत्वोभयदलघटकप्रतिबध्यत्वयोर्विशिष्टपक्षग्र-हत्वाव्यापकत्वविवक्षयैव सामञ्जस्यात्। एवं ह्रदो वह्न्यभावव्याप्य-व्याप्याभाववह्न्युभयवानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदात्मक-बाधेऽतिव्याप्तिश्च तादृशबाधविषयितायां विशिष्टपक्षग्रहप्रतिबन्ध-कतानवच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वात्, स्वमते दलद्वये एकरूपावच्छिन्न-प्रतिबध्यतानिवेशनैव तद्वारणसंभवात् एतदस्वरसेनैव अथवे-त्यादिना प्रतिबध्यतायामेकरूपावच्छिन्नत्वं निवेशितम्। एतेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदविषयितायां प्रतिबध्यतावच्छे-दकत्वाभावात् साध्यवैशिष्ट्याभावाधिकरणत्वाप्रयोजकत्वेन स्वविष-यताप्रयोज्यवैशिष्ट्यान्तरविषयत्वाप्रयोज्यतादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगा-हित्वाभावाधिकरणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नान्तरघटितत्वविरहादेव सत्प्रति-पक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिविरहात् सत्यन्तदलं व्यर्थमिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः। सत्यन्तदलानुक्तौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्नि-मान् इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववह्न्युभयवानित्यादौ वह्न्य-भावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तादृशह्रदादिविषयि-तायां साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् वह्न्यभाव-व्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयवानर्वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्ध-कतावच्छेदकत्वस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकविषयतायां अपि सत्त्वेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यादित्याहुः।

अथैवमपि सत्यन्तदलं व्यर्थं उद्देश्यविधेयितायां प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यप्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्यानिवेश्य तादृशग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेनैव सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणसंभवात् सत्प्रतिपक्षाबध्यतायां तादृशग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाभावादिति ।

न च वह्न्यभावव्याप्यभाववद्व्याप्यवान्-ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्धूमवद्ह्रदादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टपक्षसाध्यप्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदक इत्यत्रापि विशिष्टपक्षसाध्यग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेनैव तद्वारणसंभवादिति । एवं ह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्यवान् वह्निव्याप्यवान् वा इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्धूमवद् वह्न्यभावव्याप्यवद्धूमवद् वाऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तदलनिवेशस्यावश्यकत्वात् ।

यत्तूद्देश्यविधेयितायां विशिष्टपक्षसाध्यग्रहप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वनिवेशे वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यधूमवद्ह्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः तादृशसत्प्रतिपक्षोद्देश्यविधेयितायां विशिष्टसाध्यग्रहप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात् इति । तन्तुच्छम् प्रतिबध्यतायां विशिष्टपक्षसाध्यग्रहान्यान्यत्वनिवेशेनैवोक्ताव्याप्तिवारणसंभवात् । विशिष्टपक्षसाध्यग्रहावधिकभेदनिवेशापेक्षया प्रतिबध्यतायामेव विशिष्टपक्षसाध्यग्रहान्यान्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । वह्निमद्धूमवद्ह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्धूमवद्ह्रदरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति ध्येयम् ।

अथैवमुद्देश्यविधेयितायां प्रकृतपक्षसाध्यविशिष्टग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमेव निवेश्यम् उक्तदोषवारणाय सत्यन्तदले पक्षानुमित्यनिरासेन निवेशनं साध्यसाध्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशापेक्षया लाघवादिति चेन्न । एवमपि ह्रदो वह्निव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदादावतिव्याप्तेः । न च तत्रापि उद्देश्यविधेयितायामेव प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिव तादृशग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमपि निवेशनीयम् तावतैवोक्तदोषवारणसंभवादिति चेत् तादृशप्रतिबन्धकत्वनिवेशे लाघवं इति वाच्यम् । एवमपि ह्रदो वह्निव्याप्यवानित्यादौ वह्निव्याप्याभावव्याप्यवद्धूमवद्धूमवद्ह्रदे ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्धूमवद्

चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

एतेन प्रकृतपक्षसाध्यविशिष्टह्रदत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धक-
त्वयोस्तादृशह्रदनिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोश्चैकरूपावच्छिन्न
त्वानिवेशनैवोक्तातिव्याप्तिद्वयवारणसम्भव तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्या
प्याभावव्याप्यतदभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयो
स्सत्त्वेऽपि तयोरेकरूपावच्छिन्नत्वाभावादिति पृथक् सत्यन्तदलमनुपा
देयमेवेति केषाञ्चित् प्रजल्पितमप्यपास्तम् ।

वह्निव्याप्याभाववद्वह्न्यभाववत्कालीनह्रदत्वावच्छेदेन वह्निव्या
प्यसाध्यकस्थले तादृशह्रदत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रति
तादृशह्रदधर्मिकवह्न्यभाववत्ताज्ञानस्यैकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रति-
बन्धकत्वोभयसाधनतादृशप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयावच्छेदकीभू
तवह्न्यभाववत्तादृशह्रदत्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्य
तानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिताके वह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदे
एव वह्न्यभावव्याप्याभाववद्वह्निमत्कालीनह्रदत्वावच्छेदेन वह्निसाध्यक
स्थले तादृशह्रदत्वावच्छेदेन वह्निमत्ताबुद्धिं प्रति तादृशह्रदधर्मिक
वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वो
भयसत्त्वात्तदुभयावच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदत्वावच्छि
न्नविषयितावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकवि
षयिताके वह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदे चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति
कृतं पल्लवितेन ।

अथ तथापि आश्रयासिद्ध्युन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टप
क्षसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमु
भयविषयितायां निवेशितं तदपेक्षया लाघवाद्विशिष्टपक्षसाध्यानु-
मितिवृत्तित्वमेव कुतो न निवेशितम् , तावतैव काञ्चनमयह्रदो वह्नि
मानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्ध्रदादिविषयितायाः तादृशानुमि
त्यवृत्तित्वात् काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणस
म्भवात् । वह्न्यभाववद्ध्रदादिविषयितायाः विशिष्टपक्षसाध्यविषयकह्रदो
वह्न्यभाववानित्याद्यनुमितिवृत्तित्वेन सत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहाच्चेति चेन्न ।

वह्निव्याप्यवद्ध्रदो वह्निमानित्यादौ संयोग संयोगव्याप्यवत्सं
योगवानित्यादौ च वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मके संयोगाभावव्या
प्यवत्संयोगात्मके च सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः वह्न्यभाववद्ध्रदात्मकोभे

याविषयितायां विशिष्टपक्षविषयकानुमितौ संयोगाभाववत्संयोगा-
त्मकोन्नेयविषयितायाश्च विशिष्टसाध्यविषयकानुमितौ प्रवृत्तिरिति
ध्येयम् ॥

अथ तथाप्युन्नेयविषयितायां प्रकृतानुमित्यवृत्तित्वमेव निवेश्यताम्
किं तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशनेनेति चेन्न । वह्न्यभा
वव्याप्यव्याप्यवद्वह्न्यभावव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाव
वानित्यादौ प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयिताकस्य पक्षतावच्छेदकविधया
वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यात्मकसाध्याभावावच्छेदकत्वप्रकारविषयीभूतस्य
वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदत्वावच्छिन्नस्योन्नायके ह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभाव
व्याप्यव्याप्यवत्तात्मकबाधेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । तन्निवेशे च तादृशपक्षज्ञा
नासमानकालीनवह्न्यभावव्याप्यवान् ह्रद इति ज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्ध
कताशून्ये तद्विषयितासत्त्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वाघि
टहानातिव्याप्ति । एवं वह्न्यभावाभाववद्वह्न्यभावव्याप्याभाववत्का
लीनह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयि-
ताकस्य वह्न्यभाववद्वह्न्यभावाभाववद्वह्न्यभावव्याप्याभाववत्कालीन-
ह्रदस्योन्नायके वह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदात्मकबाधे तथा वह्निव्याप्य
वद्ध्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ अनुमित्यवृत्तिविषयिताके
वह्न्यभाववद्ध्रदस्योन्नायके वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मकबाधे चा-
तिव्याप्त्यापत्तेश्च । स्वमते चोक्तस्थलद्वये वह्न्यभाववद्ध्रदविषयि-
ताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति
ध्येयम् ॥

ननु तथापि वह्न्यभाववद्वह्न्यभावव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्निमा-
नित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशह्रदे चातिव्याप्ति वह्न्यभाव
व्याप्यव्याप्यवत्तादृशह्रदनिश्चयस्य वह्न्यभावव्याप्यवत्तावच्छेदेन सा
ध्याभावावगाहितया तादृशह्रदे साध्याभावावच्छेदकत्वप्रकारविषयी-
भूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यावगाहितया च सत्यन्तदलाक्रान्तत्वात्
सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे च प्र-
तिहेतुव्यापकताघटितसत्प्रतिक्षाव्याप्ति । न च यत्किञ्चिद्धर्मावच्छि-
न्नव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितसाध्याभावविषयित्वानवच्छिन्नज्ञाननि
ष्ठावच्छेदकताकान्यतरस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे सामञ्जस्यमिति
वाच्यम् । एवमपि प्रकृतहेतुभिन्ने पक्षवृत्तित्वविशेषितसाध्यव्यापकी-

धत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिरतस्तादृशवैशिष्ट्यावगाहिग्रहत्वघटकसमुदायवृत्त्यवच्छेदकताकप्रतिबध्यता निवेशनीया, तथाच काञ्चनवद्ध्रदो वह्निमान् ह्रदो काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिस्तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्य तादृशवैशिष्ट्यावगाहिताघटककाञ्चनमयत्वविषयितायामसत्त्वादतस्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव तादृशसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहः सम्भवति काञ्चनमयह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्। न हि तादृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्यते प्रयोजनाभावात् किं तादृशानुमितित्वव्यापकतानिवेशेनेति ॥ न च ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्याभावात्मकवह्निमानितिज्ञानीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि वह्न्यभावव्याप्याभाववावच्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकता, अतः सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिरतस्तादृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वनिवेशस्यावश्यकतया व्यापकतानिवेशव्यावृत्तिसङ्गतिरिति वाच्यम्। प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यताविशेषणतयैव सामञ्जस्यात्। न च तथापि ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्निघटोभयाभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिः एकत्र द्वयमितिरीत्या जायमान-वह्निघटवान् ह्रद इति-ज्ञानीयह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्निघटोभयाभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन सत्यन्तदलस्य वह्न्यभावव्याप्यघटितत्वात् विशेष्यदलस्य च तत्र सत्त्वादित्यनुमितित्वव्यापकत्वानिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वान्य-

प्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्य-
तानिवेशेनैव तद्वारणसम्भवात् । किञ्च सत्यन्तदलघटकप्रतिबध्यत्वो-
त्तरदलप्रविष्टप्रतिबध्यत्वयोरेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया
तेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवाच्च । एतेन—पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतानिवेशे ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववद्वह्निमानि-
त्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदादावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय ता-
दृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबध्यतानिवेशध्रौव्ये ह्रदः
काञ्चनमयवह्निमान् इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदादेरसङ्ग्रहप्रस-
ङ्गेन तादृशानुमितित्वव्यापकत्वनिवेशः इति कैश्चिदुक्तमप्यपास्तम् ।
एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदा-
दावतिव्याप्तेरसम्भवेन, तादृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्र-
तिबध्यतानिवेशस्याप्रयोजनकत्वात्, अन्यथा व्यापकत्वनिवेशेऽप्य-
निस्तारात् इति । प्रतिबध्यत्वद्वये एकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशात् वह्न्य-
भाववज्जलवद्वृत्तिजलव्याप्याभाववद्ध्रदकालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ
वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलव्याप्यवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिस्तस्य व्यावर्त-
कप्रतिबध्यत्वं आश्रयासिद्धिप्रतिबध्यत्वं चादाय दलद्वयसत्त्वादिति-
पूर्वपक्षोऽपि निरस्त इति चेत् ।

अत्र केचित्—यत्र, वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शाल्लाघवज्ञानवशेन
काञ्चनमयवह्नितरवह्न्यभाववान् पर्वत इत्याकारकेतरबाधज्ञानवशेन
वा काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्जायते तत्र काञ्चनमयत्वाभावव्या-
प्यवद्ध्रदरूपसत्प्रतिपक्षे साध्याप्रसिद्ध्यापादनात्मकेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानप्र-
तिबध्यतावच्छेदककोटौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताया अनिवेशात् वह्नित्वावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वप्रकारताया एव तज्ज्ञानप्रतिबध्यता-
वच्छेदकत्वात्, अतस्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशनमा-
वश्यकम् । न च व्यापकत्वनिवेशेऽपि काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्निविष-
यकज्ञानस्य विशिष्टसाध्यप्रकारविरोधित्वात् तदसङ्ग्रह इति वाच्यम् ।
व्यापकतावच्छेदकत्वेन गृहीतस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वनियमेन का-
ञ्चनमयत्वादेर्विधेयतावच्छेदकत्वाभावात् शुद्धवह्नेरेव विधेयता-
वच्छेदकत्वेन शुद्धविशिष्टसाधारणविरोधित्वेन तथाभानत्वात् । सत्यन्तदले

तु विधेयतावच्छेदकधर्मो न निवेश्यते किन्तु प्रकारतावच्छेदकधर्म एवेति न सत्यन्तदलासत्त्वम् । काञ्चनमयत्वसहितवह्नित्वस्य विधेयतावच्छेदकत्वेन प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टग्रहाविरोधित्वमेव विरोध्यन्तेन विवक्षणीयमिति नानुपपत्तिः । एतेन पक्षतावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वयोर्न्यूनवारकपर्याप्तिमनिवेश्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबध्यता निवेशनीया । तथाच काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् ह्रद· काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वे वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदविषयकनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्तिसत्त्वात्तत्स्थलीयसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहसम्भवे व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम् । उक्तरीत्या काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवद्ध्रदादेरसङ्ग्रहापत्तेरिति ॥

अथैवं पर्वतोऽभावव्याप्यधूमाभाववानित्याद्यभावव्याप्यधूमवत्पर्वतात्मकबाधेऽतिव्याप्तिस्तादृशबाधविषयितायां प्रकृतसाध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावव्याप्यधूमाभावाभावेतराभाववानितीतरबाधजन्य–पर्वतोऽभावव्याप्यधूमाभावाभाववान्–इत्याकारकानुमितिविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वेनोक्तबाधस्य विशेष्यदलाक्रान्तत्वात्, एवं पर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपत्वाच्च वह्निव्याप्यवदितराभाववानितिबाधसहकारेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिवह्निव्याप्यवद्ग्रहजनकेऽतिव्याप्तिरिति । मैवम् । प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितात्वव्याप्यविषयितानिष्ठावच्छेदकताकजन्यतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात्—अभावव्याप्यधूमवान् पर्वतः वह्निव्याप्यवान्पर्वतः' इत्यादिपरामर्शजनकतावच्छेदकतायाः शुद्धाभाववान् शुद्धवह्निमानित्याद्यनुमितिविषयतायामपि सत्त्वेन तत्र नियतप्रतिबन्धकत्वाभावादित्याहुः ॥

अन्ये तु गुणीयसंयोगेन वह्न्यादिसाध्यकस्थले गुणीयत्वाभाववत्संयोगस्य बाधतया गुणीयत्वाभावव्याप्यवत्संयोगस्यापि सत्प्रतिपक्षत्वम् । एतच्च सामान्यनिरुक्तिग्रन्थे जगदीशेनोक्तम् । एवं च तादृशसत्प्रतिपक्षसंग्रहार्थमेवानुमितिव्यापकतानिवेश इति वदन्ति ॥

परे तु पक्षतावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वयोर्न्यूनवारकपर्याप्ति-मनिवेश्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्र-तिबध्यतानिवेशे जातिमान्वह्निमानित्यत्र वह्न्यभाववद्ध्रदकालीनवह्न्य-भावव्याप्यवज्जातिमत्यतिव्याप्तिः ह्रदत्वस्य जातित्वरूपेण पक्षताव-च्छेदकत्वादिति तद्वारणाय पक्षतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशः । ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववज्जातिमत्कालीनवह्न्यभावव्याप्य-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वात् इति तद्वारणाय साध्यतावच्छेदक-तायाः पर्याप्तिनिवेशः । जातिर्वह्निमतीत्यत्र जातिमदभाववज्जातिका-लीनवह्न्यभावव्याप्यवज्जातिरूपाविशिष्टेऽतिव्याप्तिः—जातिधर्मिक-जातिमदभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटावपि जातित्वरूपेण वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया निवेशादिति तद्वारणाय प्रकारतावच्छे-दकतायाः पर्याप्तिनिवेशः । तथाच पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकर-

[illegible]

ष्टवह्न्यभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तदलघटकप्रतिबध्यता-याम्प्रकृतानुमितिरव्यापकतानिवेशस्यावश्यकत्वात् । ननु तथापि विशेष्यदलघटकप्रतिबध्यतायां पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारत्वा-वच्छिन्नत्वमेव निवेश्यतां लाघवादिति चेन्न । घटाविशिष्टवह्न्यभावव्या-प्याभाववद्ध्रदकालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ घटाविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्र-दकालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ घटाविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदाभिन्ना-श्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्तिः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटवि-शिष्टवह्निमानित्याकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतामादायाश्रयासि-

च्छिन्नप्रतिबध्यतामादाय च दलद्वयसत्त्वादिति प्राहुः ॥

उन्नेये विशेष्यन्ताविशेषणं पर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतादिरूपबाधस्य वारकमिति दीधितिकृतैव वक्ष्यते । तत्र तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिवेशे पर्वतो वह्निव्याप्याभाववान् वह्न्यभाववांश्चेत्याकारकसमूहालम्बनज्ञानविरोधिवह्निमत्-पर्वतानुमापके उक्तबाध एवातिव्याप्तिस्तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे च उक्तदिशैव दोषः स्यादिति तत्रापि तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यता निवेशनीया इति । अत्रोभयोरप्यायकोभयत्राविरोध्यन्तकल्पे प्रतिबध्यतायामेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशकल्पे सत्यन्तदल एव तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशो योग्यः न तूभयदलेऽपि, एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे सत्यन्तदले तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेनैवाग्रिमदलेऽपि व्यापकतानिवेशकार्यनिर्वाहादित्यवधेयम् ॥६॥

विशिष्टसाध्यपक्षग्रहविरोधित्वशरीरे तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशे च काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादिस्थलीयबाधग्रहस्यानुमितिविशिष्टपक्षग्रहविरोधितया तत्स्थलीयसत्प्रतिपक्षाव्याप्तितादवस्थ्यमिति विशिष्टपक्षादिग्रहत्वव्यापकतानिवेश इत्युक्तं भट्टाचार्येण ।

बाधलक्षणवदत्रापि उभयदले पक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वमित्यत्र; नैव उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिविरोधीयविषयतान्यपातिप्रकारत्वावच्छिन्नत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवेशनीयम्, तेन वह्निमान्ह्रदो वह्निमानित्यादौ प्रकृतपक्षग्रहविरोधिवह्न्यभाववद्ध्रदानुमापके सत्प्रतिपक्षे नाव्याप्तिः ।

वस्तुतो वह्न्यभावव्याप्याभाववह्न्यभाववद्ध्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहार्थमेवोक्तप्रकारस्मिन्तर्नायः । तत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्ध्युन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षग्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । एतेन लक्ष्यभेदेन लक्षणस्य नानात्वापत्त्या सत्प्रतिपक्ष एव विशिष्टपक्षग्रहविरोध्युन्नायकस्तत्रोभयदले नादेयमेव पक्षग्रहाविरोधित्वविशेषणमित्युक्तावपि न निस्तार इति ध्येयम् ।

यत्तु महानसीयवह्न्यभाववान् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववान् इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्याव्याप्यवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षसंग्रहायोक्तप्र-

कारानुसरणम् । तत्र महानसीयवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्ध्युन्नायकवारणाय पक्षग्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति ।

तत्तुच्छम् । प्रतिबध्यतायां पक्षग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवे तत्रोक्तप्रकारानुसरणवैफल्यापत्तेः । अत्र एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् ह्रद इति ज्ञानमादाय ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदे चातिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतायां जनकतायाश्चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं निवेशितं भट्टाचार्येण । तच्च यथाश्रुताभिप्रायेण ।

वस्तुतस्तु अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया तादृशज्ञानमादाय दोषो न संभवत्येव, किन्तु वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यवान् तादृशह्रद इति ज्ञानमादाय वह्न्यभाववत्तादृशरूपबाधेऽतिव्याप्तिवारणाय जनकतायामनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं ग्राह्यम् तादृशज्ञाने ह्रदवृत्तिवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवस्तुनो ह्रदे भानादव्यापकीभूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदादिविषयिताशून्यत्वसत्त्वात् । एवं वह्न्यभावव्याप्यकालीनह्रदो महानसीयवह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यमहानसीयवह्न्यभाववान् तादृशह्रद इति ज्ञानविषये महानसीयवह्न्यभाववत्तादृशह्रदेऽतिव्याप्तिवारणायाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं जनकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् उक्तज्ञानविषयीभूतवह्निसामान्याभावव्याप्यमहानसीयवह्न्यभावरूपन्तु विशिष्टमप्रसिद्धम् । एवं यादृशयादृशविशिष्टं प्रसिद्धं तद्विषयित्वं तुद्धेतुत्वेनाभिमतस्य विषयिताया व्यापकमेव इत्यव्यापकीभूतविषयिताशून्यस्यापि तत्र सत्त्वात्पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्याप्यव्याप्यवान्पर्वत इति ज्ञानमादाय वह्निव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । तादृशज्ञाने वह्नित्वेन पर्वतवृत्तिवह्नेर्भानात् अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वात् इति । यद्यपि यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्ये प्रतिबन्धकत्वजनकत्वयोः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविवक्षयैवोक्तदोषवारणसंभवेऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलम् । तथापि ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् वह्न्यभाववान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रद इति ज्ञानीयज्ञान-

वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया वह्न्यभाववत्याद्यव्याप्यव-
यवृद्धिविषयितासामान्ये सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः हेतुतावच्छेद-
कघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिभिया प्रतिबन्धकतायां, ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
[illegible]
[illegible]
शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशोऽसाधारण्यवारकदीधितिकारोक्तसाध्य-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वानवगाहित्वविशेषणञ्च व्यर्थमिति प्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमावश्यकम् । एवं ज-
नकतावच्छेदकमपि तादृशमेव, अन्यथा स्वमते प्रतिबन्धकत्वजन-
कत्वोभयस्मिन् यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकतायाः सकलनिवेशापे-
क्षया भवन्मते प्रतिबन्धकत्वे यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकत्वस्य
जनकतावच्छेदकत्वे यादृशविशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वस्य निवेशे
व्यापकताया द्विधा निवेशे महागौरवादिति । एतेन पक्षसाध्यवै-
शिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वरूपविरोधित्वस्यार्थस्यो-
न्नायकविशेषणत्वे विषयितामात्रस्य द्विधा निवेशेन गौरवादुभयघ-
टकविषयितायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं निवेशितम् भ-
ट्टाचार्येण । तन्न सङ्गच्छते । उक्तरीत्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-
दकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वे तदर्थञ्च सामान्यलक्षणोक्तदीधितिप्रति-
बन्धकतानिरूपिततादृशविषयिताव्यापकत्वस्य, जनकतानिरूपितादृशरूपाव-
च्छिन्नविषयित्वव्यापकत्वस्य च पर्यवस्यति, तथा चात्र विषयितामा-
त्रस्य द्विधा निवेशादिति ध्येयम् ॥

एवमुक्तैतद्दलघटितं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमपि अनतिरि-
क्तवृत्तित्वरूपमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तथा सति पर्वत-
विशेष्यकवह्निव्याप्याभावप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतं व-
ह्निमान् वह्निव्याप्याभावाभाववान् वह्निमांश्च पर्वत इति
ज्ञानीयवह्निमत्पर्वतविषयित्वं तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानि-
रूपितजनकतावच्छेदकविषयिताकवह्निव्याप्यवत्पर्वतात्मके पर्व-
ते वह्निव्याप्याभाववत्त्वाभावव्याप्योभयवानित्यादिस्थलीयबाधेऽति-
व्याप्तिः । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे च गगनाभाववदभावव-
त्कालीनगगनसाध्यकसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

असाधारणविरुद्धयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृत-

साधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाहिपरामर्शो ग्राह्य इति शिरोमणिः । तथाच प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यानवगाहिपरामर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वमुन्नायकत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः । रूपान्तरेण प्रकृतहेतोर्यत्र व्यतिरेकिहेतुता तत्स्थलीयप्रतिपक्षस्य सङ्ग्रहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदकनिवेशः । रूपान्तरावच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकघटकता तत्स्थलीयसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मकप्रतिपक्षसङ्ग्रहाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकनिवेशः । प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टसाधनवत्त्वेन रूपान्तरावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके यत्र प्रवेशः तत्रत्यप्रतिपक्षस्य तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याभावव्याप्यरूपस्य सङ्ग्रहाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकनिवेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र पक्षतावच्छेदकादौ प्रकृतत्वनिवेशो तद्ध्रदपक्षकस्थले तद्वह्निसाध्यकस्थले तज्जलहेतुकस्थले च वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलवद्ध्रदात्मकासाधारण्येऽव्याप्तिरिति चेन्न । प्रकृतपक्षतावच्छेदकाद्यवगाहित्वपदेन प्रकृतपक्षतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नविषयितानिवेशात् । न चैवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलवद्ध्रदकालीनह्रदो वह्निमान् जलादित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन तादृशजलावगाहनेनाहार्यत्वाभावादिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्येन साध्यकस्थले पक्षतावच्छेदकाद्यतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशविशेष्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिकहेतुतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नावगाहित्वाभावनिवेशेनाव्याप्त्यनवकाशात् । न चोक्तस्थले तादृशह्रदत्वावच्छेदेन साध्यतायां सत्प्रतिपक्षाव्याप्तितादवस्थ्यम्, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यतास्थलेऽप्युक्तरीत्या अवच्छेदकावच्छेदेनावगाहित्वाभावनिवेशे च सामानाधिकरण्येनासाधारण्येऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यकस्थले उक्तरीत्या अवगाहित्वाभावस्यैव सामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिवार-

स्य दुर्वचतया सत्प्रतिपक्षविषयिताबहिर्भूतत्वनिवेशायोगश्च, तस्य सु-
वचत्वे तु तस्यैव लक्षणत्वसंभवे एतत्प्रयासवैफल्यात्। स्वमते
तु सत्प्रतिपक्षात्मकविशिष्टमादाय दोषस्तु सामान्यनिरुक्तिपत्रिको-
क्तदिशा वारणीय इति ध्येयम्॥

अथात्र लक्षणे ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्य-
व्याप्यउभयवद्ह्रदेऽतिव्याप्तिः तद्विषयताया वह्निमद्ह्रदविषयकग्रह-
त्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्, तादृश-
ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवह्न्य-
भावव्याप्यवद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितज-
नकतावच्छेदकत्वाच्च। न च सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां तादृ-
शजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकावच्छेदकत्वनिवेशान्नोक्ताति-
व्याप्तिः तादृशजनकतावच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रद-
विषयितायास्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। प्रति-
हेतुव्यापकत्वघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेर्जनकतावच्छेदकीभूतसामाना-
धिकरण्यविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्। सत्यन्तदलघ-
टकप्रतिबन्धकतायां तादृशजनकतावच्छेदकविषयितावच्छेदकत्वनि-
वेशे च यत्र सत्प्रतिपक्षघटको बाधस्तत्र साध्याभावव्याप्यसा-
ध्याभावोभयवत्पक्षेऽतिव्याप्तिः। न च बाधघटितस्य सत्प्रतिपक्ष-
त्वं न स्वीक्रियते तद्घटकबाधेनैव तत्कार्यनिर्वाहात्, ह्रदः समा-
नाधिकरणजलाभाववानित्यादौ जलव्यापकसमानाधिकरणजलसमा-
नाधिकरणजलवद्ह्रदात्मकबाधघटितसत्प्रतिपक्षसंभवेऽपि तादृश-
सत्प्रतिपक्षोन्नायकबाधोभयात्मके नातिव्याप्तिः तादृशसत्प्रतिपक्ष-
विषयिताया बाधविषयितानियतत्वेऽपि तादृशसत्प्रतिपक्षोन्नाय-
कविषयिताया बाधविषयिताशून्यवृत्तित्वेन बाधविषयितानियतत्वा-
भावात्, सामान्याभावसाध्यकस्थले सामान्यघटितविशेषधर्मा-
वच्छिन्नव्याप्यवत्पक्षस्यापि सत्प्रतिपक्षत्वेन लक्ष्यतया जलव्याप-
कसमानाधिकरणजलव्याप्यवत्पक्षस्यापि सत्प्रतिपक्षतया विशि-
ष्टान्तराघटितत्वविरहाच्चेति वाच्यम्। जलं अवृत्ति इत्यत्र जल-
व्यापकवृत्तित्वसमानाधिकरणजलव्याप्यवृत्तित्वोभयवज्जले ह्रदो वह्नि-
मानित्यादौ वह्न्यभावव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणवह्न्यभाववद्ह्र-
दादौ चातिव्याप्तेस्तथापि दुर्वारत्वात्। एतेन सत्यन्तघटकप्रतिब-

न्धकतायां तादृशजनकतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यतात्वव्यापकतावच्छेदकतासम्बन्धनिवेशे सत्प्रतिपक्षोत्थापकबाधोभयाप्रसिद्धे नातिव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तम्—ह्रदो वह्निमानित्यादावुक्तातिव्याप्तेरपरीहारात् । अत एव स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकारतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाघटितत्वनिवेशात् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभावोभयवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिः स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयितावच्छेदकतादृशजनकतावच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदत्वावच्छिन्नघटितत्वादित्युक्तावपि न निस्तारः । ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदादावुक्तातिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात् । ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदकालीनवह्निमानित्यादौ तादृशवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षे निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेऽव्याप्त्यापत्तेश्च । न चाश्रयविषयिताया प्रागुक्तयुक्त्या प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्यापि निवेशितत्वेन उक्तातिव्याप्तीनां प्रसक्तिरेव नास्ति वाच्यम् । तावतापि वह्निव्याप्याभाववद्वह्न्यभावकालीनवाह्निव्याप्यवान् ह्रद इत्यादिप्रागुक्तस्थल एव वह्न्यभावव्याप्याभावोभयवद्ध्रदे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववद्ध्रदे चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत् ।

अत्र मम—यथाविशिष्टसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्प्रतिपक्षघटकप्रतिबन्धकताया विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वमप्यत्र निवेशनीयम् । तदर्थश्च स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वे सति स्वघटकतावच्छेदकं यद्रूपं स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकत्वसम्बन्धेन तद्रूपाविशिष्टान्यत्व, तथाच साध्याभावव्याप्यव्याप्यसाध्याभावोभयवत्पक्षादौ साध्याभावव्याप्यव्याप्यसाध्याभाववत्पक्षादौ च नातिव्याप्तिसम्भवः । तत्तद्विशिष्टविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्व स्वघटकतावच्छेदकं यद्रूपं तद्विशिष्टान्यत्वाभावात् । बाधघटितसत्प्रतिपक्षे च बाधप्रतिबन्धकताभिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकताश्रयत्वमस्तीति तामादायैव च लक्षणसमन्वयः । स्वघटकतावच्छेदकत्वेन विशेषणात् प्रतिहेतुव्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षघटकीयप्रतिबन्धकतायाः प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानकाली

नत्वादिघटितविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वेऽपि तत्र नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

केचित्तु विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेनैव उक्तस्थले नातिव्याप्ति, तथाहि–विशिष्टान्तराघटितत्वं विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठप्रयोजकताकप्रयोज्यतावत्प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वम् । विशिष्टान्तरं च स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्। तथाच वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभावोभयवद्ध्रदादौ वह्न्यभाववव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववद्ध्रदादौ च नातिव्याप्ति –तादृशह्रदत्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठायाः साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकतायास्तादृशविशिष्टान्तरवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वरूपावच्छिन्नत्वात् । न च वृत्तित्व निरूपितत्वाभाववदित्यादौ अभाववद्वृत्तित्वघटितसत्प्रतिपक्षे जलमधिकरणत्वाभाववदित्यादौ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितसत्प्रतिपक्षे चाव्याप्तिस्तयोर्बाधघटितत्वेऽपि तद्विषयितानिष्ठप्रयोजकतायास्तादृशबाधविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वात् । न चैवं प्रतिहेतुव्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षे विषयितानिष्ठप्रयोजकतायास्तादृशविशिष्टान्तरप्रतिहेतुमत्पक्षविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टान्तरविषयकप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयताविशिष्टान्यत्वसाध्याभावधर्मिकप्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयघटकधर्मावच्छिन्नप्रयोजकत्व उभयाभाववत्त्वविशेषणेनैव तद्वारणात् । विषयितावैशिष्ट्य च स्वनिरूपितत्वस्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन। मेयत्वविशिष्टप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणहेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धे निरूपितत्वान्तर्भाव'। मेयत्वपक्षवृत्तिप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतावतिव्याप्तिवारणाय तादात्म्यनिवेश इत्याहुः ।

तन्मन्दम् । उक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे ह्रद' समानाधिकरणजलाभाववानित्यादौ जलव्यापकसमाधिकरणजलसमानाधिकरणजलवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेस्तादृशसत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकतायाः समानाधिकरणजलवद्ध्रदात्मकतादृशविशिष्टा-

न्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वात्। न च यद्रूपेण प्रतिबन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेणैव प्रयोजकतयैव सत्प्रतिपक्षविषयितायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावनिश्चयकालीनज्ञानीयप्रतिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वेनैव तस्य च निरुक्तबाधविषयतात्वव्यापकत्वविरहेणाव्याप्तिविरह इति वाच्यम्। समानाकारकज्ञानीयविषयताया ऐक्येन प्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयकालीननिश्चयीयबाधविषयत्वयोरभेदात् प्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयतात्वे निरुक्तबाधविषयतात्वव्यापकत्वस्याक्षतत्वात्, अन्यथा सत्प्रतिपक्षघटकहेतुमत्पक्षविषयताप्रकारकरूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वाप्रसिद्ध्यैवाव्याप्तिवारणसम्भवे सत्प्रतिपक्षघटकहेतुमत्पक्षस्य विशिष्टान्तरत्ववारकस्य विशिष्टान्तरत्वशरीरे अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वानिवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव विशिष्टान्तराघटितत्वं स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यम् विशिष्टान्तरं च पूर्वोक्तमेव। विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वं प्रागुक्तान्यतरसम्बन्धेन प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणहेतुविषयताविशिष्टान्यविषयतावृत्तित्वप्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयघटितधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वेन विशेषणीयम्। तेन प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनत्वादिघटितविशिष्टान्तरमादाय न पूर्वोक्ताव्याप्तिः। एवं चोक्तविशिष्टान्तराघटितत्वविरहादेव बाधसत्प्रतिपक्षोभयकोभयात्मकादौ न प्रागुक्तातिव्याप्तिरिति प्रलपितमप्यपास्तम्। बाधघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेर्वज्रलेपत्वादित्यलं वाग्जालेनेति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ॥

समाप्तोऽयं गादाधरीक्रोडपत्रसङ्ग्रहः ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरीज् पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीः, ना नवीनाश्च दुर्लभा सुलभाश्च अत्युपयुक्ता संस्कृतग्रन्था काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयै पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिता क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमानानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परं तु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।		रु. आ. पा.
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः	(पाकशास्त्रम् १)	१—८—०
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृता-ऽन्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् ।	(वेदान्तं १)	१०—०—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् ।	(वैशेषिक १)	३—८—०
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम्	(वैदिकं १)	०—६—०
५ लघुशब्देन्दुशेखरः चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमासपर्यन्तः ।	(व्याकरणं १)	१०—०—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपण" दिनकरीय महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रीव्याख्यासहिता ।	(न्यायं १)	६—०—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् ।	(वेदान्तं २)	०—८—०
८ अलङ्कारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः ।	(काव्यं १)	०—८—०
९ अनङ्गरङ्ग महाकविकल्याणमल्लविरचित ।	(कामशास्त्रं १)	०—१२—०
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः ।	[ज्यो० १]	२—०—०

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि	रु. आ. पा.
११ पारस्करगृह्यसूत्रम्। कात्यायनसूत्रीपश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम्। [कर्म० १]	०—८—०
१२ पुरुषसूक्तम्। सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम्। (वैदिकं २)	१—४—०
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च सवलितम्। [वि०३]	१—४—०
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम्। महाकवि श्रीकालिदासवि०। सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम्। (काव्यं २)	२—०—०
१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः। आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहित [छंद० १]	०—६—०
१६ कारिकावली मुक्तावली-न्यायचन्द्रिका-टीकाद्वयसहिता सटिप्पणा। (न्याय २)	१—०—०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रं हरिहरभाष्य-गदाधरभाष्यद्वयसहितम्। (कर्मकाण्डं २)	२—४—०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीका भाग १ (वेदान्तं ४)	५—०—०
१९ लघुजातिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनामेतिः।	०—८—०
२० कातीयेष्टिदीपकः। (दर्शपौर्णमासपद्धतिः)	१—०—०
२१ सप्तपाठि-शिवमहिम्नस्तोत्रम् (स्तोत्रवि०)	१—०—०
२२ बौद्धाऽऽचार्य श्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीक-न्यायबिन्दुः भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १)	१—८—०
२३ सपरिष्कृत दर्पणसहित वैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं वि० ३)	४—०—०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

जयकृष्णदास–हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर लेन,
बनारस सिटी।

